

Szikszaíné Nagy Irma

**A KÉRDÉSALAKZATOK
RETORIKÁJA ÉS STILISZTIKÁJA
(akadémiai doktori értekezés)**

DEBRECEN, 2008
DEBRECENI EGYETEMI KIADÓ

Lektorálta:

Bencze Lóránt

I. BEVEZETÉS

1. Az értekezés tárgya

Értekezésem tárgya a formális kérdésként vagy kérdésalakzatként számon tartott nyelvi jelenség vizsgálata. Ez a retorika és a stilisztika határterületére tartozik. A kérdezés elsődleges nyelvi eszköze a kérdés. A kérdés viszont nem mindig kérdés. A nem kérdező kérdést retorikai-stilisztikai alakzatként tartják számon. Kérdésalakzat tehát minden kérdő formájú, de nem kérdő beszédaktusként megvalósuló megnyilatkozás (*Hát még mit nem?* [’Azt nem!’]; *Mi teszi a szellem elevenőségét?* *A gondolatok könnyed és szabad társulása*. Babits Mihály: Irodalmi nevelés).

A nem valódi kérdéseket – amelyeknek szerkezeti, szemantikai, pragmatikai, akusztikai szempontból több típusa ismeretes – összeköti Janus-arcúságuk: formájuk miatt feleletet kívánók, jelentésük következtében ellenben megállapítást, felszólítást, tünődést stb. sugallók.

A kérdésalakzatok problematikájával való foglalkozás több szempontból is indokolt. Az alakzatok rendszerén belül a kérdéseket már az ókori retorikák is tárgyalták, de nem mindig világos a fogalomhatárok meghúzása az egyes kérdésalakzatok között. A retorikatörténet tanúsága szerint nem is ugyanazokat a kérdésalakzatokat tárgyalják az egyes munkák, ezenkívül az egyes típusaiknak a felvétele gyakorta feleslegesnek látszik, viszont a nyelvhasználatból kimutatható kérdésalakzatok közül nem mind szerepel a retorikai-stilisztikai rendszerekben. Nemegyszer esetlegesnek tűnnek a fogalommeghatározások, mert az alakzatoknak hol egyik, hol másik szempont alapján érvényesülő sajátosságát emelik ki, ráadásul eltérő ugyanazoknak a kérdésalakzat-típusoknak az értelmezése is. A kérdésalakzatok szerkezetére, működésére vonatkozó megjegyzéseket csak elvétve tesznek mind az ókori, mind a modern retorikaszerzők. Megállapításaik nemegyszer az általánosságok szintjén mozognak, például a funkciót így határozzák meg: élénkebbé teszi a stílust.

A retorika tehát a kérdésalakzatok hovatartozásáról, lényegi sajátosságairól több eltérő felfogást hagyományozott két évezred alatt. Az ókori retorikusok az alakzatok keletkezését a stíluserejűvel (virtus) szemben ható nyelvi hibákra (vitium) vezették vissza, és ezzel ugyanakkor a normától való eltérésként értelmezték a nyelvi hibák forrásai és egyben nyelvi műveletei (adjekció, detrakció, immutáció, transzmutáció) alapján. A stilisztika önállósulva, de mégiscsak kötődve a retorikához, lényegileg a retorikai alakzatrendszer veszi át, de még kevésbé dolgozik egyértelműen körülhatárolt kérdésalakzat-típusokkal. A stilisztikusoknak a retorikusoktól való függetlenedését jelzi az a tény, hogy sokszor nem alakzatként, hanem stílussajátságot eredményező mondatfajtaként tárgyalják a formális kérdéseket. Napjainkra pedig az a sajátos helyzet alakult ki, hogy mielőtt a retorikai és stilisztikai szakirodalomban a kérdésalakzatok sok fajtájá-

val számolnak, a nyelvészeti és irodalomtudományi értelmezésekben a sok kérdéstípus egy kategóriává: költői/szónoki/retorikai kérdéssé „egyszerűsödik”.

A retorika és a stilisztika a görög-római időkben teljesen összefonódott, hiszen a retorika – a hatékony nyilvános beszéd tudománya – a szónoki beszéd alkotásának folyamatában a feltárás (invenció), az elrendezés (diszpozíció), az emlékezetbe vésés (memória) és az előadás (pronunciáció) mellett a beszéd stílusát (elokució) és azon belül az alakzatos kérdéseket is tárgyalta.

A szaktudományban tapasztalható fogalmi zavarok alapvető oka az, hogy a retorika-, illetve stilisztikaszerzők nem fogalmaznak meg olyan ismérveket, amelyek alapján a tiszta formában jelentkező kérdésalakzatok egyértelműen elkülöníthetők lennének egymástól, illetve kimutatható volna szövegbeli áttértelődésük egy másik kérdésalakzat-típusba.

A tudománytörténet alapján igazolva látom, hogy szükséges a retorikai rendszer újraértelmezése. Az alakzatos kérdésekkel való foglalkozás ma is időszerű. Problematikája jelenleg is nem egy tudományágat foglalkoztat. Mivel az antikvitásban szoros kapcsolat fűzte össze a retorikát és az irodalmat, és az irodalmat a retorika formálta, az irodalomtudományban és a poétikában is számon tartják a kvázi-kérdéseket. Sőt mivel a régi retorika területére új tudományágak is behatolnak, ezért a szövegtan, a pragmatika stb. szintén bekapcsolódik a kérdések tárgyalásába. Ezenkívül a grammatika, a szemantika, a lexikológia, a lélektan és a logika szintén tanulmányozza ezt a kérdéskört. Ezek között a vizsgálatok között nincs kellő összhang.

Az általam vizsgált alakzatok egyes típusai a retorikatörténet tanúsága szerint nem kizárólag kérdésalakzatként jelennek meg. Ezt a nyilvánvaló nyelvi tényt elfogadva, de a választott témámhoz ragaszkodva, a tárgyalt alakzatokat csak mint kérdésalakzatokat világítom meg.

2. Az értekezés célja

A tudománytörténetben észleltekből adódik értekezésem célja. Szükségesnek látszik vizsgálni

- a kérdésalakzatok kétezer év óta hagyományozott értelmezését,
- létrejöttük mentális, pszichológiai és kommunikatív okait,
- különbözősüket a valódi kérdéstől,
- a típusaik közötti eltéréseket egy megfelelő kritériumrendszer alapján,
- működésüket a szövegalkotásban és -befogadásban.

Ezenkívül célszerűnek tűnik

- a kérdésalakzat-típusok teljesebb leírását adni,
- újszerű, megokolt csoportosítást nyújtani,
- az eddig elkülönített típusok mellé gazdag példaanyaggal bizonyítani más kérdésalakzat-típusok létét.

A kérdésalakzatok kutatása több problémát is felvetett, ezért tudománytörténeti értelmezésemben a következő kérdésekre keresem a választ a kérdésalakzatokkal kapcsolatban:

- Hol helyezik el a retorikusok és a stilisztikusok elméleti rendszerükben?
- Milyen terminus technicusokkal nevezik meg?
- Miben látják legfőbb jellegzetességüket?
- Milyen magyarázatát adják keletkezésüknek?
- Mit tartanak nyelvi jeleknek?
- Milyen típusaikat különítik el?
- Milyen szerepet és hatást tulajdonítanak nekik?
- Miféle más alakzattal rokonítják vagy állítják szembe?
- Milyen szöveghelyeken vagy -típusokban jellemző a megjelenésük?
- Csak kérdésalakzatnak minősülnek-e a vizsgált alakzatok?
- Mi a közös és az eltérő a szaktudományi értelmezésekben?
- Milyen jelei vannak a kérdésalakzatok fogalmi tisztázatlanságának?

A kérdésalakzatok leíró vizsgálatakor a következő problémákat igyekeztem tisztázni:

- Miért tekinthetők alakzatoknak a formális kérdések?
- Elhatárolhatók-e egyértelműen a kérdésalakzatok a valódi kérdéstől?
- Visszavezethetők-e a valódi kérdésre?
- Milyen művelet révén keletkeznek, azaz hogyan szerveződnek meg?
- Milyen okok járulnak hozzá a kérdésalakzatok létrejöttéhez (kognitív, pszichikai, kommunikatív)?
- Milyen kritériumrendszer alapján lehetséges a szétválasztásuk típusokra?
- Miért problematikus a szétválasztásuk?
- Szükséges-e az együtt tárgyalásuk?
- Hogyan működnek a szövegben?
- Milyen szerepet töltenek be a szövegstruktúrában, és milyen kapcsolatuk van a szövegjelentéssel?
- Milyen hatások tulajdoníthatók a kommunikáció értelmi mechanizmusában a kérdésalakzatoknak általában és az altípusoknak speciálisan?
- Hogyan szolgálják a szövegre (részszövegre, szövegrészre) vonatkoztatható stílustulajdonítást?
- Egyenértékűek-e a kérdésalakzatok a nekik megfeleltethető nyelvi formákkal?
- Milyen más alakzatokkal rokoníthatók vagy állíthatók szembe?
- Milyen más alakzatokkal fonódnak össze jellegükből fakadóan komplex alakzattá?
- Van-e eltérés a kérdésalakzatok szónoki, művészi és nem művészi felhasználása között?
- Milyen kérdésalakzat-típusokkal célszerű kiegészíteni a hagyományos alakzatrendszert?

3. Az értekezés módszerei

Az értekezés tárgya és célja elsőként is a következő módszertani kérdést veti fel: milyen elméleti keretben célszerű az elemzést végezni?

A nyelvtudomány mai állása alapján – különös tekintettel a pragmatikai, funkcionális nyelvészeti elképzelésekre – kell átgondolni a retorika és a stilisztika területére tartozó kérdésalakzatok problematikáját, a legújabb retorikai rendszerezéseket is alapul véve. Kiindulási pontul tehát az a funkcionális-kognitív szemléletű értelmezés szolgál, amely az alakzatokat szerkezetnek és műveletnek, illetve művelet eredményének fogja fel. Az elméleti művelet (például egy gondolat igeneves szerkezettel vagy összetett mondattal való kifejezése) csak a jó stilisztákban, az írókban tudatosul, ők tudatosan választanak a megformálási módok között, mások ösztönösen, főként érzelmeiknek megfelelően használják a nyelvi kompetenciájuk szerinti lehetséges formákat. Mivel a kérdésalakzat – mint minden mondat, szöveg – kognitív művelettel keletkezik, és egyben művelet eredménye (egybehangzó erről a klasszikus retorika és a kognitív nyelvészet felfogása), ebből a szempontból is szükséges vizsgálni a kérdésalakzat-típusokat és kimutatni, milyen elméleti művelettel keletkeznek, illetve milyen szintaktikai formával feleltethetők meg.

Tárgyalásom sorrendjét úgy alakítottam ki, hogy először a kérdésfeltevést szokásosan lehetővé tevő interrogatív szituációt tárgyalom, összevetve a kérdésalakzatok születését megteremtő álinterrogatív szituációval. Ezután szembeállítom a felvilágosítást kérő, ún. valódi kérdő mondattal a formális, vagyis alakzatos kérdést. Ezt követően külön taglalom a kérdés alakzatait úgy, hogy a velük foglalkozó tudományágak megállapításainak szembesítéséből következtetéseket vonok le, majd több szempontú értelmezéssel igyekszem az egyes alakzatokról mint műveletekről és szövegbeli szerkezetekről képet alkotni, valamint feltárni szövegbeli működésüket.

Tematikus szempontok alapján tárgyalom az egyes kérdésalakzat-típusok kapcsán a tudománytörténeti részt. Nyilván lehetett volna kronológiai sorrend szerint is taglalni a témába vágó szakirodalmat. Ez alkalmas lett volna a retorikai hagyomány folyamatosságának kimutatására. Ennél mégis célszerűbbnek gondoltam a tematikus tárgyalást, mert ezáltal jobban kimutathatók: milyen hasonlóságok, azonosságok, eltérések és ellentmondások következtethetők ki az egyes kutatók megállapításaiból, mik azok a főbb témák, amelyek az egyes kérdésalakzat-típusok elemzésekor felmerülnek. Az interrogáció tudománytörténeti ismertetésekor viszont kizárólag tematikus rendezőelv nem volt lehetséges (csak a retorika-stilisztika területén), mert minden tudományág más oldalról világítja meg a vizsgált fogalmat, így minden diszciplínát, átfogó szempontsört nem lehetett alkotni.

Tudománytörténeti áttekintésemben nem szólok arról, hogy melyik korban melyik meghatározás miatt éppen olyan, amilyen, és ennek milyen összefüggése van a mindenkori társadalmi, kulturális stb. viszonyokkal. Ez abból adódik, hogy értekezésem a tudománytörténet leíró ágát képviseli, amely azt tekinti feladatá-

nak, hogy bizonyos kulcsfontosságú kérdések alapján szembesítse a kutatók állításait, és a jelen ismereteit vetítse rá ezekre.

Az ókortól napjainkig terjedő időszaknak olyan gazdag a retorikai szakirodalma, hogy nem lehetséges leszűkíteni a vizsgálódást egyetlen retorikával való szembesítésre, de a témámba vágó fogalmak tudománytörténetének hatalmas anyagát is csak vázlatosan lehet áttekinteni. Különben, bár számos retorikát készítettek, ezek többnyire egymásra hivatkoznak, így csak a legfontosabb retorikák rendszerét szükséges bemutatni. Ezért úgy gondoltam, hogy a retorikatörténetből a fontosnak tartott kutatók vélekedését ismertetem. Mivel az ókori retorikák a retorika történetében napjainkig meghatározó szerepet töltenek be, ezért mindenképp szükségesnek ítéltem ezt a korszakot a lehetőségig részletesen taglalni. De ugyanakkor érdemesnek láttam alapjában véve Melanchthon ítéletére hagyatkozni, aki úgy véli: „Nincsenek ugyanis más írók, csak a legkiválóbbak, Cicero és Quintilianus, akik ebben nemből annyira kiválóak, hogy minden görögöt, akiknek ismerjük az írásait, messze megelőznek” (1549 [2000]: 50). Az említetteken kívül még négy ókori szerző: Platon, Arisztotelész, Pseudo-Longinos és Cornificius megállapításait tanácsosnak véltem tárgyalni. A későbbi korokból a latinul író retorikusokon kívül angol, német és francia retorikusok-stilisztikusok műveinek témámba vágó részeit taglalom. Ebből az időszakból, azaz a reformáció, a reneszánsz, a barokk és a felvilágosodás korából a sokszor hivatkozott nagy retorikusok: a latinul író Vossius, Crusius, Keckermann, az angol Puttenham, a francia Fouqueline, Fontanier, Lamy vélekedését világítom meg.

A közelmúltban két olyan retorika született, amely megalkotta az alakzatok átfogó rendszerét: a Lausbergé (1960) és a *Rhétorique générale*-é (1970), ezért vitathatatlan, hogy ezekre való tekintettel lenne érdemes végezni a vizsgálódásokat. Mivel azonban a *Rhétorique générale* szerzői metabelatipológiájuk 16 mezős rendszerében a kérdésalakzatokat nem helyezik el, a rendszerezésnek ez a hiányossága inkább pótlásra készíti a kutatót. Lausberg viszont nemcsak megteremtette az alakzatok rendszerét, de azon belül külön csoportban össze is fogta a kérdésalakzatokat. Ez a csoportosítás azt sugja – bár a szerző ezt az eljárását nem indokolja –: a kérdésalakzatok közös nevezőre hozhatók. Mivel azonban Lausberg a főként ókori szakirodalomra utalás előtt csak egy-két mondatos meghatározást ad a csokorba szedett négy kérdésalakzatról, a különben kiváló retorikája ezen a téren nem ad sok szempontú értelmezést.

A retorika „új hulláma”, feltámadása eredményképpen az utóbbi évtizedekben több – témám szempontjából is jól használható – retorika született. Különösen mérvadó az Ueding szerkesztette *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* (2003–) szócikkei, amelyekben a különböző korokban érvényes retorikai fogalmak remek összefoglalása olvasható. A német és francia nyelvű retorikák alaposabban foglalkoznak a kérdésalakzatok körével, mint az angol nyelvűek. Híres és jónak tartott új retorikák viszont (Plett, Heinrich F. 2000. *Systematische Rhetorik*; Sloane, Thomas O. [ed.] 2001. *Encyclopedia of Rhetoric*) problematikámat alig érintik.

Mivel a magyar vonatkozások is érdekesek – akkor is, ha ezek esetleg nem voltak nagy hatású művek –, az ezt a kérdéskört tárgyaló magyar szakirodalomból is válogattam bemutatásra alkalmas írásokat.

Több tudományág is foglalkozik a valódi kérdések problematikájával, például a nyelvtudomány és a pragmatika is. Az alakzatos kérdések ismertetése is több diszciplína tárgykörébe beletartozik (a retorikába, a stilisztikába, érintőlegesen az irodalomtudományba és a pragmatika több ágába is stb.). Az alakzatkutatás így természetesen csakis interdiszciplináris lehet. Sokszor nem köthető egyetlen tudományághoz a kutató problémaértelmezése sem. Például Ingarden *Az irodalmi műalkotás* című kötetében, amikor a szépirodalmi alkotások kérdéseit taglalja, filozófusként és az irodalmi fenomenológia képviselőjeként alkot véleményyt. Gadamernek, a filozófiai hermeneutika megalapítójának értelmezése is komplex látásmódot tükröz. Paul de Man a retorikai kérdésekről is a dekonstrukció irodalomelméletének írójaként nyilatkozik. Hasonlóképp Plett írásának már a *Retorika és stilisztika* címe is elárulja: egyszerre érinti a kutató mindkét tudományterületet (1988). Arról nem is beszélve, hogy az ő értelmezésében pragmatikára épített retorikáról és stilisztikáról van szó, amely a beszédaktus-elmélet kategóriáival is operál. A példák számát növelhetném, de ez is elegendő a probléma érzékeltetésére. Ez viszont olyan következtetéshez vezet, hogy bár az interrogáció kérdésalakzatára vonatkozó anyag rendszerezése kedvéért célszerű külön tudományágak szerint tanulmányozni ennek a kérdésalakzatnak a fogalmát, de a kategorizálás csak iránymutatásul szolgálhat a könnyebb áttekintés érdekében, hiszen a kutatók átfogóbb szemlélete áthatol a tudományágak „határain”.

Nem illetem kritikai megjegyzéssel minden szakirodalmi megállapítást. Egyrészt, mert nem lenne tudományos az ókori szerzőket a mai nyelvészeti tudásunk szemszögéből bírálni, másrészt, mert sokszor elegendőnek éreztem a szakirodalmi álláspontokat leíró jelleggel bemutatni és szembesíteni, hiszen a saját nézetemet kifejtő rész (vagyis egy-egy kérdésalakzat funkcionális és pragmatikai szemléletű értelmezése, azon belül is az összegző fejezet) nem hagyhat kétséget véleményem felől.

Bár az alakzatok rendszere már a görög-latin retorikákban kialakult, akkor kapták meg nevüket az egyes alakzatok, ám legtöbbször ezek fogalommagyarázata definíciónak nem tekinthető, mert az ókori retorikusok általában nem adnak sok szempontú meghatározást. Ezért kiindulópontnak inkább az ókori szerzők példáit tekintettem, és ezekből próbáltam induktív módon az egyes kérdésalakzatok jellegzetességeit feltárni.

Leíró vizsgálatom végzésekor is módszeresen igyekeztem eljárni. A kérdések alakzatrendszerét két szempont: elméleti és tapasztalati egyesítésével közelítettem meg. Az elméleti síkon megállapított tipizálási kritériumokat a gyűjtött nyelvi anyag nyújtotta tényekkel kapcsoltam össze. Így nem merev rendszer alakult ki, hanem olyan, amely a tipológiai kritériumoknak való megfelelést úgy értelmezi: a kérdésalakzat-típusba tartozás nem jelenti az ismérveknek való tökéletes megfelelést (noha nyilvánvalóan ezek a prototipikus formák alkotják a központi magot), hanem elismeri a nem prototipikus adatok létét is. Ezt kívántam bemutat-

ni az egyes kérdésalakzat-típusok kapcsán az átértékelődésük, azaz határsávba tartozásuk felmutatásával.

Eltérő időben keletkezett, különböző nyelveken írt és sokféle műfajú szövegekből (görög, latin, francia, angol, német; ókori, barokk kori, XX. századi; klasszikus irodalmi, újságcikk, reklám, vicc stb.) veszem példáimat, mert épp ez a sokféleség elengedhetetlen feltétel ahhoz, hogy a vizsgált nyelvi jelenséget általános nyelvi tényként kezelhessük. A legkülönbözőbb színterekről gyűjtött anyagomat összehasonlítás alapján rendeztem kérdésalakzat-típusokba a hasonló tulajdonságok figyelembevételével, megállapítva tulajdonságrendszerüket. Így az azonos kérdésalakzat-típusba soroltak oppozícióba állíthatók más kérdésalakzat-típusokkal. És bár az egyező sajátságok szerint elvont, megállapított kérdésalakzat-típusok elvben szétválaszthatók, a gyakorlat azt mutatja, hogy sokszor nem vegytiszta állapotban fordulnak elő a szövegben. Így éppen összevetéseim jelzik határsávkatégória felvételének szükségességét az átmenti kérdésalakzat-típusokból.

Az egyes kérdésalakzatok tárgyalásának a sorrendjét kritériumegyüttesnek megfelelően alakítottam ki, de ezt a modellt nem követtem mechanikusan. Az egyes kérdésalakzat-típusokban bizonyos szempontok tárgyalásától eltekintettem, mert nem tartottam az alakzat lényeges jellemzőjének. Így például a hangzásról nem minden kérdésalakzat kapcsán szóltam, csak akkor, ha megkülönböztető jegy, és alapvetően eltér a valódi kérdés akusztikus megvalósulásától, hanglejtésétől, hangfekvésétől. Az akusztikum ugyanis bizonyos kérdésalakzat-típusokban sajátos (az interrogáció a jellegzetes dallamvonalával mindenképp különbözik a valódi kérdésétől, illetve a meditálást visszaadó szünettartások kísérői lehetnek a dubitációnak), másokban viszont egyáltalán nem üt el a valódi kérdés hangoztatásától.

Hasonlóképpen a mondatfajta megállapítására is kizárólag akkor tértem ki, ha a kiegészítendő és eldöntendő kérdés használatának aránya feltűnően eltér, illetve ha ezen a két fajtán kívül más is használatos az adott kérdésalakzat-típusban. Viszont fontosnak tartottam minden kérdésalakzat-típus kapcsán szólni a szakirodalomban eddig nem vagy nem mindig szereplő szempontokról: a kérdésalakzatok szövegbeli működéséről és szerkezetéről, kimutatva szemantikai-pragmatikai típusait, szerepét, hatását.

A kérdésalakzatok vizsgálati módjának feltételezhetően azonosnak kellene lennie a tudakolódást kifejező kérdésével. Csakhogy két eltérő elvi álláspont létezik a valódi kérdés vizsgálatával kapcsolatban is. Hiszen Deme a kérdő mondatot önálló szövegegységnek tekinti (1979: 62), más kutatók szerint viszont a kérdés a korrelatív párjával, a válasszal (Károly Sándor 1964: 72, Pólya Katalin 1991a: 534) együtt ad egy szövegegységet, egy kommunikációs egységet, a szöveg egyik elemi formáját (Kiefer Ferenc 1983: 203, 217, 229), egy szoros párt (Albertné Herbszt Mária 1992: 13), ezért a kettő csakis együtt tárgyalható. Véleményem szerint a kérdésalakzatokban virtuális kérdés-feleletet kell feltételeznünk még abban a típusban is, amely „csonka dialógus”: csak kérdés alkotja. Például a kérdésalakzatok interrogáció típusára nem várunk feleletet, mert magától

értetődő, de szükséges figyelembe venni a benne implikálódó jelentést vagy szuggerált feleletet is. A kérdésből és feleletből álló alakzatokban pedig a két textus összekapcsolódásából alakuló intertextust egy szövegegységként, egy fordulóként érdemes kezelni mint „teljes szerkezetű dialógust”, amely azért nem valódi, mert vagy fiktív személyek dialógusáról van szó, vagy a kérdést feltevő maga adja meg a választ.

Mivel a kérdés mint alakzat művelet eredménye, ebből a szempontból is vizsgáltam a kérdésalakzat-típusokat. A kérdésalakzatok átalakításával és más nyelvi formákkal való megfeleltetésével azt igyekeztem láttatni, hogy az egyes kérdésalakzat-típusok milyen művelettel hozhatók létre. Gazdag nyelvi anyagommal pedig azt kívántam szemléltetni, hogy a kérdésalakzat-típusok megteremtése szövegtípustól függetlenül ugyanazzal az elméleti művelettel keletkezik.

A kérdésalakzatok tanulmányozásakor gyakran szembesül az ember azzal a ténnyel, hogy ugyanakkor a tartalomnak több nyelvi burka létezik. A nyelvi formák közötti választás (*Mit tehetnék? – Semmit sem tehetek.*) akkor sem lehet véletlenszerű, ha nem tanult, hanem ösztönösen használt, a nyelvi-stiláris kompetenciába tartozó formáról van szó. Ezért szükségesnek tartottam szembesíteni a kérdésalakzatokat a nekik megfeleltethető formákkal.

A kérdések pragmatikai kötöttségük, azaz a közlési körülményeknek: a helynek, az időnek, a kérdező és kérdezett viszonyának függvényei. Kérdéselemzéseimben igyekeztem mindezekre tekintettel lenni. Sőt anyaggyűjtéskor is figyelembe vettem a pragmatikai szempontot: eltérő beszédhelyzetekben (országgyűlés, ünnepi alkalmak stb.) elhangzó szövegekből válogattam szemléltető anyagot. A kérdésalakzatok többségét nem a frazémává vált nyelvi forma vagy az intonáció teszi retorizálttá, hanem a beszédhelyzet vagy a szöveggörnyezet, ezek figyelmen kívül hagyása képtelenség. Ezért szövegkontextusban tanulmányoztam a kérdés modális értékét, helyét a szövegszerkezetben, azt vizsgálva, hogy a kérdéstípusok miként működnek a kommunikációs interakciókban, milyen tulajdonságaik teszik hatékonyá. Erre azért volt szükség, mert csak funkcionális szemléletű értelmezés lehet az alapja annak az analízisnek, amely képes a kérdő mondatok szövegszervező erejét felderíteni.

A kérdésalakzatok típusonként speciális funkciókat is betöltenek, de mindegyikükre érvényes: általuk kiemelődik a szövegnek a kérdést tartalmazó része. Az általánosnak tartható szerep mellett viszont az egyedieket is szükséges kutatni. A kérdésalakzatok szerepének és hatásának értékelése alapján véve nemcsak a valódi kérdéssel való összevetésből adódik, hanem azokkal a nyelvi formákkal való összehasonlításból is, amelyek azért feleltethetők meg a kérdésalakzatoknak, mert „lényegileg ugyanazt a tartalmat” közvetítik. Ezért erre is figyelemmel kell lenni. Hogy a kérdések milyen ellentétes, illetve sokrétű szerepet tölthetnek be az élő és az írott nyelvhasználatban, miért adekvát kifejezési módjai érzelmileg színezett nyilatkozatoknak, a kommunikációs tényezőktől, a szövegtípustól, illetve a műfajtól függő előfordulásuk tanulmányozásával lehet feltárni. Ezért ennek bizonyításához a legkülönbözőbb stílus- és szövegtípusokhoz, valamint kommunikatív színterekhez tartozó szövegekből gyűjtöttem anyagot.

Szükségesnek tartottam perbeszédekből, országgyűlési szónoklatokból, ezenkívül a későbbi korok újságcikkeiből, vallásos tartalmú beszédeiből is idézni kérdésalakzatokat. És mivel szépirodalom nincs meg retorika nélkül, anyaggyűjtésemet erre a területre is kiterjesztettem. Napjaink tömegkommunikációjának leghatékonyabb eszközei a publicisztika mellett a reklámok, ezért fontosnak ítéltam különös rendszerességgel áttanulmányozni témám szempontjából a gyógyszer-, autó- és banki reklámok anyagát is. Így nyelvi anyagom szándékoltan heterogén mind idő, mind szövegtípusok tekintetében. De éppen így lehet kimutatni a kérdésalakzatok használatának elterjedtségét. A vizsgálatot élőnyelvi szövegeken végzett elemzésekkel is célszerűnek véltem kiszélesíteni. A kérdésalakzatokat mint nyelvhasználati jelenségeket jórészt magyar nyelvű anyaggal illusztrálom, hogy ezzel is szemléltessem a magyar nyelv gazdagságát ezen a téren. Nyelvi adataim arra is bizonyoságok, hogy egy részük szótározott forma, tehát frazeologizálódott, lexikalizálódott, egyenesen közhelyfordulat, másik részük viszont az emberi, művészi, valamint a nyelvi kreativitást tanúsítja.

Termékenynek gondolom a nézőpont (perspektíva, pozíció) mint kompozíciós lehetőség fogalmának bevezetését a kérdésalakzatok vizsgálatába, hiszen ezek a figurák épp a kérdés jellegéből adódóan a nézőpontok kölcsönhatásából fakadnak. A kérdésalakzatokban a monologikusság mélyén ugyanis jelen van a dialogikusság, amely éppúgy irányulhat a partnerre, mint az aktuális beszélő reflektált énjére. A megjátszott párbeszéd helyzetből pedig logikusan következik, hogy elvileg két tudat áll szemben egymással saját értékrenddel, saját nézőponttal. A kérdezés aktusa mint a dialógus egy speciális változata a probléma megoldására, megvilágítására való irányultságával voltaképpen drámai szituációt reprezentál. Ennek alapján a kérdésalakzatokat a drámai jellegű, dialogikus természetű alakzatok közé sorolhatónak vélem.

Problematikám területén a kutatók által kérdésként idézett mondatok többnyire a szövegből kiemelt formában szerepelnek, márpedig így nem feltétlenül a beszélő szándékai szerinti értelmet keltik fel a befogadóban. Hogy egyetlen mondatról szövegkörnyezet nélkül mennyire nem dönthető el, milyen kérdésfajta, álljon itt egy példa szemléltetésként: a *Miért pont én?* attól függően, hogy kis hangközökkel semleges hangnemben él nélkül mondjuk-e, vagy felháborodottságunkban erős hangsúlyokkal, nagy hangmagassági váltásokkal ejtjük-e ki, változik a megítélése. Az előbbi változatban tudakozódásról van szó, vagyis a kérdés valódi, míg az utóbbiban az indulat közléséről, tehát a kérdés alakzat. Joggal figyelmeztet Károly Sándor, hogy a retorikai kérdés „megértését a szituáció teszi lehetővé” (1962: 44). Hiába megy közhelyszámba az éttermi adag kicsiny voltára vonatkozóan a *Nagyítót nem hozott az adaghoz?* kérdés, azt implikálva ’Ez az adag olyan kicsi, hogy csak nagyítóval látható’, mert egy konkrét szituációban egy arcátlan, felvágott nyelvű, de szellemes pincér a vendég támadását így fordíthatja vissza: *Hozhatok, de azt is fel kell számítanom.* – Én magam is hasonlóképpen vagyok kénytelen eljárni, mint más kutatók: kontextusban vizsgálom az interrogációt, de – terjedelmi okok miatt – többnyire szövegkörnyezet

nélkül közlöm. A legtöbb kérdésalakzatot viszont a kérdéstípus jellegének érzéztetése érdekében többnyire kontextusba ágyazottan idézem.

A retorikairók megállapításait figyelembe véve tekintettel voltam arra is, hogy a kérdésalakzat magában áll-e a szövegben, vagy több kérdés követi-e egymást, illetve kapcsolódik-e hozzá más alakzat. A pseudo-longinosi mű (*A fenségről*) szerzője már hajdanán észrevette az alakzatkapcsolódások hatáskeltő szerepét, ezért fogalmazott így: „kivált az alakzatok csoportos alkalmazása szokott hatásos lenni, mikor két-három alakzat, mintegy egymásra utalt kapcsolatban halmoz erőt, ékesszólást, szépséget” (1965: 20, 1).

A retorizáltság, azaz a retorikus formaépítés néha csak egy alakzatra építkezés, de általában több alakzat összekapcsolódásának és kölcsönhatásának, illetve együtthatásának eredménye. Ezért nyelvi adataimat aszerint is elemeztem, hogy a bennfoglalt alakzatok érintik-e a kérdésalakzatok lényegét, szükségszerűen velük járnak, vagy csak esetlegesen fordulnak elő bennük, de – beépülve azokba – mindenképpen komplex alakzatot hoznak létre. Ezenkívül a kérdésalakzatok egymás utáni kapcsolódását is vizsgáltam.

Egyes szövegtípusok (gyógyszerreklámok) tanulmányozásakor kiindulási pontul matematikai-statisztikai módszert is használtam.

Az egyes kérdésalakzat-típusok tárgyalását nem fogalommeghatározással indítottam, hanem ezt hagytam fejezetet lezáró egységnek, amelyben számba vettem jellemző sajátságait. Emiatt szükségtelennek éreztem az értekezés végén külön összefoglaló fejezetet írni, mert az a kérdésalakzat-típusokról megadott fogalommagyarázatok ismétlése lett volna. Helyette inkább egy olyan jellegű kitekintést vázoltam fel lezárásként, amely a kérdésalakzatok rendszerének nyitottságára és egyetemességére vet fényt.

Kétségtelen, hogy egy magyar retorikai-stilisztikai értekezésben célszerű lenne a retorikai-stilisztikai fogalmakat magyarul megnevezni, mégis átvettem a retorikában kétezer év óta hagyományozott latin elnevezéseket az idegen szavak szótára által javasolt magyarosított írásmóddal. (Az ezenkívül elkülönített kérdésalakzat-típusokra viszont magyar elnevezést használtam.) A fogalmak magyarításának vannak hátrányai: az *interrogáció* típusú alakzatot Révai Miklós *kérdésnek* (1805), Szvorényi József *fölkérdezésnek* (1851), Zlinszky Aladár *kérdezésnek* nevezte. Ezek semmit nem árulnak el ennek a kérdéstípusnak az alakzat voltáról. Újabban a *szónoki kérdés* (Lengyel 1974) és *költői kérdés* (Szathmári 1961) elnevezéssel igyekeztek elkülöníteni ezt az alakzatot a valódi kérdéstől, viszont ezek bizonyos szövegműfajokhoz kötődést sugalló voltak miatt nem szerencsések, hiszen ilyen típusú kérdések a mindennapi nyelvben is bőven akadnak. Mellettük szól viszont elterjedt használatuk. A *kommunikáció* magyarítása még félrevezetőbb, hiszen a tanácskérő jelleget mellőzve Révai (1805) *közlésnek*, Laky Demeter (1854) *közlőnek* mondja. Adamik Tamás *Rhetorica ad Herennium* fordítását lehet bizonyos esetekben útmutatónak tekinteni, például a *dubitáció* megnevezésekor: *kétség*. Ám ebben a kötetben sem található minden alakzatra magyar név, például a *szubjekciót* nem magyarítja a fordító. Valóban csak körülírással lehetne: ellenvetésen alapuló kérdés-felelet, ez viszont terjedel-

messége miatt nehézkes. A többi kérdésalakzat-típus magyarítása is hasonló akadályba ütközne. Nem véletlen tehát, hogy a Szabó G. Zoltán és Szörényi László szerzőpáros *Kis magyar retorikája* is a latin elnevezésekkel él. A külföldi szakirodalom is többnyire a latin (esetleg görög) neveket használja.

A szakirodalom idézésekor a szerzők írásmódját híven átveszem, magyarázataimban viszont a jelenleg érvényes magyar helyesírást követem.

4. Az alakzatok fogalmának, felosztásának rövid értelmezése a tudománytörténet fényében

A formális kérdéseket a retorikai hagyományt követve *alakzatoknak* szokás nevezni. Hogy magát az alakzat (*σχήμα*) szót melyik ókori szerző használta először retorikai terminusként az ókori retorikaelméletben, nehéz megállapítani.

Az alakzatok az elokúciónak, azaz a gondolatok nyelvi megformáltságának módozatai – szokták mondani. Ám ez a meghatározás túl tág, hiszen minden nyelvi forma belefér. Már többet elárul a következő megfogalmazás: Több elem egybekapcsolásának olyan eredményei, amelyek meghatározott mentális és kommunikációs műveletek révén keletkeznek mind az irodalom, mind a mindennapi kommunikáció legkülönbözőbb szövegtípusaiban.

Az ókoriak nagyon gazdag alakzatkészletet hagytak ránk. Görög és latin terminus technicusok keveredéséből keletkezett a terminológiájuk. Ezt a későbbi korokban sokszor átalakították, mind a meghatározásokat, mind az alakzatok értelmezését. Az ókor óta az alakzatot (*σχήμα*, *exornatio*, *figura*) többnyire elkülönítik a szóképtől (*τρόπος*, *tropus*), és szétválasztják az elokúción belül is a szóalakzatok (*σχήματα λέξεως*, *exornationes verborum*, *figurae verborum*) és a gondolatalakzatok (*σχήματα διάνοιας*, *exornationes sententiarum*, *figurae sententiae*) fogalmát. Azaz csak a szó- és a gondolatalakzatokat ismerték (vagyis a hang- és mondataalakzatot nem, hiszen a mondat fogalmát sem használták), és a különbségüket abban látták, hogy a szóalakzatok nem alakíthatók át, a gondolatalakzatok viszont igen. Az alakzatok halmazából a változáskategóriákkal teremtenek rendet, rendszert az ókor óta. Ezek a műveletek a hozzáadás (adjekció), elvonás (detrakció), átrendezés (transzmutáció), helyettesítés (immutáció).

Gorgiasznak, a híres szónoknak és retorikaoktatónak (Kr. e. V. sz.) tulajdonítják az első alakzatelméletet, a szónoklataiban használt stíluseszközöket pedig „gorgiaszi figuráknak” nevezik. Fennmaradt beszédéből (*Helené magasztalása*) viszont csupán a szó szerepének fontosságát hangsúlyozó gondolatmenetét ismerhetjük meg. Különben ő még csak négy alakzatot különített el, ezek közül is a legfontosabbnak az ellentétet tartotta.

Arisztotelész a *Retorika* című munkájában (Kr. e. 329–323) dolgozta ki a Plátón (Kr. e. 427–347) által a *Phaidrosz* című dialógusban megfogalmazott filozófiai, lélektani és etikai alapon nyugvó retorikai elképzeléseket, kizárólagos tárgyává téve benne a szónoki beszédet. Ebben még kevés alakzatot és szóképet említ, számuk majd a későbbi retorikusoknál nő meg. A szolecizmust (*σολοικισμός*, *soloecismus*), vagyis a szavak egymáshoz kapcsolásában elkövetett hibát

– az alakzatok keletkezésének forrását – még nyelvhelyességi, szintaktikai vét-ségnek tartja. Az illő világosság eszményét hangoztatva mégis azt fogalmazza meg, hogy a beszéd érdekességét az teremti meg, ha idegenszerű lesz, vagyis alakzatokkal él.

Cornificius *Rhetorica ad C. Herennium* címen számon tartott könyvében – amely görög mintát követve, feltételezhetően Kr. e. 86–82 között keletkezhetett, és a fennmaradt első rendszeres latin retorika – a stílussajátságokat funkcionálisan rendszerezve, egész stíluselméletét az illőségre (*aptum*) építi. Ez a „Kr. e. 1. századig fennmaradt görög és római retorikai kézikönyvek közül a legteljesebb retorikai rendszert tartalmazza” (Adamik 1998: 99). Emiatt mindenképpen érdemes tekintettel lenni arra, hogy szerzője milyen típusba sorolja, és miként határozza meg az egyes kérdésalakzatokat.

Cornificius a stílussal kapcsolatos ismereteket két fogalom köré csoportosítja: stílusnemek és stíluserevények. Három stíluserevényt különböztet meg: választé-kosság (*elegantia*), szerkesztettség (*compositio*) és fenség (*dignitas*). A fenség jellemzőinek tartja az alakzatokat, amelyeknek két fajtáját: a szó- és gondolat-alakzatokat választja szét. Így tesz különbséget közöttük: „A szóalakzat magának a beszédnek finom csiszoltságában áll. A gondolatalakzat fensége nem a szavak-ban, hanem magukban a gondolatokban rejlik”¹ (Kr. e. 86–82: 4, 13). Ebben a műben található meg először – az antikvitásból fennmaradt írások tanúsága sze-rint – a szó- és gondolatalakzat megnevezése. Ez természetesen nem zárja ki, hogy már előtte is használták ezeket a fogalmakat (Adamik 1998: 107). Cornifi-cius retorikájának a stílus felékesítésére szánt fejezetében (Kr. e. 86–82: 4, 15, 22) – mondhatnánk stilisztikájában – 35 szóalakzatot (*verborum exornatio*) és 19 gondolatalakzatot (*sententiarum exornatio*) vett fel. A szóalakzat csoportban em-lített fogalmak sora (*repetitio*, *conversio*, *sententia* stb.) láttatja Adamik kritikájá-nak helytálló voltát: „a szóalakzat címke olyan zsák a szerző számára, amelybe mindent bele lehet hányni” (1998: 109). Valóban, az antik szerző a típusba soro-lást nem egységes alapról végzi el, hiszen a valódi szóalakzatok egyéb stílus-jellemzőkkel elegyednek.

Cicero a legnagyobb római szónok (orator) és a szónoklattan kiváló teoreti-kusa (rhetor) több retorikai tárgyú művet is írt. Főként görög szónoklattanokból merítve, de ugyanakkor saját szónoki tapasztalatára is építve alakította ki sajátos elképzeléseit a szónoklásról. A *De oratore* című művében némileg világosabban tesz különbséget az alakzat (*conformatio*) két fajtája, a szó- és gondolatalakzatok (*conformatio verborum et sententiarum*) között, mint elődei: „a szó- és gondolat-alakzatok között az a különbség, hogy a szóalakzat megszűnik, ha a szavakon változtatsz, a gondolatalakzat azonban megmarad, bármilyen szavakat hasz-

¹ Cornificius: Verborum exornatio est, quae ipsius sermonis insignita continetur perpoli-tione. Sententiarum exornatio est, quae non in verbis, sed in ipsis rebus quandam habet dignitatem.

nálsz”² (Kr. e. 56: 3, 52, 201). Az utóbbiak ambivalens funkcióját így világítja meg: „Ezek azok a gondolatalakzatok, amelyek a beszédnek fényt kölcsönöznek. Maga a kifejezés pedig olyan, mint a fegyver: vagy gyakorlati célra való, fenyegetésre vagy támadásra, vagy csupán hordozásra, parádézni vele”³ (Kr. e. 56: 3, 54, 206). Cicero véleménye szerint a szónoki beszéd hatása nem a szó-, hanem a gondolatalakzatoktól függ⁴ (Kr. e. 46. *Brutus* 38, 141).

Orator című művének – amely a „leginkább letisztult, leggondosabb, legciszoltabb szónoklattani munkája” (Havas 1974: 464) – felfogása alapján az ékes-szólo (*eloquens*) beszédével tanít, gyönyörködtet, megindít. Ehhez az illőség, a szépség (*decor*) révén jut el, és ennek hatására a tökéletes szónok (*perfectus orator*) „az apró ügyekben egyszerűen, a közepszerűekben mértéktartóan, a jelentőségekben méltósággal tud szólni” (Kr. e. 46: 29, 101). Az ékességet két dolog eredményezi: egyrészt az egyszerű szavak közhasználatú mivoltukban, másrészt az alakzatok (Kr. e. 46: 24, 80). Így a világosság és az ékesség nem válik el egymástól, mert a jól megválasztott egyszerű szavak is az ékesség hordozói, ez pedig a beszéd világosságát fokozza.

A fenségről című könyv írója (Pseudo-Longinus) feltételezhetően a Kr. u. első század elején írta görög nyelvű „irodalomelméleti példákon igazolt művészet-filozófiá”-ját (Nagy Ferenc 1965: 5). VIII. fejezetének kezdetén a költői és szónoki fenséges stílus forrásait – holott a költészetben az elkápráztatás a cél, a beszédben a világos ábrázolás (1965: 15, 1) – egyaránt a következőkben jelöli meg: nagyszerű gondolatok, erős és lelkesült szenvedély, az alakzatképzés módja, művészi előadásmód, méltóságteljes és emelkedett szerkesztésmód. A szerző külön fejezetet szentel az alakzatoknak (*σχήματα*), amelyekről azt állítja: „Az alakzat tudvalevőleg, ha kellő módon alkalmazzuk [...], nem kis mértékben járul hozzá a nagyszerű hatáshoz” (1965: 16, 1). Ezek kapcsolatáról azt tartja: „az írásmű gondolatartalma és a kifejezésforma többnyire egymás által bontakozik ki” (1965: 30, 1). Dialektikusan láttatva szól az alakzatok és a fenség kölcsönhatásáról: „az alakzatok természetszerűleg elősegítik a fenséges hatást, ez viszont csodálatosképp ugyancsak hat az alakzatokra” (1965: 17, 1), a „fenség és a szenvedély tehát elhárítja az alakzatok alkalmazásának gyanúját” (1965: 17, 2). Ezenkívül az alakzat megjelenési módjáról is nagyon helytálló megjegyzést tesz: „akkor bizonyul legjobbnak az alakzat, amikor éppen az van benne leplezve, hogy alakzat” (1965: 17, 1).

Quintilianus a leghatásosabb római retorikairó, sőt az első római rétor, akinek a 94–95 körül megjelent *Institutio oratoria* című szónoklattanában – amely „a

² Cicero: [...] inter conformationem verborum et sententiarum hoc interest, quod verborum tollitur, si verba mutaris, sententiarum permanet, quibuscumque verbis uti velis.

³ Cicero: His fere luminibus inlustrant orationem sententiae. Orationis autem ipsius tamquam armorum est vel ad usum comminatio et quasi petitio vel ad venustatem ipsa tractatio.

⁴ Cicero: Σχήματα enim quae vocant Graeci, ea maxime ornant orationem; eaque non tam in verbis pingendis habent pondus quam in illuminandis sententiis.

legnagyobb szabású antik retorikai kézikönyv” (Adamik 1998: 205) – külön könyvben szerepelnek az alakzatok és a szóképek. A szóképre a görögből kölcsönzi a *τρόπος* szót, az alakzatra viszont a *figura* elnevezést használja. Nyilvánvaló rendszerezéséből, hogy ő a szemantikai változás bekövetkezése, illetve be nem következése alapján különbözteti meg a figurákat és a trópusokat. Félreértetlenül szétválasztja a két jelzett fogalmat világos fejtegetésében: „A szókép valamely szónak vagy kifejezésnek saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele”⁵ (94–95: 8, 6, 1). Mivel az alakzat (*figura*) kétféle jelentésben használatos, a szerző állást foglal amellett, hogy *szkémának*, azaz a szorosán vett alakzatnak csakis azt nevezhetjük, amely a költői és a szónoki előadásban eltér az egyszerű, a közönséges beszédmódtól (94–95: 9, 1, 13). Az ókori retorikus esztétikai érzéke tűnik ki akkor, amikor az alakzatok használatával kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a maguk helyén a beszéd ékességeinek számító alakzatok túlzott használata sérti a jó ízlést (94–95: 9, 3, 100).

Quintilianus az alakzatok két típusát nevezi meg: a gondolatalakzatot (*figura sententiarum*) és a szóalakzatot (*figura verborum*), azaz „a *dianoiasz*, azaz a gondolat- vagy értelem-, vagy jelentésalakzat (mert mindezekkel a nevekkel illetik), és a *lexeosz*, azaz a szó- vagy kifejezés-, vagy stílus-, vagy beszéd-, vagy beszélgetésalakzat”⁶ (94–95: 9, 1, 17). Közöttük így tesz különbséget: „A gondolatalakzat ugyanis a gondolat megfogolásában, a szóalakzat a nyelvi megformálásban áll”⁷ (94–95: 9, 1, 16). Vagyis a különbségtétel a műveletek hatóköre szerint történik.

Nem érdektelen Quintilianusnak a Cicero alakzatelméletével kapcsolatos véleményét idézni, mert ebben elméleti kérdést is tisztáz, amikor az alakzatokkal szembeállítja a nem-alakzatokat: „Tudom, hogy a haragos, a mentegetődő, a szánakozó beszédében mindig találni fognak valamilyen alakzatot, de attól még a harag, a mentegetődés és a szánakozás nem alakzat”⁸ (94–95: 9, 1, 25). Quintilianus az alakzat (*figura*) kétféle értelmezésével számol: „az egyik értelemben a gondolat bármilyen formáját értik rajta, [...] a másik értelemben sajátosan csak azt tartják alakzatnak, amiben indokolt eltérés van a mindennapi, szokásos gondolkodás- és beszédmódtól”⁹ (94–95: 9, 1, 10–11). Az ókori retorikaszerző viszont csak az utóbbi alakzاتفelfogást fogadja el. Megfogalmazása egyfelől tartalmazza az eltérés-stilisztikák alapelvét, másfelől azonban megengedi a másféle

⁵ Quintilianus: [...] τρόπος est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio.

⁶ Quintilianus: [...] duas eius esse partes, διανοίᾱς, id est mentis vel sensus vel sententiarum (nam his omnibus modis dictum est), et λέξεως, id est verborum vel dictionis vel elocutionis vel sermonis vel orationis.

⁷ Quintilianus: [...] illa est enim posita in concipienda cogitatione, haec in enuntianda.

⁸ Quintilianus: [...] quare dabunt mihi aliquam in irascente, deprecante, miserante figuram, scio, sed non ideo irasci, misereri, deprecari figura erit.

⁹ Quintilianus: [...] uno qualiscunque forma sententiae [...], altero, quo proprie schema dicitur, in sensu vel sermone aliqua a vulgari et simplici specie cum ratione mutatio.

(nem az eltérésből adódó) hatások létét is, bizonyságok rá a következő fontos tételei. Ezek közül egyesek az alakzat mint a beszéd, a nyelv természetes lehetőségét hangsúlyozzák: „alakzat lehetséges saját jelentésben vett és szokásos rendben elhelyezett szavakból is”¹⁰ (94–95: 9, 1, 7); „a beszédalakzatok anyagát saját és átvitt értelemben vett szavak egyformán képezhetik”¹¹ (94–95: 9, 1, 9); „az alakzat bizonyos művészettel újjáalakított formája a beszédnek”¹² (94–95: 9, 1, 14); „közönséges értelemben minden beszédben van alakzat”¹³ (94–95: 9, 1, 12).

Más esetben az alakzat mint eltérés értelmezést hangsúlyozza Quintilianus: „szoros értelemben alakzatnak mondják azt, amely a közönséges, egyszerű gondolkodás- vagy beszédmódtól való okos eltérés”¹⁴ (94–95: 9, 1, 11); „szoros értelemben székének csakis azt nevezhetjük, amely az egyszerű és a közönséges beszédétől a költői és szónoki előadásban eltér”¹⁵ (94–95: 9, 1, 13).

Bár az eltérés fogalma jelentős helyet kap már Quintilianusnál, azért éppen ő az, aki úgy tudja kezelni az alakzatokat, hogy közben a választás szempontját is érvényesíti. Cicerót is azért dicséri meg, mert „a középutat követi oly módon, hogy nem tekint minden kifejezést alakzatnak, de nem is csak azokat, amelyeknek képzése eltér az általános nyelvhasználatától, hanem azokat is, amelyek leginkább kitűnnek, s képesek a hallgatót megindítani”¹⁶ (94–95: 9, 1, 25).

Scaliger *Poetices libri septem* című műve együtt tárgyalja az alakzatokat és a szóképeket, nem értve egyet ezek szétválasztásával (1561: 3, 31, 121c), mindkettőt figura néven egyesíti.¹⁷ Így nála a figura sok mindent magába olvaszt: a tényben vagy kifejezésben jelentkező változatosságot, a szokásostól eltérő és a díszítést szolgáló nyelvhasználatot, az ismeretek elfogadható leírását.

A reformáció korának nagy hatású hazai retorikai kézikönyvének írója, Pécsi Király Imre *Isagoges Rhetoricae Libri Duo* című kézikönyve – amely három kiadást is megért, és korában az egyik legelterjedtebb hazai retorikai munkának számított – az alakzatok (figura) két típusát veszi fel: a beszéd- és gondolatalakzatokat. „Előbbit a szavak felcserélése megszünteti és kioltja, a másik tartósan megmarad még a szavak sorrendjének megváltoztatása vagy a szavak cseréjekor is” (2000 [1612]: 314).

A barokk kori francia retorikus, Lamy *La rhétorique ou l'art de parler* című könyvében leszögezi, hogy az alakzatok hasznosak és szükségesek, „mivel szinte

¹⁰ Quintilianus: [...] et propriis verbis et ordine collocatis figura fieri potest.

¹¹ Quintilianus: [...] translatis verbis quam propriis figuratur oratio.

¹² Quintilianus: [...] figura sit arte aliqua novata forma dicendi.

¹³ Quintilianus: [...] communi nihil non figuratum est.

¹⁴ Quintilianus: [...] proprie schema dicitur, in sensu vel sermone aliqua a vulgari et simplici specie cum ratione mutatio [...]

¹⁵ Quintilianus: [...] id demum hoc loco accipi schema oportebit, quod sit a simplici atque in promptu posito dicendi modo poetice vel oratorie mutatum.

¹⁶ Quintilianus: [...] mediam quandam [...] secutus viam: ut neque omnis sermo schema iudicaretur neque ea sola, quae haberent aliquam remotam ab usu communi fictionem, sed quae essent clarissima et ad movendum auditorem valerent plurimum.

¹⁷ Scaliger 3, 26, 198b: Figura [...] quam Tropon agnoscebamur.

sohasem csak azért beszélünk, hogy érzéseinket ugyanúgy közöljük, mint a gondolatainkat, nyilvánvaló, hogy beszédünket hatékonyra kell tennünk, alakzatokba kell öntenünk, érzelmeink karakterére kell formálnunk”¹⁸ (1998 [1675]: 187). A szerző szerint az alakzatokat létrehozó eltérés nem nyelvi, hanem a beszélő lelkiállapotának eltérése az érzelmentes nyugalom normális állapotától.

A klasszikus francia retorika másik nagy alakja, Dumarsais az alakzatok funkcióját a kellem, az élénkség és a nemesség felkeltésében látja. A *Traité des tropes* című írásában (1730) általános elképzelésből indul ki: „Az alakzatokról a közmegegyezés azt mondja, hogy olyan beszédmodok, amelyek eltávolodnak a természetestől és mindennapitól, amelyek valamiben eltérnek az általános és egyszerű nyelvhasználattól”¹⁹ (idézi Cohen 1979: 112). Ő viszont támadja az alakzatok eltérésként értelmezését: „Meg vagyok győződve róla, hogy ezekből az alakzatokból több keletkezik egy nap alatt”²⁰ (idézi Cohen 1979: 112), és „korántsem a figurák állnak távol az ember köznapi nyelvétől, éppen ellenkezőleg, a figurák nélküli beszédmod állna távol tőle, ha egyáltalán lehetne olyan szöveget alkotni, amelyben csak nem képes kifejezések szerepelni”²¹ (idézi Todorov 1967: 101). És a következő definícióját adja: az alakzatoknak „van egy általános tulajdonsága, amely érvényes minden mondatra és szóösszetételre, és abból áll, hogy jelent valamit a grammatikai szerkezet által; de az alakzatos kifejezéseknek van még egy jellegzetes módosulásuk, amely sajátos, és ennek révén tudjuk csoportosítani az alakzatfajtákat”²² – idézi Genette (1966: 209), és ugyanakkor Dumarsais gondolataihoz kapcsolódva, rögtön bírálja is azokat: „A definíció majdnem, de nem teljesen tautologikus, hiszen az alakzat létét az alakzattal, azaz a formával *bírás* tényével azonosítja. Az egyszerű és közönséges kifejezéseknek nincs formája, az alakzatnak van: íme visszakerültünk az alakzat meghatározásá-

¹⁸ Lamy: [...] puisque nous ne parlons presque jamais que pour communiquer nos affections aussi bien que nos idées, il est évident que, pour rendre notre discours efficace, il faut le figurer ; c'est-à-dire qu'il lui faut donner les caractères de nos affections.

¹⁹ Dumarsais: On dit communément que les figures sont des manières de parler éloignées de celles qui sont naturelles et ordinaires; que ce sont des certains tours et de certaines façons de s'exprimer qui s'éloignent en quelque chose de la manière commune et simple de parler.

²⁰ Dumarsais: Je suis persuadé qu'il se fait plus de figures en un jour.

²¹ Dumarsais: [...] bien loin que les figures s'éloignent du langage ordinaire des hommes, ce seraient au contraire les façon de parler sans Figures qui s'en éloigneraient, s'il était possible de faire un discours où n'y eût que des expressions non-figurées.

²² Dumarsais: (Les figures) ont d'abord cette propriété générale qui convient à toutes les phrases et à tous les assemblages de mots, et qui consiste à signifier quelque chose en vertu de la construction grammaticale; mais de plus les expressions figurées ont encore une modification particulière qui leur est propre, et c'est en vertu de cette modification particulière que l'on fait une espèce à part de chaque sorte de figure.

hoz, amely szerint az a jel és jelentés közti eltérés, a nyelv belső tere”²³ (1966: 209).

Fontanier-t nem ok nélkül nevezik a „retorika Linnéjének” (Linné de la rhétorique), mert művében, a *Les figures du discours* (címűben eléggé formalista szellemű rendszerbe foglalja a trópusokat és a stílusalakzatokat. Az alakzatokat szintaktikai, szemantikai vagy fonetikai eltérésként értelmezi, és az eltérés foka szerint bontja fel az alakzatok rendszerét, ezzel az addigi legteljesebb osztályozást nyújtva (alakzat: trópus vagy nem-trópus; a trópus: köznapi vagy költői; a köznapi: kötelező vagy választható; a költői: közeli vagy távoli). A mondat- és a gondolatalakzat szétválasztása is az ő nevéhez fűződik. A szerző – a Dumarsais-tól idézett – közfelfogáshoz hasonlóan határozza meg az alakzatokat: „a beszéd többé vagy kevésbé eltávolodik az egyszerű és közönséges kifejezésmódtól”²⁴ (Fontanier 1968 [1821]: 64).

Szvorényi az *Ékesszólástanában*, a szabadságharc utáni idők első magyar – a későbbiekben még sok kiadást megért – retorikájában a *képletet* (*tropus*) és az *alakzatokat* (*figurae*) határozottan szétválasztja. Az alakzatban a mindennapitól eltérő, „élénkebb ’s nyomósabb” (1851: 39) kifejezési módot látja, és szó-, illetve gondolatalakzat fajtáját különíti el. Az utóbbiak „gondolat-csoportok kifejezésének sajátos ’s a’ közbeszédétől eltérő fordúlataiban állanak” (1851: 43).

Lausberg *Handbuch der literarischen Rhetorik* című kiváló könyvében (1960) a klasszikus retorika alapján alkotja meg az alakzatok rendszerét. Két nagy csoportra különíti el őket, az egyikbe az egy szóból állók kerülnek (*ornatus in verbis singulis*), a másikba a több szóból formálódók (*ornatus in verbis coniunctis*). Az előbbiek a trópusok, az utóbbiak az alakzatok. Az utóbbin belül a kifejezés és a gondolat alakzatait különbözteti meg (*figurae elocutionis*, *figurae sententiae*). A szerző a mondat szerkezetet tradicionális módon megváltoztató alakzatokat ún. gondolatalakzatokként külön csoportban tárgyalja, két nagy osztályra bontva: a közönségre (*Figuren der Publikumszugewandtheit*) és a tárgyra (*Figuren der Sachzugewandtheit*) irányulóakra. Az elsők közül két típust választ szét: a megszólító (*Figuren der Anrede*) és kérdő alakzatokat (*Figuren der Frage*), a másodikon belül pedig négyet: a szemantikai, az érzelemkeltő, a dialektikus és az elokúció négy műveletével keletkezőket (adjekciós, detrakciós, transzmutációs és immutációs).

Genette is nagyon alaposan értekezik az alakzatok kérdéséről, az alakzat meghatározó jegyéről, helyéről *Figures* című tanulmányában. A következőket szögezi le: „[...] a retorika az alakzatok *rendszere*. [Bek.] Az alakzat státusza azonban

²³ Genette: Définition presque tautologique, mais non pas tout à fait, puisqu’elle met l’être de la figure dans le fait d’avoir une figure, c’est-à-dire une forme. L’expression simple et commune n’a pas de forme, la figure en a une : nous voici ramenés à la définition de la figure comme écart entre le signe et le sens, comme espace intérieur du langage.

²⁴ Fontanier: [...] le discours s’éloigne *plus ou moins* de ce qui en eût été l’expression simple et commune.

nem volt mindig világos a retorikai hagyomány szellemében. Az ókor óta az alakzatokat úgy határozzák meg, mint a *természetes* és *megszokott* vagy [...] *egyszerű* és *közönséges beszédmódoktól eltávolodott kifejezésmódot*; de ugyanakkor a retorika elismeri, hogy semmi sem közönségesebb és megszokottabb, mint az alakzatok használata, és – a klasszikus fordulattal élve: *a piacon egy nap több alakzatot alkotnak, mint az akadémiai ülések több napján*. Az alakzat a használathoz képest eltérés, amely eltérés mégis megvan a használatban: íme a retorika paradoxonja²⁵ (1966: 208–209).

Genette úgy látja, hogy „az alakzatnak a használathoz képest mint eltérésnek a meghatározása a nyelvhasználat és az irodalmiság összekeverésén alapul, jól megmutatkozik a kétszeres [szóhasználati] hibában: »egyszerű és közönséges beszédmód«. Az egyszerű nem szükségszerűen közönséges és fordítva; az alakzat lehet közönséges, de nem feltétlen egyszerű, hiszen ez tartalmazza egyszerre a jelenléte és a hiányt. Ez [ti. az alakzat] ugyanis képes bekerülni a használatba anélkül, hogy elvesztené alakzatos jellegét (vagyis a vulgáris nyelvnek is megvan a maga retorikája, de a retorika maga is meghatározza az *irodalmi használatot*, amely egy nyelvhez hasonlít inkább, mint beszédhez). [...] Ezért van az, hogy a retorikai értekezések szó szerinti nyelvhasználatra lefordított megfelelőikkel kísért alakzatzárak gyűjteményei: »A szerző azt akarta mondani... a szerző mondhatná...«. Minden alakzat fordítható, és magán viseli a fordítását, áttetszően, mint egy vízjel vagy egy palimpszeszt a látható szöveg alatt. A retorika összekapcsolódik a nyelvnek ezzel a kettősségével²⁶ (1966: 210–211).

²⁵ Genette: [...] la rhétorique est un *système* des figures.

Le statut de la figure n'a pourtant pas toujours été clair dans l'esprit de la tradition rhétorique. Depuis l'Antiquité, celle-ci définit les figures comme des *manières de parler éloignées de celles qui sont naturelles et ordinaires*, ou encore [...], *simples et communes*; mais en même temps elle avoue que rien n'est plus commun et ordinaire que l'usage des figures, et, pour reprendre la formule classique, qu'*il se fait plus de figures un jour de marché à la Halle qu'il ne s'en fait en plusieurs jours d'assemblées académiques*. La figure est un écart par rapport à l'usage, lequel écart est pourtant dans l'usage : voilà le paradoxe de la rhétorique.

²⁶ Genette: [...] la définition de la figure comme déviation par rapport à l'*usage* repose sur une confusion entre l'usage et la littéralité, confusion qui se montre bien dans le faux doublet : « façon de parler *simples et communes* ». Le simple n'est pas nécessairement commun, et réciproquement ; la figure peut être commune, elle ne peut être simple, puisqu'elle porte à la fois présence et absence. Elle peut fort bien entrer dans l'usage sans perdre son caractère figuré (c'est-à-dire que la langue vulgaire a elle aussi sa rhétorique, mais la rhétorique elle-même définit un *usage littéraire* qui ressemble plus à une langue qu'à une parole). [...] Voilà pourquoi les traités de rhétorique sont des collections d'exemples de figures suivis de leur traduction en langage littéral : « l'auteur veut dire... l'auteur aurait pu dire... » Toute figure est traduisible, et porte sa traduction, visible en transparence, comme un filigrane, ou un palimpseste, sous son texte apparent. La rhétorique est liée à cette duplicité du langage.

Genette a Fontanier *Les figures du discours* című műve 1977-es megjelentetéséhez írott bevezetőjében is az alakzat fogalmát járja körül. Állásfoglalását így összegzi: „A gondolatnak olyan mozgásai mint a tanácskozás, megengedés, kérdés, megszólítás, kívánság, fenyegetés stb. csak annyiban érdemlik meg az alakzat nevet, amennyiben a vizsgálat során fiktívnek és mesterkéltnek bizonyulnak. Egy kérdés feltevése – bármennyire jellemző is a kérdő forma – még önmagában nem alkot alakzatot, ez csak egy gondolati attitűd, amely egy szintaktikai fordulaton fejeződik ki adekvát és közvetlen formában”²⁷ (1977: 11). – A „mesterkélt”-et Genette kétféleképpen érti: ’művészi’, illetve ’hazug’. Az utóbbit nem feltétlenül megtevesztésként kezeli, hanem olyan eszköznek, amely „azon a felismert és azonosított eltérésen alapul, amely a nyelvi jel és jelentés között van; ez az eltérés paradox módon motiválja és értékkel telíti a jelet azzal, hogy érzékelhető és specifikus formát ad neki”²⁸ (1977: 12).

A klasszikus hagyományt követi Fónagy Iván, és a következőképpen foglalja össze a Világirodalmi lexikon szócikkében az alakzat fogalmát: „a beszédet megszépítő (ornatus), a szó hangalakját és jelentését, a mondatot, a mondatnál nagyobb gondolati egységeket az expresszivitás érdekében átalakító eljárás eredménye. [...] Az alakzat voltaképpen a kifejezőség szolgálatában álló nyelvi vétség vagy legalábbis stílushiba. A klasszikus retorikák világosan megfogalmazták a nyelvi vétség és az alakzat összefüggését. A retorikák szerint az alakzat olyan barbarizmus vagy szoloicizmus, melyet a költői szándék formál át vétegből erőnné” (1970: 146–147). Nagyon is egyet lehet érteni azzal a felfogással, amely az alakzat kifejezőségét hangsúlyozza, de a hiba emlegetése a nyelvi variancia el nem ismerését jelenti.

Todorovnak a *Littérature et signification* című művében megfogalmazott alakzاتفelfogása az écart-stilisztika vonulatába tartozik, mivel eltérésként (déviation) definiálja az alakzatot. A kutató alakzatosztályozási kísérletében több zavaró mozzanat van: például az, hogy elvileg szembeállítja az „anomalies”-t és a „figures”-t, mégis a rendellenességek minden fő- és altípusára a „figure” szót használja. A rendellenességek nevű csoportja pedig az alosztályokra bontás ellenére is egymással nehezen társítható retorikai eszközöket gyűjt egybe: a metaforát, a hiperbolát, az interrogációt stb. A szerző ennek a könyvének a függelékében a retorikai alakzatok (figures rhétoriques) osztályozására tesz kísérletet, mert

²⁷ Genette: Des mouvements de pensée tels que la délibération, la concession, l’interrogation, l’apostrophe, le souhait, la menace, etc., ne méritent le nom de figure que pour autant qu’ils se révèlent à l’analyse fictifs et artificiels. Poser une question – si caractéristique que soit, grammaticalement, la *forme* interrogative – ne constitue pas en soi-même une figure : c’est une attitude de pensée qui s’exprime de manière adéquate et immédiate dans une tournure syntaxique.

²⁸ Genette: [...] qui tient à l’écart perçu, reconnu et identifié entre le signe et le sens; lequel écart, paradoxalement, motive et valorise le signe en lui donnant une forme perceptible et spécifique.

kategorikusan kijelenti: „A régi osztályozások rosszak”²⁹ (1967: 107). Új rendszere szerint az alakzatok nyitott osztályba (*classe ouverte*) tartoznak, és osztályozásuk a leírhatóság kritériumának való megfelelésük miatt tehető meg, mivel „az alakzatok nagy része úgy írható le, mint a nyelv bizonyos szabályától való eltérés”³⁰ (1967: 107). Rendszerében az az újszerű elem, hogy az alakzatokat alógikusság szerint két csoportra osztja: „Két csoportja van tehát az alakzatoknak: azok, amelyek valamiféle nyelvi anomáliát mutatnak, és azok, amelyek semmi ilyet nem tartalmaznak. Az első csoportot rendellenességeknek fogjuk nevezni, a másodikat alakzatoknak (a szó szűk értelmében); az első csoport természetesen a második alosztálya”³¹ (1967: 108). Mindenképpen furcsa a szerzőnek az utóbbi kitétele, amely ellentmond a besorolások logikájának. Módszeréről így vall: „minden eltérést nem a »helyes kifejezésmóddal«, hanem a megsértett nyelvészeti szabállyal fogunk szembeállítani. Ennek a szabálynak a jellege szerint a rendellenességek négy csoportját fogjuk megkülönböztetni, amelyek a következő területeket ölelik fel: hang–jelentés megfelelés; szintaxis; szemantika; a jel és a hivatkozott valóság összefüggése”³² (1967: 108). Az utóbbi csoporton belül is négy alcsoportot választ szét a kutató. Az elsőbe azok tartoznak, amelyekben a „helyettesített név lehet a tárgy nevének az ellenkezője”: az irónia, a préteríció; a másodikba azok, amelyek „mennyiségi különbséget mutatnak a szó szerint veendő kifejezésekhez képest”: hiperbola, litotes; a „harmadik csoport azokat az eseteket egyesíti, amelyekben nincs kapcsolat a használt grammatikai forma és a referens által megkívánt között”: enallagé, asszociáció, interrogáció; és végül a negyedikbe azok sorolódnak, amelyekben „maga a tárgy helyett a tárgy tulajdonságáról van szó”: periphrasis, antonomasia, névmásítás, metonímia, szinekdoché, metafora.³³

A kifejezés retorikájának – azaz a strukturális nyelvészeti alapon születő elocúció-retorikának – új divatja támad az 1960-as években, amely az európai tudományosságban Jakobsonnak az 1956-ban írt publikációjával (*A nyelv két as-*

²⁹ Todorov: Les anciennes classifications sont mauvaises.

³⁰ Todorov: [...] un grand nombre de figures se laissent décrire comme une déviation à une certaine règle du langage.

³¹ Todorov: Il y a donc deux groupes de tropes: ceux qui présentent une anomalie linguistique et ceux qui n'en contiennent aucune. Nous appellerons le premier groupe les *anomalies*, le second, les *figures* (au sens restreint du mot); le premier groupe est évidemment une sous-classe du second.

³² Todorov: [...] nous opposerons chaque anomalie non à l'« expression propre » mais à la règle linguistique enfreinte. Suivant le caractère de cette règle, nous distinguerons quatre groupes d'anomalies qui relèvent des domaines suivants: le rapport son-sens; la syntaxe; la sémantique; le rapport signe-référent.

³³ Todorov: Le nom substitué peut être le contraire du nom de l'objet [...] présentent une différence quantitative avec le terme propre [...] le troisième groupe réunit les cas d'un manque de correspondance entre la forme grammaticale utilisée et celle qui serait exigée par le référent [...] il s'agit d'une propriété de l'objet à la place de l'objet lui-même.

pektusa és az afáziás zavarok két típusa) indul el. Ennek hatására keletkezik Dubois–Edeline–Klinkenberg–Minguet–Pire–Trinon, vagyis a liège-i egyetem kutatói által 1970-ben kiadott *Rhétorique générale* című mű retorikai rendszere, amely csak az irodalmi művekre jellemző eszközökkel foglalkozik azzal a céllal, hogy a poétikum jelenségét tudományosan is megközelítse. A szerzők felfogása szerint kizárólag az alakzatelmélettel azonosítódik a strukturális nyelvészeti alapokon születő neoretorika. Nem megalapozatlan tehát Genette véleménye: a liège-i retorika leszűkült retorika. Jól látszik ezen a köteten, hogy a neoretorika alapjaiban tér el az alakzatok fogalmának értelmezésében a quintilianusi hagyománytól, hiszen elmosza a határt az alakzat és a trópus között, ugyanis „az alakzatokhoz (*metabolákhoz*) sorolja-korlátozza a szóképeket is. Ebben új és szélsőséges felfogású” (Bencze 1996a: 268). A szerzők az alakzatot (*metabolé*) a normától eltérő szinkron nyelvi változásként értelmezik a nyelvi megformáltság minden szintjén.

Az arisztotelészi, quintilianusi retorikával szakító liège-i μ -csoport által megteremtett rendszer a metabolák (retorikai alakzatok) négy típusát veszi föl: a metaplazmusokat (a fonetikai és a grafikai módosulást), a metaszemémákat (a szavak jelentésváltozását), a metataxisokat (a mondat formáját érintő változásokat), a metalogizmusokat (a nyelvi jel és a jelölt valóság közötti normatív kapcsolat megváltozását) és keresztező szempontként az alakzatokat teremtő metabolikus műveleteket (amelyeket a klasszikus retorika is megkülönböztetett): az elhagyást, a hozzáadást, a helyettesítést (elhagyás + hozzáadás paradigmatiszós síkon) és a permutációt (elhagyás + hozzáadás szintagmatikus síkon). A változások-eltérések osztályozása az eszerint kialakított háló szerint történik. Bár Cornificius, Quintilianus és Fontanier után a retorikatudomány történetének ez az egyik legrendszeresebb elokúció-retorikája, és a szerzők az így létrehozott hálóról azt állítják (a *Rhétorique de la poésie* bevezetőjében), hogy „az a »rostély«, melyet a *Rhétorique générale* adott, elvileg alkalmas arra, hogy fedjen minden irodalmi struktúrát minden szinten”, ám a kérdésalakzatokat nem tüntetik fel rendszerükben.

Vajda András a *Rhétorique générale* pozitívumait és negatívumait is elemezve kijelenti: ennek a rendszernek az áttekinthetősége mellett az a másik nagy erénye, hogy „a korábbi, statikus rendszerezésekhez képest a figuráknak rugalmasabb, dinamikusabb felfogását állítja elénk: nem úgy mutatja fel a figurát, mint ami *van*, hanem mint ami *létrejön*” (1998: 417). Fenntartása amiatt van a kutatónak, hogy olyan jelenségek is bekerültek a retorikai rendszerbe, amelyek nem képezhetik részét.

Külön is említésre méltó Cohen *Théorie de la figure* című tanulmánya. Ebben a szerző azt hangoztatja, hogy használhatatlanok a retorikai terminus technikusok, mivel „valójában a beszélő gondolataira való hivatkozás nyelvészetiileg sohasem helytálló, a »gondolati alakzatok« kategóriáját pedig ideje végképp szám-

üzni a retorikából”³⁴ (1979 [1970]: 99). Azt rója fel a megelőző retorikának, hogy „nem volt képes feltárni az általa alakzatoknak nevezett jelenségek struktúráját – azaz belső szervezőelvéit”³⁵ (1979 [1970]: 112), ezért alakzatelméletében ő arra tesz kísérletet, hogy logiko-szemantikai értelmezéssel megalkossa a költői nyelvhasználat szemantikai természetű „alakzatainak logikai modelljét”. Világosan megfogalmazza a teendőt: a neoretorikai iskola egyik fő feladata megjelölni, megnevezni és osztályozni a kombinatorikai kényszerek megszegésének módzatait, vagyis az alakzatokat. Bevezeti a „logikussági fok” fogalmát, amelynek segítségével elképzelése szerint árnyaltabban osztályozhatjuk az alakzatokat a bennük található ellentmondás foka, azaz az ún. „alogikusságuk nagysága” alapján (1979 [1970]: 88). Arra is vállalkozik, hogy a trópusokat elkülönítse a nem-trópusoktól, illetve az alakzatokat a nem-alakzatoktól. Elfogadja a figuráknak trópusra és nem-trópusra történő megkülönböztetést, és azt veti az elődök szemére, hogy nem értették meg, hogy a kettő elkülönülése mennyire az alakzatok természetéből adódik (1979 [1970]: 111). Szerinte: „Minden alakzat két mozzanatban dekódolható, először a rendellenesség észlelésében, másodszer a helyrehozatalában a paradigmaticai mező kiterjesztésével. [...] Az alakzat végeredményben kéttengelyű, két merőleges tengely által képzett szerkezetet mutat, a szintagmatikai tengelyen keletkezik az eltérés, a paradigmaticai tengelyen pedig a jelentésváltozás megszűnteti azt”³⁶ (1979 [1970]: 121). Felfogása lényegesen eltér a retorikusok véleményétől, ő ugyanis azt rója fel a régebbi retorikának: „A retorika elemezte a szintagmatikai eltérést mint olyat, de szem elől tévesztette annak paradigmaticus korlátozását. Röviden: minden alakzat kétmozzanatú. A trópusok elmélete elhanyagolta az elsőt, a nem-trópusok elmélete megfeledezett a másodikról. Nem látta meg, hogy minden nem-trópus magában foglal egy trópusot, mert minden eltérés megkívánja, hogy jelentésváltozás révén redukáljuk, és ennek a két anomáliának az egymást kiegyenlítő ellenmozgása adja minden alakzat gazdaságosságát”³⁷ (1979 [1970]: 122).

³⁴ Cohen: En réalité, la référence à la pensée du locuteur est toujours linguistiquement non pertinente et il faut éliminer définitivement du champ de la rhétorique [...], la classe des « figures de pensée ».

³⁵ Cohen: [...] n’avoir pas su dégager la structure – je veux dire: l’organisation interne – de ce qu’elle appelait figure.

³⁶ Cohen: Toute figure, en fait, comporte un processus de décodage en deux temps, dont le premier est la perception de l’anomalie, et le second sa correction, par exploration du champ paradigmatic [La figure présente donc en définitive une organisation bi-axiale, articulée selon deux axes perpendiculaires, l’axe syntagmatic où s’établit l’écart, et l’axe paradigmatic où il s’annule par changement de sens.]

³⁷ Cohen: La rhétorique a analysé comme tel l’écart syntagmatic, mais elle a manqué sa réduction paradigmatic. En bref, toute figure comporte deux temps. La théorie des tropes a négligé le premier, la théorie des non-tropes a oublié le second. Elle n’a pas vu que tout non-trope implique un trope, parce que tout écart exige sa propre réduction par

Van Dijk *Textwissenschaft* című szövegtani tanulmánygyűjteménye (1980) is foglalkozik az alakzat fogalmával. A stilisztikai és retorikai struktúrákról szóló fejezetében a retorikai szerkezeteket mint grammatikai struktúrákon nyugvókat mutatja be mind az irodalmi, mind a beszélt nyelvben. A retorikai szerkezetek, azaz az alakzatok rendszerezését – nem tartva teljesnek – négy szempont szerint végzi el. Figyelembe veszi a nyelvi szinteket (fonológiai, morfológiai-lexikológiai, szintaktikai, szemantikai), a bázisoperációkat (a klasszikus retorikák négy műveletét: hozzáadást, elhagyást, felcserélést, helyettesítést), a műveletek hatáskörét és azok korlátait (irányát, frekvenciáját stb.). Ezek tehát olyan grammatikai, szemantikai és logikai természetű rendezési elvek, amelyek az antik retorikákból megismert műveletekre épülnek, és a nyelvi szintekhez kapcsolódó alakzattfogalmakkal operálnak (hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzat).

Mivel a retorikában és a stilisztikában is kísért az alakzat mint normától való eltérés nézete, Vigh Árpád úgy foglal állást, hogy az alakzat fogalmának meghatározását elősegítő, a megoldás néhány feltételét magában foglaló „csírá”-nak nevezi a következő fontos tételeit: „a) a norma csak mint relatív fogalom értelmes és operatív kategória; b) az alakzatok mint meghatározott nyelvi sémák a valóságos és »normális« kifejezésekkel összeegyeztethető képződmények; c) egy meghatározott nyelvi sémát nem feltétlenül és nem mindig egy meghatározott normához való viszonya, hanem az adott beszéden vagy szövegen belüli funkciója avat alakzattá” (1981: 488).

Perelman és Olbrechts-Tyteca sem kerülik meg az alakzat fogalmát a *Traité de l'argumentation* című könyvükben, amikor a kérdések valóságáról és alakzatosságáról így értekeznek: „vannak olyan formák, amelyek normálisnak tűnnek (például a kérdés), de amelyek bizonyos esetekben alakzatnak minősülnek. Az a tény, hogy ezek hol alakzatok, hol pedig nem, a legizgalmasabb problémát jelentik számunkra. Valójában elvileg nincs olyan struktúra, amelyből a használat ne csinálhatna alakzatot, de az nem elég, hogy egy nyelvhasználat eltérjen a szokásostól azért, hogy abban alakzatot lássunk”³⁸ (1988: 228). A szerzők az alakzat keletkezését a normától való eltéréshez kötik, mondván: „Az bizonyos, hogy csak akkor jön létre alakzat, amikor egy szerkezet normál használata és szövegbeli használata között eltérés van, és a hallgató különbséget tesz a forma és a tartalom között, amelyek számára ellentétesnek tűnnek”³⁹ (1988: 228). A gondolat folyta-

changement de sens, et que c'est ce jeu inverse et compensatoire des deux anomalies qui constitue l'économie de toute figure.

³⁸ Perelman–Olbrechts-Tyteca: [...] de formes qui paraissent normales (l'interrogation, par exemple) et qui néanmoins peuvent, dans certains cas, être considérées comme figures. Le fait qu'elles puissent être considérées ou non comme figures, pose immédiatement le problème sous son jour le plus délicat. En effet, en principe il n'y a aucune structure qui ne soit susceptible de devenir figure par son usage, mais il ne suffit pas qu'un usage de la langue soit inhabituel pour que nous soyons autorisés à y voir une figure.

³⁹ Perelman–Olbrechts-Tyteca: Il est certain, en tout cas, qu'il n'y a figure que lorsqu'on peut opérer une dissociation entre l'usage normal d'une structure et son usage dans le

tása nagyon lényeges és újszerű, mert az alakzatokat az ún. perspektívaváltás szerint két nagy típusra bontja: „Argumentatívnak nevezzük azt az alakzatot, amelynek a használata, egy perspektívaváltást magával hozva, normálisnak tűnik a sugalmazott új szituációban. Ellenben amikor a beszéd nem vonja maga után a hallgató beleegyezését ezzel az argumentatív formával kapcsolatban, az alakzatot már csak mint díszítést, mint stílusalakzatot érzékeljük. Ez felkelti a csodálatot, de csak esztétikai síkon vagy úgy, mint a szónok eredetiségének tanúbizonysága”⁴⁰ (1988: 229). Az ehhez kapcsolódó megjegyzés logikus következtetése fontos tényre utal az alakzat keletkezésével, felismerhetőségével kapcsolatban: „Láthatjuk, hogy nem tudjuk előre eldönteni, hogy egy meghatározott szerkezet lehet vagy nem lehet alakzat, sem pedig azt, hogy argumentatív vagy stílusalakzat szerepét fogja-e játszani, sőt még azt sem tudjuk, hogy hányfajta szerkezet alkalmas arra, hogy alakzattá váljék”⁴¹ (1988: 229).

A Szabó–Szörényi-féle *Kis magyar retorika* – követve a klasszikus retorikai hagyományt – a trópusokat és az alakzatokat szembeállítja: „A voltaképpeni *alakzat* (schema) abban különbözik a tropustól, hogy míg ez utóbbi a szavakra, a szavak átvitt értelmű használatára vonatkozik, addig az alakzat a gondolatoknak, illetve a mondatoknak (szószervezeteknek) a megszokottól eltérő használatára. Más felosztás szerint a tropusok az immutációhoz, az alakzatok a többi változáskategóriához, az adiectióhoz, a detractióhoz és a transmutációhoz tartoznak” (1988: 132). A kifejezés szépségét (ornatus) szolgáló alakzatokat a szerzőpáros két szempontból is elkülöníti: a nyelvi jelekre vonatkozó érvényesség, illetve a sztoikus eredetű négy művelet alapján (amely, mint tudjuk, a nyelvi hibák négy típusát jelentette eredetileg, csak később vált stílusérénnyé). A szerzők a klasszikus felosztástól eltérően öt csoportra bontva tárgyalják az alakzatokat: a fonológia, a szintaktika, a szemantika, a pragmatika alakzatait, illetve külön a négy változáskategória mondatalakzatait. Ez az irodalmi célú retorika arra figyelmeztet, hogy a konkrét nyelvi jelenség elhatárolása egyértelműbb, így a „szintaktikai, tehát a szó-, illetve mondat szerkezet alakzatai, mint elsősorban formai elemek közvetlenebbül felismerhetők, mint a szemantika rejtettebb jelenségei” (1988: 133).

discours, lorsque l’auditeur fait une distinction entre la forme et le fond, qui semble s’imposer.

⁴⁰ Perelman–Olbrechts-Tyteca: Nous considérerons une figure comme *argumentative* si, entraînant un changement de perspective, son emploi paraît normal par rapport à la nouvelle situation suggérée. Si, par contre, le discours n’entraîne pas l’adhésion de l’auditeur à cette forme argumentative, la figure sera perçue comme ornement, comme figure de *style*. Elle pourra susciter l’admiration, mais sur le plan esthétique, ou comme témoignage de l’originalité de l’orateur.

⁴¹ Perelman–Olbrechts-Tyteca: On voit, dès lors, qu’on ne saurait décider, d’avance, si une structure déterminée doit être considérée ou non comme figure, ni si elle jouera le rôle de figure argumentative ou de figure de style ; tout au plus peut-on déceler un nombre de structures aptes à devenir figure.

Molinié a *Dictionnaire de rhétorique* című kötetének *figure* szócikkében arról ír, hogy bosszantónak tartja az alakzatok felfogásával kapcsolatos kettősséget, amely szerint „ezek vagy teljesen szabad és bárhol előforduló elemek a beszédben, díszítések, vagy ellenkezőleg kötelezők és kikerülhetetlenek bizonyos beszédhelyzetekben az emberi szellem gyengesége folytán”⁴² (1992: 152). Ő gyakorlati definícióként a következőt fogalmazza meg: „megállapíthatóan akkor van egy szövegben vagy egy szövegrészben alakzat, amikor a létrejött jelentés nem korlátozódik arra, ami az esetleges szintaktikai és lexikai elrendezéséből fakadna”⁴³ (1992: 152). Lehetségesnek és ésszerűnek tartja a szerző az alakzatokat két nagy típusra elkülöníteni: mikro- és makrostrukturálisra. Azokat nevezi mikrostrukturálisnak, „amelyeknek létezése sem nem szembevető, sem anyagilag nem mindig elkülöníthető, mint például abban a mondatban: *ma reggel a metróban egy mamut ült mellettem az ülésen*, eléggé nyilvánvaló mindenki számára, hogy *a mamut* egy kövér embert vagy kövér asszonyt jelent”⁴⁴ (1992: 153). És azokat tekinti makrostrukturálisnak, „amelyeknek létezése nem nyilvánvalóan elkülöníthető, mint például az a mondat, hogy *ez a lány valóban nagyon szép*, amely a szöveggörnyezettől függően jelentheti, hogy ez a lány valóban szép, vagy azt is, hogy ez a lány igazán nagyon csúnya”⁴⁵ (1992: 153).

Kibédi Varga Áron megállapítása szerint: „Az antikvitás óta a kézikönyvekben idézett körülbelül száz stílusalakzat [...] első pillantásra szédítően sokfélenek tűnik; az alakzatok felosztása pragmatikai szempontból mégis lehetségesnek látszik. A nyelvhasználat két típusa alapján (a másikkal való érintkezés vágya és a világról való tudás átadásának vágya) két nagy csoportot különíthetünk el. Egyik oldalon a dagályos ismétléssel jellemezhető kommunikatív alakzatok, az érintkezés alakzatai állnak; a másik oldalon az ismeretközlés alakzatai, melyek a valóság leírását szolgálják” (1997: 136). A továbbiakban sajnos a kutató kifejtetlenül hagyja gondolatát.

Plett a *Retorika és stilisztika* című tanulmányában a stílusalakzatok generatív modelljének az ismertetésekor a szemiotikai szempontból vett alakzatmodellnek három alosztályát (szemio-szemantikai, pragmatikai, szemio-szintaktikai) veszi fel, és az is újítása a szerzőnek, hogy hét nyelvi szintet különít el a szemio-szin-

⁴² Molinié: [...] celles-ci sont des éléments purement libres et amovibles dans le discours, des ornements ; ou elles sont au contraire obligatoires et inévitables, dans certaines situations discursives, du fait de la faiblesse de l'esprit humain.

⁴³ Molinié: [...] on admettra qu'il y a figure, dans un discours ou dans un fragment de discours, lorsque l'effet de sens produit ne se réduit pas à celui qui est normalement engagé par l'arrangement lexical et syntaxique occurrent.

⁴⁴ Molinié: [...] dont l'existence apparaît manifestement et matériellement, comme dans la phrase *ce matin, dans le métro, un mammoth était assis à côté de moi sur la banquette*: on comprend assez spontanément que *mammoth* signifie (gros monsieur) ou (grosse dame).

⁴⁵ Molinié: [...] dont l'existence n'est ni manifeste ni toujours matériellement isolable, comme dans la phrase *cette fille est vraiment très belle*, qui, selon le contexte, peut signifier (cette fille est vraiment très belle) ou (cette fille est vraiment très moche).

taktikain belül: a fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai, grafémai, textológiai és intertextuális alakzatok csoportját. A pragmatikai alakzatokra összességükben érvényes, hogy „a nyelvi közlés normájától való eltérések, »kvázi-beszédaktusok« [...], vagyis szimulált közlésformák rendszerét jelentik” (1988: 162). Ezek közé tartozik az interrogáció mint „kvázi-kérdés”. Szemmel látható, hogy ebben az írásban a szerző egy új szellemű, pragmatikai alapokon nyugvó retorikát és stilisztikát körvonalaz, ahogyan a *Systematische Rhetorik*ban is (2000: 31), mert „a pragmatikai alakzatokat úgy értelmezi, mint quasi-beszédaktusoknak (vagyis mint fiktív kommunikációnak) egyfajta rendszerét”⁴⁶ (2000: 31). A kutató a *Figures of Speech* című írásában (2001a) a klasszikus rendszer modernizálását felvázolva, a legtöbb hagyományos beszédalakzatot számításba veszi gyakorlati jellegű modelljében, amelyet generatívnak, műveleti rendszernek tekint. Ez két alapvető részből áll: a retorikai langue-ból vagy kompetenciából, és a retorikai parole-ból, vagyis másként performanciából. A retorikai alakzatok (szemio-)szintaktikai modelljébe a szerző a hagyományos négy műveleten kívül (hozzáadás, elhagyás, helyettesítés, felcserélés) az ekvivalenciát veszi fel. Véleménye szerint ezeket a műveleteket a különböző nyelvi szintekre alkalmazva lehet eljutni a kategóriáig. Azt hangoztatja: alakzat nemcsak normasértésből keletkezhethet, ezért a normát megszegő szabályokba a négy hagyományos műveletet sorolja, a normának érvényt szerzőbe pedig az ekvivalenciát. Sőt elképzelése szerint kiegészítő alárendelt műveletek révén további osztályozás is lehetséges. Ennek a pragmatikai és (szemio-)szemantikai alapja a pseudo-kommunikáció és a pseudo-referencialitás, a pragmatikai alakzatok pedig pseudo-beszédaktusokat teremtenek meg.

Kocsány Piroska és Szikszainé Nagy Irma ezzel kapcsolatban így vélekednek: Plett rendszerében „a primérnek tekintett nyelvi normához képest az ekvivalencia kategóriája is egy attól eltérő, másodlagos retorikai normát képvisel, ugyanúgy, mint az elvonás, a sorrendváltoztatás vagy a többi, csak míg a többi az elsődleges nyelvi norma szabályait megsérti, addig az ekvivalencia ezeket a szabályokat mintegy »túljátssza«” (2006: 45–46).

A *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*ban Knapé az alakzatok történetének kétféle kutatási irányzatát és célját tárja fel. Az egyik a figurák szerkezetét és összefüggéseit taglalja azért, hogy biztonságos taxonómiát nyújtson a tudományos és a hétköznapi gyakorlat számára. A másik viszont azt vizsgálja: milyen kontextusban, milyen nyelvi cselekvés megvalósításakor kell az alakzatokat használni, illetve az egyes alakzatok miként működnek és hatnak. „Ideális esetben a kétféle törekvésnek úgy kellene összefüggnie, hogy az egyes alakzatokat egy strukturális kategóriarendszerben azonosítani és funkcióik révén definiálni tudjuk”⁴⁷ (1996: 320), tehát a két irányzat kiegészíthetné egymást. A szerző a

⁴⁶ Plett: [...] die pragmatischen Figuren als ein System von ”Quasi-Sprechakten” (d. h. fiktiver Kommunikation) auffassen.

⁴⁷ Knapé: Im Idealfall müßten beide Ansätze so zusammenspielen, daß die Figuren mit Strukturkategorien identifizierbar und mit Funktionalkategorien definierbar werden.

gondolatalakzatok rendszerezését (1996: 315) a következő szempontok szerint képzelem el: nyelvi-szemantikai (pl.: antitheton, jellemzője: nyelvi egységek szemantikai jegyeinek oppozíciója), pragmatikai és beszédaktuselméleti (pl.: dubitatio, apostrophe, correctio, concessio), kognitív (pl.: expolitio, ratiocinatio: egy gondolat kiszínezése), valamint performanciakritérium (pl.: evidentia, sermocinatio: mimetikus jellegűek), illetve az elbeszélés és leírás szempontja alapján (pl.: topográfia, chronográfia: a narrativika eszközei).

Vitathatatlan az alakzatok léte retorikai fogalomként. Az alapvető probléma abból fakad, hogy elméleti szinten máig sem tisztázták megnyugtatóan az alakzatok és a szóképek, illetve a különböző alakzattípusok közötti eltéréseket. A fogalmi tisztázatlanság gyökerei messzire nyúlnak vissza. Különben nem is könnyű a fogalmak hálójában eligazodni, hiszen nem azonos kritériumok szerint csoportosítják a figurákat (szkémata) és a trópusokat (tropoi), mert „egymástól eltérő szintaktikai, szemantikai és pragmatikai műveletek, valamint különféle nyelvi szintű (hang, morféma, lexéma, szintagma, mondat, szöveg) műveletek eredményeként megalkotott jelenségek” kategóriáit látják bennük (Bencze 1996: 234).

Visszatérő probléma: az alakzat normasértés vagy nem normasértés eredménye? Minden alakzat eltérés a gyakori, a szokványos kifejezésmódtól (és éppen ezért hatásos), de mégsem rendellenesség (anomalie), nem szabálytörés, hiszen mindennapi nyelvünk sajátja, sok esetben egyenesen idiomatikus eleme, nyelvi kompetenciánk ösztönösen vagy tudatosan elsajátított modellje alapján generálható része, intonációjának és értelmezésének szabályszerűségei leírhatók.

Hogy mi egy alakzat? Ezt a téma lezárásaként Kocsány és Szikszainé összefoglalásában és értelmezésében közlöm:

„Az alakzatot felfoghatjuk

- egyfelől mint a mondandó végtelen sokféle megformálási lehetőségének következményét,
- másfelől, szűkebb értelemben pedig mint a beszéd (a kommunikáció) során kézenfekvő, különböző szintű és válfajú kliséképződés eredményét.

Ezért alakzatról akkor beszélhetünk, ha egy adott, nem grammatikailag motivált nyelvi-beszédbeli kifejezési lehetőség megvalósulásának (felhasználásának és felfedezésének) során és annak eredményeképpen, retorikai fogalomként kategorizálódik, és megnevezhetővé válik. A »retorikai« megjelölés arra a határvonallra kíván utalni, ami a nyelvi és kommunikációbeli klisé és a retorikai figura között húzódik. »Retorikai« annyit jelent ebben a kontextusban, hogy a retorika mint a célszerű (hatásos, a „milyenséget” illetően is intencionális) kommunikációval foglalkozó tudomány elveinek és kategóriáinak megfeleltethető. Az így értelmezett alakzatok nyitott rendszert képeznek, amely folyamatosan bővíthető. [...] Mindezért az alakzat a beszéd, illetve a szövegalkotás és szövegértelmezés és az ezekre vonatkozó kulturális tudás része. Ez a tudás »tankönyvi« esetben azonos a beszélő és a befogadó számára, ekkor az alakzat betölti a hozzá rendelt feladatot az adott szövegben: a befogadó a figurális kifejezésmódot többé-kevés-

bé tudatosan azonosítja, értékeli és interpretálja. A »többé-kevésbé« a tudatosság eltérő fokára kíván utalni» (Kocsány–Szikszainé 2006: 49–50).

5. A kérdésalakzatok téma tudománytörténeti háttere

A kérdésalakzatok hovatarozásáról és meghatározásáról hagyományozott eltérő felfogások arra késztettek, hogy funkcionális-pragmatikai (és bizonyos mértékig kognitív) szemléletű értelmezéssel szembesítem az eddigi retorikai elképzeléseket a gyűjtött nyelvi anyag alapján.

A funkcionális szemlélet lényegét Szathmári István így foglalta össze: „A funkcionális stilisztika felöleli a teljes nyelvhasználatnak a stílus felől való vizsgálatát” (1987: 285). Ennek a szellemében végzett stíluselemzés feltárja a stíláriis eszközök szerepét, „hírértékét”. A retorikai-stilisztikai eszközök ilyen jellegű szemlélete azt láttatja be, hogy a retorikai merev osztályozásról áttevődik a hangsúly a funkcionális értelmezésre: a nyelvi sajátságok szerepének vizsgálatára.

A pragmatikai szemlélet azért fontos, mert a stílus nyelvi cselekedetekben érzékelhető, ezért elengedhetetlen a pragmatikai jellegű értelmezés. A pragmatika tudománya azokra a kérdésekre keres feleletet, amelyekre a hagyományos nyelvészeti módszerekkel nem tudunk választ adni. „Felhasználóbarát” nyelvtudományként a nyelvet kizárólag aktív állapotában, vagyis a megnyilatkozások formájában vizsgálja. Ahogy Levinson fogalmazta: a pragmatika a megnyilatkozás és a kontextus kapcsolatait kutatja (1994 [1983]). Ezek az összefüggések vagy a felszíni szerkezetben jelennek meg grammatizált formában vagy a nyelv szerkezetébe kódoltan.

A pragmatika nem foglalkozik a megnyilatkozások igazságértékével, hanem azt vizsgálja: milyen okok miatt hozzuk létre az adott megnyilatkozást. Egy megnyilatkozás teljes jelentése (full meaning) csak a környezet reakcióinak elemzése során ragadható meg, vagyis bizonyos értelemben interaktív produkcióként kezel minden megnyilatkozást. Az eddigi, leginkább diskurzusanalízisre épülő értelmezések helyett inkább a konverzációanalízist alkalmazza, amely hangsúlyozottan köznyelvi példákkal dolgozik, megfigyelésen alapul, és a nyelvi tényeket sohasem választja el a szituációtól, amelyben létrejöttek (Mey 1993).

Hogy hasznosítható mindez a retorikában? A retorika és a pragmatika egymásra épül, kiegészíti és kölcsönösen feltételezi egymást annak ellenére, hogy a pragmatika a nyelvészet egyik legújabb, a retorika pedig az egyik legrégebbi tudomány. A pragmatikai analízis módszerei, például Searle taxonómiája a retorikai elemzést követi. A két tudomány tipológiai párhuzamosságot mutatnak: az illokúciós aktusok felosztása például sokban hasonlít a gondolatalakzatok csoportosításához, illetve szemantikai tipológiájához. A beszédsszituáció elemzése nélkül sok esetben nem derül ki, hogy valóban retorizált szöveggel, alakzatos beszéddel (discours figuré) állunk-e szemben. A két tudomány nem választható szét élesen, mert a modern retorikatudomány nem létezhet pragmatikai háttér nélkül. A pragmatika kulcsfogalmai: relevancia (Sperber és Wilson szerint az egyetlen lényeges pragmatikai törvényszerűség), kontextus, kooperáció (ez a beszédaktu-

sok interaktív voltát mutatja) az alakzatos kérdések vizsgálatára is alkalmasak. Az ókori retorikusok mindezt az *illőség* fogalma alatt tárgyalták.

Közös a két tudományban az, hogy mindkettő foglalkozik a kérdésekkel. A pragmatika kiemelt helyen szól az indirekt megnyilatkozásokról (ezek között az indirekt kérdésről). Bár a retorikai (szónoki, költői) kérdést megemlíti a pragmatikák – mint jellegzetes indirekt beszédaktust –, de külön nem tárgyalják, mert pragmatikai szempontból ugyanazok a megállapítások vonatkoznak rá, mint az indirekt megnyilatkozásokra általában, kiegészítve természetesen a kérdésalakzatok egyedi jegyeivel.

A kognitív nyelvelmélet szemlélete is sokban hozzájárulhat az alakzatok és benne a kérdésalakzatok fogalmának tisztázásához, mert a kognitív értelmezés arra keresi a választ: milyen mentális folyamatok segítségével alkotunk történeteket, miként kapcsolunk össze dolgokat, miként megy végbe az emlékezés, hogyan valósul meg az olvasás folyamata stb., tehát általánosságban az emberi gondolkodást kívánja feltárni, mert „nyelvünk egyfajta ablak az agyunk felé” (Hamilton 2002: 2).

A kognitív tudományok művelői azt vallják, hogy a fogalmak közötti határok elmosódottak, nem világosak. „Nincsenek korlátozó szükséges és elégséges tulajdonságok a kategóriák meghatározására” (Eysenck 1997: 281), mert a szükséges tulajdonságok sem feltétlenül elégségesek a kategóriába tartozáshoz. Ennek az lehet a következménye, hogy egy nyelvi adat könnyen átkerülhet egy másik típusba. Kérdésalakzat-adatanyagom is ezt a tapasztalati tényt igazolja: gyakori jelenség, hogy egy kérdésalakzat-típus átértékelődik másik kérdésalakzat-típussá, mert egyszerre hordozza magában mindkettő sajátosságait. A kognitív tudományok a nyelvi adatokat egy ún. tipikussági görbe alapján állítják sorba aszerint, hogy a prototípust jellemző tulajdonságuk milyen erővel és mértékben van jelen bennük. „A prototípust a fogalom legjobb példánya reprezentálja” (Eysenck 1997: 280). Ennek megállapításához elméleti képességek alapján a tapasztalati tudás empirikus eszközökkel közelít.

A kognitív szemléletnek központi fogalma a nézőpont, azaz az a helyzet, ahonnan az aktuális beszélő szemléli a szövegvilág dolgait. A beszélő helyzetének középpontja nem statikus, hanem két összetevő teremti meg: a kiindulópont, ahonnan a dolgok reprezentálódnak, illetve a dolgok egyedi nyelvi megjelenése. A kiindulópontok Sanders–Spooren (1977) szerint a következők lehetnek: a semleges kiindulópontnak nincs köze az aktuális tér–idő-rendszerhez, a referenciális központ viszont az aktuális beszélő kiindulópontja, illetve a megnyilatkozás tartalmáért és formájáért a „tudatosság szubjektuma” a felelős. Az objektív, azaz eseményeket leíró eljárást, amely információkat kapcsol egy tudatos szubjektumhoz, perspektivizációnak nevezik. A pszichológiai nézőpontú kiindulópontot, amely a beszéd szubjektumához kapcsol információkat az E/1. előtérbe helyezésével, szubjektívizációnak mondják. A nézőpont vizsgálati síkjai: eszmei-értékelő, frazeológiai, tér- és időviszonyok, illetve pszichológiai megfelelnek a nézőpontok különböző megnyilvánulási módjainak (Uszpenszkij 1984: 14). Nemcsak egy szövegben, de egyetlen mondatban is jelentkezhethet több különböző nézőpont.

A többnézőpontúság adódhat a műhöz viszonyított külső, azaz elvont és a belső, vagyis a hőshöz kötődő pozícióból.

A kognitív nyelvészet természetes módon kapcsolódik a retorikához, konkrétan a kérdésalakzatok problematikájához, hiszen az alakzatok kognitív műveletek eredményei, és a kognitív nyelvészettel feltárhatók a kérdésalakzatok formája-jelentése mögött megbújó pszichikai folyamatok. A kognitív művelettel élés jellemzi a megnyilatkozó kérdésalakzat-használatát, illetve a kognitív művelet felismerése, végrehajtása jellemző a befogadó kérdésalakzat-értelmezésére is.

6. A kérdésalakzatok téma szakirodalmi tárgyalásának tanulságai

A kérdésalakzatok problematikájával foglalkozás több szempontból is indokolt.

Az alakzatok rendszerén belül a kérdésekkel már az ókori retorikák is foglalkoztak, de fogalmaik nem különülnek el világosan minden esetben. Quintilianus például ugyanazt a szót: *interrogatio* valódi kérdés értelemben használja tanúkihallgatáskor (94–95: 5, 7, 27: „Egyébként minden kérdezés vagy az ügygel kapcsolatos vagy kívül esik rajta”⁴⁸), máskor viszont kérdésalakzat megjelölésére (94–95: 9, 2, 7: „Alakzatos [a kérdés], ha nem érdeklődés, hanem támadás céljából alkalmazzuk”⁴⁹). Hasonló a helyzet a *percontatio* fogalmával is: tanúkihallgatáskor valódi kérdésnek minősül (Quintilianus 94–95: 5, 7, 27: *repetita percontatione*), másutt a szakirodalomban pedig alakzatként könyvelik el, maga Quintilianus is (94–95: 9, 2, 6) így jár el. Lausberg úgy adja meg a *percontatiót* a *Handbuch der literarischen Rhetorik* című kötetében, mint olyan alakzatot, amely *interrogatio* (1960: 345. §), az *Elemente der literarischen Rhetorik* címűben pedig a párbeszédes *sermocinatio* egyik fajtájaként nevezi meg (1976: 433).

Eltérő ugyanazoknak a kérdésalakzat-típusoknak az értelmezése más szakudományokban is. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a retorikai hagyomány olyan mélyen gyökerezett, gyökerezik az ókori elképzelésekben, hogy a retorika alapvetően nem változott az ókor óta, és azóta sem alakultak ki világos fogalomhatárok a kérdésalakzatok típusai között. A stilisztikák még kevésbé dolgoznak egyértelműen körülhatárolt kérdésalakzat-típusokkal. Az Alszeghy–Sík szerzőpáros által írott *Stilisztika* egyetlen kérdésalakzatot nevez néven: ez a „Kérdés (*interrogatio*)”, ezt a gondolatalakzatok közé sorolva így határozza meg: „A felkiáltást a költő néha kérdés formájába öltözteti” (1931: 150), az egyik példa meg is felel ennek (*De ki vína bajt az égi háborúval?* Arany János), de a másik az ún. raciocináció kérdésalakzat típusába tartozik, hiszen így hangzik: *Mi mostan a magyar? Holt dicsőség halvány kísértete* (Petőfi Sándor). Az irodalomtudomány többnyire nem különíti el következetesen a kérdésalakzatok típusait, így minden kérdésalakzatot a költői/szónoki/retorikai kérdés fogalma alá von. Márpedig ezek többnyire nyilvánvalóan szétválnak a beszédhelyzetben és szövegkontextusban. De mivel a költői/retorikai kérdés [*interrogáció*] az egyik leggyakoribb kér-

⁴⁸ Quintilianus: *Omnis autem interrogatio aut in causa est aut extra causam.*

⁴⁹ Quintilianus: *Figuratum autem, quotiens non sciscitandi gratia assumitur sed instandi.*

désalakzat, ezért nem is meglepő, hogy minden kérdésalakzatot ezen a néven fognak egybe.

A jelentéstan fogalomhasználata nemigen feleltethető meg a retorikainak. Kiefer Ferenc *Jelentéelméletében* például több helytálló megállapítást tesz az interrogatív beszédhelyzettel kapcsolatban (amelyben a választ mind a beszélő, mind a hallgató ismeri, és ezt a beszélő tudja is), de az idetartozó kérdéstípusok elkülönítésével nem tudok egyetérteni. Ugyanis azt állapítja meg a kutató: „Ide tartoznak az ún. retorikai kérdések (*Meddig fogsz még, Catilina, visszaélni türelmünkkel?*). De ide tartoznak a csodálkozást kifejező kérdések is: *Te még itt vagy?* Ide sorolhatók továbbá a nyomatékos állítást kifejező kérdések is: *Hát kocsma az én házam?*” (2000: 58). Kétségtelen, hogy csodálkozást jelez a szerző második példája, nyomatékos állításként értelmezhető a harmadik, de felfogásom szerint mindegyik az interrogáció típusába sorolható.

A helyzetet még bonyolítja az a tény, hogy a nem retorikusok még kevésbé fordítanak gondot a fogalmak, a fajták elkülönítésére. Balázs János például *A szöveg* című könyvében a kérdés több alakzatára is hoz példákat, és a kérdés-felelet formát külön is megemlíti (1985: 116). De mivel ez a mű nem retorika, hanem szövegten, ezért szerzője nem törekszik szétválasztani a kérdésalakzatokat, sőt többnyire nem is nevezi néven őket.

A pragmatika ágai ugyanazt a kérdésalakzat-típust, amely a felszólítást az udvariasság szándékával kérdő mondattal fejezi ki, különbözőképpen nevezik meg: a társalgáselemzés felszólításenyhítőként, a kommunikációelmélet a mintanorma elemeként, a szociálpszichológia udvariassági formulaként, a szociolingvisztika közvetett kérésként tartja számon, ezért zavarba ejtő: azonosíthatók-e ezek.

Nem kézenfekvő a fogalomhatárok meghúása az egyes kérdésalakzatok között a retorika történetében sem. Hiszen egyrészt ugyanazt a fogalmat többféle névvel is illetik, másrészt a fogalmi körök megállapítása nem esik egybe, mert vannak olyan retorikaszerzők, akik kiszélesítik egy-egy kérdésalakzat fogalmkörét, mások viszont leszűkítik. Például a szubjekciót egyesek nemcsak kérdésalakzatként értelmezik (Fontanier 1977 [1821: 375]), mások viszont leszűkítik a fogalomkörét (Schöpsdau 1996: 446), és csak a kérdéssorozatot vagy a kérdés és felelet között ellenvetést mutatót tekintik annak (Calboli 1969: 323).

A szakirodalomban megnevezett kérdésalakzat-típusok felesleges felvétele miatt is indokolt a kérdésalakzatokkal foglalkozni. Például Quintilianus külön felveszi a *ficta interrogatio* (fiktív kérdés) típusú alakzatot, elválasztva a *subiectiō*tól. Erre a következő mondatot idézi Cicero Caelius védelmében elmondott beszédéből: *Valaki ezt mondja majd: Ez a te nevelésed, így neveled te az ifjakat?*⁵⁰ (94–95: 9, 2, 15). Ezt a kérdéstípust Lausberg viszont a *subiectio* típusa alá sorolja (1960: 772.§). Meggyőződésem szerint nemegyszer csak szemantikai jellegzetességről van szó egy-egy újabb kérdésalakzat-típus felvételében, ezért nem tartom szükségesnek a pragmatikai alapon egybetartozó kérdésalakzatok típusába felvenni őket. Például Cicero szétválasztó kérdést is említ *distributio* (Kr. e. 56:

⁵⁰ Quintilianus: *Dicet aliquis, haec igitur est tua disciplina? sic tu instituis adolescentes?*

3, 53, 203) néven, amely a görög *διαίρεσις*nek felel meg. Quintilianus szerint is lehet összehasonlítással kérdezni (94–95: 9, 2, 16)⁵¹, és erre példát Cicero Pro Cluentióból idéz: *Kettejük közül melyikük tudná könnyebben megindokolni véleményét?* Quintilianus miután több kérdésalakzatot is bemutat, megjegyzi, hogyan lehet megvalósítani „másképpen is, röviden és hosszabban, egy témáról és többről”⁵² (94–95: 9, 2, 16). Ugyanakkor viszont a nyelvhasználatból jól kimutatható több kérdésalakzatot a retorikusok nem vesznek fel a rendszerükbe.

Mivel a kérdés terjedelmére és a tárgyalt dolgok mennyiségére vonatkozó különbségtevések formai okok, emiatt nem tartom szükségesnek újabb kérdéstípusok elkülönítését.

A fogalommeghatározások nemegyszer az alakzatoknak hol egyik, hol másik szempont alapján érvényesülő sajátosságát emelik ki. Például a *dubitáció* akusztikumáról megjegyzést csak két helyen találtam a szakirodalomban (Népote-Desmarres–Tröger 1994: 972, Fónagy 1970: 59). Sehol nem bukkantam rá annak kifejtésére az általam áttanulmányozott szakirodalomban: milyen alapon azonosítják vagy nem azonosítják például a szónoki, a költői, a retorikai, a retorikus és a cicerói kérdést; a dubitációt és az addubitációt, vagy milyen kritériumok figyelembevételével választják el az egyes kérdésalakzatokat egymástól. A retorikaszerzők csak ritkán tesznek a kérdésalakzatok szerkezetére és működésére megálapításokat, és ezek is eléggé általános észrevételek.

Nem ugyanazokat a kérdésalakzatokat tárgyalják az egyes munkák, ám kikövetkeztethetetlen, hogy ez minek a következménye. Például a legismertebb, leggyakoribb kérdésalakzatot: az interrogációt Mazaleyrat és Molinié (1989) nem veszik fel a *Vocabulaire de la stylistique* című művükbe, miközben viszont ritkábban előfordulókat tárgyalnak.

A szaktudományban tapasztalható alapvető oka az, hogy a retorika- és stilisztikaszerzők nem fogalmaznak meg olyan kritériumot vagy kritériumokat, amelyek alapján a tiszta formában jelentkező kérdésalakzatok vitathatatlanul elkülöníthetők lennének egymástól, vagy kimutatható volna szövegbeli átértékelődésük egymásba.

A kérdésalakzatok tudománytörténete alapján igazolva látom, hogy szükséges a retorikai rendszer újraértelmezése. Az alakzatokkal foglalkozó retorika megújítása pedig több tudományág együttes hatásával érhető el. Azaz funkcionális, pragmatikai, valamint kognitív szemléletnek kell áthatnia a több mint kétezer éves retorikai és a több mint évszázados múlta visszatekintő stilisztikai ismereteket. Elképzelésem szerint ezeknek a tudományágaknak a nyelvi tevékenységre vonatkozó átfogó szemléletét kell átvenni. Így a kérdések alakzatelméleti háttére csakis inter- és multidiszciplináris lehet.

⁵¹ Quintilianus: Fit et comparatione: *Uter igitur facilius suae sententiae rationem redderet?*

⁵² Quintilianus: Et aliis modis tum brevius tum latius, tum de una re tum de pluribus.

II. A KÉRDÉS ÉS A KÉRDEZÉS

1. A valódi és a formális kérdés fogalma

Témám szempontjából kiindulásként a valódi és a formális kérdés szétválasztásának van fontossága.

Egyetlen alapvető kritérium figyelembevételével szétválaszthatók a valódi és a formális kérdések: és ez az információkérés igénye és a szervesen ehhez kapcsolódó válaszadás kérése.

A valódi kérdő mondatról ez a meghatározás olvasható a MMNyR.-ben: „A kérdő mondat a beszélő egyéni indítékai felől nézve akarati és értelmi tevékenység kifejező eszköze: a tudás bizonytalansága és kielégítésének a vágya hozza létre, de van benne felszólító mozzanat is: feleletadásra hívja fel a hallgatót. Több-kevesebb érzelem is kíséri, elsősorban a kíváncsiság logikai értelme. Így lelki indítékait tekintve a kérdő mondat a legbonyolultabb mondatfajta. [...] A kérdő mondat az egyetlen mondatfajta az öt közül, amely közvetlen beszédbeli reakciót kíván, és ilyen vonatkozásban hozzá csatlakozik a felelet is” (1962: II, 37–38). Ehhez még azt fűzi hozzá Károly Sándor: a kérdő mondat élőbeszédben, levélben és a tisztán párbeszédes vagy párbeszédet is tartalmazó művekben fordul elő leggyakrabban.

Formális vagy álkérdés, vagyis kérdésalakzat minden kérdő formájú, de nem tudakoló megnyilatkozás.

2. A valódi és a formális kérdés több nyelvtudományi ágban

Károly Sándor a formális kérdés problematikájához grammatikai értelmezéssel járult hozzá *A mai magyar nyelv rendszere* című leíró nyelvtan egyik fejezetében (1962: 23–64). Ebben azt állapítja meg, hogy a magyar kérdő mondatnak – mint minden mondatfajtnak – a jellegét az intonáció és bizonyos lexikai, esetleg morfológiai elem, szórend, illetve mondat szerkezet adja, de az igemódjelekkel szemben közömbösen viselkedik. Az intonáció mint a modális forma legfontosabb alkotórésze az ún. emotív mondatfajtákban és így a kérdő mondatban is grammatikai értékű, ráadásul ehhez még érzelmi indítékú másodlagos intonáció is társul. Ennek helyesírási vonzata is lehet: „Az erősebben érzelmi színezetű kérdő mondat járulékos intonációját szokták felkiáltójellel jelölni a kérdőjel mellett” (1962: 41). A mondatfajták legjellegzetesebb grammatikai kifejezőeszközeit tárgyalva a szerző arra a következtetésre jut, hogy ezek között vannak szükséges, elengedhetetlen és nem szükséges, csak lehetséges sajátságok, és ezek az utóbbiak teremtik meg a mondatfajták stiláris variációit.

Károly Sándor a kérdő mondat jellegzetes funkcióiból és formai jellemzőiből vezeti le a stilisztikába utalt kérdéstípust, a szónokit, megállapítva: „A kérdő mondat felhívó és emociatív (kíváncsiságot felébresztő) jellegénél fogva igen alkalmas mondatfajta az érdeklődés felkeltésére, a figyelem ébrentartására. A kérdő hanglejtés élénkebb benyomást tesz a fülre, gondolat- és érzésfolyamatot indít meg, ezért gyakran használják tudományos, oktató előadásokban, művekben és

szónoki beszédben is. Az ilyen stiláris értékű kérdéseket a stilisztikák szónoki kérdésnek nevezik” (1962: 40–41).

Mivel a kérdő mondatot szeretjük a magyarban más mondatfajta helyett használni, ezért a kutató részletes elméleti taglalásra vállalkozik példák sokaságával. Nagyon fontos alaptételből indul ki: „A szokásostól eltérő funkciót az intonáció sajátossága jelzi, s ezenkívül megértését a szituáció teszi lehetővé” (1962: 44). A kérdő mondatok megváltozott szerepét és ezzel kapcsolatban használati körét így jelöli ki: „Kérdő mondatokkal kifejezhetünk nyomatékos állítást vagy tagadást. Ezek a kérdő mondatok a felkiáltó mondatok funkcióját töltik be, sokszor figyelemkeltés a céljuk” (1962: 44).

Hogy a szónoki kérdések sokszor tagadó formájúak, ennek okát Károly Sándor abban látja, hogy a tagadás stilisztikai értéket növelő eszköz, mivel „a tagadásban az érzelmi elem egy fokkal több, mint az állításban” (1962: 52), ezért a tagadó formát érzelmi és kifejező értéke miatt szokás állítás kifejezésére használni mind a köznyelvben, mind az irodalomban. Példái: *Ki ne tudná?*; *Nem megmondtam?*; *Nem takarodsz?*; *Mit nem adnék érte?! (közny.)* (1962: 52).

A megváltozott szerepekhez társuló grammatikai kifejezőeszközöket a következőkben állapítja meg:

„a) [...] Nyomatékos állítást ki lehet fejezni kérdő alakú tagadó vagy tiltó mondatokkal is, mégpedig kijelentő módú igével vagy névszói állítmánnyal: [...] »Hát nem mögmondtam?« (Móra: Ének a b.) [...] Feltételes módú igével: »Miért ne adnák?« [...] Nyomatékos tagadást ki lehet fejezni kérdő alakú állító mondatokkal is, mégpedig kijelentő módú igével vagy névszói állítmánnyal: [...] »Mit ér az ember, ha magyar?« (Ady: Az ős Kaján) [...] »Fázol. Hát mondd, hihetsz-e annak, – ki fűtve lakik öt szobát?« (József: Vigasz) [...] Feltételes módú igével: [...] »Mi hasznom volna belőle?« (uo.) [...]

Sokszor a kérdő alakú mondat helytelenítést, rosszsallást fejez ki, a kérdő mondat egyenlő értékű egy olyan sajnálkozást kifejező felkiáltó mondatokkal, amely így kezdődhetne: *Kár, hogy... Baj, hogy... Vö.: »Hogy is indulhatott el ilyen időben hazulról?«* [azaz: 'Kár, hogy elindult...'] (Petőfi i. h.); [...] Ha a kérdés tárgya maga rosszsalló kifejezés, akkor kérdő mondatunk egyenlő értékű kérdőforma nélküli változatával: »Hát meg van maga bolondulva?« ['Meg van maga bolondulva'] (közny.) [...] Olykor a kérdőszót kell egy helytelenítést kifejező jelzővel helyettesíteni: »Miféle viselkedés ez?« ['Rossz viselkedés ez'] (közny.).

[...] Felkiáltó mondat értékűek a közlést megismétlő, csodálkozást, sajnálkozást, örömet stb. kifejező kérdő mondatok. Példák a csodálkozásra: *Solness: »...Inkább menjenek [a megrendelők] máshoz...« – Brovik [...]: »Menjenek máshoz?«* (Ibsen: *Solness építőmester*); felháborodásra: *Kaja (aggodalmasan): »Ha nincs más mód, szakítok vele.« – Solness (indulatosan): »[...] Szakít?«* (uo.); öröme: *Solness: »Maga az ifjúság, Hilda.« – Hilda (mosolyog): »Az ifjúság?«*

b) Kérdő alakú mondatokkal óhajt is kifejezhetünk óhajtó mondat helyett: *Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz – Végül egy erős akarat?* (Ady: Magyar jakobinusz dala) [...].

c) Kérdő mondatnál felszólítás is kifejezhető. Udvarias felszólítás, kérdés – óhajtó módú igével: »Akarna velem egy négyest táncolni?« (Mikszáth); [...]; kijelentő módú igével: »De hát miért nem ül le, Tóth bácsi?« (Mikszáth); [...]; fenyegető parancs: [...] »Elhallgatsz végre...?« (Kortárs)” (1962: 44–46).

Károly Sándor *A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából* című dolgozatában leszögezi: a funkcióváltáson átesett kérdő mondatok sajátosságát éppen az adja, hogy ezek „habár valóságosan nem is, formailag mégis feleletadásra szólítják fel a hallgatót: a kérdő mondatnak itt nincs meg a kérdő-kommunikatív szerepe, de megtartotta a kérdő-emocionális szerepét, a kérdés felhívó jellege a hallgató aktivitását jobban felkelti, a hallgató mintegy átéli azt, hogy válaszol: *Ó, miért nem hallani hangotok?* (óhajtó); *Adnál egy kis vizet?* [...] (felszólító); *Hát szép ez?* [...] (felkiáltó)” (1964: 86). – Ezekhez a funkciót változtatott kérdő mondatokhoz átmenetként kapcsolja a kutató egyrészt az *ügy-e* és az *igaz* szavak beiktatásával a beszélő álláspontjának megerősítésére az igenlő vagy tagadó feleletet sugalló kérdő mondatokat (*De te is szereted az állatokat, igaz?*) vagy a *csak* szót tartalmazó, rendszerint tagadó mondatot (*Hiszen csak nem tagadhatom meg az aláírásumat?*), másrészt a kétely kifejezésére elutasító feleletet várókat (*Hát ez már magyar föld?*) (1964: 86). Mindenféle mondatfajta funkcióváltására vonatkoztatva azt az igazságot mondja ki Károly Sándor, hogy a „mondatfajták funkciócseréjéről csak akkor beszélünk, ha bizonyos típusú mondatok más funkcióban való használata kollektív érvényűvé vált” (1964: 84). A szerző – bár elsősorban a grammatikalizálódott elemeket kutatja a funkcióját változtatott kérdő mondat kapcsán – sok stilisztikai és pragmatikai megállapítást is tesz, így tárgyalása nem tisztán grammatikai megközelítésű.

Rácz Endre *Az egyszerű mondat vizsgálata* című tanulmányában a különböző érzelmeket kifejező mondatfajták említésekor megállapítja: „A szépirodalmi stíluson kívül a publicisztikai stílusban is lehet – módjával – alkalmazni a (rendszerint eldöntendő formájú) szónoki kérdést, amely nem vár feleletet” (1961: 228). A legtöbb példát mégis a köznyelvből idézi egyik fontos tétele igazolására: „Ahogy az állító kérdés lehet nyomós tagadással egyenértékű, úgy a tagadó kérdés még nyomós állítást, illetve felszólítást is kifejezhet” (1961: 236):

Tehetek én róla?

Szóltam én egy szót?

Nem megmondtam?

Ki ne tudná?

Mit nem adnék érte?!

Nem szégyelled magadat?

Nem takarodsz?

Helyesírási vonatkozásra is kitér a kutató, amikor a szónokikérdés-végi írásjel-használattal kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy „a kérdve-felkiáltó vagy kérdve-felszólító mondatok végére kettős írásjelet is tehetünk” (1961: 229).

A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv mondattani fejezetének írójaként Rácz a kérdő mondatról ezt a meghatározást adja: „A kérdő mondatnál a be-

szélő tudásvágyának ad kifejezést, s – a válaszra nem váró kérdésektől eltekintve – felhívja a hallgatót a tudásvágy kielégítésére. A kérdő mondat bizonytalan vagy hiányos ismereteket tartalmaz” (1968: 219). Az eldöntendő fajtájának a jellegzetességét így részletezi: „Az eldöntendő kérdéssel a beszélő azt fejezi ki, hogy a kérdezett dolgot illetően van valamilyen föltevése, de bizonytalan benne, s a hallgatót felhívja a megerősítésére vagy elvetésére. A kérdő mondatnak ezt a fajtáját kételkedő kérdésnek is nevezik. Rendszerint csak egy vonatkozásban kétséges a beszélő álláspontja: ezt a kérdő mondat leghangsúlyosabb szava fejezi ki, amely bármelyik mondatrész szerepét betöltheti” (1968: 219). Azt is tisztázza, hogy erre a típusú kérdésre „igenlő vagy tagadó, illetőleg az igenléssel vagy tagadással határos [...] feleletet lehet adni” (1968: 220). Fontosnak tartja a formai jegyekkel megkülönböztetett (-e, *ugye* kérdőszós) és a kérdőszó nélküli típus intonációs különbségére is felhívni a figyelmet: az utóbbinak az emelkedő-eső hangleadására. A kiegészítendő kérdés sajátosságaként említi a kutató: ezzel „a beszélő azt fejezi ki, hogy tudása egy vonatkozásban hiányos, erre nézve még föltevése sincs, s a hallgatótól várja hiányos ismereteinek a kiegészítését” (1968: 220). A *vajon* és az *ugye* mind a két típus velejárója lehet. Felveszi Rácz (apró betűs részben) a választó kérdést is, amely „a beszélő két- vagy több irányú föltevését fejezi ki. Ilyenkor a válasznak is reagálnia kell mindegyik lehetőségre” (1968: 220).

Rácz a valódi kérdő mondatok taglalása után foglalkozik a felkiáltó és a felszólító mondatok kategóriájába „átsikló” kérdő mondatokkal. Ezeket kettős ellentmondás miatt ítéli különösen figyelemre méltónak: egyrészt a kérdő forma és más funkció, másrészt az állító forma és tagadó értelem (illetve tagadó forma és állító értelem) közötti ellentmondás miatt, és ennek tulajdonítja, hogy „a feszültség is fokozza stilisztikai hatásukat” (1968: 222): *Tehetek én róla?*; *Te vacsorádat hoztad el – kértem én?* (József Attila: Kései sirató); *Nem megmondtam? Ki ne tudná?* Egyes felkiáltó intonációjú mondatokban a kérdő mondat nyomát csak a *milyen, hogyan* típusú névmás, határozószó meglétében fedezi fel a kutató (1968: 215): *Milyen halkan ver most a szíved!* (Jókai Mór: Az aranyember); *Hogy vitt ezerekkel!* (Arany János: Szondi két apródja).

Annak az elvnek a szellemében, amelyet Károly Sándor így fogalmazott meg: „A funkcióját megváltoztatott mondat kommunikatív szerepe szerint ahhoz a mondatfajtához tartozik, amely helyett használatos: annak stiláris változata” (1962: 44), Rácz a kérdő mondat stiláris variációit nem a kérdő mondati részben tárgyalja, hanem a felkiáltó, a felszólító, az állító és a tagadó mondatok típusában.

Az enyhébb kérést vagy szigorú parancsot kifejező kérdő mondat sajátosságát Rácz nemcsak abban látja, hogy a funkció ellentmond a formának, és intonációja eltér a valódi kérdő mondatétól, hanem abban is, hogy a kérdő mondatok több típusa „állító alakban tagadást (tiltást), tagadó alakban meg állítást (parancsot) fejez ki” (1968: 219), és ezen az igemódhasználat sem változtat: *Ideadnád a könyvet?*; *Nem mondanád meg?*; *Ne válasszunk magunknak csillagot?* (Petőfi Sándor: Négyökrös szekér); *Veszed le mindjárt a kalapodat, ilyen-olyan teremtet-*

dallam szükségképpen jelentéstöbbletet hoz létre, akárcsak a lexikális kis vagy grammatikális metafora” (1967: 299).

Bartók János is az intonáció oldaláról közelíti meg a kérdést *A négyféle kérdő hanglejtés* című dolgozatában. A kérdést – nem tekintve önálló mondatfajtnak – a felszólítás alesetének fogja fel, mert a kérdés feltevője felszólítja a beszélőtársat a tájékoztatásra, válaszadásra. Bár a kutató a kérdésalakzatot nem nevezi nevén, de példája alapján magától értetődő, hogy erre gondol:

Talán csak nem történt valami baj?

Ezt a fajta kérdést nem fogadja el igazi kérdésnek, egyrészt mivel feltevője nem feltétlenül vár rá választ, másrészt sajátos kérdő hanglejtésmenete miatt sem, mondván: „Amennyiben elfogadnánk valóságos kérdésnek, akkor egy ötödik kérdő lejtésmenetet is nyilván kellene tartanunk, mert az ide tartozó lejtésmenetek a hangsor vége felé, 5–6 vagy még több szótagot átfogva egyenletesen emelkednek. Ez az összes többivel szemben önálló mozgásforma” (1978: 102). Azért mert a kutató (nagyon helyesen) nem tekinti valóságos kérdésnek ezt a típust, attól ennek a mondatfajtnak a hanglejtése még valóságosan sajátos.

Kiefer *A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról* című tanulmányában – mint ahogy jelzi is – tárgyának kettős értelmezésére vállalkozik. Szemantikai szempontból eldöntendő, kiegészítendő kérdést, választó és nyitott kérdést különít el. Pragmatikai elemzéskor abból indul ki, hogy a beszélő a kérdő mondatot – azaz megnyilatkozást – egy bizonyos kommunikációs attitűddel használja (ahogy azt Ladányi mátrixa mutatja: 1962: 190). Abban a beszédhelyzetben, amikor „a válasz ismert mind a beszélő, mind pedig a hallgató számára, és mindketten tudják ezt egymásról [...] nem lehet valódi kérdés” (1983: 221). A kérdő megnyilatkozás szerepe ilyenkor nem az ismeretközlés, hanem különféle érzelmek érzékeltetése, hiszen „a kérdés kijelentéstartalma már lezárult a kérdés elhangzásakor” (1983: 221). Ebbe a típusba sorolja a kutató az ún. echo-kérdést (*Nyertem a lottón. – Nyertél a lottón?*), a csodálkozást (*Te még itt vagy?*) és a feltételezést (*Bolond vagy?*) kifejező kérdések mellé „a cicerói és a retorikai” kérdéseket, vagyis ennek alapján két független, egyenrangú kategóriaként tünteti fel a cicerói és a retorikai kérdést, bár példaként csak egy, a sokat idézett Cicero-locus szerepel: a Catilina elleni első beszéd indítása. A „cicerói kérdés” elnevezés félrevezető, mert azt a következtetést sugallja: csak Cicero élt ezzel az alakzattípussal. Kizárja viszont Kiefer a beszélő kommunikációs attitűdje szerinti négy pragmatikai csoportból az *Elhallgatsz végre?!* típusú mondatokat, mert két formai tulajdonság (kérdő és felszólító mondat) keveredését látva bennük, a szintaxis és a szemantika körébe utalja (1983: 221–222). Pedig ez is az interrogáció egyik sajátosságát hordozza: a kérdve felszólítást.

Kiefer a *Jelentéelméletében* is foglalkozik a kérdő mondatok szemantikájával és pragmatikájával, és a beszédhelyzetektől függő beszélői kommunikációs attitűd szerint kérdéstípusokat különít el: felvilágosításkérőt, problémaközlőt, feladatmegoldást elősegítőt, vizsga- és retorikai kérdést, az utóbbihoz sorolva a csodálkozást (*Te még itt vagy?*) és a nyomatékos állítást kifejezőt (*Hát kocsma az én*

házasam?). A kutató nagyon fontos dolgot szögez le summázatként: „a kérdő mondatok szemantikája a beszédhelyzettől független, pragmatikai jelentésük ezzel szemben csak a beszédhelyzet ismeretében érthető meg. A beszédhelyzethez tartozik az is, hogy a beszélő mit tud, és hogy milyen ismereteket tételez fel a hallgatóról. Ugyanaz a kérdő mondat megnyilatkozásként más-más pragmatikai értéket hordozhat” (2000: 58).

Balázs János *A szöveg* című monográfiájában a kérdések szövegbeli helyét, szerepét is vizsgálja. Példái között több meg nem nevezett interrogáció is van (Balassi Bálint: Egy katonának: *Vitézek! mi lehet / Ez széles föld felett / Szebb dolog az végeknél?*). Kutatásai alapján a szerző arra következtet: „Szokatlan a szövegek kérdéssel való zárása. A kérdés ugyanis, azáltal hogy feleletet kíván, szükségképpen előremutat. De ha a szöveg végére kerül, választ rá nem remélhetünk. Kétségben maradunk tehát” (1985: 117). Domonkosi dolgozata az ellenkezőjét állítja: a retorikai kérdést a valóditól az különbözteti meg, hogy benne a kérdőszó nem előreutaló elem (2001: 78).

A formális kérdés frazémává válásának elméleti hátterével, Hadrovics László kivétel, alig foglalkozott a frazeológia. Ő a *Magyar frazeológia* (1995) című munkájának Mondatok és mondatrészelek mint frazémák című fejezetében a kérdő mondatokat külön taglalja, mivel a kérdő formát gyakran nem eredeti értelmében használják. Hadrovics köznyelvi és irodalmi retorikai kérdéses példákat hoz jelentéstani szempontú megfigyeléseire: „Nagyon gyakori a kérdő alakban kifejezett tagadás, parancs vagy állítás és csodálkozás: »Mi közöd hozzá?« »Nem takarodsz innen?« »Hogy mersz velem így beszélni?« »Hogy kerül a csizma az asztalra?« [...] »Ki kérdezett? Nincs más dolgod, mint hallgatózni?« (KisfK.) [...] „A felszólító, parancsoló kérdés vonatkozhat már elhangzott felszólításra mint annak megismétlése: »Mit mondtam?« »Hányszor kell még mondanom?« »Nem megmondtam százszor?« »Kinek beszélek?« [...] »Ej szedte-vedte gyermekei: mit parancsoltam?« (KisfK.) (1995: 116).”

Ahogy Hadrovics megállapítja: „van sok olyan kérdő módon kifejezett felkiáltás, amelyben még a kérdés is eleven. Előfordulhat a kérdő felkiáltás mint az előző közlés helyesbítésének bevezetése: *De mit beszélek?*”, de vannak olyan kérdő formák is (*Milyen hideg van! Mekkora ugrott!*), amelyeknek az „igazi kérdő jellege a megszokott felkiáltásokban ma már nem érzékelhető” (1995: 116).

Pete István az állító és tagadó mondatok szinonímiájának egyik eseteként veszi fel az állító szónoki kérdés és a megfelelő tagadó kijelentés (*Hát lehet őt szeretni? – Őt nem lehet szeretni.*), illetve a tagadó szónoki kérdés és a megfelelő állító kijelentés (*Kire nem hat az újdonság varázsa? – Mindenkire hat az újdonság varázsa.*) viszonyát (1999: 310).

A történeti nyelvtanainkban a kutatók egyöntetűen vallják, hogy az ősmagyar korban a kérdő mondatnak eldöntendő, kiegészítendő és esetleg választó fajtái is léteztek, lehetett a kijelentőtől elkülönítő kérdő intonáció akár többféle is, és a kérdő partikula (nyomósító szereppel) és néhány kérdőszó (tartalmi elem hozzáadásával) is használatos volt. „A legkorábbi adatolt eldöntendő kérdésünkben

nincs *-e* partikula: HB.: »Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc«” (Papp Zsuzsanna 1991: 591). Mindehhez Gallasy Magdolna témám szempontjából lényeges megjegyzést fűz az ősmagyar kori időkre vonatkoztatva: „A kérdés formáját öltő, de más közlési funkciókban használt mondatfajtákkal még nem vagy csak csírájukban számolhatunk” (2003: 256).

Az ősmagyar kori kérdő mondatokról ugyanakkor azt is megállapítják a nyelvtörténészek: a kérdőszavak száma megszorodott, és megnőtt használatuk gyakorisága, illetve „a kérdő mondatoknak már valamennyi típusuk megvolt: az eldöntendő, választó, kiegészítendő és a nyitott kérdések csoportja” (Papp 1991: 591). A korai ómagyarkor kétségtelen kiegészítendő kérdéseként idézik a kutatók a HB.-ből: *Kic oꝝvc*. Hogy az intonációnak milyen fontos szerep juthatott a beszélt nyelvi kérdések jelzésében, azoknak a mondatoknak a hangoztatásában tartja különösképpen érvényesülőnek Gallasy, amelyekből következtetlően elhagyták a kérdőjelet, és „melyek más eszközökben nem különböznek a kijelentő mondatától, így például az eldöntendő kérdések egyik, retorikai kérdésként is értelmezhető csoportjában” (2003: 491).

A magyar nyelv történeti nyelvtana című kötet mondattani részében Pólya Katalin a régmúlt, a kései ómagyarkor szövegeit (bibliafordításokat, imádságokat, példázatokot, vagyis nem párbeszédese műfajokat) vizsgálva állapítja meg, hogy a műfajokból adódóan az ezekben előforduló kérdések többsége megválaszolatlan, ún. retorikai kérdés. Az írásjel kitételének fontosságával kapcsolatban azt hangoztatja, hogy az eldöntendő kérdések egy csoportját csupán az intonáció vagy az írásjelhasználat különbözteti meg a kijelentő mondatoktól. „Ezek hiányában különösen a retorikai kérdésről nehéz eldönteni, hogy kérdés-e vagy kijelentés, esetleg felkiáltás” (1995: 34).

Kugler Nóra a *Magyar grammatika* mondattani fejezetében a kérdő mondatoknak négy típusát különíti el: az eldöntendőt, a kiegészítendőt, a választót és a nyitott kérdést. Úgy tartja, hogy „csak pragmatikai szempontból határozható el a retorikai kérdés (pl. *Miért mondtam el ezeket a szempontokat? Azért, hogy jobban lássuk...*)” (2000: 384). Megállapításában részben igaza van: pragmatikailag tényleg elkülöníthetők a valódi kérdéstől a „retorikaiak”. A *csak*-kal való szűkítés viszont nem helytálló, mert az intonáció például az interrogációban megkülönböztető jegy. Az idézett példa különben nem a retorikaiként [interrogációként] számon tartott kérdés típusába tartozik, hanem a raciocinációba.

Érdemes megnézni, hogyan kezelik idegen nyelvű grammatikák a „retorikai kérdést”. Quirk és Greenbaum *A University Grammar of English* című grammatikája *Workbook* kötetében (1977: 65) a válaszok alapján a kérdések hét típusát sorolja fel: például az igen-nem, azaz pozitív és negatív irányultságú eldöntendő, kijelentő formájú kérdést, WH-kérdést, vagyis kérdőszavas kiegészítendő kérdést, alternatív kérdést, azaz az eldöntendő kérdésnek azt a fajtáját, amelyben a beszélő többféle választ adhat, ezenkívül felkiáltó tartalmú és retorikai kérdést, tehát olyan kérdő formát, amelyre a beszélő nem vár választ, de szuggerálja a

hallgatónak a megfelelő értelmezést. Ez a rendszerezés azt jelzi: a szerzők szerint a grammatikában helye van a nem információt tudakoló kérdésnek is.

A Heindolph–Fläming–Motsch szerzőhármastól írt *Grundzüge einer deutschen Grammatik* című nyelvtan háromfajta kérdést (1981: 766–771) különít el: eldöntendő (ezen belül alternatív), kiegészítendő, ezenkívül meggyőző kérdést, vagyis másként retorikait. Eszerint ez a német nyelvtan is a grammatikába tartozónak tekinti ezt az alakzatos kérdő mondatfajtát.

Látható, hogy a hagyományos grammatikák szerint komplex mondatfajta a kérdő: egyszerre értelmi, érzelmi, akarati töltetű. Ez a három mind együtt van a valódi kérdésben: a kíváncsiság, a válasz akarása és a tudakolódás. Ugyanakkor azzal is számolnak a grammatikák, hogy más szerepeket is felvehet a kérdő mondat, és ezt sem tekintik a normától való eltérésnek.

3. A valódi és a formális kérdés összehasonlítása

A kérdések akár valódiak, akár formálisak, ugyanazokban a szintaktikai szerkezetekben jelennek meg, azaz a változatlan struktúra többféle funkció ellátására alkalmas. Egy kérdést alakzattá nem a szintaktikai szerkezete tesz – ez csak a létrehozásában vesz részt –, hanem a szövegbeli működése, vagyis a kommunikatív interakcióban születik meg. A ritka kivételek közé tartozik a következő kérdés-pár:

a *Hát még mit?* [ti. kérsz] valódi,

a *Hát még mit nem?* formális kérdés

pusztán a lexikális különbség, a *nem* tagadószó kitétele miatt.

3.1. A valódi és a formális kérdés összehasonlítása a létrehozó szándék és a szerep alapján

A valódi kérdésnek mint ismeretet tudakoló mondatfajtnak és a nem valódi, hanem formális kérdésnek mint funkcióját változtató nyelvi jelenségnek lehetséges az elválasztása a megnyilatkozó szándékából fakadó szerepe szerint.

A valódi kérdés mint párbeszédben létesülő szintaktikai képződmény ismeretet tudakoló mondatfajta és akusztikus forma, ezért grammatikai és kommunikációs jelenséggként is elemezhető. A párbeszédben, ahol van kérdező és választ adó kérdezett, a kérdés az emberi nyelvi érintkezés és egyben a tudakozódás eszköze. Életünk minden területén felteszünk, illetve megválaszolunk kérdéseket: a vevő–eladó, a pedagógus–tanuló, az orvos–beteg, a könyvtáros–könyvtárlátogató stb. kapcsolatában. Kérdéssel érdeklődik a vásárolni akaró ember az eladótól:

Hol találom a parfümöket?,

az orvos a betegétől:

Mióta érzi a fájdalmat a lábában?

Ezeknek a kérdéseknek a szerepe a felvilágosításkérés, és a válaszoló feleletadása magától értetődő kötelesség. A tudakozódó kérdések tehát információhiány szülte formák, valódi kérdéseknek minősülnek, feltevésük a legközönségesebb módja az ismeretszerzésnek.

Ellenben nem minden kérdő forma keletkezik információszerzési céllal. Egyes kérdő mondatokhoz a hagyományos, szó szerinti kérdő értelmén túl más aktuális szándékot, beszédaktusértéket is társíthatunk, mert vannak kérdő formájú mondatok, amelyekkel más a megnyilatkozó szándéka. Zentai István a *Miért beszél mellé folyton az ismert politikus?* kérdéshez például a következő állításokat rendeli, amelyeknek igazsága előfeltétele a kérdés érvényességének: 1. Az ismert politikus mellébeszél, 2. még hozzá rendszeresen mellébeszél, 3. sőt az esetek többségében mellébeszél (1998: 113). Tehát ebben a kérdésben implicit módon előfeltevések húzódnak meg.

Formális kérdéssé – vagyis csak a formáját tekintve kérdéssé – a retorikában-stilisztikában számon tartott alakzattá, alakzatos kérdéssé akkor válik egy mondat, ha a kérdést nem információhiány szüli, azaz információt tudakoló szerepét elveszti, és a kommunikációban másféle funkcióhoz jut: felszólítás, megállapítás, óhajtas stb. szerepű lesz. Látni való tehát, hogy ezek a funkciók nem felelnek meg a grammatikai formának.

A kérdést létrehozó szándék – amelynek megértése nélkül nem lehet sikeres az interakció – többféle lehet, de mindenképpen információsugallás vagy információadás szüli. Ilyenkor az alkalmi kommunikációs jelentés nem azonos a kérdő mondat szokásos nyelvi jelentésével. Ez a nem információt kérő mondatfajta is tanulmányozható természetesen a nyelvészetben, még hozzá a funkció és a forma ellentmondását mutató, funkcióváltáson átment szintaktikai képződményként, de ezenkívül számon tartják a retorikában kérdésalakzatként, a stilisztikában stílémaként, az irodalomelméletben esztétikai értéktöbbletet biztosító sajátágként, a pragmatikában közvetett beszédaktusként.

Egyértelműnek tűnik, hogy az eltérő nézőpont is elkülöníti a kérdésalakzatokat. Értekezésem nyelvi adatai alapján levonható az a következtetés, hogy az univerzális igazságok és a magától értetődő tények kimondására a rejtett referenciális központú interrogáció alkalmas, míg a dubitációban és a kommunikációban a megnyilatkozó személyes nézőpontja kerül fókuszba. Ugyanakkor a dubitációt és a kommunikációt is a nézőpont különíti el: az előbbiben a középpont a megnyilatkozó, aki a megjátszott vagy valódi tanácsalanságának szavakba öntésével saját hitelét akarja megerősíteni, az utóbbiban a befogadó a fókusz, mert a megnyilatkozó azt játssza meg, hogy tőle kér tanácsot, és az ő javaslatára fog cselekedni.

3.2. A valódi és a formális kérdés szétválasztása beszédhelyzet szerint

Az interrogatív szituáció olyan beszédhelyzet, amelyben az egyik beszédpartner, a kérdező kérdést intéz a másikhoz, a kérdezetthez, és a megszólított verbális választ ad rá. Így keletkezik a dialógus, a nyelv természetes létformája. Mivel a kérdésfeltevés egyben cselekvés is, ezért pragmatikai szempontból (a jelek és a jelhasználók viszonyát) vizsgálva érdemes az interrogatív beszédhelyzet-fajtákat számba venni, és ezekhez kötni a megfelelő kérdéstípusokat. Ladányi Péter (1962: 190) és Kiefer (2000: 57) csoportosítását felhasználva és kiegészítve a következő rendszer képzelhető el:

A kérdező	A kérdezett	A kérdéstípus
Nem ismeri a választ, de feltételezi, hogy a kérdezett tudja.	Ismeri a választ.	valódi kérdés
Ismeri a választ, és tudatában van, hogy a kérdezett nem.	Nem ismeri a választ.	feladatmegoldást segítő kérdés
Ismeri a választ, de nincs tudatában, hogy a kérdezett is ismeri-e a választ.	Ismerheti a választ.	vizsgakérdés
Nem ismeri a választ.	Nem ismeri a választ.	valódi kérdés v. probléma
Ismeri a választ.	Érzékeli a sugallt választ.	formális kérdés

Ez világos rendszernek tűnik, ám pontosan értekezésem tárgya: a formális kérdés értelmezése miatt több ponton is megtámadható. Ugyanis az interrogatív szituáción kívül álinterrogatív beszédhelyzetben is születhet kérdés, illetve akár önmagunkban magunknak is tehetünk fel formális kérdést belső beszédben (*Mi a csudát csináljak most?*). Ilyenkor fiktív a dialógus.

Pragmatikai szinten tehát valódi és álinterrogatív szituáció áll szemben egymással. Az interrogatív szituációban a kérdéssel tudakolódás a cél, az álinterrogatív beszédhelyzetben viszont információsugallás vagy -közlés, ennek következtében a valódi interrogatív szituációban a kérdő mondat kérdés szerepű, álinterrogatív szituációban viszont a megváltozott funkció következtében lehet felszólítás, megállapítás, óhajtás, kérés stb.

Akár beszélt, akár írott szövegről van szó, a kérdés nem létezik befogadó: olvasó, hallgató nélkül. Vele az alkotója mindig a valós vagy feltételezett közönségéhez fordul. A valódi kérdés, miközben információt tudakol, rejtetten válaszadásra szólít fel, ezért ez egyben felhívó funkciójú is. Valódi kérdések a mindennapi kommunikációs szituációkban, azaz a beszélőváltás természetes cseréje folytán a dialógusban születnek, amikor a kérdező számít a kérdezett válaszára, így a kérdését pontosan neki címzi.

Vannak azonban olyan kommunikációs szituációk, amelyekben egyenesen ki van zárva a kérdésfeltevés valódisága, hiszen egyirányú közlésről van szó, ilyenkor álinterrogatív szituáció jön létre.

Ha nem ismeretet tudakoló kérdésről van szó, mert más szerepet lát el, vagy a kommunikáció csak fiktív, akkor a hallgatóság kérdő megszólítása csupán látszat, a kérdő forma a felhívó szerepet a közönséghez fordulással tartja fenn. Az így megfogalmazott kérdés csak kvázi-kérdés, az így alkotott párbeszéd csak kvázi-dialógus.

A retorikai szituációban, tehát a szónoki beszédben, prédikációban, előadásban stb. bár van hallgatóság, a kérdező a kérdést konkrét kérdezettekhez intézheti, alapvetően mégis egyirányú a közlés, azaz ez az interperszonális szituáció nem teszi lehetővé (csak kivételes esetben) a feleletadást, az ilyenkor feltett kérdések tehát csak formálisak.

Az írott formájú tudományos szövegben, de még a tudományos előadás beszédhelyzetében is a kutató célja a kérdésfeltevéssel a hangos meditálás vagy a figyelemkeltés:

No de, kérdezzük a tudós kegyetlen bornírságával, ha jó a rövid magánhangzó a -hoz-ban, miért nem jó a -bol-ban? Nyilván nem a magánhangzókkal van baj: a -ból/-ből ragnak létezik hosszú és rövid változata, és az irodalmi hagyomány a hosszúat tekinti helyesnek. Ez egyszerű értékítélet, nem a nyelvből magából következik.

(Nádasdy Ádám: Konformista és viharadár)

Hasonló és ugyanakkor mégis különböző ettől a költői, az írói beszédhelyzettől. Hiszen a szépirodalmi alkotás címzettjei, a dialógusba bevont olvasók térben és időben bárhol lehetnek, hiszen a szerző nemcsak a jelennek ír, hanem a jövőnek is. Így a dialogicitás paradox, az alkotó a kérdéseire konkrét feleletet nem vár, csak a gondolkodási folyamatot kívánja elindítani az olvasóban. Tehát a szépirodalmi kérdések is (szereplőik dialógusainak kivételével) alakzatnak minősülnek:

Nemes Nagy Ágnes: *Őseimhez*

*Ernesztinák, tisztos Zsuzsannák,
tanyák, szekerek, paplakok,
nagyapám, ügyvéd, Egyiptomban
s egyéb szók, percek, ablakok,*

*hogyan nyilatok rá? Hogyan láttok?
előttek – fényben, vakon –
idegenül, zavartan állok,
s arccsontjaim tapogatom.*

*Szaladgálok üres szobákban,
tükrökbe nézek: nem felel,
gyertyát gyújtok, firkálok, alszom,
s megijedek, ha kelni kell,*

*már kályha sincs, (mert ostromolják
a várost éppen), s nem tudom,
gondolatok-e új elvekre?
Banánra, füstre, vasuton?*

*Ostromra? Bundás férfiakra?
Képre? Kezekre könyv alatt?
– Ti szültetek? Ti képzeltek,
ti formáltatok csontomat?*

*Mindegy. Ki tudja? Már csak egyet
szeretnék tudni: nagyapám
(ügyvéd) miért ment Egyiptomba,
pénzzacskóval inas nyakán?*

*Mi várta? Mit gondolhatott?
Mondjátok, milyen vágy gyötörte?
– Meleg van – mondta biztosan,
s törökös bajszát megtörölte.*

A legkülönbözőbb reklámfajták szövegeinek kérdései is jellegzetes alakzatok, tehát formális kérdéseként működnek, cselekvésre akarnak készíteni, de valós választ nem igényelnek:

Vehetné drágábban. De miért tenné?

A kérdésalakzatoknak a monologikus beszédben való megjelenése azért nem rendhagyó jelenség, mert a nyelv természete szerint eredetileg párbeszéd formájú

volt. Vagyis elsődleges volt a dialógus, és másodlagos a monológ. A természetes beszédhelyzet átörökítése a cél a monológban a dialógusba átváltással, ezért szolgálják alapvetően a kérdésalakzatok az élenkítést.

Ugyanakkor viszont valódi kommunikációs szituációban is elhangzanak formális kérdések pusztán azért, mert a kérdő mondattal nem kérdezni akarnak, hanem hangot adni a felindultság miatti érzelmeknek, állítani, felszólítani stb.:

Nem megmondtam, hogy ne mássz fel? Tudtam, hogy le fogsz esni.

Így a mindennapi beszédhelyzetben születő szövegeket is jellemezheti a retorikusság. Langacker közismert fogalmával élve ekkor az alakzatok ún. rutin struktúrák, vagyis a beszélő ösztönösen hozza létre anélkül, hogy tudatában lenne, hogy ő most retorikai fogással élt.

Tehát interrogatív szituáción kívül többnyire álinterrogatív (a kérdezést csak megjátszó szónoklat, előadás) szituáció teremti meg a kérdésalakzatokat. Az álinterrogatív szituációban a megszólaló a csak formálisan felvetett kérdésére nem igényel választ, vagy a kérdező rögtön meg is felel a maga által feltett kérdésre (*A Csokonairól hozott ítélet megnyitotta-e az őtet vakon tisztelőknak szemeiket? Bizonyosan nem!* – Kölcsey Ferenc: Kritika és antikritika).

A kérdésalakzatok (a frazémává rögzült formától eltekintve) csak szövegben vagy szituációban ismerhetők fel. Sok nyelvi adat mutatja azt, hogy a kérdésalakzatokat a beszélői szándékok és a közlési körülmények különítik el a valódiaktól, illetve mutatják meg, hogy a kérdésalakzatok melyik fajtájáról van szó. Például a *Ki kérdezett?* valódi kérdés a felvételiről érdeklődő szülő szájából, de alakzatos elhallgattatás értéküként.

A kérdésalakzatok tehát szerepeik alapján alapvetően jól elkülöníthetők a valódi kérdéstől, hiszen az érzelemkifejezés, az udvariasság, a hezitálás, a meggyőzés vagy éppen a manipulálás eszközeivé, alapvetően a retorikusság nyelvi formáivá válnak azáltal, hogy dramatizáló dialogikus alakzatként szimulálják a kérdezést.

A formális kérdések éppen az információkérés hiánya miatt retorikus hatásúak, és ez alapfeltétele a kérdésalakzatok keletkezésének. Eszerint kérdésalakzat minden kérdő formájú, de nem kérdő beszédaktusként megvalósuló megnyilatkozás.

A példákból világosan következik, hogy a kérdések nem szövegtől függetlenül minősíthetők alakzatnak grammatikai felépítettségük miatt, hanem a kon-szituáció, azaz a beszédhelyzet és a szöveggörnyezet függvényében. Pragmatikai tényezőktől függetlenül csak egyes, szótárakban is adatolt interrogációk tekinthetők alakzatnak:

Ki a fenét érdekel ez? (ÉKsz.)

3.3. A valódi és a formális kérdés szétválasztásának nehézségei

A valódi és a formális kérdés szétválasztásának problémás volta abból adódik, hogy a formális kérdések szintaktikai struktúrája az esetek többségében semmi-ben nem különbözik a valódi kérdésekétől:

Tisza ezt is csendesen hallgatta és bánatosan nézett szét az ellenzék padjain, mintha Olay Szilárdot keresné.

Az ám ni, hova lett Olay Szilárd? Hát nem kíváncsi már ő semmire, ilyen nagy kérdezősködések idején?

(Mikszáth Kálmán: A mai ülés)

Ebben az esetben a szövegrész kérdéseit a karcolat műfaj teszi alakzatossá.

Kossuth Lajos szegedi toborzó beszédében a haza sorsa szempontjából „fontos órában” nem hagyatkozik az eldöntendő állító formájú interrogáció tartalmi átfordításából adódó jelentésadásra, hanem álkérdését megelőzi a *kérdem* igealakokkal, ezzel híva fel a figyelmet következő gondolata kérdő jellegére:

Tehát e fontos órában, e mondhatatlanul fontos pillanatban kérdem: találkozik-e egy fia a hazának, találkozik-e egy polgára a városnak, ki hazája szabadságáért véré, életét feláldozni kész nem volna?

De éppen a *kérdem* alak kitétele miatt szerepelhet és szerepel is az interrogáció metamorfózisa nyomán valódi kérdésként, és Kossuth szegedi hallgatósága a szónok szándékának megfelelően tagadó formában értelmezi, és ennek hangot is ad hangos szóval és egyöntetűen: *Nem!*, tehát valódi kérdésként fogja fel. A szándékolt hatás bekövetkezett: az azonosítás törvényének megfelelően a hallgatóság azonosul Kossuth állásfoglalásával: vagyis a nemzeti érdeket érvényesítő akarat miatt harcolni kell.

Tehát szintaktikai szerkezet alapján az alakzatos kérdést a valóditól, nem lehet elválasztani, mert nincs olyan szintaktikai jellegű sajátosság a kérdésalakzatokban, amely önmagában biztosítéka lenne az alakzattá válásnak, bár kétségtelenül lehetnek jellemzően gyakori grammatikai jegyei egyes kérdésalakzatoknak (pl. a dubitációnak a feltételes mód). Ezért a valódi kérdéssel való ilyen jellegű összevetésnek az esetek többségében nincs jelentősége. Szövegbeli működése révén minden szintaktikai szerkezet alakzattá válhat azáltal, hogy funkciót vált (például: kérdő-kommunikatív szerepből felszólítóba).

Szituációtól, szövegkörnyezettől elszakítva egybeeshet a valódi és a formális kérdés. A *Te mondd?* lehet tudakozódó kérdés, ha például odagondolandó: *az ünnepi beszédet*, de lehet alakzat is, ha *’Te ne beszélj!’* jelentésű. Szétválasztásuk az intonáció révén valósul meg: az előbbi dallamának magassági és nyomatéki csúcsa az utolsó előtti szótagra esik, azt követően pedig hirtelen magassági váltás következik be, több hangnyit esik a dallam; az utóbbiban végig szinte egyenletesen lebegtetett a hanglejtés, egy-két hangnyi eltéréssel.

A *Mit tehetnék?* lehet valódi kérdésként segítségkérés a további cselekvéshez, de elképzelhető dubitációként tanácsstalanság kifejezésére, sőt interrogáció értelmében a cselekvés teljes elutasításának [*’Semmit sem tehetek.’*] adhat hangot. Vitathatatlan, hogy a kontextus és a beszédhelyzet teszi egyértelművé, melyik jelentés az éppen aktuális. De a kérdés valódiként és alakzatosként egyaránt értelmezhetősége sajátos többértelműséget teremt, ezáltal feszültebb figyelmet kelt a hallgatóban. Tehát teljesen helytálló Kiefer okfejtése akkor, amikor bebizonyítja: „Ugyanaz a kérdő mondat megnyilatkozásként más-más pragmatikai értéket hor-

dozhat” (2000: 58). Ez azzal magyarázható, hogy bár a kérdő mondatok szemantikai jelentése (azaz a nyelvi jelek potenciális képessége, hogy jelentsen valamit) szituációfüggetlen, ám pragmatikai értelmük (az az ismeret, amelyet a kifejezés az adott szövegben közvetít) a beszédhelyzet függvényében értelmezhető.

4. A kérdezés és a válaszadás – a kérdés és a válasz

A valódi kérdés esetében a kérdezés és a válaszadás együtt járó tevékenységek, és ennek következtében a kérdés és a válasz ún. szomszédsági párt alkot. A kérdés és a válasz logikai megvalósulás szempontjából típusokba sorolható: logikai indukcióhoz vezető az indukciós kérdés, logikai dedukcióhoz vezető a dedukciós kérdés. A feltételezett választól függően lehet a kérdés stratégiai, vagyis változatlan vagy taktikai, azaz diskurzus közben a szituációtól függően változó.

A valódi és az alakzatos kérdés között különbség van abból a szempontból, hogy a valódi kérdés feltételekor bár mindig együtt jár a kérdő és felelő elem, a valódi párbeszédben a kérdés és felelet együtt alkot egy egységet: egy ún. fordulót, de elemei külön beszédaktusnak felelnek meg: az előbbi kérdő, az utóbbi megállapító illokúciós erejű. Hasonló szerkesztettségűek a fiktív dialógusok is, amelyek azért nem valódiak, mert vagy elképzelt személyek párbeszédéről van szó, vagy a kérdést feltevő maga adja meg a választ.

De azokban a kérdésalakzat-típusokban is virtuális kérdés-feleletet kell feltételeznünk, amelyek „csonka dialógusok”, azaz csak kérdésből állnak. Az alakzatos kérdések – szemben a valódiakkal –, nemcsak az egy-, hanem a kételeműek is egyetlen beszédfunkciót töltenek be, együtt van illokúciós erejük.

A formális kérdés – noha ugyanazokban a szintaktikai szerkezetekben valósul meg mint a valódi – egyelemű típusai (az alakzat jelleget éreztetve) kizárólag felelet nélküliek, kételemű típusaiban viszont a kérdést válasz követi. A kételemű kérdésalakzatokban a kérdés gyakran szuggerálja a választ, azaz a kérdés sokszor eleve olyan, mint amilyen választ kicsikarni szándékozunk. Van, hogy a kérdés tartalma már eleve sejteti a kérdezővel való egyetértést:

Sok a fűtésszámlája?

Fűtsön levegőkazánnal!!!

Mivel az emberek általában panaszkodnak a nagy fűtésszámlára, tehát nyilvánvaló, hogy ez a kérdés *Igen* felelet sugall.

Van viszont olyan eset is, amelyben a kérdés nyelvi megformáltsága sugalmazza a választ, hiszen az *ugye?* egyetértő feleletet sugalló kérdőszó:

Jó, ugye?

Egy kérdés alkotása nem kérdő funkcióban az elmében automatizált művelet a tág értelemben vett szinonimikus viszonyban összekapcsolt mentális műveletek révén. Ez a művelet hozzátartozik a nyelvi kompetenciánkhoz, így az alakzat-típusok hagyományozottak.

A retorikailag nem művelt beszélők alakzathasználata az ember egyetemes kognitív képességeire vezethető vissza. Ezzel magyarázható, hogy retorikát sohasem tanult népi elbeszélők is gyakran élnek a monológ dramatizálásával. De

hogy milyen alakzatot használ a beszélő, az már szociokulturális, illetve szituációs meghatározottságú.

III. A KÉRDÉSSALAKZATOK HAGYOMÁNYOS FELFOGÁSÁTÓL A PRAGMATIKAI SZEMLÉLETŰ FUNKCIONÁLIS RETORIKAI- STILISZTIKAI ÉRTELMEZÉSÉIG

1. A kérdésalakzatok fajtái

A görög és a latin nyelvű retorikák az alakzatos kérdés fajtáit külön névvel illetik, szemben a valódi kérdéssel (*rogatio*): az *interrogatio*, *interrogatum* (*ἐρώτησις*, *ἐρώτημα*) nem információt tudakoló, hanem szenvedélyes, türelmetlen, kérdő alakú állítás vagy felszólítás (Quintilianus 94–95: 9, 2, 8); a *quaesitum* (*πῶμα*) vagy *quaesitio* nem egyszerű feleletet igénylő kérdéssor; a *percontatio* (esetleg ismételt) kérdés-felelet játék, amelyben a kérdésre maga a szónok válaszol, vagy *increpatio* (*ἐπίπληξις*), azaz szemrehányó kérdés, amely választ kényszerít ki; a *subiectio* (*ἀνθυποπορά*) a beszélő áldialógusa, amelyben a szónok maga adja a feleletet az ellenfél szájába, vagy a beszélő önmagához intézve kérdést, válaszol is (Cornificius Kr. e. 86–82: 4, 23, 33); a *dubitatio* (*ἀπορία*) a beszélő látszólagos kételkedése a saját maga igazában (Quintilianus 94–95: 9, 2, 19); az *alia dubitatio* (*ἄμφισβήτησις*) a tétovázó kérdés egy fajtája; a *communicatio* (*ἀνακοίνωσις*) látszólagos kételkedés, a tanácskérés viszont ilyenkor a teendőre irányul (Quintilianus 94–95: 9, 1, 30); illetve a *distributio* (*διαίρεσις*), a szétválasztó kérdés.

A kérdéseknek ez a sokszínűsége a klasszikus retorika fogalomtárának az árnyaltságát mutatja. A tapasztalat szerint lehetséges a kérdésalakzat-típusoknak a szétválasztása, ezért a következő fajtákat vettem fel a kérdésalakzat-rendszerbe: *interrogáció*, *dubitáció*, *kommunikáció*, *szubjekció*, *raciocináció*, *szermocináció*, *önvizsgálatra késztető*, illetve *kérő kérdés*, ugyanakkor például a *percontatio*, az *increpatio* önálló kérdésalakzat-típusként való felvételét feleslegesnek ítéltém.

2. A kérdésalakzatok helye az alakzatok rendszerében

Az ókortól kezdve a kérdésalakzatokat többféleképpen helyezték el az alakzatok világában. Cornificius a szóalakzatok között veszi számba a *dubitatiót*, az *interrogatiót* és a *subiectiót* (Kr. e. 86–82: 4, 29, 40; 4, 15, 22; 4, 23, 33). Cicero a gondolatalakzatok (*sententiarum exornationes*) között sorolja fel a *rogatiót*, a *dubitatiót* és a *quasi percontatiót* (Kr. e. 56: 3, 53, 203). A cornificiusi besorolással már Quintilianus sem értett egyet (94–95: 9, 3, 98), megjegyezve: az *interrogatio*, a *subiectio* stb. nem szóalakzat, hanem gondolatalakzat. Ezért adhatunk igazat Adamiknak: a „*Rhet. Her.* írása idején a rómaiaknak nem volt még világos fogalmuk a szóalakzatokról” (1998: 109).

Az nem kétséges, hogy a kérdésalakzatok nem szó-, hanem gondolatalakzatok, és nyelvi megjelenésük többféle.

Lehet tagmondat formájú:

Ezért inkább, ha meg nem sértelek,
azt kérem tőled, mondd el, hogy lehet,
hogy ennyi csínnel, szónoki bravúrral

*nem mondasz soha –
semmi lényegest?*
(Cs. Szabó Béla: Szónoki bravúr)

Lehet mondat formájú:

IMRE. *Hát nem esztelenség a szerelemben a szótartás?*
(Németh László: Villámfénynél)

És szövegegység is lehet:

*Egy égő húsvéti gyertya – aranybáránnyal díszítve – elfért volna a két térd között.
Honnan tudtam mindezt?
Az egyik cipőszár felett felcsúszott a kék zsinórra szegélyezett krémszínű szoknya,
és amint szemközt ültem az asszonnyal, jól szemügyre vehettem sötét harisnyáit.*
(Krúdy Gyula: Az útitárs)

Az újabb retorikák többféle értelmezésből veszik fel az alakzatformákat: például a kérdésalakzatokat a beszéd- (Robrieux 1993), a pragmatikai (Kibédi Varga 1997: 136) vagy a makrostrukturális alakzatok (Molinié 1992) között tartják számon.

A kérdésalakzatoknak a pragmatikai jellegű dialogikus retorikai-stilisztikai alakzatok közé sorolása indokolt, mert a konszituáció tesz alakzattá bizonyos kérdéseket. Ugyanis a kérdésalakzat-használatból következtetni lehet a megnyilatkozó személyiségére, a beszéd tárgyhoz és a beszéd társhoz való viszonyára, interakciós szándékára, amelynek következtében a befogadó megfelelően értelmezheti a megnyilatkozó által szándékolt értelmet, érzelmi velejárót, így a szándékolt hatás bekövetkezik. A nyelvhasználó a közlés érdekében választja a kérdésalakzatokat a pragmatikai szempontok tudatos figyelembevételével vagy ösztönös használatával, hiszen ezek vagy megengedik, vagy tiltják használatukat. Vagyis a pragmatikus jelentésaspektus szempontja a meghatározó a kérdésalakzatok használatában, mert egyszerre érinti a jelentést és a stílust az a tény, hogy más kifejezési mód helyett a beszélő/író kérdésalakzattal él. Ennek következtében lesz a stílus a közlési viszonyokkal adekvát.

3. A kérdésalakzatok szerepe és hatása

A kérdésalakzatok szerepét szövegbeli működésük alapján lehet megítélni. Nyelvi adataim szövegben való működésével az bizonyítható, hogy az a retorikai hagyomány, amely díszítésként fogja fel a kérdésalakzatok szerepét, nem helytálló. A kérdésalakzatokra általánosságban jellemző, hogy dramatizáló jellegük miatt retorikussá teszik a szöveget, de a kérdésalakzat-típusok ezenkívül speciális funkciókat is felvesznek.

A kérdésalakzat-használat a megnyilatkozó tudatos retorikaismeretéből vagy szövegek ismerete alapján ösztönösen elsajátított tudásából fakad. A szándék minden esetben – a többi alakzathoz hasonlóan – hatni akarás a befogadóra érzelmi meggyőzéssel, érzelmi állásfoglalásra késztetéssel. Hiszen változatosságot biztosítanak a kérdésalakzatok a kijelentő mondatok sorában, tehát a monológ élénkítésével a befogadó figyelmét kívánják ébren tartani azáltal, hogy drama-

tizálják a szöveget a monotonitást eredményező kijelentéssor helyett az érdeklődés felkeltését szolgáló kérdésekkel:

Szónokolni nem is egyéb, mint minden mondatunkat, vagy legalábbis a legtöbbet valamiképp ragyogóra csiszolni. De mivel te mindezt jól ismered, Brutusom, mi értelme volna nevük felsorolásának, példák idézgetésének? Elég megjelölnöm az ilyen vonatkozású helyeket.

(Cicero: A szónok)

Feszültségfokozó erejű a kérdő forma álinterrogatív szituációban, közben pedig fatikus szerepe által be is vonja a befogadót az együttgondolkodásba mint a következő alkalmi beszédben is:

Ki nem érezte ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, mely a családi körből a nagyvilágba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? Kinek nem volt anyja, aki aggódott érte s kit nem töltött el örömmel az első siker pillanata?

(Gyulai Pál: Emlékbeszéd Arany János fölött)

Az érvelő funkció szolgálatába állítva az argumentumok megerősítését szolgálja:

S a magyar királyi minisztérium ki akarja e biztosítékot is a törvénykönyvből töröltetni. És miért? azért, mert lehet eset, midőn e biztosíték a hatalmat terjeszkedési vágyában zsenírozhatja.

(Kossuth Lajos: Nyílt levél Deák Ferenchez. 1867. május 22.)

A pátoszt növelheti költeményekben:

Össze tudod még rakni a Margit-szigetet? ...

Már minden csak dirib-darab, szilánk, avitt kacat.

(Márai Sándor: Halotti beszéd)

Az érzelm kifejező szerep a szlengben különösen erőteljesen érvényesül. A *Hogy tudsz ennyit vakerolni?* (Kardos–Szűts) a *Sokat vakerolsz.* kijelentéshez képest a sok beszéd miatti megütközést gúnyosabban adja a beszéd társ tudtára. Ezért nem oszthatom azt a véleményt, amely szerint álinterrogatív beszédhelyzetben nem sugallunk, nem közlünk információt. Például a *Mit bánják ők?* interrogáció jelentése [’Ők nem bánják.’] mutatja, hogy a kérdésalakzattal véleményt sugallunk, nemegyszer pedig egyenesen ismeretet közlünk (*Nyitva egy új kapcsolatra? Ismerkedjen meg Bp.-en az internet és a UPC Telefon használatával!*).

A kérdésalakzatok díszítő jellege – más szerepekhez társulva – legfeljebb bizonyos szövegtípusokban érvényesül:

Halál! Hol a te fullánkod? Pokol! Hol a te diadalmad?

(Pál apostol első levele a korinthusiakhoz. 55–56)

A nem kérdő funkciójú kérdéseknek még további két szerepe van: egyrészt a kommunikáció folyamatának fönntartását szolgálják, azaz fatikus funkciót valósítanak meg:

Vérvételre nem tud egyedül menni? Sokáig nem szeretne várni? Kísérővel, mentővel tudna csak elmenni? Segíték! Kérésre házhoz megyek! (reklámhirdetés)

Másrészt a „kérdő” forma kettős arculatot kölcsönözhet a közlésnek: úgy jelenik meg, mint választ váró mozzanat, valójában pedig félreérthetetlen célzás valami-

re, ami a maga saját módján mégsem hangozhat el” (Gårding–Szende 1974: 335), azaz kifejezhet szemrehányást, feltételezést, felszólítást stb.:

És mért ne tenné?

A megszólaló érzelmi viszonyát hangsúlyozza az, ha az ismeret előzetesen már tudott tény: *Milyen férfi az olyan, aki nem tud autót vezetni?* (Ksz.) [’Nem becsülhető nagyra az olyan férfi, aki nem tud...’ → ’Én sem becsülöm sokra...’]

Többszörre nem is egyetlen funkcióhoz jutnak a kérdésalakzatok:

Dúlt katlan! Tört anyag! Micsoda mérték

képes kiszűrni pontos csapadékok?

Mily tükör lát folyékony, síma ércként?

Hűlő szerelmek? isten? étel? ész-ok?

(Nemes Nagy Ágnes: Hadijelvény)

Ezek a kérdések értelmi kételyeket fakasztók, interrogációs jellegük miatt egyben információt sugallók is.

A valódi és a formális kérdés hatása szervesen összefügg a beszédszándékkal és a beszédhelyzetből fakadó szereppel. Amíg a valódi kérdés tudakoló jellegéhez többszörre erős érzelmek nem kötődnek, ezért semleges stílusminőséget eredményez, addig a formális kérdés születéséből fakadóan általában érzelmi telítettségű, alakzatos volta, vagyis a monológ dialogizálása miatt stílárís-retorikai szerepű, stílusélénkítő hatású. Tehát kétségtelen, hogy eltér a hatásszándékuk és a hatásmechanizmusuk. A nyelvi adatok azt láttatják, hogy az alakzatos kérdések mindig retorikusságot eredményeznek. Igaz lehet rájuk is Beaugrande és Dressler megállapítása: „Általános tapasztalat, hogy a befogadókat könnyebben meggyőzi az, amit magunknak kell kikövetkeztetniük, vagy az elmondottakhoz hozzátenniük” (2000 [1972]: 230).

A kérdésalakzatok a kommunikációs helyzetben, a retorikai szituációban stílárís jeggyé válnak, mert ezek az alakzatok jelzői egyrészt a személyek közötti viszonyoknak, másrészt nemegyszer szövegtípus és stílusréteg, valamint kommunikatív színterek jellemzői meglétükkel vagy éppen hiányukkal.

A kérdésalakzat-használat hatása nyilvánvaló: általa a valóságra, illetve a teremtet világra vonatkoztatás erőteljesebb, lényegre összpontosító; a beszédpartnerek között a viszony személyesebb a kérdés megszólító jellege következtében.

4. A kérdésalakzatok tipológiai szempontjai és rendszerei

A kérdésalakzat-típusok formális alapon történő szétválasztása nem lehetséges, mert ugyanazok a nyelvi elemek alkalmasak több kérdésalakzat megteremtésére is. Például a *ki?* főnévi kérdő névmás használatos interrogációban (*Ki hinné?*), dubitációban (*Ki tudja, talán egyszer még jó is lesz, hogy most érte a fiút ez a csapás, nem pedig később!*) és raciocinációban (*Kik azok? Miü vogymuk.* HB); feltételes mód előfordulhat interrogációban (ZOLTÁN. *Miért ne láthatnád?* — Sarkadi Imre: *Elveszett paradicsom*), dubitációban (SZÉCHENYI. *De mit szól ehhez mint pap? Szabad volt-e Szókratésznek azt a bürökserleget kiinnia? Nem kellett volna-e megvárnia, míg a dikasterium szolgálai, vagy hogy hívták az akkori hó-*

hérlegényeket, rárohannak, s szétfeszített szájába préselik azt a kis főzetet? — Németh László: Széchenyi) és kérő kérdésben is (Erős itt a dohányfüst. Nem nyitná ki az ablakot?).

A kérdésalakzatok sajátos jellemzőik alapján szétválaszthatók, illetve szétválasztandók. De kérdés lehet: Meghúzható-e pontosan egy-egy kérdésalakzat fogalmának terjedelme, és mi által? Mivel a kérdésalakzatok szintaktikai szerkezetükben alapvetően nem különböznek a valódi kérdésektől, ezért a szempontok más területen keresendők.

Plett (1988, 2000, 2001a) és Kibédi Varga (1997) elképzeléseit követve a kérdésalakzatok pragmatikai alapú szétválasztására vállalkozom, de strukturális-szemantikai szempontú tipizálással összekapcsolva, amelyhez még kiegészítő szempontok is társulnak, létrehozva a kritériumokból egy olyan modellt, amely alapot ad a kérdésalakzatok rendszerezéséhez. Vagyis a nyelvi adatokból leszűrt tapasztalatok alapján a kérdésalakzatokat nem lehet egyetlen szempont szerint megkülönböztetni egymástól, hanem szempontegyüttes segítségével hajtható végre a kérdésalakzat-típusok rendszerének megalkotása és vizsgálata:

1. a kérdésalakzat szerkezete,
2. hangzása,
3. nyelvi jellemzője,
4. nézőpontja,
5. szövegbeli működése,
6. szemantikai-pragmatikai szerepe és hatása,
7. altípusai,
8. szövegtípushoz, valamint kommunikatív színtérhez kötődése,
9. alakzat-bennfoglalása,
10. a kérdésalakzatot létrehozó művelet,
11. a kérdésalakzatok egyneműsége és a köztük levő szemantikai kapcsolat,
12. a kérdésalakzat önértékűsége vagy átértelmezése,
13. más alakzattal való rokonsága vagy szembenállása.

E tipológiai szempontok alapján vizsgáltam a kérdésalakzatokat, többféle csoportosításukat is létrehozva.

Minden szabályos valódi kérdéshez tartozik egy felelet, ez a kettő együtt alkot mondatpárt, ún. szomszédsági párt. Mivel az alakzatos kérdést nem információhiány szüli, ezért a felelet nem szükségszerű velejárója.

Szövegbeli struktúrája alapján, vagyis aszerint, hogy a kérdést követi-e válasz vagy sem, három típust állapítottam meg:

- a) Az elsőbe azokat sorolom, amelyekre nem várnak feleletet feltevőik, ezek rejtett dialógusként egyeleműek. Ide tartozik az *interrogáció*, a *dubitáció* és a *kommunikáció*.
- b) A második csoportot azok alkotják, amelyekben a kérdést a feltevője maga meg is válaszolja. Ebbe, a kételeműeknek nevezett csoportba sorolhatók a fiktív dialógusok: a *szubjekció*, a *raciocináció*, a *szermocináció* és az *önvizsgálatra készítő kérdés*.

- c) A harmadik típus átmeneti kategória. Az egyik idetartozó kérdésalakzat: a *kérdő kérdés* többnyire együtt jár felelettel, azaz beszédrettel, ám a válasz verbális megnyilatkozás nélküli cselekvés is lehet, ezért ez a típus a valódi és az alakzatos kérdés határsávjába tartozik. A másik kérdésalakzat-típus azért sorolható átmeneti kategóriába, mert *kérdő-felkiáltó*ként értelmezhető.

A jelzett strukturális ismérvek alapján a következő kérdésalakzat-típusokat vettem fel:

A. Egyelemű kérdésalakzatok:

- a) *Interrogáció* [költői, szónoki, retorikus vagy retorikai kérdésnek szokták nevezni] (felszólítás, megállapítás, kijelentés, óhajtás értékű kérdés):

GÉZA. *Mióta örök érvényű egy diplomata esküje?*

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

- b) *Kérdő dubitáció* (tanácsalansági kérdés):

Mit fogunk neki a határnap eltitkolásával kínos bizonytalanságnál egyebet okozni? Nem lesz-e azért bújdoklás? Nem fog-e minden helység, minden háznép előre felriasztva lenni?

(Kölcsy Ferenc: A sorsvonás tárgyában)

- c) *Kérdő kommunikáció* (a befogadóhoz forduló szimulált tanácskérő kérdés):

PHAEDRIA. *Hát mit tegyek? Ne menjek el? Midőn*

Önként hivat? Vagy elszánjam magam

Nem túrni nők méltatlanságait?

(Terentius: Eunuchus)

B. Kételemű kérdésalakzatok:

- a) *Kérdő szubjekció* (ellenvetésre épülő kérdés–felelet):

PILISI. *Hasonlítanak egymásra? Ezt a leghatározottabban tagadom.*

(Bereményi Géza: Halmi)

- b) *Kérdő raciocináció* (kérdésre feleletet adó magyarázat):

Ki érti ezt az országot? Az érti, aki igazán szereti.

(Csiki László: Diurnus)

- c) *Kérdő szermocináció* (párbeszédutánczás):

Mi a teendő, ha elveszítem vagy ellopják a bankkártyámat?

A legfontosabb az, hogy a bankkártyát azonnal letiltssa. (banki felvilágosító reklám)

- d) *Önvizsgálatra készítő kérdés* (olyan alakzat, amelyben a kérdés és a szöveg folytatás közé odagondolandó a befogadó feltételezett válasza):

Fáj a hasa? Görcs kínozza? Gyors és hatásos megoldást akar? Akkor az új Buscopan görcsoldóra van szüksége. (gyógyszerreklám)

A beszédhelyzetek és a szövegkörnyezetek sem zárják ki annak a lehetőségét, hogy egy-egy kérdést többféle kérdéstípusként is ne lehessen értelmezni, bár az egyelemű kérdésalakzatok – különösen az interrogációk – nemegyszer teljes biztonsággal felismerhetők kontextus nélkül is. Ám gyakran bekövetkező jelenség, hogy a kérdések egymásba játszanak, és bekövetkezik az egyik kérdésalak-

zat átértékelődése más kérdésalakzattá. A kognitív tudományok művelői azt vallják, hogy ez természetes folyamat: a fogalmak közötti határok elmosódtak. Ennek az lehet a következménye, hogy egy nyelvi adat könnyen átkerülhet egy másik kategóriába. Kérdésalakzat-adatanyagom is ezt a tapasztalati tényt igazolja: gyakori jelenség, hogy egy konkrét kérdésalakzat adat egyszerre hordozza magában két kérdésalakzat sajátosságait. Ez azt eredményezi, hogy a tipikus példák mellett megjelennek a nem tipikusak is, amelyek nem mutatják fel tisztán egy-egy kérdésalakzat jellegzetességeit. Költői szöveg többértelműségét eredményezheti egy-egy kérdés más alakzattípusként értelmezése, mint Tóth Árpád *Jó éjszakát!* című versében is:

*Mi haszna, hogy papírt már jó egypárat
Beírtam? Bolygott rajtuk bús kezem,
A tollra dőlve, mint botra a fáradt
Vándor, ki havas pusztákon megyen.
Mi haszna? A sok téveteg barázdán
Hová jutottam? És ki jött velem?*

Ebben a költeményrészletben a *Mi haszna?* önisméltése híven érezteti a lírai én panaszáradatát, aki a költői alkotás hatástalan volta miatt siránkozik. A strófa utolsó két sora interrogációként tagadó jelentést foglalhat magában: 'Semmi haszna. Senki nem jött velem'. Ám ha nem ilyen szélsőségesen negatív hangoltságot tételezünk fel, hanem tűnődést, akkor dubitációnak is érezhető: 'Kevés haszna. Csak páran követtek.'

C. Határsávba tartozó kérdésalakzatok:

a) *Kérő kérdés* (rejtett felszólítás):

Megcsinálnád a leckéd?

b) *Kérdve felkiáltó – felkiáltva kérdő:*

Milyen nagyszerű emberek voltak köztük!

(Németh László: Füredi beszéd)

Szemantikai szempontból a kérdésalakzatok két csoportra különíthetők:

a) az egyeleműek *információsugallók*,

b) a kételeműek *információadók*.

Az egyeleműek még tovább bonthatók:

– az egyik típusban érvényesül a szemantikai megfordíthatóság, vagyis az interogációban (*Ki ne tudná ugyanis, hogy az emberi emlékezet olyan, mint egy jelzőtábla?* ['Mindenki tudja.']) – Kölcsey Ferenc: B. Wesselényi Miklós védelme), ennek következtében ez zárt kérdés;

– a másik típusba soroltak a nem egyértelmű jelentésadás miatt nyitott kérdések, ide sorolható a dubitáció és a kommunikáció (*Milyen lehetett itt annak a viselkedése? Kikkel kellett megküzdenie? Milyen közvetlen célokért?* Illyés Gyula: Hogy születik a színdarab).

Pragmatikai szempontból a kérdésalakzatok elkülöníthető típusai szerves összefüggésben vannak szerkesztettségükkel:

- a) az egyeleműek egyetlen megszólalóhoz köthetők: a kérdezőhöz,
 b) a kételeműekben a monológ dramatizálása háromféle módon történik:
- az egyik típusban (a szubjekcióban és a ratiocinációban) a párbeszéd fikтивitása abban érhető tetten, hogy mind a kérdés, mind a válasz ugyanannak a személynek a szájából érkezik, azaz változatlan a nézőpont;
 - a másik típusban (a szermocinációban) külön kérdező és felelő teremődik meg, és ezek eltérő nézőpontja a megszólaló helyzetátképzése következtében a nyelvi megformáltságban is megjelenítődik;
 - a harmadik típusban (az önvizsgálatra készítő kérdésben) a dialógus azért virtuális, mert a beszédpartner válasza csak odagondolt, és az így beékelődött felelet után a megnyilatkozó folytatja a gondolatsorát.

Az egymást követő kérdésalakzatok fajtáit is szétválaszthatónak tartom a kérdésalakzatok egyneműsége és a köztük levő szemantikai kapcsolat alapján. Így a következő felosztás hozható létre:

- a) azonos típusú kérdésalakzatok esetén
- a párhuzamos tartalmú, „mellérendő” típusú formációt alkotó kérdések halmozódása kérdésalakzatsort képez,
 - a tartalmi egymásba fonódást és/vagy grammatikai egymásra épülést mutatók kérdésalakzatláncot teremtenek,
- [A kérdéssor és a kérdéslánc fogalmakat a szintagmasor és -lánc fogalmak analógiájára gondoltam használni.]
- b) a különböző típusú kérdésalakzatok egymás utáni sorjázása kérdésalakzattársulásokat szül.

Mivel a kérdésalakzatsor és -lánc kapcsolódási fajták mindegyik kérdésalakzat-típusban jelentkeznek, ezért a mennyiségi alapú kérdésalakzat-fogalmakat feleslegesnek érzem. A kérdések terjedelme és száma tehát mint követelmény kimaradt a kérdésalakzatok tipizálási szempontrendszeréből. Ezt még akkor sem tartom ismérvnek, ha az ókor óta a legújabb retorikáig annak tekintették. Például a ratiocináció meghatározása Schöpsdaunál így hangzik: „Ha egy szónok a jobb érthetőség kedvéért érvelésének egyes lépései közé tömör kérdéseket illeszt (főleg „hogyhogy?”, „miért?”), a ratiocinatio alakzata jön létre”⁵³ (1996: 446). A *pysma* fogalma Burtonnál (2003) így szerepel: „Több kérdés egymás után (amelyek együtt várnak teljes válaszra)”⁵⁴. Véleményem szerint ez a mennyiségi szempont elfedi a pragmatikai-szemantikai-strukturális lényegét. Ugyanis alapvetően nem a kérdések terjedelme és száma a döntő, hanem egyrészt az, hogy milyen szerepet töltenek be, másrészt az, hogy az egymást követő kérdések között milyen kapcsolat van.

⁵³ Schöpsdau: Wenn ein Redner zur Verdeutlichung zwischen die einzelnen Schritte seiner Argumentation knappe Fragen (meist vom Typ <wieso?>, <warum?>) einschaltet, ergibt sich die Figur der ratiocinatio.

⁵⁴ Burton: The asking of multiple questions successively (which would together require a complex reply.)

A kérdésalakzatnak más alakzattal való kapcsolata komplex alakzatot hoz létre. Nyelvi adataim jól mutatták, hogy a kérdésalakzatokban bennfoglalt más alakzatok szükségszerűen járnak-e együtt vagy csak esetlegesen.

A kérdésalakzatokat szöveg- és stílustípushoz, valamint kommunikatív szintérhez kötöttségük alapján is típusokba soroltam:

- a) stílus- és szövegtípustól, valamint kommunikatív szintértől függetlenek,
- b) bizonyos stílus- és szövegtípushoz, valamint kommunikatív szintérhez kötődők, de azért másokban is megjelenők,
- c) stílus- és szövegtípus-, valamint kommunikatív szintértől függők (ide a bizonyos reklámtípusokban gyakori szermocináció tartozik).

Létezik kérdésalakzatot nem tűrő szövegtípus is. A hivatalos stíusból kizárható a kérdésalakzatok léte, mert a komolysági feltételnek nem felelne meg például az elégedetlenség kérdő formájú kifejezése: *Még ezt sem csinálta meg?*

A továbbiakban ezt a szempontrendszert követve jellemzem az egyes kérdésalakzatokat, tudva azt, hogy a meghatározó jegyeknek megfelelés ellenére is a megállapított alakzattípusok nyitott kategóriák, egyrészt számuk növelhető, illetve az alakzattípusokba nemcsak a tipikus példányok tartoznak bele, hanem a nem tipikusak is.

5. A kérdésalakzatok megfeleltetése más kifejezési módokkal

A kérdésalakzatok tanulmányozásakor gyakran szembesül az ember azzal a tényvel, hogy ugyanakkor a tartalomnak több nyelvi burka létezik. Márpedig a nyelvi formák közötti választás akkor sem lehet véletlenszerű, ha nem tanult, hanem ösztönösen használt, a nyelvi-stiláris kompetenciába tartozó formáról van szó. Jól látható ez a következő példából, amely azt jelzi, hogy kérés felszólító, de kérdő mondatból is kifejezhető:

Tanár úr, fejezze be hét végén a cikkét, hogy hétfőn legépelhessem!

Tanár úr, befejezné hét végén a cikkét, hogy hétfőn legépelhessem?

Kétségtelen, hogy ezek a mondatpárok felcserélhetők egymással, mert azonos a valóságtartalmuk. De az eltérő grammatikai megformáltságuk miatt nem pontosan ugyanúgy közvetítik az információt. Az elsőben az információközlés tartalma direkt, a másodikban indirekt. A különbség a mondatpár két eleme között eleve nem az információ tartalmában, hanem az információközlés módjában van. A mondatpár első eleme nyers modorú titkárnőre vall, a második viszont a tiszteletteljes hangvétellre. Tehát kétségtelen, hogy ezek a mondatok stilárisan-pragmatikailag nem ekvivalensek, csak párhuzamosan egymás mellett élő olyan szinonim formák, amelyek eltérő stílusárnyalatúak. Tehát a stiláris különbségből adódóan ennek a mondatpárnak a pszichikai hatása sem azonos: a tanár számára a titkárnői felszólítás irritáló lehet, míg az udvarias megnyugtató. Tagadhatatlan mindkét forma létjogosultsága, mutatva a nyelvhasználat gazdagságát. A megnyilatkozó pedig választ ezek közül aszerint, hogy milyen konszituációban, céllal kívánja használni, feltárva ezzel szociokulturális hátterét, nyelvi illetanismszeretét.

Ilyen mondatpárok nemcsak az ún. kérő kérdések területéről adódnak. Például a teendő elutasítása a tagadás ellenére érzelmentes állítással is kifejezhető: *Én nem (teszem meg)*, de felháborodott hangnemmel társuló interrogációval is: *Mért pont én?* Az utóbbiban érezhetően valódi stiláris-retorikai szerephez jut az interrogáció a grammatikai forma és a hozzákapcsolt jelentés ellentétéből, ellentmondásából és választ nem igénylő voltából fakadóan. Az elmében automatizált művelet: kijelentés stb. helyett kérdés alkotása történik itt meg, hiszen hozzátartozik a nyelvi kompetenciánkhoz bizonyos szerkezetek egymásba átalakítható volta, mert ezek szinonimikus viszonyban levő összekapcsolt mentális műveletek. A kérdésalakzatok szerepének és hatásának értékelése tehát alapjában véve nemcsak a valódi kérdéssel történő összevetésből adódik, hanem azokkal a nyelvi formákkal való összehasonlításból is, amelyek azért feleltethetők meg a kérdésalakzatoknak, mert „lényegileg ugyanazt a tartalmat” közvetítik. Ráadásul a párhuzamba állítás fényt vet a stiláris különbségekre is.

Felszólítás kifejezésére a felszólító, a kérdezésre a kérdő mondat stb. az alapvető (mondhatnánk úgy is: normatív) nyelvi eszköz. Ez a szabályszerű megfelelés a modalitás és a mondatfajta között felborul a kérdésalakzatokban, mert a kérdő mondat felszólítást, megállapítást stb. is kifejezhet. Ugyanis a kérdésalakzatok és a nekik megfeleltethető felszólítás, megállapítás stb. változatok szinonimaként foghatók fel, ahogy a következő mondatpár is bizonyítja:

Ó természet, dicső természet!

Mely nyelv merne versenyezni véled?

(Petőfi Sándor: A Tisza)

Ó természet, dicső természet! Semmilyen nyelv nem merne versenyezni véled.

Szinonimák ezek két értelmezésből is, ugyanis két megállapítás akkor tartható szinonimnak, ha „pontosan ugyanarra a tényállásra vonatkoznak”, illetve „egymást implikálják, tehát logikailag ekvivalensek” (Kiefer 2000: 26). Ezért a beszélőre van bízva, hogy a mentális folyamattal teremtett változatok közül melyiket emeli ki a virtuális szinonimasorból.

A kérdésalakzatok létrejötte egyrészt köszönhető a megszokottól való eltérésnek (vagyis hogy például a felszólítás nem szokványosan felszólító mondatallal történik, hanem szokatlanabban kérdésként), de ugyanakkor alapvetően az azonos tartalmat visszaadó, egymással szinonimikus viszonyban lévő formák egyenértékűségének is (hiszen a megnyilatkozó a szándékának megfelelő és a konszituációba illő változattal él).

Minden alakzat eltérés a gyakori, a szokványos kifejezésmódtól (de éppen ezért hatásos), mégsem rendellenesség, nem szabálytörés, hiszen mindennapi nyelvünk sajátja, sok esetben egyenesen idiomatikus eleme, nyelvi kompetenciánk ösztönösen vagy tudatosan elsajátított modellje alapján megteremthető része. A nyelvi rendszerhez tartozást bizonyítja az, hogy a kérdésalakzat intonációjának, szerkezetének, működésének és értelmezésének szabályszerűségei leírhatók.

IV. A KÉRDÉSALAKZATOK JELLEMZÉSE

A. EGYELEMŰ KÉRDÉSALAKZATOK

1. AZ INTERROGÁCIÓ – FELSZÓLÍTÁS, MEGÁLLAPÍTÁS, ÓHAJTÁS VAGY FELKIÁLTÁS ÉRTÉKŰ KÉRDÉS

Görögül *ἐρώτησις, ἐρώτημα*, sőt *πῶμα, πεῦσις* a neve; latinban: *interrogatio, interrogatum, rogatio, percontatio, quaesitum*; angolul: *rhetorical question*; németül: *rhetorische Frage*; franciául: *question de rhétorique, interrogation, interrogation rhétorique, question oratoire*.

Ennek a kérdésalakzatnak a legtöbb nyelvben használt formája, az *interrogatio* terminus technicus a latin 'között, közé' jelentésű *inter* prepozíció és a 'kérni, követelni, kikérdezni, kérdezősködni, tudakozódni' jelentésű *rogare* összetétele. Az utóbbi elem a görög 'kíván, óhajt' jelentésű *ὀρέγω* igéből származik. A görög megfelelője a '(ki)kérdez, kihallgat' jelentésű *ἐρώτησις* vagy *ἐρώτημα*, amely a 'ha' jelentésű *εἰ* és a 'mondani' jelentésű *ρῆω* ige összetételéből származó *εἰπέω*-ból ered (*ἐρωτάω* = kérdezek).

A magyar nyelvű szakirodalomban erre a *szónoki, költői, cicerói, retorikai* vagy *retorikus kérdés* a szokásos megnevezés. Több ellenzője is akadt annak, hogy erre az alakzatra a költői, illetve a szónoki jelzőt használják. J. Soltész Katalin *Babits Mihály költői nyelve* című monográfiájában arra a következtetésre jut, hogy mivel a köznyelvben sokszor előfordulnak ilyen típusú kérdések, mint *Ki tudja? Nem teszed le azonnal? Miért nem jössz már?*, jogtalan a *költői* vagy *szónoki kérdés* elnevezés, és ő maga nem is él ezzel, hanem a *valódi és nem valódi kérdés* fogalmát használja (1965: 193). Bally pedig a *Traité de stylistique française* című művében nemcsak a szónoki minősítéstől fosztaná meg ezt az alakzatot, hanem a kérdés megjelöléstől is, hiszen véleménye szerint ez a tágan értelmezett, azaz a sokféle érzelmet kifejező felkiáltás fogalomkörébe tartozik (1951 [1905]: 269).

Lehetségesnek látszik ezeknek a retorikai terminusoknak a fogalmi azonosítása, hiszen ugyanarra a funkcióváltáson átment kérdésfajtára vonatkoznak, amelyben a kutatók többsége a kérdő mondat egy sajátos alkalmazási módját látja (Fábián–Szathmári–Terestyéni 1958: 260, Ladányi 1962: 195, Károly Sándor 1964: 77). A legmegfelelőbb elnevezés a retorikában szokásos *interrogáció*, mert ez nem kötődik egy stílus- vagy szövegtípushoz sem, és elítélő mellékíze sincs.

1. AZ ALAKZAT RÖVID TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

1.1. Az interrogáció a retorikákban és a stilisztikákban

1.1.1. A vizsgált alakzat elnevezése és helye a retorikai-stilisztikai rendszerekben

A retorikusok egy része görög terminussal (vagy azzal is) jelöli a vizsgált alakzatot, és mint Arisztotelész külön is foglalkozik az *ἐρώτησις*-szel (Kr. e. 332: 3, 18). A pseudo-longinosinak tekintett mű írója (Kr. u. első század elején) szintén az

ἐρώτησις alakzatáról szól, ráadásul egy figyelemkeltő kérdés után stílusosan interrogációval: „Mit szóljunk aztán a tudakolásról és a kérdésről? Nemde, az alakzatok szemléletessége által beszédünk valószerűbb és hatásosabb belső feszültségre tesz szert?” (Nagy 1965: 18, 1). Ezt követően pedig Démoszthenész Philipposz elleni beszédéből (1965: 1, 10) vett idézettel mutatja be a jelzett alakzatot:

Csak nem akartok – felelj nekem – körüljárni, és úgy tudakolni egymástól: mi újság? Hisz mi lehet nagyobb újság, mint az, hogy a makedón férfiú haddal támadja meg Görögországot?

Puttenham *The Arte of the English Poesie* című könyvének (2004 [1589]) a díszítésről (The Third Booke of Ornament) szóló fejezetében az alakzatok (Figures) között *erotema* címszó alatt tárgyalja az általa még *questioner*-nek vagy *inkvizitív kérdésnek* is nevezett alakzatot. Vossius, a XVII. század legismertebb retorikaszervezője és korábban a leggyakrabban használt retorika alkotója a *Rhetorica contracta Praeceptis magis necessariis* című művében (1729 [1606]) több kérdésalakzatot is bemutat, ezek között az ἐρώτημα vagy *interrogatio* nevűt is. Burton *Silva Rhetoricae* címmel 1996 és 2003 között az internetre feltett összefoglalója a retorikai alakzatokról, így az *erotemáról* (*interrogatio, interrogatum, rogatio, questioner*) is látszólag világos rendszert dolgoz ki azáltal, hogy jelzi a retorikai kérdéshez (rhetorical question) kapcsolódó formákat (Related Figures) és a retorika más részeivel való kapcsolatokat (Connections to Other Parts of Rhetoric). Burton csoportosításában az a zavaró, hogy a kérdés alakzatait és magát az interrogációt is ugyanazzal a terminus technicussal (rhetorical question) nevezi meg. Mind az *interrogáció*, mind az *erotema* fogalmát megadja, noha azt írja: „Alapjában véve, az *interrogatio* egyszerűen az *erotema* latin megfelelője (retorikai kérdés)”⁵⁵.

A latin nyelvű retorikákban a legelterjedtebb megnevezése az *interrogatio*. Ezt használja Cornificius is, és az általa felvett 35 szóalakzat (exornatio verborum) közt tárgyalja (Kr. e. 86–82: 4, 15, 22). Ezt a hibás besorolást már Quintilianus is szemére vetette Cornificiusnak, mondván: az *interrogáció* nem szó-, hanem gondolatalakzat, a szentencia pedig nem is alakzat⁵⁶ (94–95: 9, 3, 98).

Cicero a gondolatalakzatok között említi meg a nem tudakoló kérdés több fajtáját (Kr. e. 56: 3, 53, 202–205): a *rogatiót*, az *interrogatiót*, illetve a szavakénál jelentősebbnek tartott díszítőelemek között a kérdéseket megnevezésük nélkül írja körül (Kr. e. 46: 40, 137). Quintilianus is a gondolatalakzatok típusába sorolja (94–95: 9, 2, 6) az *interrogációt*.

⁵⁵ Burton: Primarily, *interrogatio* is simply the Latin term for *erotema* (the rhetorical question).

⁵⁶ Quintilianus: [...] posita inter figuras verborum [...] Cornificius *interrogationem, rationationem, subiectionem, transitionem, occultationem, praeterea sententiam, membrum, articulos, interpretationem, conclusionem, quorum priora alterius generis sunt schemata, sequentia schemata omnino non sunt*.

A Melanchthon híres retorikáját továbbfejlesztő Crusius *Questiones in Rhetoricam Philippi Melanchthonis* című munkájában (1564) több kérdésalakzatot is tárgyal, az *interrogatiót* a figurák második osztályában. Keckermann szintén az *interrogatio* megnevezést használja a *Systema Rhetoricae* című művében (1618 [1608]).

Vannak későbbi, nem latin nyelvű retorikák is, amelyek csak a szaktudományban bevett latin néven említik, mint Lausberg is a XX. század egyik legismertebb retorikai összefoglalásában (1960). Ő az ornatus (díszítés) eszközeként az in verbis singulisszal szemben az in verbis coniunctisban értekezik az interrogációról a Figurae-n belül a Figurae elocutionis mellett a Figurae sententiae-ben, a közönségre irányuló alakzatok egyik típusaként tartva nyilván a kérdésalakzatokat (Figuren der Frage) (766–779. §), ezen belül is elkülönítve a *subiectio*, a *dubitatio* és a *communicatio* mellett az *interrogatiót*.

Az Ueding–Steinbrink szerzőpáros is a *Grundriß der Rhetorik* című műben az *interrogatio* elnevezést használja (1986), és a többi kérdésalakzattal együtt a szórend vagy a mondatípus megváltoztatása révén létrejött gondolatalakzatok (Durch Veränderung der Satzordnung oder Satzart gebildete Gedankenfiguren) típusában tartja számon.

Szabó és Szörényi a magyar retorika „új hullámának” köszönhetően megszülető összefoglaló elméleti műben, a *Kis magyar retorikában* (1988) is *interrogatio* néven veszik föl a vizsgált alakzatot. Ők az ún. pragmatikus, vagyis a közönséggel való kapcsolatteremtést szolgáló alakzatokhoz sorolják a kérdés három alakzatát, azaz a sajátos funkciójú kérdéseket: a patetikus (méltatlankodást, csodálkozást vagy kétségbeesést kifejező) kérdést, a kérdés-felelet játékot és a tanácsstalansági kérdést. Mivel azonban a kérdésnek konkrétan öt fajtáját tárgyalják: az *interrogatiót*, az *epiplotis* (*percontatio*), a *subiectiót*, a *dubitatiót* és a *communicatiót*, csak feltételezésünk lehet arról, hogy az elsőt a patetikus alfajtajának minősítik, az utolsó kettőt pedig a tanácsstalansági kérdés altípusának. Ez alapvetően megfelel Lausberg retorikája felosztásának azzal a kivétellel, hogy a monológ kérdés-felelet típusára nemcsak a *subiectiót* veszi fel a két szerző, hanem az *epiplotis* is.

Plett az *Einführung in die rhetorische Textanalyse* című művében (1991 [1971]) a felhívó alakzatok (Appellfiguren) közé felvett *interrogatiót* azonosítja az *erotemával* és a *retorikai kérdéssel*. Más műveiben is említi az interrogációt, például a *Retorika és stilisztika* címűben (1988) a stílusalakzatok generatív modelljének az ismertetésekor a „kvázi-beszédaktusok” között tünteti fel „kvázi-kérdésként” (1988: 162) vagy a *Figures of Speech* szócikkében pseudo-kérdésként (2001a: 313).

Fumaroli *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne* című művében (1999) az egyik reneszánsz szerző felfogásáról szólva az *interrogatiót* a szövegalkotás szókratészi módszereként jellemzi, „amely a kérdések és feleletek tipikus

szériájában artikulálódik, amelyek megnyitják és továbbfejlesztik a vitát”⁵⁷ (1999: 74). Ez az értelmezés természetesen a kételemű kérdésalakzatokra illik.

A francia retorikusok a vizsgált alakzat francia nyelvű változatát *interrogation*-ként említik, mint Lamy is, aki az alakzatok között taglalja, megállapítva róla: „Az interrogatio majdnem mindenütt uralkodik az alakzatos beszédben”⁵⁸ (1998 [1675]: 211). Fontanier az *interrogation*-t a mondatfordulatokból származó stílusalakzatok (*Figures de style par tour de phrase*) altípusában helyezi el (1977 [1821]). Todorov könyve (1967) függelékében a retorikai alakzatok (*figures rhétoriques*) osztályozására kísérletet téve, az *interrogation*-t a rendellenességek (*anomalies*) harmadik alfajtájába sorolja. Molinié is *interrogation*-t említ, és a makrostrukturális alakzatok közé sorolja mint az *allocutio* (*sermocinatio*) kérdő változatát (1992: 179).

A francia stilisztika kiválósága, Bally az *interrogation*-ról a közvetett kifejezési módok (*Les moyens indirects d'expression*) kapcsán beszél, még hozzá az intonációhoz kötődően. Félreértésnek gondolja azt, hogy „mihelyt a kérdésnek más jellege van, retorikai kérdésnek hívják”⁵⁹ (1951 [1905]: 269). Ő ezt képtelen megnevezésnek tartja, viszont nagyon jellemzőnek a régi iskolára, amely a nyelv érzelmi oldalát az írás művészetének a folyamata és az ékesszólás által akarta magyarázni. Határozottan leszögezi: „Valójában egy szónoki kérdés nem kérdés, és semmi szónoki nincs benne; ez olyan közvetett kifejezési mód, amely lehetővé teszi, hogy érzelmek többé-kevésbé meghatározott csoportját sajátos hanghordozással jelképezze. Így az állítólagos kérdő mondat »Hogy-hogy ön nem volt ott?« jelöli a sajnálkozást, az »Elhallgat végre?« a türelmetlenséget”⁶⁰ (1951 [1905]: 269). Ezért azt javasolja, hogy töröljük el a két intonációs típus közötti szokásos megkülönböztetést, mivel a valóságban semmi lényegesben nem válnak szét. Véleményem szerint viszont az intonáció kellően elkülönülő szerepeket képez le, ezért illogikus összemosni a két hanglejtésforma közti különbséget.

Gyakori, hogy egyes retorikák meglehetősen általános elnevezéssel élnek a vizsgált alakzat jelölésére: *retorikai kérdés*. Ezt (*retorical question*) használja Watt is az *An American Rhetoric* című kötetében (1970 [1952]). Dixon a *Rhetoric* című könyvében (1990 [1971]) négy kérdésfajtát különítve el (*interrogatio*, *rogatio*, *quaesitio*, *percontatio*), az *interrogatiót* úgy említi, mint *retorikai kérdésként* ismertté vált formát. Szintén ezt a terminust (*rhétorische Frage*) használ-

⁵⁷ Fumaroli: [...] c'est-à-dire la méthode socratique continue articulée en une série typique de questions et de réponses qui ouvrent et développent un débat.

⁵⁸ Lamy: L'interrogation règne presque partout dans un discours figuré.

⁵⁹ Bally: [...] dès que l'interrogation porte un autre caractère, on l'appelle « l'interrogation rhétorique ».

⁶⁰ Bally: En réalité, une interrogation rhétorique n'est pas une interrogation et n'a rien de rhétorique ; c'est un moyen indirect d'expression, qui permet de symboliser un groupe plus ou moins déterminé de sentiments par une inflexion particulière de la voix. Ainsi la phrase soi-disant interrogative : « Que n'étiez-vous là ? » marque le regret, « Vous taisez-vous à la fin ? » l'impatience.

ja a Kuznec–Skrebnev szerzőpáros a *Stilistik der englischen Sprache* című műben (1966 [1960]), annak is a szintaktikai konstrukciók értelmének megváltoztatásáról szóló fejezetében. Turner a *Stylistics* című könyvében *rhetorical question*-nak nevezi (1973 [1975]: 207). De Man az *Allegories of Reading* című művében (1999 [1979]) a grammatika és a retorika feszültségének tárgyalásakor szintén *szónoki* vagy *retorikai kérdésről* szól. Meibauer egyenesen monográfiát (1986) szentel a vizsgált kérdéstípusnak *Rhetorische Fragen* címen. Göttert *Einführung in die Rhetorik* című kötetében (1994: 60) a gondolatalakzatok (Sinnfiguren) között a retorikai kérdések (Rhetorische Fragen) összefoglaló név alatt a *rhetorische Frage*t (*interrogatio*) úgy említi meghatározás nélkül, mint a legismertebb retorikai kérdést, és a latinul tudóknak idézi emlékezetébe az ismert sort Cicero Catilina elleni beszédéből: *Quousque tandem, Catilina, abutere patientia nostra?* És egy másik példát is említ, amellyel a számárhajtó ügyvédje él:

Hát mi végre olyan sok indok egy dologban, amely az általános emberi értelem számára annyira világos, hogy csak hallania kell, hogy lássa, a jog melyik oldalon áll? Mi az a számárhányék?⁶¹

A *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*ban a Schöpsdau által írt *Frage, rhetorische* szócikk tárgyalja a vizsgált alakzatot (1996).

A magyar retorikaszerzők a latin terminus technicus mellett magyar megfelelővel is megnevezik a vizsgált alakzatot. Így tesz Révai József *A magyar szép toll* (1973 [1805]) című könyvében, amikor az elevenességnek az „igaz segedelmek”, vagyis a figurák „figyelmetességre szolgáló” fajtája mellett veszi fel a „képző erőre szolgáló” típusában a *kérdést* (*interrogatio*). Szvorényi is így jár el, amikor az alakzatok (az érzelmekre, a „képzelemre” vagy az értelemre hatók) három típusán belül az érzelmekre hatók egyik fajtájaként említi a *fölkérdezést* (*interrogatio*), elkülönítve a „kételkedéstől”, azaz a dubitációtól (1851: 44).

Laky Demeter *Irályrendszer vagyis szerkesztésmódja a' gyakorlati életben előforduló írásmű-nemeknek* (1854) című tankönyvének figura sententiarum típusán belül három fajtát ismertetve: a festőket, a gerjedezőket és a zeneieket, az ún. gerjedezők (a legkülönbözőbb érzések: bosszú, harag, szánalom, részvét stb. tolmácsai) körébe sorolja az *interrogatiót* az exclamatióval, dubitációval stb. együtt. A másik könyvében, az *Ékesszólástan* (1864) címet viselőben (amely gimnáziumi használatra készített retorika) az indulatgerjesztő alakzatok kedélyre ható, festő és „gerjedező” típusain belül az utóbbihoz sorolja a *kérdőt* (*interrogatio*) alakzatot.

Mitrovics Gyula *Egyházi szónoklattan* (1878) című kötete is a *kérdezés*, az *interrogatio* kettős elnevezéssel él. Hasonlóképpen Névy László is, amikor *Az írásművek elmélete vagyis az irány-, költészet és szónoklat kézikönyve* (1887) című művében a gondolatok élénkségének szolgálatában álló gondolatalakzatok (figurae sententiarum) harmadik típusaként a *kérdést*, az *interrogatiót* nevezi meg.

⁶¹ Göttert: *Doch wozu so viele Gründe in einer Sache, die dem allgemeinen Menschen-sinn so klar ist, daß man sie nur zu hören braucht, um zu sehen auf welcher Seite das Recht ist? Was ist ein Eselsschatten?*

Négyesy László, a XIX–XX. század fordulójának leghíresebb magyar stilisztikai kollégiumának vezetője *Stilisztika* (1895) című kötetében a hangulatosság és azon belül a fordulatosság eszközeként külön tárgyalta szó- és gondolatalakzatok között az exclamatio és az apostrophé stb. mellett a kérdés alakzatait veszi sorra, így az *interrogatiót* is.

A XX. századi magyar stilisztika egyik legnagyobb alakja, Zlinszky Aladár több írásában is foglalkozott a kérdéssel. A *Stilisztika és verstan* című tankönyvében (1961 [1913]) a képes beszéddel szemben a beszéd tárgyát kiemelő, a hallgató figyelmét, képzeletét izgató eljárás módok, a fordulatosságot biztosító alakzatok (figurae) közé számítja a kérdést mint a stílus érdekességét emelő eszközt. A Zlinszkytól szerkesztett és Pintér által átdolgozott, középiskolásoknak szánt *Stilisztika* (feltételezhető évszáma 1925) a gondolatalakzatok – a nyelvi fordulatosság formái – között tárgyalja a kérdést (*interrogatio*).

A XX. század közepe táján készült *Nyelvtan – stílus – szónoklás* (1960) című kötetnek a szónoki művészetről szóló fejezetében Terestyéni Ferenc a beszéd művészetének eszközeit két csoportra bontja: az élénkséget és a szemléletességet biztosítóakra. A kérdést az előbbieket hatásosnak és tipikusnak minősülő nyelvi eszközei, stílári fogásai között tartja számon. Lengyel Dénes a *Szónokok, előadók kézikönyve* című tanulmánykötetben közzétett írásában (1974: 48–80) a szónok mondanivalójának kifejezése kapcsán szól a *szónoki kérdésről*. Fischer Sándor *Retorika* (1981) című kötetének a mondat szerkesztéséről szóló fejezetében szövegtípusok szerint különíti el a *szónoki*, illetve *költői* kérdést.

A magyar stilisztika vázlata (1958) című tankönyv a mondattani kategóriák és formák stilisztikai értékét vizsgáló fejezetében Szathmári István és Terestyéni Ferenc a különféle stilisztikai célú (az elevenességre, fordulatosságra, egyszóval expresszivitásra törekvő, nyomósító, parancsoló szerepű) kérdések három nagy típusa egyikeként nevezi meg (1958: 258–260) a *költői* kérdést (miközben az utóbbit a régi retorikákra való hivatkozással azonosítja a szónoki kérdéssel) a figyelemkeltő és a tünődő kérdés mellett. Hasonlóan jár el Szathmári *A magyar stilisztika útja* lexikon részében (1961: 462–463), valamint a *Stilisztikai lexikon* (2004: 99) című kötetében is.

Gáspári László *Retorika* (1989) című tankönyvében a *költői* kérdést az immutációs mondataalakzatok közé sorolja. Az *Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata* (1996) című tanulmányában nem foglalkozik alaposan a *költői* kérdéssel, de elhelyezi az általa pragmatikus alapstruktúrákat tágabb értelemben tagoló alakzatok közé, konkrétan az averzió körébe, az aposztrophé és addubitatio mellé (1996: 60). *A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése* című tanulmányában a kutató leszögezi: „a *költői* kérdés vagy másképp az *interrogatio* az attitűd cseréjén alapuló mondataalakzat” (2001: 19).

Péter Mihály *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai* című monográfiájának a mondatok közlésfajtáinak érzelmek kifejező lehetőségeit tárgyaló fejezetében a valódi kérdések (problémafelvetők, vizsgálótatók) mellett megkülönbözteti az általa emocionális álkérdéseknek nevezett csoportot, és az utóbbin belül – az echo-kérdés stb. mellett – veszi fel a *szónoki* vagy *költői* kérdést (1991: 155).

Kocsány Piroska az elméleti tisztánlátást segítő tanulmányaiban ezt a problémát a hazai szakirodalomban először tárgyalja tudományos alapossággal. Több írásában is (*A retorikus kérdés; A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája; Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*) szól a retorikus vagy retorikai kérdésről (1997, 2001, 2002). Magyarázata szerint, mivel nem tudhatjuk, csak feltételezzük a hallgatónak a kérdésre adandó válaszát, ezért elképzelése szerint a retorikus kérdés a promotív/emotív, illetve a pedagógiai kérdés kategóriájába illeszthető be (1997: 253). Az utóbbi kérdéstípusba való besorolással a szakirodalommal ellentétes álláspontot vall a kutató (vö. Ladányi 1962: 192; Kiefer 1983: 220).

Ritkábban más név alatt is feltüntetik a vizsgált alakzatot. Barthes például a *rogatiót*, azaz a vádló kérdést (1997 [1970]: 155) a *L'ancienne rhétorique* című tanulmányában – amely tömör retorikatörténet – a dispositión belül a *confirmatio* eljárásához tartozónak tartja.

Reboulnak az *Introduction à la rhétorique* című könyve (1991: 140) a gondolatalakzatok között (*les figures de pensée*) említi az érvelés alakzataként (*Figure d'argument*) a *szónoki kérdést* (*question oratoire*).

Robrieux *Éléments de rhétorique et d'argumentation* című kötetében (1993: 79) a vizsgált alakzatot két névvel is illeti: *question rhétorique* és *question de style*, és a gondolatalakzatok közé (*les figures de pensée*), ezeken belül a manipulálás eszközei közé sorolja a szubjekcióval, a dialogizmussal és a perifrázissal együtt. Az az újszerű a rendszerezésében, hogy míg a retorikai kérdést a retorika tudományában a racionális vagy pszichés meggyőzés eszközeként említik, és a „rábír” igét is kerülik vele kapcsolatban, addig ő a manipulálás eszközeként tartja számon.

Trópusnak minősíti néhány szerző a vizsgált alakzatot, mint Corbett és Connors is, akik a *Classical Rhetoric for the Modern Student* (1999 [1965]) című könyvükben a kérdésalakzatok közül csak a retorikai kérdéssel (*Rhetorical Question – erotema*) foglalkoznak, és a stílusra vonatkozó eszközök között a trópusok (*tropes*) csoportjában helyezik el. Cohen is megkérdőjelezi az interrogáció alakzat voltát: „Vegyük például a kérdést, amely akkor alakzat értékű, amikor egy kérdő forma valójában kijelentő jelöltet implikál: pl. a »Ki nem tudja?« kérdés a »/Mindenki tudja/« kijelentést. Ilyenkor jelentésváltozással van dolgunk, tehát trópusról van szó. Miért hívjuk mégis nem-trópusnak?»⁶² (1979: 123).

1.1.2. A valódi kérdés és az interrogáció szembeállítás

Quintilianus nagyon didaktikus módon szembeállítja az alakzatos kérdést – amely a bizonyítás erősebbé és nyomatékosabbá tételét szolgálja – az egyszerűvel (94–95: 9, 2, 7). Világosan megfogalmazza, mitől válik a kérdés alakzattá:

⁶² Cohen: Voici par exemple « l'interrogation » qui est figure quand une forme interrogative renvoie en fait à un signifié affirmatif. « *Qui ne sait?* » pour « */Chacun sait/* ». On a donc bien changement de sens, c'est bien d'un trope qu'il s'agit. Pourquoi alors l'appeler non-trope?

„Alakzatos azonban [a kérdés], ha nem érdeklődés, hanem támadás céljából alkalmazzák”⁶³ (94–95: 9, 2, 7).

Scaliger számos figuratípust megnevez, többek között az *interrogatiót*, a percontációt (1561: 3, 27), és az ókori elődökkel, Cornificiusszal (Kr. e. 86–82: 4, 15, 22), valamint Quintilianusszal (94–95: 9, 2, 7) egybehangzóan vallja, hogy a kérdés nem természeténél fogva alakzat, hanem meghatározott használatban válik alakzattá.

Fontanier arra figyelmeztet: az *interrogation*-t „nem kell tehát összekeverni a valódi kérdéssel, a kétség, a tudatlanság és a kíváncsiság kérdésével, amellyel az emberek felvilágosítást várnak, vagy meg akarnak bizonyosodni egy dologról”⁶⁴ (1977 [1821]: 368).

Péter Mihály a valódi és a szónoki kérdést (1991: 156) jellegzetes intonációja és bizonyos módosítószók (*is, hát*), illetve kérdő névmás (*hol?*) használata alapján állítja szembe:

Mit is tehetnék? Hát nem megmondtam? Hol van a te elvszerűséged?

Azt a sajátos jelenséget, hogy nemcsak a valódi kérdésekben van meg a ’tudni akarom, hogy’ szemantikai mozzanat, hanem a szónokiban is, a kutató az emocionális álkérdések több típusában is Wierzbicka (vö. 1980: 316) kissé módosított értelmezése alapján mutatja be. Érdemes ezt egy példán végigkövetni:

„*Ki olvassa ma Pekár Gyulát?* (= ’Senki sem olvassa...’) feltételezem, hogy ma nem létezik olyan személy, akiről azt lehetne mondani: »ez olvassa P. GY.-t«; tudni akarom: ismersz-e olyan személyt, akiről azt lehetne mondani: »ez olvassa P. GY.-t«; azt mondom: azt akarom, hogy mondj nekem egy olyan személyt, akiről azt lehetne mondani, hogy »ez olvassa P. GY.-t«” (1991: 155).

De Man szemléletes példával illusztrálja a valódi és az álkérdés különbségét, amikor úgy szól a *szónoki* vagy *retorikai kérdésről*, mint amely a „legismertebb esete a grammatikai és retorikai struktúra látszólagos szimbiózisának, s amelyben az alakzat közvetlenül egy szintaktikai eszköz révén nyilvánul meg” (1999 [1979]: 21). Az első példát az irodalom alatti szintről veszi: itt a feleség kérdése, hogy felül- vagy alulfűzőtten szeretné-e viselni a tekecipőjét, a férj egy kérdéssel válaszol:

Mi a különbség?

A feleség a kérdést szó szerint értelmezve türelmesen elmagyarázza a két fűzési mód közti különbséget, de ezzel dühöt vált ki a férjéből, mert az ő értelmezésében ez a mondat annyit jelentett: ’Nem érdekel, mi a különbség’. A szerző magyarázata szerint ez azért következett be, mert: „Egyazon grammatikai szerkezet két olyan jelentést hoz létre, melyek kölcsönösen kizárják egymást: a szó szerinti

⁶³ Quintilianus: [...] figuratum autem, quotiens non sciscitandi gratia adsumitur, sed instandi.

⁶⁴ Fontanier: Il ne faut donc pas la confondre avec l’*interrogation* proprement dite, avec cette *interrogation* du doute, de l’ignorance ou de la curiosité, par laquelle on cherche à s’instruire ou à s’assurer d’une chose.

jelentés arra a fogalomra (a különbségre) kérdez rá, amelynek létezését a figuratív jelentés tagadja. [...] Nem egyszerűen arról van szó, hogy két jelentés létezik, egy szó szerinti és egy figurális, s hogy nekünk kell eldöntenünk, e konkrét szituációban melyik helyes. A zavart csakis egy szövegen kívüli szándék közbelépése oszlathatja el” (1999 [1979]: 21–22). Ez lehet például az a düh, ahogy a férj a feleségét ráncba szedi. Ezért jut a kutató arra a fontos következtetésre: „A kérdés grammatikai modellje nem akkor válik retorikaivá, amikor egyrészt egy szó szerinti, másrészt pedig egy figurális jelentéssel van dolgunk, hanem amikor grammatikai vagy más nyelvi eszközök segítségével lehetetlenség eldönteni, hogy a két (esetleg teljesen összeegyeztethetetlen) jelentés közül melyik az uralkodó. A retorika radikálisan felfüggeszti a logikát, és a referenciális eltévelyedés szédítő lehetőségeit nyitja meg” (1999 [1979]: 23). A szerzőnek ez és az előbb idézett megállapítása ellentmondásos, hiszen először kijelenti: „az alakzat közvetlenül egy szintaktikai eszköz révén nyilvánul meg”, majd azt állítja, akkor válik a kérdés alakzattá, „amikor grammatikai vagy más nyelvi eszközök segítségével lehetetlenség eldönteni, hogy a két (esetleg teljesen összeegyeztethetetlen) jelentés közül melyik az uralkodó”.

De Man még költői példát is idéz, Yeats egyik verse, az *Among School Children* híres verszárlatát:

*Hogyan különböztethetnénk meg a táncost a tánctól?*⁶⁵

A szerző ehhez azt fűzi hozzá: „a vers tematikus és retorikai grammatikája [...] egységes olvasatot tesz lehetővé” (1999 [1979]: 24), az egész szövegre kiterjedő olvasat feltételezi ennek a sornak interrogációként olvasását, mégis lehet szó szerinti is értelmezni, sőt egyik olvasat sem létezhet a másik nélkül.

Gáspári a költői kérdésnek és a kérdő mondatnak nemcsak az eltérésére, de a hasonlóságára is rámutat, jelezve: grammatikai kötöttségeik azonosak, valamint az eldöntendő és kiegészítendő kérdés általános ismérvei (a kérdő névmás és határozószó, illetve az *-e, ugye, vajon* kérdő partikulák) a költői kérdésre is jellemzők (2001: 21–22, 2003: 95–96).

1.1.3. Az interrogáció sajátos lényege a szakirodalomban

Sokszor visszatérő elem a meghatározásokban: az interrogációra nem várunk választ. Ezt emeli ki Crusius, mondván az *interrogatiót* akkor használjuk, „amikor kérdezzünk vagy érdeklődünk anélkül, hogy felelnénk rá”⁶⁶ (1564: 298).

Szvorényi szerint is az *interrogatio* az az alakzat, amellyel „kérdezzünk, nem mintha feleletet várnák” (1851: 44). Kölcsey Ferencről idézett példa rá a bizonyosság:

Hát ez-e a hazafiúság? ez-e a buzgóság, melyet tőlünk a nemzetiség közügye vár? ez-e' főnérzés, mellyel magunkat magyaroknak nevezni büszkélkedünk? – magyarok-

⁶⁵ Yeats: *How can we know the dancer from the dance?*

⁶⁶ Crusius: Cum quaerimus aut sciscitamus sine responsione nostra.

nak?... mi? kik atyáink ruháit elhántuk? kik minden nemzeti jellemet egymásután levetkőzni kezdünk?!

Terestyéni a nagyközönségnek szánt szónoklásában szintén ezt a sajátosságát emeli ki a szónoki kérdésnek: a szónok nem vár rá feleletet. De még fontosnak tartja azt is külön hangsúlyozni, hogy a Kölcsey Ferencről idézett kérdése azért hatásos, mert „magában foglalja a feleletet is” (1960: 186):

Mit veszettek Európának nagy nemzetei, hogy magoknak játékszíneket építettek, s jeles színészeknek tisztességet és bőséget adtak osztályrészül? Mit nyertünk mi, hogy színészeinket mind ez ideig lakhely és segéd nélkül hagyjuk bolyongani, s előadásaiakra szereinket, sorsukra pedig szánakodásunkat bezárjuk?

Robrieux így emeli ki ezt a sajátosságot: „kérdés, amely egyhangú és a hallgatóság által ki nem mondott választ feltételez”⁶⁷ (1993: 79).

A másik gyakran szereplő megállapítás a vizsgált alakzat magyarázataiban: az interrogáció nem kérdő, hanem más mondatfajta értékében használatos. Quintilianus megfelelő kijelentő mondatokkal állítja szembe az interrogációkat, amikor a Catilina elleni első beszéd indításából vett kérdéssorhoz fűz meggyőző magyarázatot: „*Meddig élsz még vissza, Catilina, béketűrésünkkel? vagy Nyilvánvalóak terveid, nem veszed észre?*” és így tovább ez az egész hely. Mennyivel hevesebb ez, mintha így mondta volna: *Már régóta próbára teszed türelmünket* vagy *Terveid fel vannak fedezve*”⁶⁸ (94–95: 9, 2, 7–8).

Vossius is a *Rhetorice contracta* (1729 [1606]) című művében szembeállítja a Catilina elleni első beszéd ismert cicerói helyét kijelentő és kérdő változatban – ahogy ezt Quintilianus is tette (94–95: 9, 2, 7–8) –, és az ókori szerzővel azonos következtetésre jut: a kérdő forma „nyomatékosabban hat és támad” azáltal, hogy „eltérítjük szavainkat”, „jóllehet egyenes beszéddel is lehetne élnünk”⁶⁹ (1729 [1606]: 98). A retorikus Vergilius szövegével is végrehajtja ezt a változtatást: „*Én magam láttalak tégedet, te hitványok hitványa, hogy Dámón bakját csellel megkaparintottad.* De több ereje van ennek: *Vagy nem lestem-e meg, te lator, mint loptad el orvul Dámón bakját?* (Ecl. III, 17–18. Ford. Lakatos István)”⁷⁰.

Todorov szerint az interrogáció „attól a pillanattól kezdve válik alakzattá, amikor a kérdésnek semmi helye”⁷¹ (1967: 111). Példái is ezt bizonyítják:

⁶⁷ Robrieux: [...] une question qui suppose une réponse *unanime* et non exprimée de l’auditoire.

⁶⁸ Quintilianus: [...] ‘*quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?*’ et ‘*patere tua consilia non sentis?*’ et totus denique hic locus. Quanto enim magis ardet, quam si diceretur ‘*diu abuteris patientia nostra*’ et ‘*patent tua consilia*’.

⁶⁹ Vossius: [...] magis instat, urgetque [...] sermonem inflectimus [...] ubi recta oratione uti liceat.

⁷⁰ Vossius: „*Ipse ego te vidi Damonis, pessime, caprum / Excipere insidiis.*” Sed plus spiritus nervorum habet: 3 ecl. 17. „*Non ego te vidi Damonis, pessime, caprum / Excipere insidiis?*”.

⁷¹ Todorov: [...] devient figure à partir du moment où il n’y a pas lieu de s’interroger.

*Az, aki a szemeiteket alkotta, nem fogja-e meglátni a bűneiteket? Mit tehetnek a föld minden királyai az Isten ellen?*⁷²

Genette is az interrogáció álkérdés jellegében ragadja meg alakzat voltát: „Ahhoz, hogy egy kérdésben alakzatot találjunk, csupán egy álkérdést kell és elég be-
lelátnunk (anélkül természetesen, hogy módosítanánk a szöveget), azaz úgy kell olvasnunk ezt az interrogációt, mintha állítás értékben lenne: mint például amikor Hermione felkiált: *Ki mondta ezt neked?* nem azért teszi, mert tudni akarja, ki utasította Oresztészt Pürrhosz megölésére, hanem azért, hogy érzékeltesse, hogy ezt senki nem parancsolta”⁷³ (1977: 11).

Perelmann és Olbrechts-Tyteca az *interrogation* sajátos előfordulására hozzák fel illusztrációként azt a történetet, amely szerint A. Gide álmában zavarba jött attól a kérdéstől: *Mit gondol maga Oroszországról?*, és így válaszolt: *Még kérde?*⁷⁴, jelezve egyetértését a beszélővel. Nagyon fontos megállapítást fűznek az ilyen típusú példákhoz a kutatók: „Valójában a kérdő forma mindig tartalmaz felhívást egy valamilyen hallgatósággal való közösségre”⁷⁵ (1988: 215). Az általuk sajátos szerepűnek tartott kérdések interrogációk:

Mi vezethette a németeket, hogy annyi háborút robbantottak ki?

(Hát) Nincs-e ma ragyogó időnk?

Ó évszakok, ó kastélyok

*Melyik lélek hiba nélküli?*⁷⁶

Az első kérdéssel kapcsolatban ezt jegyzi meg: „A kérdés nem annyira egy motiváció keresésére irányul, mint inkább annak az oknak a feltárására, amely következtében nem találunk motivációt, ezért a kérdés valójában állítás arról, hogy nincs olyan motívum, amely elég magyarázattal szolgálna”⁷⁷ (1988: 215). A második egyszerű ítélet. A Rimbaud-versben pedig Sartre szerint a kérdés dologgá, subsztanciává lesz.

⁷² Todorov: *Celui qui fit vos yeux ne verra point de crimes?... Que peuvent contre Dieu tous les rois de la terre?*

⁷³ Genette: Pour trouver une figure dans une interrogation, il faut et il suffit d’y voir (sans modification du texte, bien entendu) une « fausse interrogation », c’est-à-dire, de lire cette interrogation comme *valant pour* une assertion : comme lorsqu’Hermione s’écrie « Qui te l’a dit ? » non pas pour savoir qui a donné à Oreste l’ordre de tuer Pyrrhus, mais pour nier que cet ordre ait été donné.

⁷⁴ A. Gide: – *Qu’est-ce que vous pensez de la Russie ? – Pouvez-vous le demander ?*

⁷⁵ Perelmann–Olbrechts-Tyteca: En fait, la forme interrogative n’est pas sans introduire un appel à la communion avec un auditoire.

⁷⁶ Perelmann–Olbrechts-Tyteca: *Qu’est-ce qui a bien pu conduire les Allemands à entamer dernièrement tant de guerre ? – Le temps n’est-il pas splendide aujourd’hui ? – O saisons, o châteaux, / Quelle âme est sans défauts ?*

⁷⁷ Perelmann–Olbrechts-Tyteca: La question porte moins sur la recherche d’un motif que sur la recherche de la raison pour laquelle on n’en trouvera pas : elle est surtout affirmation qu’il n’y a pas de motif suffisamment explicatif.

Kocsány értelmezése szerint a retorikus kérdésben „a grammatika szempontjából kérdő mondatként meghatározható *mondattípus* jelenik meg egy a pragmatika szempontjából állításként meghatározható *nyilatkozattípus* hordozójaként” (1997: 250). „Tényleges »retorikai kérdésnek«: alakzatként konvencionális hatáskeltő eszköznek [...] a kérdő mondatként megfogalmazott (konvencionalizálódó nyelvi jelzésekkel is megerősített) »állítást«, »felszólítást« és »értékelést« tekintjük” (2001: 18). Egyet lehet érteni a kutatóval, hiszen a retorikai kérdés [interrogáció] mint az álkérdések egyik típusa nem információt tudakoló, hanem azt sugalló forma, azaz csak formálisan kérdés, valójában más modális szerep (parancs, felkiáltás, megállapítás, óhajtás) betöltésére szolgál. Lényegre tapintó megállapítást tesz Kocsány a kérdőszavas kérdésfajtáról is, kijelentve: „E kérdőszavas kérdések, amint az általános tagadás is figyelmeztet, valójában nem kiegészítendő kérdések, hanem álcázott eldöntendő kérdések (még pontosabban általános zárt tagadások retorikus kérdő formában)” (2002: 108). Ezt a tényt kérdéstranzformációival igazolja is: *Ki boldog közülünk a világon? → Van-e boldog közöttünk, még ha...*

Az interrogációra eddig említett két jellemző sajátsgot – azaz az interrogációra nem várunk választ, más mondatfajta értékében használatos – sok retorikus, stilisztikus belefoglalja a meghatározásába. Így vélekedik Puttenham is, aki a kérdéses alakzatot a következőképpen definiálja: „Az alakzatos beszédnek az a formája, amelyben egymás után több olyan kérdést teszünk fel, amelyre nem várunk választ, és bár mondataink kérdő formájúak, valójában azokat állító formában is mondhatnánk”⁷⁸ (2004: 176). Szokatlan ebben a meghatározásban az a kitétel, amely több kérdés egymásutánjához köti ezt az alakzatot. Idézettel is illusztrálja a szerző a megállapítását:

*Kérlek, mondd hát, ha képes voltam világra hozni őket, nem voltam-e képes elvenni az életüket?; Miért küzdenék az ár ellen, és miért reménykednék abban, hogy legyőzöm a hegyet, vagy hogy megtalálom, amit senki nem találhat meg, és hogy fáradtságot takarítok meg?*⁷⁹

Négyesy is hasonlóképpen definiálja a vizsgált alakzatot: „kérdés (interrogatio) alakjába öltözteti a szóló azt, a mit pedig jól tud, a mit tehát állítva is mondhatna, azért nem is vár rá választ. Például: *Van-e egy marok föld a magyar hazában, / Melyet honfi vér még nem áztatott?* (Petőfi Sándor)” (1895: 205).

Lausberg is a következő két lényeges jellemzőt hangsúlyozza tömör definíciójában: „Az interrogatio egy kijelentőnek szánt mondat kérdésként történő megfogalmazása, amelyre nem várunk választ, mivel a választ a beszélő felek az

⁷⁸ Puttenham: [A szerző helyesírása eltér a mai angolétól.] There is a kinde of figurative speach when we aske many questions and looke for none answere, speaking indeed by interrogation, which we might as well say by affirmation.

⁷⁹ Puttenham: *Was I able to make them I praie you tell, / And am I not able to marre them all as well?; Why strive I with the streame, or hoppe against the hill, / Or search that neuer can be found, and I safe my labour still?*

adott helyzetben magától értetődőnek tartják”⁸⁰ (1960: 379). Ez a meghatározás kissé leszűkíti az *interrogatio* értelmezését, mert csak kijelentő mondatnak felelteti meg. Lausberghez hasonlóan fogalmaz a Szabó–Szörényi szerzőpáros is: „Az *interrogatio* egy közönséges kijelentő mondat elhangzása kérdésként, amelyre nem várunk feleletet, mert az adott helyzetben az magától értetődő” (1988: 177). Ezt a tételt Kossuth Lajosnak egy Deák Ferenchez intézett leveléből kiemelt idézet bizonyítja:

És most állasz rá, mit akkoron elfogadni sem szabadnak, sem kénytelenségnek nem ítélte?

Meibauer a meghatározásában a tartalom és forma ellentmondására irányítja a figyelmet: „Egy retorikai kérdés [...] nem valódi kérdés, mert nem hisszük el a kérdezőnek, hogy csakugyan meg akar tudni tőlünk valamit, amit ő maga nem tud; sokkal inkább az a benyomásunk, hogy a kérdező állít valamit”⁸¹ (1986: 2). Ezért le is szögezi a kutató: „A retorikai kérdések (csak) formájuk szerint kérdések – nem valódi kérdések”⁸² (1986: 3). Az okot azzal magyarázza, hogy nem kívánnak választ, funkciójuk az, hogy a megszólítottat egy tény, egy vélemény, egy állítás elismerésére bírják. Azt is megállapítja, hogy míg a valódi kérdések használatakor a kérdő mondatok maguktól értetődően rendelődnek a kérdő cselekvéséhez, addig a „retorikus kérdésekben viszont bár formálisan interrogatív mondat van dolgunk, ezt mégis arra használjuk, hogy egy állítást mint indirekt beszédaktust hajtsuk végre”⁸³ (1986: 184). Ezután arra a végkövetkeztetésre jut: „egyfelől nem létezik retorikai kérdőmondat típus, másfelől felesleges egy önálló retorikai kérdést mint beszédaktustípust feltételezni is”⁸⁴ (1986: 184). Az utóbbi véleménye nincs összhangban a retorikai szakirodalmi vélekedésekkel.

Gáspári is az említett két lényegi jegy összefonódását látja a költői kérdésben: „A költői kérdés: kérdő formával kifejezett kijelentés vagy felszólítás, vagyis eredeti modális szerepét esztétikai funkcióval felcserélő kérdő mondat, amelynek esztétikai értéktöbblete a két modalitás egyesüléséből, a két üzenet szintéziséből fakad. [...] A hallgató keresi a feltett kérdésre adható választ, és így önkéntelenül is részt vesz a kommunikációban” (1989: 95). A kutató nagyon helyesen a szó-noki kérdés értéktöbbletének az eredetét a kétféle modalitás összekapcsolására és

⁸⁰ Lausberg 767. §.: Die *interrogatio* ist der Ausdruck eines gemeinten Aussagesatzes als Frage, auf die keine Antwort erwartet wird, da die Antwort durch die Situation im Sinne der sprechenden Partei als evident angenommen wird.

⁸¹ Meibauer: Eine rhetorische Frage [...] ist keine »echte« Frage, weil wir es dem Fragenden nicht abnehmen, daß er von uns wirklich etwas wissen will, was er selbst nicht weiß; vielmehr haben wir den Eindruck, daß der Fragende eine Behauptung aufstellt.

⁸² Meibauer: Rhetorische Fragen sind (nur) der Form nach Fragen / keine echte Fragen.

⁸³ Meibauer: Bei rhetorischen Fragen liegt im Gegensatz dazu zwar formal ein Interrogativsatz vor, aber dieser wird dazu gebraucht, eine indirekte sprachliche Handlung des Behauptens auszuführen.

⁸⁴ Meibauer: Während es einerseits keinen rhetorischen Fragesatztyp gibt, ist andererseits auch die Annahme eines eigenständigen rhetorischen Fragehandlungstyps überflüssig.

a két mondatfajtába rejtett üzenet szintézisére vezeti vissza. Az értéktöbblet „esztétikai” jelzője viszont elárulja, hogy a szerző ennek a kérdésalakzatnak csak a szónoklatbeli és szépirodalmi szerepére van tekintettel.

Gáspári a költői kérdés sajátosságát későbbi írásaiban így jellemzi: „benne egy pragmatikai természetű művelethez (a paradigmatiszma tengely mentén végrehajtott immutációhoz, mely a kijelentést vagy felszólítást – annak minden intenzitásbeli árnyalatával együtt – kérdéssé alakítja) társul egy szemantikai vagy pragmatikai előfeltevés, maga az implicit kijelentés vagy felszólítás (a kérdés kommunikatív-pragmatikai jelentése)” (2001: 21–22; 2003: 95–96), azaz ennek a kérdésalakzatnak a pragmatikai meghatározottságát hangsúlyozza.

J. Soltész a „nem-valódi kérdés” válasznélküliségének okát két tényezőben fedezi fel, mondván: ezekre „nem várnak választ, pontosabban: tartalmukból és a szövegösszefüggésből derül ki, hogy állításnak, tagadásnak, felszólításnak vagy óhajításnak kell-e értenünk” (1965: 194). A kutató nagyon helyesen több mondatfajtaival is megfelelteti a nem-valódi kérdést Babits Mihály teljes alkotói oeuvre-jén végzett vizsgálata alapján.

A logikai minőségre utalás is fontos elem lehet a válasz bennfoglalása mellett. Látjuk ezt Terestyéninél. A szerző lényeges megállapítást tesz, amikor jelzi: „Ügyes szónok a találó kérdéssel gyakran nyomatékos állítást és tagadást fejez ki” (1960: 185). Ám a Kossuth Lajostól idézett kérdése nem erős állítás, mint ahogy a retorikaszerző gondolja, hiszen a *Ki gondolhatna borzadás nélkül arra, hogy a nép áldozatokba bonyolítottassék szellemi és anyagi kárpótlás nélkül?* jelentése: 'Nem, senki nem gondolhatna borzadás nélkül arra, hogy a nép áldozatokba bonyolítottassék szellemi és anyagi kárpótlás nélkül'. Erős tagadással felérő kérdésre 1945 utáni aktuálpolitikai szónoklatból hoz példát Terestyéni:

Ki meri azt állítani, hogy ez az átalakulás nem a dolgozó nép érdekeit szolgálta?

(Marosán György)

Corbett és Connors meghatározásában is hangot kap a logikai minőség fontossága: „Rhetorical Question (erotema) (er-ot'-ə-ma) olyan kérdés, amelyet nem azzal a szándékkal teszünk fel, hogy választ csaljunk ki, hanem azzal a céllal, hogy valamit burkoltan állítsunk vagy tagadjunk”⁸⁵ (1999 [1965]: 404). Példáik szónoklatból és publicisztikából valók:

*Egy jó diáktestület talán a legfontosabb tényező egy jó egyetemen. Hogyan is lehetne jó bort csinálni silány szőlőből?*⁸⁶

(Diákújság)

Hogyan érezhetik a szegények, hogy ők is érdekeltek egy rendszerben, amely azt mondja, hogy a gazdagoknak biztosítva van az előrehaladásuk, de nekik nincs? Ho-

⁸⁵ Corbett–Connors: Rhetorical Question (erotema) (er-ot'-ə-ma) – asking a question, not for the purpose of eliciting an answer but for the purpose of asserting or denying something obliquely.

⁸⁶ A good student-body is perhaps the most important factor in a great university. How can you possibly make good wine from poor grapes? – Student paper

gyan lehet az iskolázatlanoknak hitük egy olyan rendszerben, amely azt mondja, hogy minden lehetséges módon ki fogja őket használni? Hogyan lehet reményük az embereknek, mikor azt mondjuk nekik, hogy nincs visszaút, ha szembekerülnek az állam jogrendjével?⁸⁷

(Edward Kennedy szenátor: Szenátusi vita Az Omnibuszokon Előforduló Büntények Kontrollálása és a Biztonságos Utcák Törvényéről, 1968)

Turner is fontosnak tartja a *rhetorical question* kapcsán kiemelni: „Állító kérdések tagadott állításként funkcionálnak: *Nagyravágyónak tűnt volna Cézárnak ez a tette?* ekvivalens azzal, hogy *Cézárnak ez a tette nem tűnt nagyravágyónak*. Ellenben egy tagadó kérdés állításként értelmezhető: *Ott nincsenek börtönök?* = *Ott vannak börtönök*”⁸⁸ (1975 [1973]: 207).

Olyan retorikusok is vannak, akiknél három meghatározó jegy fonódik össze a definíciójukban: vagyis az interrogációra nem várunk választ, más mondatfajta értékében használatos, és logikai minőséget vált. Ezt vallja például Fontanier. Azt a szövegrészt idézi példának az interrogációra, amelyben Klütaimnesztra Agamemnonnak szemére veti az Iphigéniával szembeni kegyetlenségét (1977 [1821]: 368):

Miért színlel előttünk hamis szomorúságot?

*Úgy gondolja, hogy könnyekkel bizonyíthatja gyöngédségét?*⁸⁹

Ahogy a szerző megállapítja, a beszélő ezekre a kérdésekre nem vár választ, sőt nem is hiszi, hogy lehetne válaszolni, mert ezek a kérdések a következőket jelentik: 'Őn hiába színlel hamis szomorúságot. Ne gondolja, hogy könnyekkel gyöngédséget lehet bizonyítani'! Példái kapcsán az interrogáció természetét így ragadja meg: „az alakzatos interrogatio, ami a nyelvtani formát illeti: állító vagy tagadó. [...] De meglepő sajátossága, hogy tagadással állít, és tagadás nélkül tagad”⁹⁰ (1977 [1821]: 369):

Az, aki teremtette az ön szemeit, nem fogja látni az ön bűneit?...

⁸⁷ Kennedy: How can the poor feel they have a stake in a system which says that the rich may have due process but the poor may not? How can the uneducated have faith in a system which says that it will take advantage of them in every possible way? How can the people have hope when we tell them that they have no recourse if they run afoul of the state justice system?

⁸⁸ Turner: A positive question sometimes functions as a negative statement. 'Did this in Caesar seem ambitious?' is equivalent to 'This in Caesar did not seem ambitious.' Conversely a negative question 'Are there no prisons?' represents a positive statement 'There are prisons.'

⁸⁹ Fontanier: *Pourquoi feindre à nos yeux une fausse tristesse? / Pensez-vous par des pleurs prouver votre tendresse?*

⁹⁰ Fontanier: [...] *l'Interrogation figurée* est, quant à la forme grammaticale, *affirmative* ou *négative*. [...] Mais une singularité frappante, c'est qu'avec la négation elle affirme, et que sans négation elle nie.

Az isten ellen mit tehetnek a földi királyok?...⁹¹

Vagyis ezek a következőket jelentik: 'Aki teremtette az ön szemeit, látni fogja az ön bűneit.' 'Az isten ellen semmit sem tehetnek a földi királyok.'

Schöpsdau is a *rhetorische Fragen*nak ezt a három tulajdonságait emeli ki: „Az olyan kérdést nevezzük retorikainak, amelyre a kérdező nem vár választ, »mivel a válasz a szituáció révén a beszélő felek számára evidensnek vehető«; a beszélő sokkal inkább azért használja a kérdést, hogy általa állítson valamit, vagy felszólítást, szemrehányást fejezzon ki. A kérdés grammatikai formája és a vele kifejezett nyelvi cselekvés közötti diszkrepancia miatt a retorikaelmélet a kérdést mint 'formai kifejezési módot' [*figuratumot*] megkülönbözteti az egyszerű kérdéstől, és a gondolat- vagy szóalakzatokhoz sorolja”⁹² (1996: 445). A szócikkíró a felhozott eldöntendő (*Itt az ideje a dáridónak, banketteknek, ünneplésnek?* [‘Most nincs itt az ideje a dáridónak...’] és kiegészítendő (*Mit segítenek Augsburgban megróni, ha egyszer otthon vétkezett?* [‘Semmit sem segítenek, ...’] kérdések alapján levonja a következtetést: „Ahogy a példák mutatják, az állító funkciójú retorikai eldöntendő kérdések, amennyiben tagadók, igenlő választ implikálnak, és fordítva. A kiegészítendő kérdésekben a kimondatlan állítás azáltal tehető explicitté, hogy a különféle kérdőszókat (ki? mi? mikor? stb.) negatív általánosító névmásokkal vagy határozószókkal cseréljük ki (senki, semmi, soha). A kérdésnek ez a sajátossága részben azzal magyarázható, hogy a kérdező egy állítás igazságát annyira evidensnek tartja, hogy a közönséghez való fiktív odafordulással az ellentét bizonyítékát vagy az ellenpélda megnevezését kéri annak biztos tudatában, hogy ez lehetetlen”⁹³ (1996: 445–446).

A vizsgált alakzattal kapcsolatban az érzelmileg telített kérdéssorjelleg is kiemelhető. Ezt hangsúlyozza Laky, miközben az interrogatiót „eladási ékszer”-

⁹¹ Fontanier: *Celui qui fit vos yeux ne verra point vos crimes?... / Que peuvent contre Dieu tous les rois de la terre?...*

⁹² Schöpsdau 1996: 445: Als <rhetorisch> bezeichnet man eine Frage, auf die der Fragende keine Antwort erwartet, »da die Antwort durch die Situation im Sinne der sprechenden Partei als evident angenommen wird«; der Sprecher benutzt die Frage vielmehr dazu, um durch sie eine Behauptung aufzustellen oder eine Aufforderung, einen Vorwurf u. ä. auszudrücken. Wegen dieser Diskrepanz zwischen der grammatischen Form der Frage und der damit vollzogenen Sprachhandlung wird die F. von der rhetorischen Theorie als <figürliche Ausdrucksweise> (*figuratum*) von der einfachen Frage geschieden und zu den Gedanken- oder zu den Wortfiguren gerechnet.

⁹³ Schöpsdau 1996: 445–446: Wie die Beispiele zeigen, implizieren rhetorische Entscheidungsfragen mit behauptender Funktion, wenn sie verneint sind, eine bejahende Antwort und umgekehrt. Bei den Ergänzungsfragen läßt sich die unausgesprochene Behauptung dadurch explizieren, daß man die Variable (<wer?> <was?> <wann?> usw.) durch negative verallgemeinernde Pronomina oder Adverbien (<niemand> <nichts> <nie>) ersetzt [...]. Diese Eigenart der Frage läßt sich teilweise damit erklären, daß der Fragende die Wahrheit einer Behauptung für so evident hält, daß er mit fiktiver Hinwendung zum Publikum um Beweis des Gegenteils oder um Nennung eines Gegenbeispiels bittet in der Gewißheit, daß dies unmöglich ist.

nek tartja: „a’ szónok, heves fölindulása közepett alapeszméjét mintegy fürkészőleg egymás mellé sorolt kérdésekben hozza napfényre” (1854: 99; 1864: 57). Ezt a sajátságot Kuthy-idézettel bizonyítja:

Hát? ... hol valának kegyes eszméid? hol Istened 's idvezítő szent képe, midőn ifju korodra a' bünnel áldozál? ... Ime: az érdemelt vigasztalások! Nem érzed-e ingadozni a' földet, melly elnyelésedhez készül? nem hallod-e a' szél csapkodó szárnyait, mellyek gyermeked karjai helyett ölelnek körül? 's nem látod-e férjed sötét szellemét, melly fölírt vétkeidet rémlapon mutatja?

Akad olyan szerző is, aki az interrogációból a mennyiségi jelleg kiemelése mellett a „nem várunk rá választ” sajátosságot is hangsúlyozza. Mindezt Névy árnyaltan így fogalmazza meg: „Azon alakzat, mely a gondolatot kérdő alakban, néha kételkedve avagy sürgetve több kérdéssel fejezi ki. A felelet legtöbbször bennfoglaltatik a feltett kérdésben” (1887: 86). Példái azonban nem mind interrogációk:

Tudod-e békén tűrni, a mi kedved ellen történik? (Szabó Imre)

Nem az-e a valódi bölcs, ki tudományát hasznos czélra fordítja? (Bajza József)

Ki ültet cziprusfát szendergő poromra? (Szemere Pál)

Kérdéshalmozásra például Kölcsey Ferencről vett idézettel szolgál:

Mit mondasz azokról, kik azért gyűlölik az emberi nemet, mert magok szerencsétlenek? Ki nem lehet szerencsétlen? vagy ki az, ki életében egyszer – akkor magát szerencsétlennek nem tartaná? Magad vagy oka szerencsétlenségednek? tűrd, amit okozál. Sors hozta magával bajaidat? mit tehet az emberiség róla, hogy így történt? Gonosz emberek miatt szenvedsz? de miért kell néhány gonosz miatt az egésznek gyűlöltetnie?

Az eddigi definíciókat továbbfinomítva néhány kutató még árnyaltabban fogalmaz, amikor az interrogáció választalanságának okát adja, kiemeli érzelmeknek hangot adó álkérdés jellegét, és nem kizárólag kijelentéssel felelteti meg. Ezt teszi Szathmári és Terestyéni, amikor a költői kérdés formája és funkciója közötti ellentmondásra így világít rá: „Csak a nyelvtani formája szerint kérdés, lényegét tekintve azonban nem kíván feleletet, mivel rendszerint nyomósított állítás, felfokozott érzelmek – vágy, meglepetés, felhívás, parancs stb. – jutnak bennük hatásosabb módon kifejezésre, mint a valódi felkiáltó és kijelentő mondatokban” (1958: 260). A gazdag érzelmi és hangulati hatást szemléltető példák a költői nyelvből és az erős átélést tükröző értekező prózából valók:

Mikor fogunk már összefogni?

(Ady Endre: Magyar jakobinus dala)

Hát ez a szabadság napja,

Mely így éget és vakít?

(Arany János: A rabellekek)

Plett meghatározása is tartalmazza mindezeket a fontos tulajdonságokat. Eszerint: az interrogáció „olyan kérdés, amely nem követel választ, mert az már ki-mondatlanul benne van; álkérdés, amely a hatás fokozása érdekében egy kije-

lentés vagy felszólítás helyébe lép”⁹⁴ (1991 [1971]: 63). Példája a sokat idézett Catilina ellen intézett Cicero-beszéd, amelyhez kiegészítésként még hozzáfűzi a szerző: „A retorikai kérdések halmozása (accumulatio) a beszélő döbbenetét tükrözi, aki intő formában emel vádat”⁹⁵ (1991 [1971]: 63).

Az Ueding–Steinbrink szerzőpáros is az említett három tulajdonságát emeli ki az interrogációnak: „Manapság általánosan ’retorikai’-ként jellemzett kérdés az, amelyre a szónok nem vár választ, és egy felszólítást vagy kijelentést is ilyen formába öltöztet, ha különösen erős és érzelmi hatás elérésére törekszik”⁹⁶ (1986: 286). A Novalistól idézett példájuk így hangzik:

Aki az efféle töredékeket szavukon akarja fogni, az bizonyára tisztességes ember lehet – csak akkor ne adja ki magát költőnek. Hát muszáj az embernek mindig körültekintőnek lennie?

Péter Mihály – a formális kérdés szemantikai jellemzőiről, jelentésszerkezetéről magyar nyelven az egyik legtöbbet mondó gondolatok írója – a szónoki vagy költői kérdést így definiálja: „a szónoki kérdés nem igazi kérdés, mert a beszélő nem kér új ismeretet, hanem saját meggyőződésének ad kifejezést [...]. Ugyanakkor a szónoki kérdés – mint minden kérdés – dialóguson (igaz, látens vagy fiktív dialóguson) alapul: a beszélő a konszituáció, illetve a megfelelő háttérismerek alapján mintegy »szuggerálja« hallgatóságának az általa ismert (vallott) választ. [...] nem egyszerűen arról van szó, hogy a beszélő tudja a választ, hanem arról, hogy már tudja, kialakította magában, mielőtt a kérdést feltenné” (1991: 155). A kutató a példákból adódóan nagyon fontos végkövetkeztetéshez jut, amikor Károly Sándor megállapításához (1964: 87) kapcsolódva – aki a kérdés tartalmának és formájának ellentmondásában látta az érzelmi szerep megnyilvánulását –, azt kiegészítve jelenti ki az emocionális álkérdésekről: „az ilyen mondatok nemcsak formájukhoz kapcsolódó emotív értéküket, hanem szemantikai szerkezetük egy részét is megtartják, sőt feltehetően éppen ezért őrzik meg emocionális jellegüket” (Péter 1991: 157).

A választalanságot és a közönségre teendő hatást egyaránt fontosnak tartja nem egy retorikus, mint például Reboul is, aki a *question oratoire* válasznélküliségére így ad magyarázatot: „A szónoki kérdés az, amelynek a szerzője ismeri a választ, és amelynek az a célja, hogy magával ragadja a közönséget”⁹⁷ (1984:

⁹⁴ Plett: [...] eine Frage, die keine Antwort erfordert, da sie diese schon implizite enthält; Scheinfrage, die zum Zwecke der intensivierenden Wirkung an die Stelle einer Aussage oder Aufforderung tritt.

⁹⁵ Plett: Die Häufung (accumulatio) von rhetorischen Fragen spiegelt die Entrüstung des Sprechers, der in paränetischer Form Anklage erhebt.

⁹⁶ Ueding–Steinbrink: Eine heute allgemein als ›rhetorisch‹ gekennzeichnete Frage, auf die der Redner keine Antwort erwartet und in die er eine Aufforderung oder Aussage kleidet, wenn er besonders eindringlich und emotional wirken will.

⁹⁷ Reboul: La question oratoire est celle dont l’auteur connaît la réponse et qui a pour but d’accrocher le public. [...] *Savez-vous combien nous coûte...?*

61). A szónokinak mondott kérdésre nagyon is köznyelvi fordulat olvasható könyvében:

Tudják, mennyibe kerül nekünk az...?

Az interrogációnak egyformán lényeges eleme a válasznélkülisége és érzelmi töltése, tartja Burton (2003), és így határozza meg: „Nem információszerzésre irányuló kérdés.”⁹⁸ Ilyen példákat sorol fel bizonyágként:

*Miért vagy ilyen buta? Miért hagyod, Istenem, hogy ez történjen?*⁹⁹

Jól mutatja ennek a retorikai eszköznek a szerepét a szerző példaértelmezése is. Az első kérdésre vonatkozóan ez így hangzik: „Ez inkább állítás, mert hordozza a kérdezőnek a hallgatóra vonatkozó véleményét is, anélkül, hogy valójában választ akarna kapni rá”¹⁰⁰. A második kérdést így magyarázza: „amikor valaki egy tragikus eseményre úgy reagál, hogy azt mondja: *Miért pontosan én, Istenem?* ez inkább vádolás vagy érzelem kifejezése, mint valós igény információ szerzésére”¹⁰¹.

Az *erotema* meghatározásában Burton az érzelmi telítettség mellett a logikai minőség szerepét emeli megkülönböztető jellemzővé, amikor így definiálja: „Állít vagy tagad valamit erősen, de mindezt kérdésként feltéve. Általában, mint Melanchthon megjegyezte, a retorikai kérdésnek érzelmi töltete van, kifejezhet csodálkozást, méltatlankodást, gúnyt stb.”¹⁰²

Van olyan kutató is, ki a vizsgált kérdésalakzatnak a válasszal kapcsolatos ambivalenciáját hangoztatja, mint Dixon, hiszen szerinte az interrogatio „rendkívül hatásos fogás, szinte minden szónok kedveli, mert a beszélő és a közönsége közötti összhangot használja ki. Ennélfogva, bár nem vár megerősítést, gyakran követi tisztán hallható válasz”¹⁰³ (1990 [1971]: 36). – Bizonyos, hogy a valódi-ként is értelmezhető vagy akként értelmezett interrogációra vonatkozhat a szerző záró megállapítása.

Egyes retorikusok a válasz adását is emlegetik, például a Kuznec–Skrebnev szerzőpáros a meghatározásukban a beszélő kérdésfelhasználását és a hallgató kérdésértelmezését emeli ki: „A retorikai kérdés pozitív vagy negatív ítélet, amely

⁹⁸ Burton: Asking a question for a purpose other than obtaining the information requested.

⁹⁹ Burton: *Why are you so stupid? Why, God, do you allow this to happen?*

¹⁰⁰ Burton: [...] is likely to be a statement regarding one's opinion of the person addressed rather than a genuine request to know.

¹⁰¹ Burton: [...] when someone responds to a tragic event by saying, »Why me, God?!« it is more likely to be an accusation or an expression of feeling than a realistic request for information.”

¹⁰² Burton: To affirm or deny a point strongly by asking it as a question. Generally, as Melanchthon has noted, the rhetorical question includes an emotional dimension, expressing wonder, indignation, sarcasm, etc.

¹⁰³ Dixon: This is a powerful device, beloved of all orators, since it implies and exploits agreement between the speaker and his audience. Hence, though it does not ask for assent it often receives a distinctly audible response.

kérdő mondat formájában jelenik meg. A kérdő forma használata révén egyfajta, a közönséghez szóló felhívással telítődik a beszéd. A beszélő nem kételkedik abban, hogy a kérdésre csak egyetlen válasz adható, olyan válasz, amely egyértelmű következtetést tartalmaz, és a hallgató személyes meggyőződésévé vált”¹⁰⁴ (1966: 103). Felfogásom szerint az interrogációhoz válasz kapcsolása a kérdésalakzat-típust a lényegi jellemzőjétől fosztja meg, attól tudniillik, hogy nincs rá válasz, csupán a beszélő szándékából fakadó jelentésadás, illetve a hallgató által a retorikai kérdéshez kapcsolt jelentéstulajdonítás.

1.1.4. Az interrogáció akusztikuma

Keckermann az interrogáció hangzásáról nagyon lényegbevágó, bár nem kellően konkrét megállapítást hangoztat: „Az interrogatio teljességgel elveszti erejét, amennyiben nem megfelelő hangmenettel és kiejtéssel formálják meg”¹⁰⁵ (1618: 222).

Lausbergnek az akusztikumra vonatkozó gondolata viszont már kijelöli a vizsgált kérdésalakzat viszonyítási pontját: „Az interrogatio a kijelentő mondatról a kiejtéssel különböztethető meg”¹⁰⁶ (1960: 380). Ugyanezen a véleményen van Gáspári is (2001: 21; 2003: 95).

Fónagy–Magdics mérései szerint a formális (szónoki) kérdés hangterjedelme szűk (1967: 132. kotta), és jellegzetes fajtája a gyanakvó kérdés:

Talán én tegyem helyre, mi? (154. kotta)

Rácznak az a véleménye, hogy ennek a kérdésalakzatnak az akusztikus megvalósításakor a dallamcsúcs mindig a kérdő névmáson vagy határozószón van (1968: 220).

Ezzel ellentétben Bartók János mérései alapján az ide sorolható sajátos kérdések „5–6 vagy még több szótagot átfogva egyenletesen emelkednek. Ez az összes többivel szemben önálló mozgásforma” (1978: 102).

Kocsány a retorikus kérdés különleges intonációjának ítélt hangmenetéről azt állapítja meg: a „hullámzó, az emelkedő-eső befejezés helyett eső befejezés” (1997: 252) jellemző rá.

¹⁰⁴ Kuznec–Skrebnev: Die rhetorische Frage ist ein positives oder negatives Urteil, das in die Form eines Fragesatzes gekleidet ist. Mit dem Gebrauch der Frageform gelangt eine Art Appell an den Zuhörer in die Rede. Der Sprecher zweifelt nicht daran, daß auf seine Frage nur eine einzige Antwort gegeben werden kann, eine Antwort, die eine eindeutige Schlußfolgerung enthält und zu der eigenen Überzeugung des Zuhörers geworden ist.

¹⁰⁵ Keckermann: Interrogatio omnem vim et gratiam amittit, nisi convenienti vocis flexu et pronuntiatione formetur.

¹⁰⁶ Lausberg 767. §.: Die *interrogatio* unterscheidet sich vom Aussagesatz durch die *pronuntiatio*.

1.1.5. Az interrogáció nyelvi jelei

Keckermann a kérdéseknek különböző formuláit sorakoztatja fel. Olyanokat, amelyek „a határok különbözősége” szerint használatosak: *Anne, Numquid, Itane vero (Vajon? Ugye nem? Úgy van-e valójában, hogy...)* (1618: 222).

J. Soltész a köznyelvben is általánosnak észleli a főleg *miért?* vagy a vele egyértékű *mit?* kérdőszóval alkotott kiegészítendő kérdés formájában jelentkező felszólítást, illetve tiltást (1965: 197).

Péter Mihály az *is* módosítószónak tulajdonít olyan szerepet, amely egy köttött szórendű állító kérdést sajátos hanglejtésformával nyomósítottan tagadó jelentésűvé tesz: *Mit is tehettem volna?* [’Semmit sem tehettem volna!’] (1986: 8).

Meibauer szerint a retorikusság nyelvi jeleinek sora könnyíti meg a retorikai kérdés értelmezését. Elsőként a retorikus modális partikulákat említi meg: *schon, auch, vielleicht (már, még, is, talán)*, valamint a retorikusan használt *nichtet (nem)*. Ezekről azt állítja: „Ezek indirekt illokucionális indikátoroknak tekinthetők, azaz retoricitást teremtenek, míg más nyelvi jelenségek erősítik a retorikusságot, és megint mások csak jelzik a (lehetséges) retoricitást”¹⁰⁷ (1986: 184). A retorikusságot erősítik a következő partikulák: *denn, etwa, eigentlich, überhaupt, nur, bloß (aztán, körülbelül, tulajdonképpen, egyáltalán, csak, pusztán)*, illetve az összehasonlító konstrukcióknak az egyik típusa, például: *Létezhet ennél szebb?* Ezenkívül a retorikusság pusztá jelei bizonyos ígék vagy mondatátkapcsolások.

Robrieux is úgy látja (1993: 79), annak érdekében, hogy a szónok a kedélyeket a megfelelő irányba terelje, tekintettel kell lennie a nyelvi tényezőkre: a melioratív és pejoratív szókészlet használatára. Ezt de Gaulle tábornok beszédéből idézett szövegrészlettel igazolja:

*Be kell zárkóznia ennek a szolidaritásnak egy fajta politikai és gazdasági fellegrárba? Ellenkezőleg!*¹⁰⁸

A retorikaszerző magyarázata szerint az „une sorte de citadelle” kifejezés használata következtében a kérdésre várt válasz negatív. Véleményem szerint ez a példa a szónok által megfogalmazott ellenvető válasz miatt valójában nem interrogáció, hanem ún. szubjekció.

Kocsány „konvencionalizálódott nyelvi jelzésnek” tekinti a retorikus kérdés bizonyos mondatszerkesztési lehetőségeit: *Van-e, aki...* (’nincs senki, aki...’), *Ki ne tudná, hogy...* (’mindenki tudja, hogy...’); módosítószókat: *Hogyan is lehet ilyen helyzetben másképp eljárni?* (’nem lehet másképp eljárni’), *Te talán hinnél neki?* (’te sem hinnél neki’); egy sor állandósult szókapcsolatot: *Hát nem gyönyö-*

¹⁰⁷ Meibauer: Diese können als indirekte illokutionäre Indikatoren, d. h. als rhetorizitätserzeugend, betrachtet werden, während andere sprachliche Erscheinungen eher rhetorizitätsverstärkende Wirkung haben, und wieder andere bloße Indizien für Rhetorizität sind.

¹⁰⁸ Robrieux: *Cette solidarité, faudra-t-il qu’elle s’enferme dans une sorte de citadelle politique et économique? Au contraire!*

rű? ('gyönyörű'), *Hová jutnánk, ha...?* ('sehová sem jutnánk...')" (1997: 252). Több példát is idéz a kutató arra, hogy egyes retorikus kérdések „lexikalizálódott tudásként is hagyományozódott” állandósult kifejezések (1997: 253): *Hová jutnánk, ha...? Talán azt hiszed, hogy...? Hogy jön ő ahhoz, hogy...? Hát nem fantasztikus?*

Gáspári szerint (2001: 21–22, 2003: 95–96) a költői kérdés nyelvi mutatója lehet egy *faktív ige* is:

*Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép,
Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad?
Nem hallottátok Dózsa György hírét?*
(Petőfi Sándor: A nép nevében)

Vagy a *dativus ethicus*:

*Mit nekem te zordon Kárpátoknak
Fenyvesekkel vadregényes tája!*
(Petőfi Sándor: Az alföld)

1.1.6. Az interrogáció típusai a tudománytörténetben

Keckermann az interrogatio két típusát különíti el: az egyszerűt (*simplex*), illetve a hatásost (*magis affectuosa*). Az egyszerűbb az érdeklődés felkeltése kedvéért használatos (1618: 223), mint a Vergilius Aeneiséből vett sor:

Ámde ti kik vagytok? mely tájról jöttök e partra?
(I, 369. Ford. Lakatos István)

Kétségtelen ebből a példából, hogy egyszerűnek a valódi kérdést tekinti a retorikaszervező. Elképzelése szerint „a hatásosabb kérdés vagy felszínesebb, vagy nyomatékosabb”¹⁰⁹ (1618: 223). Felszínesebb hatást tulajdonít a retorikairó Sinón híres kérdésének Vergilius Aeneiséből:

Jaj, milyen ország, mily tenger fog – szól – befogadni?
(II, 69–70. Ford. Lakatos István)

A nyomatékosabb forma erőteljesebb hatású. Méghozzá annyira, hogy vele mintegy „állandóan zaklatjuk ellenfelünket”. Ilyen Cicero híres kérdése a Pro Ligario beszédében:

*Mert mit is csinált, Tubero, a te kardod, miután a pharsalosi csatában kirántottad?*¹¹⁰ (3, 9)

Vagy az, amellyel felháborodást jelzünk:

De ki lesz ez után, aki Júnót... könyörögve imádja?
(Vergilius: Aeneis. I, 48–49. Ford. Lakatos István)

Ezzel kapcsolatban megjegyzi a szerző, hogy néhány rétor külön alakzatot tételez, melyet *epitrochasmus*nak (rárohanásnak) neveznek, ahol sok rettenetes kérdést tesznek fel, mint például:

¹⁰⁹ Keckermann: *Magis affectuosa interrogatio iterum est vel levior, vel vehementior.*

¹¹⁰ Cicero: *Quid enim tuus ille, Tubero, districtus in acie Pharsalica gladius agebat?*

Ki vagy, te ember? mi a szándékod? mi dolgod azzal a nővel?

Mire vársz? Vagy örökre kereplő

Nyelveden ül, szaladó lábadban tartja lakását

Már Mávors?

(Vergilius: Aeneis. XI, 389–391. Ford. Lakatos István)

Keckermann szerint a hatásos kérdés is vagy pusztá, vagy összetett. „Pusztá, amennyiben a kérdésre nem felelnek. [...] Összetett, ha a kérdésre azonnal felelnek, ezt a feleletet a rétorok subiectionak nevezik”¹¹¹ (1618: 223). Látható az utolsó megjegyzésből, hogy az interrogáció és a szubjekció fogalma nem különül el élesen a szerző értelmezésében, hiszen az interrogáció fogalma alá tartozik nála a szubjekció.

Bryant és Wallace az *Oral communication* című könyvükben kifejtett nézetük szerint a szóbeli stílusban (Oral Style) a befogadó irányítására (Directness) könnyű használni a kérdezést akkor, amikor a beszélő valóban „beszélőnek” tekinti magát, és mihelyt úgy találja, hogy közönséghez beszélni tulajdonképpen nem tér el a „magasztos társalgástól”. A beszélőnek mindenekelőtt arra kell rájönnie, hogy a kérdés az egyik legjobb módszer arra, hogy a hallgatót válaszadásra bírja. „Ezt teszi a kérdés mindkét fő fajtája: a *nyitott* és a *zárt*. Az előbbi arra készíti a hallgatókat, hogy megfontolják azt, ami következik, és általában bevezeti a fő mondanivalót. Ezáltal »képbe hozza« a hallgatókat, várakozást kelt. A zárt vagy *retorikai kérdés* arra készíti a hallgatókat, hogy igent vagy nemet mondjanak, gyakran használatos érvelés lezárásakor”¹¹² (1962 [1948]: 245). Ebben az okfejtésben a zárt és nyitott retorikai fogalmakkal a grammatikába illő „nyitott kérdés” nem feleltethető meg, így nem is lehet pontosan tudni, hogy milyen kérdésalakzat értendő rajta. Azzal, hogy *igen* és *nem* válasz „kimondását” várónak tekintik a szerzők a zárt kérdést – holott a retorikai kérdésre nem szokás válaszolni, mert az maga nem kérdezést implikál, hanem felkiáltást stb. –, eltérnek a retorikai kérdés szokásos értelmezésétől. Példaként úgy közlik egy amerikai republikánusnak az ellenfelet támadó kampánybeszédét – amelyben mindkét típusra van példa –, hogy zárójelben megadják a hallgató lehetséges reakcióját, gondolatait is:

Távol maradtunk a mexikói háborútól? [Nem mondhatnánk. Attól függ, mi a háború.] *Mi a háború?* [Figyelek – mi az?] (Itt a mexikói események leírását adja a szónok.) *Ha ez nem háború, akkor mit értünk háborún?* [Most éppen nem igazán tud-

¹¹¹ Keckermann: Nuda est, cum ad interrogationem non respondetur. [...] Combinata est, quando ad interrogationem simul respondetur, qua responsio subiectio Rhetoribus dicitur.

¹¹² Bryant–Wallace: The two main kinds of question, the *open* and *closed*, both do this. The first simply invites hearers to consider what is coming next and usually introduces a point or main idea. Thus it “sets” hearers and rouses a kind of expectancy. The closed, or *retorical question*, contains an invitation to say yes or no and is often used to tie up an argument.

nám.] *Ha ez lenne a tényállás köztünk és bármely más nép között, minek neveznénk?*
[Gondolom, háborúnak.] *Minek nevezné a világ?* [Háborúnak.]¹¹³

Molinié a vizsgált alakzatnak több előfordulási módját is bemutatja. Tapasztalata szerint az interrogáció olyan „szövegekben fordul elő, amelyekben a beszélő egy olyan fordulattal szól távollevő vagy élettelen címzetthez, amely egyszerűen előbbé teszi a tárgyalandó témáról a beszédet. Például:

Emlékszel, bátyám? tanulás után

*Oh! hogy futkároztunk ebben a magányosságban?*¹¹⁴ (1992: 178–179)

A retorikus szerint ezzel a megformáltsággal ez a két Victor Hugo-i sor ünnepelesebb és megindítóbb lesz.

Egy másik előfordulási módban – amelyet tévesen *szónoki megszólítás*nak neveznek – „ha a kérdés állító, tagadó állítással egyenértékű, vagy ha a kérdés tagadó, állító értelemmel”¹¹⁵ (1992: 179). A szerző példái értelmezésével is bizonyítja tétele igazságát:

Nem látjátok, hogy milyen hideg van? [’Látjátok, hogy milyen hideg van.’]

Igazuk volt? [’Nem volt igazuk.’]¹¹⁶

Ezt követően a példaértelmezéseihez újabb lényeges megállapítást fűz Molinié: „Ezekben a beavatkozásokban az átalakítás mindig magában foglalja a beszélő akarátának vagy sürgetésének egy árnyalatát. Ezenkívül csak a makrokontextus sugallja az alakzat voltát”¹¹⁷ (1992: 179).

Az interrogáció harmadik megjelenési módját a retorikus a barokk regényekben fedezi fel, ahol a hősök beszédében toposzként jelennek meg a sorsukra vonatkozó panaszok:

*Sors, abbahagyod az üldözésemet? – Ez a szerencsétlenség nem az utolsó, amelyik engem ér?*¹¹⁸

¹¹³ Bryant–Wallace: Have we been kept out of war with Mexico? [I can’t say right off. It depends on what war is.] What is war? [I’ll listen—what is it?] (...) If all this is not war, what is it? [I wouldn’t know right now.] If such a state of things existed between ourselves and any other nation, what would we call it? [Well, war I guess.] What would the world call it? [War.]

¹¹⁴ Molinié: Elle apparaît donc dans les textes où le locuteur s’adresse à un destinataire absent ou inanimé, par un tour qui rend simplement plus vivant le discours *sur* le thème à qui on prétend s’adresser. Ex.: *T’en souviens-tu, mon frère ? après l’heure d’étude, / Oh ! comme nous courions dans cette solitude!*

¹¹⁵ Molinié: [...] équivale à une assertion négative si l’interrogation est affirmative, ou à une assertion positive si l’interrogation est négative.

¹¹⁶ Molinié: *Ne voyez-vous pas comme il fait froid ?* ‘Vous voyez comme il fait froid.’ – *Avaient-ils raison ?* ‘Ils n’avaient pas raison.’

¹¹⁷ Molinié: Dans ces manipulations, la traduction implique toujours une nuance de volonté ou d’insistance de la part du locuteur. En outre, seul le macrocontexte oriente vers la figure.

¹¹⁸ Molinié: *Fortune, cesseras-tu de me persécuter ? – Ce malheur n’est-il pas le dernier qui m’accable ?*

Külön típust azért alkotnak a kommentár szerint az elbeszélő technikának ezek a sztereotípiái, mert értelmezésükkor az ellentétes logikai minőséggel való egyenértékűség nem jöhet szóba, hanem a fikció síkján valódi apóriák (dubitációk) keletkeznek, és szerepük: „egy különösen gyászos pillanat nyomatékosságai a drámában”¹¹⁹ (1992: 179). Láthatóan Molinié az interrogation fogalmába tartozónak veszi a dubitációt is, vagy legalábbis vele érintkezőnek.

J. Soltész világos rendszert állít fel Babits Mihály költészetében, a mondatfajta és a logikai minőség szempontjait is szemmel tartva. Első csoportjában azok szerepelnek, amelyekben az állító alakú kérdések „állítás, kijelentés nyomatékos, érzelmileg színezett kifejezésére szolgálnak; a várható és elmaradt válasz tehát »igen«” (1965: 194), vagyis értelmezéskor nem következik be a logikai minőség váltása:

Lesed a holdat? És remegsz, hogy mit hoz a Holnap?
(Miért lázadsz az este ellen?)

Ebbe – az igenlést sugalló – típusba sorolja a kutató a mondatba ékelt *tudod?*, *látod?*, *érezed?*, *emlékszel?* és a hasonló tartalmú igéket, valamint az *ugye* szót tartalmazó, élénkséget, közvetlenséget eredményező kérdéseket:

Láttad? Piros kis fellegek fedték imént a fél eget.
(Paysages intimes)

A második csoportot azok alkotják, amelyek „igenlő választ kívánó tagadó alakú”, többségükben eldöntendő, névmástalan, „de igen” választ váró kérdések (1965: 195):

*És én ne szánjam Ninivét, amely
évszázak folytán épült vala fel?*
(Jónás könyve)

A tagadó alakú kiegészítendő, névmásos kérdések a megfelelő összefoglaló jelentésű névmást kívánják válaszul (1965: 195):

Emmának hízelgett a felnőtt fiú hódolata: mert mely várúrnő ne kívánna apródokat?
[’mindegyik’]
(Halálfiái)

J. Soltész tapasztalata alapján a „nem valódi kérdések legnagyobb csoportját azok az állító alakú kérdő mondatok alkotják, amelyek tagadó választ rejtenek magukban, tehát voltaképpen nyomatékos tagadást fejeznek ki kérdő formában” (1965: 195–196). Ennek a kutató több alfajtaját is kimutatja Babits Mihály művei alapján.

Az eldöntendő „nem” feleletet várnak (1965: 196):

Ákinek szívét kitépték, másik szívet nyerhet-e?
(Laodameia)

¹¹⁹ Molinié: Ce sont des soulèvements d’un moment singulièrement désastreux dans le drame.

A még gyakrabban használatos kiegészítendő kérdések a megfelelő tagadó névmást vagy tagadó határozószót implikálják (1965: 196):

*...és hol van olyan forrás
hogy eleget ihass? [’sehol’]
(Egy dal)*

Sajátos típus érvényesülését látja J. Soltész a *ki tudja?* és a hasonló kérdéseket tartalmazókban, mert ezektől „egy további, megválaszolatlan, töprengést kifejező kérdés függ” (1965: 196):

*De jaj, testvéreim, ki mondja meg, mi jobb?
(Kanizsai Dorottya)*

A tagadó értékű kérdés jellegzetes fajtát találja meg a J. Soltész azokban a nem valódi kérdésekben, amelyekben „a választ tagadó alakú feltételes vagy állító alakú hasonlító mellékmondat tartalmazza” (1965: 197):

*...erőt ki adna, ha nem Te nekiünk? [’senki sem ad’, ’csak te adsz erőt’]
(A jószág dala)*

Elemzése alapján azt a megfigyelést teszi, hogy az egyes szám első személyhez intézett tiltásnak „a kérdéssel való körülírás az egyik adekvát formája – a módosító ígés vagy névszós megoldás mellett” (1965: 198):

*Öreg vagyok, mért reszketek a nyártól? [’ne reszkessek’, ’nem kell reszketnem’]
(A meglódult naptár)*

Gyakorinak találja a Babits Mihály-monográfia szerzője az óhajtó tartalmú kérdő mondatokat is. Ezekben „a múltra vonatkozó (tehát teljesületlen) pozitív óhajtást tagadó alakú, a negatív óhajtást állító alakú kérdés fejezi ki” (1965: 198):

*Ó, mért nem lettem én muzsik? [’bárcsak muzsik lettem volna’]
(Recitativ)*

Péter Mihály a szónoki kérdések [azaz interrogációk] két fajtájáról szól: az egyikbe a beszélő meggyőződését kifejezőket, a másikba a tényállás elismerését szuggerálókat sorolja. Az előbbi típus kérdései az állítás és a tagadás szembenállásán alapulnak, az utóbbiak viszont nem. A tapasztalat alapján ugyanis (Restan 1972: 97-re hivatkozva) „állító formájú szónoki kérdés értelme tagadó, és megfordítva, a tagadó formájúé állító: *Ki hitte volna, hogy hazudik?* (= ’Senki sem hitte volna’), *Ki ne tudná, hogy mit jelent a háború?* (= ’Mindenki tudja...’)” (1991: 155). A kutató észrevétele szerint a kijelentő módú tagadó kérdő forma kérést vagy óhajt is érzékeltethet:

Nem akarsz moziba menni? = ’Szeretném, ha akarnál...’

Kocsány a retorikus kérdésnek a következő típusait állapítja meg:

„**A.** A kérdő mondatként megfogalmazódó nyilatkozattípust tekintve beszélhetünk egyfelől **retorikus állításról, ahol az átértelmezés irányát meghatározza a megfordítás konvenciója:** negatív kérdésre pozitív átértelmezés vonatkozik, pozitív kérdésre pedig negatív.

B. A kérdő mondatként megfogalmazódó nyilatkozattípus lehet másfelől retorikus felszólítás.

C. Ha a kérdő mondatként megfogalmazódó nyilatkozat értékelő jellegű, akkor retorikus emotív értékelésről beszélhetünk, amely mint szemrehányás, meglepődés stb. értelmezhető” (1997: 256).

Az utolsó típusba tartozó kérdésekkel (*Miért tetted ezt velünk? Hogy tehetted ilyent? A hazudót sohasem kapják rajta? Csak nem veszed meg ezt a lehetetlen blúzt?*) kapcsolatban azt a kiegészítést teszi a kutató, hogy mivel „nem helyes, hogy...”, „jobb lenne, ha...” vagy „jobb lett volna, ha...” stb. típusú retorikai kérdések értékelő állításokká alakíthatók át, illokúciójukat tekintve „inkább a direktív beszédaktus típust képviselik” (1997: 256).

A megfordítás konvenciójának érvényesülését Kocsány szemantikai feltételekhez köti. Megfigyelése szerint megfordítható átértelmezés áll minden eldöntendő kérdésre és a „kontradiktórikus” tagadást lehetővé tevő kiegészítendő kérdésekre:

Ki az, aki ezt elhiszi? [’senki’]

Hol volt neki ilyen jó dolga, mint itt? [’sehol’]

A következőkben is érvényesül a megfordítás konvenciója, mert a „kérdésben két egymáshoz képest eltérő intenzitású lehetőség közül impliciten, beleértésként az egyik jelenik meg, mint a megszólítottak tulajdonított vélemény [...], az átértelmezésben a másik” (1997: 257):

Na és vajon mekkora felháborodás lett volna akkor, ha bevezetés nélkül jelentik be, hogy mit akarnak? [’óriási ’]; *Ugyan vajon meddig tart, míg aláírod meg lepecsételed azt a papírt?* [’egy percig se, nagyon rövid ideig’].

A megfordíthatóság kritériumát nem látja megvalósulni Kocsány az általa *álretorikus kérdésnek* nevezett típusokban, vagyis abban, amelyben a hozzáértett jelentés benne van a szövegben, illetve abban, amelyre a szöveg tartalmazza a választ. Az ilyen típusú kérdések nem kívánnak semmiféle átértelmezést, céljuk csupán a figyelemfelkeltés, az „igazi” retorikus kérdés viszont a hatását az átértelmezéstől kapja (1997: 257).

Kocsány *A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája* című tanulmányában kisebb változtatásokkal még tovább árnyalta elképzeléseit a tárgyalt alakzatról. Például azzal bővítette tipológiáját, hogy összegzésében a kérdő mondatként megfogalmazódó nyilatkozattípusnak a retorikus felszólítás mellett a retorikus óhajtás fajtáját is felvette. Ezenkívül nagyon figyelemre méltó állításhoz jutott el: „Kétféle feltételes szerkezettel számolhatunk” (2002: 108). Az egyik főmondata a megkérdőjelezett értékelvet (*Ki tud örülni a fénynek, amikor a háza ég?* [’senki’]), a másiké a következményt (*Ha a maga kárán tanul az ember, hogy nem tudós mindenki?* [’többek között azért sem tudós mindenki, mert nem igaz, hogy az ember a maga kárán tanul’]) tartalmazza, és ez „a válaszreakciók különbségén is lemérhető” (2002: 108), mert a másodiké logikailag nyitott tagadás.

1.1.7. Az interrogációnak tulajdonított szerep és hatás

Vannak olyan retorikusok, akik a hatásos érvelés, meggyőzés eszközét látják az interrogációban, mint Arisztotelész, aki a kérdezést a cáfolás eszközeként nevezi

meg. Az ezen a helyen idézett példái közül kettő erotémaként (azaz interrogációként) értelmezhető. Az egyikkel azt bizonyítja, hogy a kérdezés a cáfolásnak olyankor célszerű eszköze, ha az ellenfél már kifejtette álláspontját, és „egyetlen kérdés feltevésével ki lehet mutatni annak lehetetlenségét” (1999: 3, 18, 1419a):

Hogyan lehetséges ez, hiszen nem vagy beavatva?

Másik példája kérdés formájában levont következtetés:

Van olyan ember, aki úgy véli, hogy az isteneknek vannak gyermekei, de istenek nincsenek?

Cornificius határozottan leszögezi, hogy nem tekint minden kérdést a szónoki beszédek funkciós retorikai eszközének: „Nem minden kérdés hatásos és választékos, de az a kérdés igen, amely megerősíti korábbi érveinket, miután már felsoroltuk mindazt, ami az ellenfél álláspontjával szemben felhozható”¹²⁰ (1987: 223). Félreérthetetlenül kitűnik a megfogalmazásból az az antik retorikai gyakorlat, amely szerint az alakzat nem kizárólag díszítő (ornatus) jellege miatt fontos – bár az alakzat exornatio (díszítés) elnevezéséből arra következtethetnénk –, hanem a jelentés szempontjából is funkciós. A szerző a következő példával illusztrálja megállapítását:

*Amikor mindezeket tetted, mondtad és intézted, vajon el akartad fordítani és tántorítani szövetségeseink jóindulatát hazánktól, vagy sem? Vajon meg kellett bízni valakit azzal, hogy ezt megakadályozza, és ne engedje megtörténni, vagy sem?*¹²¹

Lamy is hasonlótt vall: „Ez az alakzat csodálatosan hasznos arra, hogy rászorítsuk a hallgatóságot, hogy azt értsék, amit mi akarunk”¹²² (1998 [1675]: 211). Két példával bizonyítja ezt. Az egyik Dávid egyik zsoltárából való részlet:

Uram, miért állsz oly távol, miért rejtőzöl el a szükség idején?

Reboul szerint is „A szónoki kérdés kérdő formában adja elő az érvet”¹²³ (1991: 140). Burton szintén hasonlóan vélekedik, amikor az *Ad Herennium*ra hivatkozva adja meg az interrogáció szerepét. Eszerint arra jó ez az alakzat, hogy „megerősítsük, alátámasszuk imént elhangzott érvelésünket”¹²⁴ (2003).

Egyes retorikusok egyenesen a befolyásolás egyik módjának tartják az interrogáció-használatot, mint Corbett és Connors, akik a kérdés nyelvi megformálásában látják a hatás kiváltásának az eszközét, hiszen ezt állítják: „Hatékony meg-

¹²⁰ Cornificus 4, 15, 22: Interrogatio non omnis gravis est neque concinna, sed haec, quae, cum enumerata sunt ea, quae obsunt causae adversariorum, confirmat superiorem orationem.

¹²¹ Cornificus 4, 15, 22: Cum igitur haec omnia faceres, diceres, administrares, utrum animos sociorum ab re publica removebas et abalienabas, an non? et utrum aliquem exornari oportuit, qui istaec prohiberet ac fieri non sineret, an non?

¹²² Lamy: [...] cette figure est merveilleusement utile pour appliquer les auditeurs à ce qu'on veut qu'ils entendent.

¹²³ Reboul: La question oratoire présente l'argument sous forme d'interrogation.

¹²⁴ Burton: [...] a question as a way of confirming or reinforcing the argument one has just made.

győző eszköz lehet, amely finoman befolyásolja a közönségtől várt válasz milyenségét. A kérdés megfogalmazásának módja meghatározhatja, hogy a válasz egyetértető vagy ellentmondó lesz-e. Ha azt mondjuk: »Hősies cselekedet volt ez?« a közönség a kontextusnak megfelelően tagadó választ fog adni. Azzal, hogy a közönséget rábírja a megfelelő válasz adására, a szónoki kérdés gyakran hatásosabb meggyőző eszköz lesz, mint egy direkt állítás¹²⁵ (1999 [1965]: 405).

Leech–Short a *Style in fiction* című kötetükben azt vallják, hogy az olvasó irányítása akkor a legeggyértelműbb, amikor az író a regény tartalmához kapcsolódóan közvetlenül az olvasóhoz szól, mint Eliot is. Véleményük szerint az író egyik kedvenc eszköze az olvasó irányítására a retorikai kérdés:

*Nem takarná el a látásunkhoz közeli pici folt a világ ragyogását, és nem hagyna-e csupán egy kis szegélyt, amelyen éppen a foltot látnánk?*¹²⁶

Ezt azzal a céllal teszi fel az író: „Mintha az olvasó csodálkozó reakcióját akarná meggátolni, elutasítja azt, és a sajátjával helyettesíti. [...] arra készítet minket, hogy egyetértsünk az emberi pszichéről szóló általános megállapítással. A kérdést különösen meggyőzővé teszi metaforikus alakja”¹²⁷ (1995 [1981]: 282).

Robrieux az interrogációnak a fatikus, sőt manipuláló szerepét emeli ki. Véleménye szerint ugyanis: „Ez ügyes mód a közönség beleegyezésének a kiváltására a nyilvánvaló dolgokkal kapcsolatban”¹²⁸ (1993: 79). A szerző jellegzetesnek tartja a tanárok és az előadók beszédzáró formuláját (*Megértettétek? Világos?*), amelyet anélkül tesznek fel, hogy várnák, hogy valaki is válaszoljon rá. Sőt: „Ez tehát a vita megkerülésének a módja, miközben éppen azt színleli, hogy vitára szólít fel. Ebben az esetben a kérdés kitérő (a beszélő kerüli a tekinteteket) vagy megfélemlítő módon van feltéve (tekintetével uralja a közönséget). Ez a kérdés *perlokúciós*, ami azt jelenti, hogy jellegzetes vonása nem a közlésben rejlik, hanem a beszédhelyzetben. A méltatlankodás retorikájában a stíluskérdés néha lehetővé teszi, hogy a beszélő rákényszerítse a hallgatóságra a véleményét, hogy a hallgatóságot az általa evidenciának vélt dolgok elé állítsa”¹²⁹ (1993: 162). Ezzel

¹²⁵ Corbett–Connors: It can be an effective persuasive device, subtly influencing the kind of response one wants to get from an audience. The manner in which the question is phrased can determine either a negative or an affirmative response. If we say, "Was this an act of heroism?" the audience will respond, in the proper context, with a negative answer. By inducing the audience to make the appropriate response, the rhetorical question can often be more effective as a persuasive device than a direct assertion would be.

¹²⁶ Eliot: *Will not a tiny speck very close to our vision blot out the glory of the world, and leave only a margin by which we see the blot?*

¹²⁷ Leech–Short: As if to forestall a response of wonderment in the reader, she rejects this response and replaces it by her own. [...] she invites us to agree with a general observation about human psychology, made more persuasive by its metaphorical form.

¹²⁸ Robrieux: C'est une manière habile de s'attirer l'adhésion du public sur des évidences.

¹²⁹ Robrieux: C'est alors un moyen d'esquiver la discussion en feignant précisément de la réclamer. Dans ce cas, la question est posée sur un ton évasif (en fuyant les regards) ou intimidant (en dominant du regard le public). Elle est *perlocutoire*, ce qui signifie que

a módszerrel él Voltaire is, amikor a lisszaboni földrengéstől megindulva alakzatos kérdések sorával él, így kötelezve el az olvasót, hogy reagáljon a tökéletes világ leibnizi eszméjére:

*Elhaló hangjuknak a félig artikulálatlan kiáltozását hallva, füstölgő hamvaik látványától megrémülve mondjátok majd: „Ez az örök törvények hatása, amelyek megkövetelnék, hogy ezt a szabad és jó istent válasszuk?” Mondani fogjátok majd, látva az áldozatok halmát: „Isten bosszút állt, bűneik ára a halál?” Ezek a gyerekek, akik az anyjuk kebelén véreztek és haltak meg, milyen bünt vagy hibát követtek el?*¹³⁰

Külön fejezetben foglalkozva a kérdések meggyőző erejével, a retorikus a manipuláció foka szerint megkülönböztet dialektikus (questions dialectiques) és vitázó kérdéseket (questions polémiques). Az előbbieket funkcióját abban látja: „Ezek azok, amelyek meggyőzni és manipulálni törekszenek a beszédpartnert jellegzetes agresszivitás nélkül”¹³¹ (1993: 162). Ilyennek tartja a *retorikai* vagy *stíluskérdést* (la question rhétorique ou question de style), amelyre „nem várunk választ, másképpen mondva ez egy kérdésnek álcázott állítás, egy fatikus formula, amely élettel telibbé tudja tenni a monológot”¹³² (1993: 162).

Más viszont egyenesen a támadás „fegyverének” minősíti az interrogációt, így Cicero is, hiszen arra figyelmeztet: azért kell használnia a szónoknak, „hogy kérdésekkel sarokba szorítsa ellenfelét”¹³³ (Kr. e. 46: 40, 137).

Az érzelmek felkeltésének és a cselekvésre késztetésnek is hatásos módja az interrogáció egyes retorikusok szerint. Ezt vallja Fontanier, aki joggal figyelmeztet arra, hogy az interrogációt nem arra használják, hogy „a kétséget jelezze, és választ váltson ki, hanem ellenkezőleg, hogy a legnagyobb meggyőződést jelezzé, és dacoljon azokkal, akikkel beszél”¹³⁴ (1977 [1821]: 368). Vagyis: „Az interrogáció arra alkalmas, hogy kifejezze a megdöbbenést, a bosszúságot, a felháborodást, a félelmet, a fájdalmat, a lélek minden egyéb rezdülését, és arra szolgál, hogy felszabadítson, hogy bebizonyítson, hogy ábrázoljon, hogy vádoljon, hogy

son caractère signifiant réside non dans l'énoncé lui-même mais dans la situation de communication. Dans la rhétorique de l'indignation, la question de style permet parfois de forcer l'opinion de l'auditoire, de le placer devant ce que l'on estime être une évidence.

¹³⁰ Robrieux: « *Aux cris demi-formés de leurs voix exprimantes, / Au spectacle effrayant de leurs cendres fumantes, / Direz-vous : "C'est l'effet des éternelles lois / Qui d'un Dieu libre et bon nécessitent le choix" ? / Direz-vous, en voyant cet amas de victimes : / "Dieu s'est vengé, leur mort est le prix de leurs crimes" ? / Quel crime, quelle faute ont commis ces enfants / Sur le sein maternel écrasés et sanglants ?* »

¹³¹ Robrieux: Ce sont celles qui visent à persuader ou à manipuler l'interlocuteur sans agressivité caractérisée.

¹³² Robrieux: [...] une question qui n'appelle pas de réponse, autrement dit une sorte d'affirmation déguisée en question, une formule phatique propre à rendre plus vivant un monologue.

¹³³ Cicero: [...] ut interrogando urgeat.

¹³⁴ Fontanier: [...] ne pas pour marquer un doute et provoquer une réponse, mais pour indiquer, au contraire, la plus grande persuasion, et défier ceux à qui l'on parle.

megfeddjen, hogy ösztönözzön, hogy bátorítson, hogy lebeszéljen, szóval ezer különböző használatra”¹³⁵ (1977 [1821]: 370).

A retorikusok egy része egyenesen listázza az interrogáció funkcióit. Ezekben az érvekkel meggyőzés, a támadás, az érzelmek felébresztése és a figyelemkeltés egyaránt szerepel, mint Quintilianusnál is. Az ő művében maradtak fenn időben legkorábbi az interrogáció ma már szemantikai-pragmatikai típusként értelmezhető elkülönítései. Ezért érdemes ennek a résznek a lényegét (9, 2, 8–11) példáival és funkciómegjelöléseivel együtt idézni:

- „Arra is rákérdezzünk,
– amit nem tagadhat le: *Hát végül is C. Fidiculanus Falcula megjelent a bíróságon?*
– amire nehéz válaszolni: *Hogyan? Hogy lehetséges ez?*
– amivel gyűlöletkeltés a cél: *Mit parancsolsz? Hova menjek?*
– amivel együttérzés kelhető: *Ó, jaj, mily föld, mily tenger – szólt – túrne el engem?*
– amivel sürgetés és a színlelés leleplezése a cél: *Hallod? Nem azért támadom e végrendeletet, mert nem hiteles, hanem azért, mert örült.*
– amivel méltatlankodás fejezhető ki: *Van még bárki, ki tiszteli Iuno isteni tétét?*
– csodálkozás: *Jaj, mire készteted itten az embert, átok arany buta éhe?*
– erős parancs: *Nem fognak fegyvert, s nem kergetik el a hazámból?*
– sőt önmagunkat is kérdezhetjük: *Így hát mit tehetek?*”¹³⁶

Szembetűnő, hogy Quintilianus anélkül veszi fel kategóriáit, hogy külön névvel illetté őket rendszerében. Valójában a funkciókat jelöli meg, amelyek mind a kiinduló tételét igazolják: ha bármi más a funkciója a kérdésnek, mint a tudakolódás, akkor alakzatnak számít.

Crusius is részletesen taglalja az *interrogatio* erejét és szerepét példákkal illusztrálva (1564: 298–300)¹³⁷:

1. Megerősítés: *Hát nem megmondtam, hogy ez fog bekövetkezni?*
2. Kétség (ἀπορία) a Roscius érdekében mondott beszédben: *Mit is panaszoljak legelőbb? Vagy honnan is kezdjem leginkább? Vagy mit is? vagy kiktől is kérjek segítséget?*

¹³⁵ Fontanier: L’interrogation est propre à exprimer l’étonnement, le dépit, l’indignation, la crainte, la douleur, tous les autres mouvements de l’âme, et l’on s’en sert pour délibérer, pour prouver, pour décrire, pour accuser, pour blâmer, pour exciter, pour encourager, pour dissuader, enfin pour mille divers usages.

¹³⁶ Quintilianus: [...] interrogamus etiam, quod negari non possit, [...] aut ubi respondendi difficilis est ratio, [...] aut invidiae gratia, [...] aut miserationis, [...] aut instandi et auferendae dissimulationis, [...] et indignationi convenit, [...] et admirationi, [...] est interim acrius imperandi genus, [...] et ipsi nosmet rogamus.

¹³⁷ Crusius: 1. Asseverandi; 2. Dubitandi; 3. Negandi; 4. Admirandi; 5. Contemnendi, irridendi; 6. Insultandi; 7. Acriter imperandi; 8. Instandi; 9. Indignandi; 10. Reprehendi; 11. Territandi; 12. Miserandi; 13. Desperandi; 14. Comparandi.

3. Tagadás: *Mert, a halhatatlan istenekre, mi van ebben a perben, ami védelemre szorul? Mely hely követeli meg a védő tehetségét?*
4. Csodálkozás: *Mondd, ki ez új vendég nálunk, házukba betérven? / Arca miként fénylik? Daliás maga, fegyvere mily szép?* (Vergilius: Aeneis, IV. 10. Ford. Németh Béla)
5. Megvetés, gúny: *Apolló megjósolta (mondja Oedipus), hogy atyámat én fogom megölni. Ámde ő magától halt meg. Milyen hitelt adhatunk már a delphoi jószónak? Mit hagytál nekem a védelemre, derék vádló? És ezeknek itt mit hagytál, mit gyanítsanak?* (Cicero: Pro Sexto Roscio)
6. Támadás: *Vajon nem ez az a férfi, aki megrendítette a földet, aki összezúzta a királyságokat, aki a világot sivataghoz hasonlóvá tette?*
7. Szigorú parancs: *Nem ragad-é fegyvert, fut utána a város?* (Vergilius: Aeneis, IV. 592. Ford. Lakatos István)
8. Nyomaték: *Mert mit is csinált, Tubero, a te kardod, miután a pharszaloszi csatában kirántottad? Kinek az oldalára tört volna az a kardhegy? Mi volt az értelme a te fegyvereidnek? Milyen volt a gondolatod, szemed, kezed, lelki lángolásod? Mire vágytál volna? Mit áhítottál volna? Túlságosan is szorítalak.* (Cicero: Pro Ligario)
9. Felháborodás: *Istennő fia, hogyha velem mind gyáva tusázni, / állanom itt mire kell? Illő-e időm pazarolni? / Add adományod már!* (Vergilius: Aeneis V, 383–385. Ford. Lakatos István)
10. Elmarasztalás: *Hogy hagyod: ily nagy ajándékot békén, tusa nélkül, / más vigyen el?* (Vergilius: Aeneis, V. 390–391. Ford. Lakatos István)
11. Elrettentés: *Nem féled az Istent? Hiszen ugyanazon ítélet alatt vagy!* (Lukács ev. 23, 40)
12. Könyörület: *Halhatatlan istenek! Hol vagyunk tulajdonképpen? Milyen városban élünk? Milyen alkotmányban?* (Cicero: In Catilinam I. 4. Ford. Borzsák István)
13. Lemondás: *De mit beszélek? Hogy téged bármi megtörjön? Hogy valaha is megembereld magad? Hogy bármiféle elvonulásra gondolsz? Hogy számkivetésre szánd rá magadat?* (Cicero: In Catilinam I. 9. Ford. Borzsák István)
14. Összevetés: *Azt minek is említsem, hogy te magad őrizet alá vetetted magad? Vagy hogy kijelentetted, a gyanú elkerülése végett M. Lepidus házában akarsz lakni?* (Cicero: In Catilinam I. 8. Ford. Borzsák István)

Ez a részletezés erősen emlékeztet Quintilianus funkciófelsorolására. Viszont meglepő, hogy a szerző a dubitáció kifejezését is az interrogáció fogalmához társítja.

Vossius szintén többféle szerepet kapcsol az interrogációhoz, megállapítva: „Az alakzatos kérdés haszna a lehető legnagyobb. Mert amikor ezt használjuk, akár azért, hogy megerősítsük az eddigieket, vagy megszorítsuk az ellenfelet, felháborodás, csodálkozás és más hatások kifejezésére, ez elsősorban a kézzelfog-

ható dolgokban mutatkozik meg. Hasznos továbbá a figyelem fenntartására, mivel tűhöz hasonlóan felébreszti az elbágyadó hallgatót”¹³⁸ (1729 [1606]: 99).

Keckermann az interrogatio szerepét és különböző hatásait Quintilianusra hivatkozással (IV, 2) sorolja fel. Ennek alapján ez mindenekelőtt felháborodás, csodálat, kétség kifejezésére alkalmas. Ezenkívül külön kiemeli még a kutató: „A kérdés sok élénkséget és kiütköző pontosságot ad a beszédnek, élénkebbé teszi, mint ha egyszerűen adnák elő”¹³⁹ (1618: 222).

Névy a kérdésnek – mint a szónoklatban is az egyik leggyakoribb alakzatnak – a rendkívüli hatásos közlésre való alkalmassága titkát a sokféle szerepében látja, és ezt a következőkben részletezi: „Panasz, szemrehányás, sürgetés, feddés, a leghesevebb ostromlás épen úgy nyerhet benne kifejezést, mint a merengő, érzelmes tűnődés” (1887: 86).

Lengyel a szónoki kérdés szerepét – hasonlóan a felkiáltó mondatéhoz – a folyamatos beszédet megtörő élénkítéssel magyarázza, valamint azzal, hogy „kérdő mondat formájában nemcsak kérdezni, hanem közölni, felháborodni, tiltakozni, magyarázni is lehet” (1974: 74). Quintilianus gondolatsorát idézi példának, bizonyítva vele, hogy a felsorolás kérdés formájában nemcsak közöl, hanem nyomatékosan, vitát lezáró módon állít is:

Avagy talán Cicero kisebb szónok lett azáltal, hogy egyúttal ezt a tudományt is művelte, s hogy fiától megkövetelte a szabatos beszédet? Avagy Caesar szellemi erőit talán megbénították az analógiáról írt könyvei? Avagy talán Messala kevésbé művelt és finom ízlésű író, mert néhány művecskét írt egyes szavakról, sőt egyes betűkről?

Az Ueding–Steinbrink szerzőpáros Quintilianus nyomán az interrogáció szerepei közül említ néhányat nyelvi anyaggal illusztrálva (1986: 286)¹⁴⁰:

- a türelmetlen-patetikus kérdést;
- azt a kérdést, amely egy bizonyos tényről különös nyomatékkal akar kifejezni
(*Arról beszélnek, hogy ez a november 9-e olyan rendszer összeomlását hozta, amely belülről korhadó, rothadó, bontásra érett volt. Arról beszélnek, hogy november 9-e óta létezik a szabad német nép, amely végre lerázta magáról az elnyomás béklyóit, s amely nem igényli többé a teljes körű uralmat maga felett. / Jól van ez így? Nem csupán azért vagyunk itt, hogy a régi időket dicsőítsük, és erre még annál is kevesebb okunk van, mivel a régi Németországban rejlő gyengeséget időben felismertük, és időben segítséget kértünk. G. Stresemann*);

¹³⁸ Vossius: Interrogationis figuratae usus est multo maximus. Nam utimur eam ad magis asseverandum, aut urgendum, ad indignationem, admirationem, aliosve affectus exprimendos; idque imprimis in rebus manifestis. Prodest etiam ad parandam attentionem, quia aculei instar languentem excitat auditorem.

¹³⁹ Keckermann: Interrogatio multum vigoris et aculeorum addit orationi, eamque reddit vividior, quam si simpliciter enunciatur.

¹⁴⁰ Ueding–Steinbrink: die ungeduldig-pathetische Frage; die Frage, die eine Tatsache besonders nachdrücklich aussprechen will; die nur schwer oder gar nicht beantwortbare Frage, die Ungläubigkeit oder Staunen ausdrückt; die Frage, die einen strengen Befehl oder eine Aufforderung enthält; Fragen, die der Redner an sich selbst richtet.

– a csak nehezen vagy egyáltalán nem megválaszolható kérdést, amely hitetlenkedést vagy csodálkozást érzékeltet (*A piniaalmát fejnek! Hát hová vezet ez?* Goethe: Faust);

– a kérdést, amely szigorú parancsot vagy felszólítást tartalmaz (*Melyik német asszonyt vitte volna rá a lélek, hogy egy ilyenfajta hívásnak ne engedelmesskedjen!* Goebbels);

– és végül olyan kérdést, amelyet a szónok önmagához intéz (*De hát mit beszélek én?*).

A Goebbels-idézet kapcsán megjegyzik a kutatók, hogy a nyomtatásban megjelent szövegben a funkciót a mondatvégi írásjel is kifejezi.

Schöpsdau az antik retorikai hagyományt követve az interrogáció nyolc funkcióját pontokba szedve különíti el (1996: 447–449)¹⁴¹:

1. elenktikus: az ellenfél megszorítása vagy megcáfolása,
2. logikus-argumentatív: a bizonyítás nyomatékosítása,
3. didaktikus-szövegtagoló: az érvelés fontos lépéseinek a kiemelése,
4. patetikus: az érzelmi befolyásolás,
5. bővítő: kérdéshalmazozás,
6. közbevető-vitázó: türelmetlen, nyers felszólítás, szemrehányás, gúny,
7. válaszoló: kérdésre érzelmi színezet miatt kérdéssel válaszolás,
8. esztétikai: a monologikus beszéd folyamat megszakításával a beszédnek varázst kölcsönözés.

Az ötödikként felsorolt szerep láthatóan kirí a felsorolásból, mert csak formai elem, és nem funkciót jelölő.

Turner könyve speciális nyelvi szerepekről szóló (*Specific Functions of Language*) fejezetében több példát is mutat arra, hogy a grammatikai formájuk szerinti kérdések (1975 [1973]: 203) nem kizárólag tudakolódásra szolgálnak:

Hol van már a tavalyi hó?

*A suttogás az semmi?*¹⁴²

Példáival azt láttatja, hogy a funkció nem mindig esik egybe a formával. Ezt a típust „terhelt kérdésnek” (*loaded question*) nevezi a szerző:

Lehetséges, hogy a kommunizmus lerombolja Ausztráliában a szabadságot?

Azt állapítja meg, hogy ez a mondat azt implikálja: a kommunizmus szemben áll a szabadsággal, és Ausztráliában szabadság van. A kutató konklúziója így hangzik: a kijelentő, a kérdő és a felszólító funkciók keveredése kivételes, azonban a tagadás bármelyikkel kombinálódhat.

Egyes kutatók szerint a figyelem felkeltésének, illetve fenntartásának eszközeként is használatos az interrogáció. Ezt a funkciót tulajdonítja neki Révai, aki a kérdést (*interrogatio*) mint a legközönségesebb módot említi, amelynek célja az, hogy „a figyelmettséget fenntartsuk, vagy hogy valamely dolognak igaz voltát

¹⁴¹ Schöpsdau: Elenktisch; Logisch-argumentativ; Didaktisch-textgliedernd; Pathetisch; Amplifizierend; Paränetisch-polemisch; Replizierend; Ästhetisch.

¹⁴² Turner: *Where are the snows of yesteryear? Is whispering nothing?*

azzal jelesben kimutassuk” (1973 [1805]: 84). A szerző illusztráló példája így hangzik:

Meddig élsz vissza, te gonosz ember, a mi békességes tűrésünkkel? Vajon nem a te gondatlanságod hozta-e reád ezt a szerencsétlenséget? Mi gyönyörűsége lehet abban a szelid embernek: hogy az erősen embert egy izmos vadállat darabokra szaggatja?
(Mai helyesírással Sz. N. I.).

Mitrovics is hasonlókat mond: „A szónok teljesen meg van győződve állításának, nézetének vagy tapasztalatának kétségbevonhatatlan volta felől, s hogy hallgatóinak figyelmét lekösse, mintegy velők együtt vitassa meg a dolgot, kérdésbe teszi mégis azt” (1878: 201).

Terestyéni (1960: 186) a kérdés hatásosságának másik lehetőségét a részletezést nyomatékosan lezáró kérdésben látja:

Fiataljaink egyre jobban képezik magukat, egyre távol az érdeklődési körük, egyre képzetebbek, műveltebbek lesznek. Erre az ifjúságra ne építhetnénk?

Az unalom elűzésére is jó a kérdés, állítja Lengyel. Erre hozza fel példaként Gyulai Pálnak az Arany Jánosról szóló emlékbeszédét, hogy illusztrálja: ismeretterjesztő, népszerűsítő előadásokban az egyhangúság elkerülésének módja a szónoki kérdés, sőt a „figyelem ébrentartásának egyik titka a szónoki kérdések alkalmazása is” (1974: 76). Ugyanakkor a kutató egy másik citátumhoz kapcsolódó kommentárral a szónoki kérdés legfőbb sajátására, az információközlésre világít rá: „A kérdő forma itt azonban visszajára fordul, hiszen az tájékoztat, aki kérdez. Mégpedig nem akárhogyan tájékoztat, mert [...] kifejezi a szónok indulatait” (1974: 75).

Fischer más szerepre, a feszültségváltásra helyezi a hangsúlyt: „A szónoki (vagy költői) kérdés funkciója az élőbeszédben nemcsak figyelemkeltés, hanem feszültségi váltás, sőt bizonyos tekintetben a hallgatóság pihentetése is. Egy elbeszélő, epikus műfajban váratlanul drámai formára – kérdés és felelet formájára – váltani: erős válaszfalat érzékeltet, lezárással és más módon való újratekintéssel” (1981: 76).

A változatossá tétel is fontos lehet a hatás elérésében, állítja a Kuznec–Skrebnev szerzőpáros. Az interrogáció végén a kérdőjel helyett a felkiáltójel kitétele felfogásuk szerint a kérdés jelleg gyengülésével magyarázható, és ennek stiláris hatása így értelmezhető: „A hallgatóhoz intézett felhívás, amely már a kérdés mint szintaktikai kategória jelentésében benne van, teszi a retorikai kérdést a kifejezés erősítésének eszközévé, »feldobja« és változatossá teszi a monológot”¹⁴³ (1966: 104). Watt is a változatosság egyik kifejezési módját látja benne (1970 [1952]). Terestyéni hasonlóan állapít meg: nagyfokú élénkítő, figyelemkeltő erő rejtezik benne, fordulatot ad a beszédnek, miközben egy gondolatra irányítja a figyelmet (1960: 185).

¹⁴³ Kuznec–Skrebnev: Der Appell an den Zuhörer, der schon in der Bedeutung der syntaktischen Kategorie der Frage enthalten ist, macht die rhetorische Frage zu einem Mittel der Ausdrucksverstärkung, belebt und variiert den Redemonolog.

Más retorikus egyszerre tulajdonítja a vizsgált kérdésalakzatnak az érzelmek uralkodását és a támadás módját, így Lausberg is, hiszen így fogalmaz: „A kérdésként feltett kijelentés türelmetlen-szenvedélyes [...] formába öntése azzal a céllal történik, hogy a szemben álló felet sarokba szorítsuk”¹⁴⁴ (1960: 379). Magának az interrogációnak a szerepeit Quintilianus fogalmaival és példáival mutatja be a német kutató (1960: 380: 768. §.). Az *Elemente der literarischen Rhetorik* című kötetében a mondatfajta változtatásának emocionális következményét hangsúlyozza, mondván: „Egy kijelentő mondat kérdő mondatná történő átférmálása kétféle hatással jár: 1) Az indulat visszaszorul az ironikus kérdés révén. 2) A »szónoki kérdés« (interrogatio) felkorbácsolja az indulatokat a kérdő megfogalmazás szükségtelenségének evidenciája révén”¹⁴⁵ (1976: 145).

Van olyan szerző is, aki nemcsak a megnyilatkozó önkifejezési módját látja az interrogációban, hanem a befogadóra teendő szándékolt hatás eszközt is. Plett felfogását is ez jellemzi, hiszen így ír: „Az interrogatio gyakran erős szónoki affektusokat fejez ki (felháborodás, keserűség). Szándéka gyakorta intő (parainesis) vagy védő (apologetikus) jellegű”¹⁴⁶ (1991 [1971]: 63).

A költői kérdés funkcióit az érzelmek kifejezésében és a hallgató elgondolkodtatásában fedezi fel Gáspári, hiszen ezt írja: „Elsősorban a felfokozott érzelmek, a vágy, a meglepetés, a felhívás stb. jutnak benne kifejezésre. A hallgató keresi a feltett kérdésre adható választ, és így önkéntelenül is részt vesz a kommunikációban” (1989: 95).

Akad olyan kutató is, aki az interrogációt a közönség magával ragadása eszközeként kezeli. Erről győz meg Reboul megfogalmazása. Eszerint a szónoki kérdést a megnyilatkozó az „expresszivitás és meggyőzés céljából teszi fel: »Tudja ön mennyi...?«”¹⁴⁷ (1991: 237) vagy a szuggeráló hatásért:

*Mi a gyerek érdeke mindebben?*¹⁴⁸

Illetve ez az alakzat a szöveg későbbi elemének az előkészítésére is szolgálhat, mint a Rousseau Emile-jéből vett idézetben (1991: 214):

*Merném itt előadni a nevelés legnagyobb, legfontosabb, leghasznosabb szabályát?*¹⁴⁹

¹⁴⁴ Lausberg 767. §.: Die ungeduldig-pathetische [...] Einkleidung der Aussage als Frage geschieht mit dem Ziel der Demütigung der Gegenpartei.

¹⁴⁵ Lausberg 445. §.: Die Umwandlung eines Aussage-Satzes in einen Fragesatz kommt in zwei Affekt-Bezügen vor: 1) Der Affekt wird zurückgedrängt in der ironischen Frage. 2) Die »rhetorische Frage« (interrogatio [...]) peitscht die Affekte durch die Evidenz der Unnötigkeit der fragenden Formulierung auf.

¹⁴⁶ Plett: Die Interrogatio drückt häufig heftige rednerische Affekte (Empörung, Bitterkeit) aus. Ihre Wirkungsabsicht ist oft paränetisch oder apologetisch.

¹⁴⁷ Reboul: Question oratoire. Celle dont l'auteur connaît la réponse et qu'il pose dans un but expressif ou persuasif: « Savez-vous combien...? »

¹⁴⁸ Reboul: *Quel est l'intérêt de l'enfant dans tout cela ?*

¹⁴⁹ Reboul: *Oserais-je exposer ici la plus grande, la plus importante, la plus utile règle de toute l'éducation?*

Tátrai úgy látja: a feszültségkeltésen kívül a retorikai kérdéseknek a funkciója „a szereplő-énnek a történésekhez való erőteljesen reflexív viszonyulásának kifejezése” (1997: 334). Ezt bizonyítandó idézi a következő szövegrészletet:

Őszintén szólva szédülni kezdtem az élet mély, kibogozhatatlan zűrzavarától. Micsoda ez itt? Hogy függ ez össze ez a sok szó a nevetéssel és a sírással?

(Kosztolányi Dezső: Esti Kornél)

1.1.8. Az interrogáció használata

Arisztotelész a kérdések gyakori használatának negatív hatására figyelmeztet, ezért a hallgatók fáradékonyságára hivatkozással óv a kérdések gyakori használatától (1999: 3, 18, 1419a). Egy apró kitételében – amikor a stilisztikai-retorikai értelemben vett illő stílust (*πρέπον*) jellemzi – a fogalmat ugyan néven nem nevezve, példát hoz fel az erotémára: „Hatással vannak a hallgatóságra azok a formulák is, amelyeket az unalomig ismételve a beszédszerzők: »ki ne tudná?«, »mindenki tudja«; mert a hallgató bólogat, tudniillik szégyelli kimutatni, hogy nem tudja azt, amit mindenki tud” (1999: 3, 7, 1408a). Tagadhatatlanul elítélő élel nyilatkozik itt a szerző az unos-untalan használt, közhelyszerű kérdés olcsó, vulgáris hatásadászó eljárásáról. Kommentárjából következtetni lehet ennek a retorikai eszköznek a gyakori használatára, illetve az általa elért pszichikai következményre.

Keckermann a következőt javasolja az interrogáció használatával kapcsolatban: „Noha nem kell túlságosan gyakran élni a kérdésekkel, de időnként csupán a nyomatékosabb beszéd folyamán igen, méghozzá nyilvánvaló, világos és szükségszerű dolgokban, és amikor valami már érvekkel meg van erősítve, és győztes pozícióban áll”¹⁵⁰ (1618: 222). Ezen a ponton a szerző Sturmra hivatkozik, aki szerint is két alkalommal kell kérdéseket használnunk, például a nyilvánvaló, világos és szükségszerű dolgokban, melyeket minden derék ember támogat. Ilyenre illusztráció a következő:

*Vajon szabad volt nekünk, hogy szövetségeseinkről diadalmi zsákmányt húzzunk le, az ellenségeinkről pedig nem? Hogy amit el tudtál volna érni beszéddel, azt nem lehetett harccal elérni? Vajon őseink akarata az volt, hogy a vádlónak nagyobb jutalmat helyezzenek kilátásba, mint a harcosnak?*¹⁵¹

(Cicero: Pro Cornelio Balbo)

Lengyel a kérdések számát illetően fontos megállapítást tesz Széchenyi István egyik vitatkozó hangnemű beszédrészletének idézése után:

És most kérdem, s hazánk fő heveseitől kérdem: ugyanannál maradtak-e, mit a törvény parancsol, tudniillik, hogy a latin szó helyébe lépjen a magyar, vagy kalandoztak-e ezen a határon néha túl? Régibb intézetek s egyesülések körébe, hol nem ma-

¹⁵⁰ Keckermann: Nec tamen nimis saepe interrogationibus utendum est, sed in rei dum tantum in vehementiori orationis cursu, et quidem in rebus manifestis, claris et necessariis, et cum aliquid argumentis est confirmatum a que evictum.

¹⁵¹ Cicero: *Anne de nobis trahere spolia foederatis licebat, de hostibus non licebat? an quod adipisci poterat dicendo, id eis pugnando adsequi non licebat? an accusatori maiores nostri maiora praemia quam bellatori esse voluerunt?*

gyar volt a szó, mert alkotóik sem valának magyar ajkúak, ugyan nem toltá-e a magyarság magát itt-ott máról holnapra erővel be? Némi gyülembe, némi vigalomban – óh, boldog isten –, nem gyermekek vigalma-e ez? – nem lőn-e magyar kedvéért, igaz, csak kísérlet végett kiküszöbölve minden egyéb nyelv?

„Néhány szenvedélyes szónok, mint például Széchenyi István is, kérdések egész sorával fejezi ki a felháborodását, tiltakozását, szemrehányó mondanivalóját. De a gyakorlott szónokok, akik az ókori tapasztalatot is figyelembe veszik, általában 3–4 kérdésnél többet nem tesznek fel. Jól tudják, hogy a közönség kifárad az ismétlődő kérdések sorozatától, és nem bírja hosszú ideig a feszültséget, amelyet a szónoki kérdések teremtenek” (1974: 75).

Watt jogos figyelmeztetést fogalmaz meg a *retorical question* használatával kapcsolatban: „A retorikai kérdés hatékony eszköznek bizonyul, ha takarékosan élünk vele a szándékunk megerősítésére, és nem válogatás nélkül használjuk, mint a bőbeszédű ékesszólásban azért, hogy kitérjünk a mondanivaló elől”¹⁵² (1970: 126). Ebben a megállapításban Arisztotelész szavai visszhangzanak.

Meibauer a befogadó oldaláról foglalkozik a retorikai kérdés értelmezésével. Meggyőződése szerint „a hallgatónak képesnek kell lennie arra, hogy egy mondat kérdő módját azonosítsa. Ehhez elsősorban [németben – Sz. N. I.] az ige helyét, a kérdő kifejezések előfordulását, az adott hangsúlymintát és a különböző kérdő mondatípusok szemantikáját veszik támpontul. [...] A retorikai kérdések [...] a »valódi« kérdő mondatok szemantikáját mutatják. A kérdések »retorikaiként« azonosítását mind kontextuális és szituatív tényezők, mind a retorikusság nyelvi jeleinek sora könnyíti meg”¹⁵³ (1986: 184).

A Cornificius által elkülönített három stílusnemben: a fennköltben (*gravis*), a közepesben (*mediocris*) és az egyszerűben (*attenuata*) egyaránt felfedezhetők a szó- és gondolatalakzatok. A szerző a fennkölt stílusnemet illusztráló példájában (Kr. e. 86–82: 4, 8, 12) az interrogációnak kiemelkedő szerepet juttat a bírák meggyőzésekor, hiszen a tanácskozó szándékkal megszólított bírákhoz ezt a tagadó tartalmút intézi:

*Mily gonoszságot lehetne e bűnnel egybevetni, mily méltó büntetést e gátságra föltalálni?*¹⁵⁴

¹⁵² Watt: Further variety is achieved by the use of the rhetorical question, an effective device if employed sparingly to support meaning, not indiscriminately, as in windy oratory, to evade it.

¹⁵³ Meibauer: [...] müssen Hörer in der Lage sein, den Interrogativmodus eines Satzes zu identifizieren. Dabei orientieren sie sich vor allem an der Verbstellung, dem Vorkommen von Frageausdrücken, dem vorliegenden Tonmuster und der Semantik der verschiedenen Fragesatztypen. [...] Rhetorische Fragen [...] weisen die Semantik von »echten« Fragen auf. Die Identifizierung von Fragen als »rhetorisch« wird sowohl durch kontextuelle und situative Faktoren, als auch durch eine Reihe sprachlicher Anzeichen für Rhetorizität erleichtert.

¹⁵⁴ Cornificius: *Quod maleficium cum hoc scelere comparari, quod huic maleficio dignum supplicium potest inveniri?*

A közepes stílusú beszédre hozott példája (Kr. e. 86–82: 4, 9, 13) éppen két interrogációra építve kívánja a bíróság tagjaiból kikényszeríteni a megfelelő véleményalkotást. Előbb azonban a szónok sajátos szövegalkotásában tanácstalanságot színlel. Majd noha nem felel a maga által feltett kérdésre, ám tartalmilag mégiscsak válasz a rákövetkező kijelentése, hogy azután újból interrogációval ostromolja a hallgatóságot:

*Tehát minden ok nélkül, minden remény nélkül fogtak fegyvert? Ki hiszi el, hogy ilyen ostoba legyen valaki: meg merje támadni a római nép birodalmát, ha semmi sincs, amire támaszkodhatnék? Következésképpen szükségszerűen létezett valami ilyesmi. Mi más lehetett az, mint amiről beszélek?*¹⁵⁵

Alighanem a közepes stílusú beszéd jellegéhez igazodik a szerző akkor, amikor az interrogációk közé következtetést ékel, és a köznyelvi szóhasználaton kívül ezzel is csökkenti az ebből az alakzataból fakadó patetikus hangnemet.

Az egyszerű stílusnemet szemléltető cornificiusi szövegben (Kr. e. 86–82: 4, 10, 14) csak egyetlen interrogáció van, ez viszont poénszerűen csattan a beszéd befejező mondataként:

*Ugyan hol is láthatott volna egy ilyen szégyenérzetétől megfosztott pojácát, aki azt hiszi, hogy nincs már egy fikarcnyi becsülete sem, amit elveszíthetne, és már mindent megtehet anélkül, hogy jóhírének ártana?*¹⁵⁶

A szerzőnek ezek és az ezekhez hasonló mintaszövegei jól példázzák a stílusról vallott felfogását: „A stílusérzék az adott tárgynak megfelelő szavak és mondatok megtalálása”¹⁵⁷ (Kr. e. 86–82: 1, 2, 3).

Cicero (Kr. e. 46) ennek a kérdésalakzatnak a használatát a fennkölt stílusnemben tartja szükségesnek. Tehát a stílusnemek és az alakzathasználat között szerves összefüggést tételez fel.

Az interrogáció szónoklatbeli szerepét több kutató is jelzi. Barthes szintén ezt teszi, amikor a *rogatió*ról ezt írja: „az érvelés végén a folyamatos beszédet megszakítja az ellenfél ügyvédjével vagy egy tanúval folytatott élénk párbeszéd”¹⁵⁸. (1970: 322–323) Példája a sokat idézett cicerói hely: *Quousque tandem, Catilina...*

Gáspári úgy találja, hogy a hallgatóság meggyőzésére vagy megindítására törekvő szónoklat él gyakran ezzel a „mondatalakzattal” (1989: 95). Példának Petőfi Sándor A nép nevében című versét idézi.

¹⁵⁵ Cornificus 4, 9, 13: *Nulla igitur re inducti, nulla spe freti arma sustulerunt? Quis hoc credet, tantam amentiam quemquam tenuisse, ut imperium populi Romani temptare auderet nullis copiis fretus? Ergo aliquid fuisse necessum est. Quid aliud, nisi id, quod dico, potest esse?*

¹⁵⁶ Cornificus: *Ubi enim iste vidisset scurram exhausto rubore, qui se putaret nihil habere, quod de existimatione perderet, ut omnia sine famae detrimento facere posset?*

¹⁵⁷ Cornificus: *Elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem adcommodatio.*

¹⁵⁸ Barthes: [...] à la fin de la *confirmatio*, le discours suivi (*oratio continua*) est interrompu par un dialogue très vif avec l’avocat adverse ou un témoin.

Ezzel szemben a Kuznec–Skrebnev szerzőpáros az alakzat szövegtípushoz kötésével kapcsolatban fontos észrevételt fogalmaz meg: „Ennek a stilisztikai alakzatnak a hagyományos elnevezése alaptalanul leszűkíti annak tényleges felhasználási területét. A retorikai kérdés semmi esetre sem kizárólag a retorika sajátja; ugyanúgy jellemző az érzelmekkel átszőtt élőbeszédre. [...] A köznyelvben gyakran használják a retorikai kérdés sztereotip példáit, amelyek a beszélgető-partner véleményével szembeni erős rosszallást fejezik ki”¹⁵⁹ (1966: 103). Sajátos, hogy a kutatók mégsem élőnyelvi adatokat hoznak példának, hanem szép-irodalmi helyeket idéznek:

O. Henrytől: – *Te gyáva, öreg kutya! Én ne emlékeznék!*

Shaw-tól: *Mi közöd hozzá? Foglalkozz a saját dolgaiddal.*

Galsworthytól: *Az a festő! Hogy festhetett le egy Vie-re ennyire emlékeztető nőt – egy nőt, aki azt se bánta, milyen pózban fekszik!*

– *De ha én folytatom majd?*

– *Ki mondta neked, hogy te fogod folytatni?*

Quintilianus a példáit a szépirodalmon és a szónoklatokon kívül a köznyelvből is meríti, ezért következtetni lehet arra, hogy ebben a stílustípusban is használatosnak tartja az interrogációt (94–95: 9, 2, 9):

*Hogyan? Hogy lehetséges ez?*¹⁶⁰

Lausberg szintén az ókori szerzővel egyetértve jelenti ki: „Az interrogatio sok fordulatban a köznyelv alkotóeleme”¹⁶¹ (1960: 378). Ugyanezt állítja a Szabó–Szörényi szerzőpáros is: „Az interrogatio a köznyelv sok fordulatában él” (1988: 177). Hogy a szónoki kérdés a mai nyelvhasználatban és a publicisztikában is helyet kaphat ismeretterjesztő, népszerűsítő előadásokon kívül, Lengyel egy napilap hasábjairól vett idézettel bizonyítja (1974: 75):

Kérdem én, mire való az, hogy egy-egy ilyen ünnepségen némelyik minisztériumból és más országos hatóságtól hat-nyolc ember is megjelenjék?

Ez az elméletet a gyakorlattal összekapcsoló írás a szónoki kérdés használatának még egy fontos körülményére mutat rá: a szöveg tartalma kizárhatja, de a hallgatók figyelmét, sőt gondolkodásba bevonását célzó szerepe meg is kívánhatja a szónoki kérdés használatát. Ezért van az – állapítja meg a szerző –, hogy egy javaslatokat megfogalmazó politikai irat nem tartalmaz szónoki kérdéseket, viszont egy politikai tartalmú előadói beszéd igen (1974: 76).

¹⁵⁹ Kuznec–Skrebnev: Die traditionelle Bezeichnung dieser Stilfigur schränkt in unge-rechtfertigter Weise ihren tatsächlichen Anwendungsbereich ein. Die rhetorische Frage ist keineswegs ein ausschließlicher Besitz der Rhetorik; sie ist gleichermaßen typisch für die gefühlsbetonte gesprochene Rede. [...] In der Umgangssprache gebraucht man häufig stereotype Muster der rhetorische Frage, die eine scharfe Mißbilligung gegen-über der Meinung des Gesprächspartners ausdrücken.

¹⁶⁰ Quintilianus: [...] ut volgo uti solemus: ‘quo modo? qui fieri potest?’

¹⁶¹ Lausberg 769. §.: Die *interrogatio* ist in vielen Wendungen ein Bestandteil der Um-gangssprache.

Pusztai Ferenc a retorikai kérdésnek a publicisztikában való gyakoriságával kapcsolatban azt állapítja meg: a benne feszülő ellentét, illetve gondolkodásra készítő és közvetlenebb jellege miatt nagy hatású (1964: 195). Valóban napi tapasztalatunk, hogy a kérdéssel való manipulálás ma a média miatt feltűnőbb és gyakoribb jelenség, mint az ókorban volt.

Kocsány a retorikus kérdésnek a meghatározó mozzanatát látja abban, hogy ez az alakzat a köznyelv sok fordulataiban él. Ebből vonja le a következtetést: „A kérdő mondat állítássá való átértékelése ugyanis bizonyos értelemben konvencionálódott” (1997: 252), vagyis az átértékelés nem kizárólag az interpretáció során derül ki, hanem „létezik egyfajta implicit, de explikálható tudásunk arról, hogy hogyan lehet, illetve hogyan célszerű (hatásos) egy állítást kérdés formájába öltöztetni” (1997: 252).

Corbett és Connors nyelvi adatok alapján állítják, hogy a vizsgált alakzat a közlés közvetett és közvetlen létmódjának egyaránt eszköze: „A szónoki kérdés a szenvedélyes beszédek bevált eszköze, de írott prózában is használható”¹⁶² (1999 [1965]: 405). Szathmári és Terestyéni a költői kérdésnek szintén több kommunikációs szintéren való felhasználását jelzi: a költői és a szónoki nyelvben gyakori, de az erős átélést tükröző értekező próza is él vele (1958: 260).

Schöpsdau az interrogációnak sokféle stílustípusban és szövegtípusban való felhasználását látja indokoltnak, hiszen azt állapítja meg, hogy ennek a kérdésalakzatnak az eredeti lényegéhez tartozik a közönséghez fordulás és az érzelmek kifejezése. „Emiatt a dialogikus, érzelmi jelleg miatt a különféle beszéd- és irodalmi műfajokban, valamint a mindennapi nyelvben felhívó alakzatként használják, hogy az emocionális befolyásolás céljával hozzon létre az olvasóval, hallgatóval (leggyakrabban fiktív) kommunikációt”¹⁶³ (1996: 447), eleget téve a szónoki hatás mindhárom céljának: probare, movere, delectare.

1.1.9. Az interrogáció rokonítása más alakzattal

Quintilianus a meghatározásában bár szembeállítja az interrogációt és a perkontációt, de nem választja szét világosan: „Mert mi annyira közönséges, mint a kérdés és a kérdezősködés? Mert mindkettőt használjuk különbség nélkül, mégis az utóbbit általában érdeklődésre, az előbbit pedig bizonyításra használjuk. Mégis ez a kifejezőmód, akármelyik értelemben használjuk is, egy sor alakzatot alkot” (94–95: 9, 2, 6)¹⁶⁴.

¹⁶² Corbett–Connors: The *rhetorical question* is a common device in impassioned speeches, but it can be used too in written prose.

¹⁶³ Schöpsdau: Wegen dieses dialogisch-affektiven Charakters wird sie als <Appellfigur> in den verschiedenen Rede- und Literaturgattungen wie auch in der Alltagssprache verwendet, um mit dem Hörer/Leser eine (meist fiktive) Kommunikation mit dem Ziel emotionaler Beeinflussung herzustellen.

¹⁶⁴ Quintilianus: Quid enim tam commune quam interrogare vel percontari? Quo utroque utimur indifferenter, cum alterum noscendi, alterum arguendi gratia videatur adhiberi. At ea res, utrocumque dicitur modo, etiam multiplex habet schema.

Fontanier tapasztalata szerint gyakran összekeveredik az exklamáció az interrogációval, mint a következő részletben is (1977 [1821]: 371):

Még hogy én! süssem le a szemem az ő hamis tékozlói előtt!

*Én ennek a fanatikusnak tömjénezzem az érdemeit!*¹⁶⁵

A szerző össze is veti ezt a két alakzatot, megállapítva különbségüket: „Felkiáltás akkor valósul meg, amikor az ember *hirtelen elhagyja a rendes beszédmodot, hogy átadjuk magunkat a lelkünkben hirtelen támadt heves érzésből fakadó fêktelelen indulatnak*. Ez különbözik a *kérdéstől*, mert a szívnek csak egyetlen indulatát fejez ki, míg az *interrogatio* gondolatot tartalmaz, és egy bizonyos értelemben a kérdést a kifejezés egy alakzatának tekinthetjük”¹⁶⁶ (1977 [1821]: 370).

Bally felfogása szerint „az interrogatio, amely nem kérdez, a felkiáltónak mondott beszédhez tartozik”¹⁶⁷ (1951: 269). Ezzel a stilisztikus teljesen általános értelmet ad a felkiáltás (exclamatio) terminusnak, amely így felöleli az érzelmi intonáció egészét, „ahol a nyelvi jelenségek lemondanak az intellektuális tartalmukról az érzelmi tartalom javára”¹⁶⁸ (1951: 250). A stilisztikus a kérdésnek felkiáltássá változását természetes jelenségnek tekinti. Azt tartja, hogy a beszédben ritka az igazán intellektuális kérdés, ugyanis a kérdés többnyire sohasem közömbös hangulatú, hanem a hiány vagy a vágy kifejezése szüli. Ehhez intonáció által kísért érzelmi hullámváz kapcsolódik, amely lehet könyörgő, alázatos, parancsoló, határozott, kételyt vagy érdeklődést, várakozást vagy reményt kifejező. Ez vezet el szerinte oda, hogy „egy kérdés mint a »Jönni fog? [Jönni fogtok?/Jönni fognak?]« oda juthat, hogy jelezze: »Azt akarom, hogy jöjjön! [jőjjetek/jöjjenek!]«, és így parancsoló intonációt hordoz, ennek következtében a kérdőjel elveszti a létjogosultságát. [...] a »Mit szól hozzá?« fordulat a meglepetés szentesített kifejezésévé válik, és a »Mit lehet itt tenni?« kérdés képes beletörődést jelezni” [’Ez már így van!’]¹⁶⁹ (1951: 270).

Abból a szempontból Bally okfejtése meggyőzőnek látszik, hogy a merev kategóriákba sorolás nem segít a nyelvi tények tisztázásában. Viszont úgy gondolom, hogy a felkiáltás terminus tartalmának a szinte parttalanná tétele elmossa a

¹⁶⁵ Fontanier: *Qui moi! baisser les yeux devant ses faux prodiges! / Moi, de ce fanatique encenser les prestiges!*

¹⁶⁶ Fontanier: L’Exclamation a lieu lorsqu’on abandonne tout-à-coup le discours ordinaire pour se livrer aux élans impétueux d’un sentiment vif et subit de l’âme. Elle diffère de l’Interrogation, en ce qu’elle n’exprime qu’un simple mouvement du coeur, au lieu que l’Interrogation tient plus à la pensée, et pourrait même, dans un sens, être regardée comme une figure d’expression.

¹⁶⁷ Bally: [...] l’interrogation qui n’interroge pas appartient au langage dit exclamatif.

¹⁶⁸ Bally: [...] où les faits de langage se dépouillent de leur contenu intellectuel au profit de leur contenu affectif.

¹⁶⁹ Bally: [...] une interrogation comme « Viendrez-vous ? » peut arriver à signifier « Je veux que vous veniez ! » et prend alors une intonation impérative, d’où cette conséquence que le point d’interrogation perd sa raison d’être. [...] c’est alors qu’une tournure comme: « Qu’est-ce que vous dites là ? » devient une expression consacrée de la surprise, et que l’interrogation: « Que voulez-vous ? » arrive à marquer la résignation.

határokat a mondatfajták, illetve a modalitástípusok között is. Így éppen az marad feltáratlanul, hogy a kérdés mikor szerepel állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás értelemben, illetve ha az interrogáció terminus technicust megszüntetjük, akkor a Bally által felkiáltásnak nevezett fajtán belül kell egy külön csoportot elkülöníteni számukra, mert a szokásos felkiáltás intonációjával nemigen azonosíthatjuk az eddig az interrogáció kategóriájába soroltak hanglejtését.

Lausberg szerint sok teoretikus az interrogációt a quaesitummal állítja szembe, mondván: „az interrogációra csak »igen« és »nem« válasz lehetséges, míg a quaesitum speciálisabb válaszokat kíván [...]”¹⁷⁰ (1960: 380). Különben a retorikus az exklamáció alakzatával is rokonságba hozza az interrogációt a következő kijelentésében: „A kérdésre ezért nem is várunk választ, hiszen ez egy kijelentésnek az exclamatiohoz közelálló megfogalmazása”¹⁷¹ (1977: 145).

Leech és Short a konverzációs implikaturákról szólva is elemeznek kérdést. Az *És mit tehetnék én ebben a helyzetben?* kérdő mondatot vegyes érzelmek szülöttének tartják, amely „tanácskérésként is felfogható, vagy sokkal valószínűbb módon retorikai kérdés is lehet azzal a burkolt értelemmel, hogy 'Nincs semmi, amit én tehetnék'. [...] Azt a többletjelentést, amelyet ilyen esetben a kérdéseknek tulajdonítunk, implikaturának nevezzük, amely felelős a nyilvánvaló jelentés és a pragmatikai hatás közötti hézagért”¹⁷² (1995 [1981]: 294). Példájukkal azt kívánták bizonyítani a kutatók, hogy mind a szemantikában, mind pedig a pragmatikában gyakran nem a kimondott dolgokból értesülünk, hanem csak következtetések útján.

Az Ueding–Steinbrink szerzőpáros az interrogációnak az apostrophéval való érintkezésére egy köznyelvi példa kapcsán utal (1986: 286).

Meibauer a vizsgakérdésekkel, illetve a stimuluskérdésekkel állítja szembe a retorikaiakat, noha lát bennük közös vonást; a szuggesztív kérdésekről viszont azt tartja, hogy elemezhetők gyenge retorikai kérdésként is.¹⁷³ A kutató nem zárólag a retorikai kérdésben fedezi fel a retorikusságot, hanem a retorikai felkiáltásban, illetve állításban is. Ezekre mindre áll: „Retorikai beszédaktusok [...] másodlagos illokucionális aktusok sikerfeltételeinek speciális kihasználása révén jönnek létre”¹⁷⁴ (1986: 183).

¹⁷⁰ Lausberg 770. §.: [...] auf die interrogatio nur die Antwort >ja< oder >nein< (im Parteisinne) möglich ist [...], während das *quaesitum* speziellere Antworten erheischt.

¹⁷¹ Lausberg 445. §.: Auf die Frage wird deshalb auch keine Antwort erwartet, da sie ja die der *exclamatio* nahestehende Formulierung einer Aussage ist.

¹⁷² Leech–Short: [...] which might be a genuine request for advice, or, more likely, a rhetorical question with the implied force 'There is nothing *I can* do'. [...] In such cases, the 'extra meanings' that we infer, and which account for the gap between overt sense and pragmatic force, may be called IMPLICATURES.

¹⁷³ Meibauer: Prüfungsfragen und Stimulusfragen sind keine rhetorischen Fragen, ob- schon sie einige Züge mit diesen gemeinsam haben; Suggestivfragen können als schwache rhetorische Fragen analysiert werden.

¹⁷⁴ Meibauer: Rhetorische Sprechakte [...] kommen durch eine spezifische Ausnutzung von Glückensbedingungen der sekundären illokutionären Akte zustande.

Burton (2003) azokkal a trópusokkal (Tropes) rokonítja a retorikai kérdést, amelyekben érvényesül a szemantikai megfordíthatóság, így az iróniával, oxymoronnal, paradoxonnal. Kapcsolódó formái közé pedig a következőket veszi fel: anakoinószisz, anthypophora, aporia, epiplexis, erotema, exsuscitatio, pysma, ratiocinatio.

Péter Mihály a felkiáltó mondatoknak azt a típusát is megemlíti rokon alakzatként, amelyik csupán annyiban kérdő, hogy kérdő névmási, illetve határozószói eredetű érzelmi-értékelő szavak találhatók benne (*Micsoda naplemente! Milyen szép nő!*). Ezekben „a deskriptív jelentéstartalom kisebb-nagyobb mértékű elhomályosulása s ennek következtében az emocionális komponens különböző arányú túlsúlya jellemző” (1991: 153).

1.2. Az interrogáció mint ítélet a modern logikában

Az arisztotelészi logika szerint a kérdés nem lehet igaz vagy téves, azaz közömbös az igazság – a régi logika központi fogalma – iránt, ezért inkább a retorikába és a poétikába tartozik. Hasonlóan vélekedik a többi régi formális logika is. Ladányi viszont *A kérdő mondatok logikai analíziséhez* (1962) című dolgozatában modern logikai értelmezésből komplex elemzésre vállalkozik akkor, amikor az interrogatív formák pragmatikai beállítottságú osztályozását végzi el, és közben a szemantikai és a logikai szintaxis szerinti elemzést is végrehajtja (1962: 187–207), ezáltal több szempontból is közelít a problémához. A kutató ezzel a próbálkozásával hidat ver a logika és a nyelvtudomány közé. Abból az alaptételből indul ki, hogy a kérdés mindenekelőtt pragmatikus aktus, azaz meghatározott pragmatikai szituációban jön létre a kérdező és a kérdezett között. Ennek alapján négy általános pragmatikus interrogatív szituáció vázolható fel:

A kérdező	A kérdezett
ismeri a megoldást	ismeri a megoldást
ismeri a megoldást	nem ismeri a megoldást
nem ismeri a megoldást	ismeri a megoldást
nem ismeri a megoldást	nem ismeri a megoldást

Ezt a pragmatikus „mátrix”-ot Ladányi a következőképpen értelmezi: A kérdések első típusában, amelyben mind a kérdező, mind pedig a kérdezett ismeri a megoldást, szemantikai szempontból nincs kérdésszituáció, tehát álkérdésről van szó, azonban pragmatikai szempontból mégsem felesleges a kérdés feltevése, mert pragmatikailag nem egyenértékű a kérdező és a kérdezett tudása a válasszal kapcsolatban. Ebbe a típusba sorolja a kutató az ún. cicerói, a figyelmeztető és a liturgiai kérdéseket (az utóbbiakat például a zsidó széder-esten). A második pragmatikai szituációban – amelyben a kérdező ismeri, a kérdezett viszont nem ismeri a kérdésre adandó választ – keletkeznek a pedagógiai kérdések, azaz a feladványok és ezek speciális fajtái: a találós kérdés és a rejtvény. A harmadik kérdésszituációban – amelyben a kérdezettől feleletet remél a választ nem ismerő kérdező – születik a tulajdonképpeni kérdés. Az első három típus ismeretisméltló, a negyedik ismeretalkotó jellegű, ún. probléma.

Ladányi szerint a cicerói kérdés az, amelyben „a szónok olyan tényállást fogalmaz meg kérdés alakjában, amelyet a hallgatóság tulajdonképpen ismer, illetve amely választ a kérdés – megfogalmazása által – már magában hordoz” (1962: 190). Nyelvi adatot erre a kutató a Cicero Catilina elleni első beszédének indításából, illetve vallásos tartalmú irodalomból (a bibliai Sámuel beszédéből) idéz:

Itt vagyok, tegyetek bizonyosságot ellenem Jahve előtt és felkentje előtt: kinek vettem el az ökrét? kinek vettem el a szamarát? kinek kedveztem? kit nyomtam el?

Ezenkívül a mindennapi nyelvhasználatból is vesz példákat:

Hogyan, száz forintba kerül ez a vacak?

Ennek a kérdéscsoportnak, azaz a cicerói álkérdéseknek véleménye szerint a „hanglejtése a kijelentő mondatokéval azonos lehet” (1962: 196), de típusait különböző emocionális-szuggesztív-promotív aláfestések is jellemzik, és ezekből a kérdezői szándék felismerhető. Így a kérdés hanglejtésében, dallamvonalában érzékelhető a csodálkozás, a felháborodott elutasítás, az eldönthetetlenség és a felkiáltás.

Ladányi nagyon fontos igazságra mutat rá, amikor a kérdések beszédhelyzettől függő pragmatikus viszonylagosságát fogalmazza meg: „Egy és ugyanaz a kérdés szemantikailag azonos önmagával, míg pragmatikai funkciója különböző lehet” (1962: 196). Jól példázza ezt az állítást a *Milyen hosszú a derékszögű háromszög átfogója, ha befogadóinak hosszát ismerjük?* kérdés beszédhelyzetben való funkcionálásával: „Pythagoras számára *probléma*, az iskolában *feladvány*, míg ha a koraérett diák kérdezi tanárától, akkor *tulajdonképpen kérdés*. Végül el lehet képzelni, hogy egy tudományos matematikai előadásban *cicerói kérdésként* használják” (1962: 196).

1.3. Az interrogáció mint esztétikai értéktöbblet vagy mint kvázi-kérdés az irodalomtudományban

A *Magyar irodalmi lexikon* alighanem nem lát kapcsolatot a költői és a szónoki kérdés között, mert két külön, egymásra nem is utaló szócikkben definiálja. A *költői kérdés* meghatározását lényegileg *A magyar stilisztika vázlata* szellemében adja meg: „olyan stilisztikai, retorikai alakzat, amely nyelvtani formája szerint kérdés ugyan, de a szerepe nyomósított állítás: a felfokozott érzelmek, vágy, meglepetés, parancs stb. hatásos kifejezése. Az ilyen kérdés természetesen nem igényel feleletet, hatása jóval nagyobb, mint a megfelelő kijelentő és felkiáltó mondatoké” (1963: 1: 698). Példája is egyezik az egyetemi stilisztikakönyvvel: *Nem hallottátok Dózsa György hírét?* (Petőfi Sándor: A nép nevében). A *szónoki kérdést* pedig így definiálja: „olyan kérdés, amelyet a szónok v. az író saját magának tesz fel és nem vár rá választ” (1978: 277). Ez a megfogalmazásmód megkérdőjelezhető, mivel egyrészt a retorikai kérdés létét szövegtípushoz köti, másrészt „az író saját magának tesz fel” kitételt csak részben lehet elfogadni. Kétségtelenül kérdezheti önmagát is a kérdező, de a kérdés, még ha választ nem kíván is kiváltani, sokkal inkább kifelé irányul, a befogadóhoz. Kissé pontatlan a szócikk folytatása is: „Ezzel a fogással leggyakrabban a retorika él” (1978: 277),

mert nyilván nem a tudományág, hanem a szónoki gyakorlat. A továbbiakban csak a mondat első felével lehet egyetérteni: „A beszélő, ill. elbeszélő mintegy a feltehető kérdéseket védi ki azzal, hogy maga kérdez, s többnyire válaszol is nyomban” (1978: 277), mert az utolsó tagmondat megállapításával nem lehet azonosulni, hiszen a nyelvtanilag kifejtett választ tartalmazó alakzat már nem „szónoki kérdés”, bár kétségtelenül a kérdés egyik alakzata: szubjekció vagy raciocináció. A szócikk funkciókat részletező egysége viszont helytálló észrevételeket fogalmaz meg: „A stílus élénkítésére, a feszültség fokozására szolgáló szónoki, ill. írói eszköz. Az élőbeszédben hatásszünet követi. Ha az író válasz nélkül hagyja, akkor azt akarja elérni, hogy olvasói maguk keressenek rá megoldást. Ha a mű végén hangzik el, a rá adandó felelet rendszerint csak egyféle lehet, mégpedig olyan, amely a műalkotás egészéből önként adódik. (Egyetlen nagy szónoki kérdés József Attila: Mondd, mit érlel... c. verse.) (1978: 277)”.

Gadamer *Wahrheit und Methode* című filozófiai hermeneutikája a hatástörténeti tudat elemzésekor a kérdés hermeneutikai elsőbbségét hangoztatva taglalja a valódi, illetve az álkérdést és az utóbbin belül a szónoki kérdést is. Abból az alaptételből indul ki: „Kérdezni csak akkor tudunk, ha tudni akarunk, ez pedig azt jelenti: ha tudjuk, hogy nem tudunk” (1984 [1975]: 254), és a platóni dialógusokra hivatkozva állapítja meg: „a kérdés mindig megelőzi a dolgot feltáró megismerést és beszédet. A beszédnek, amely egy dolgot fel akar tárni, szüksége van arra, hogy egy kérdés feltörje a dolgot” (1984 [1975]: 254). A gadameri levezetés ezért a kérdéssel a tudáshoz való eljutás folyamatát deríti fel: „Kérdezni annyit, mint nyitottá tenni. A kérdezettek nyitottsága a válasz rögzítetlenségében áll. A kérdezetteknek még ingadozniuk kell a megállapító és eldöntő igény számára. [...] A kérdés értelme mindig csak azáltal válik teljessé, hogy keresztülmegy az ilyen ingadozáson, melyben nyitott kérdéssé válik” (1984 [1975]: 254). A tudásnak a kérdéson áthaladása szerint állít fel Gadamer kérdéskategóriákat: „Minden valódi kérdés megkívánja ezt a nyitottságot. Ha nélkülözi, akkor alapjában véve álkérdés, melynek nincs igazi kérdésértelme. Ilyesféle például a pedagógiai kérdés, melynek sajátos nehézsége és paradoxája abban áll, hogy olyan kérdés, amelyhez nem tartozik valódi kérdező. Vagy a szónoki kérdés, mely nemcsak a valódi kérdezőt, hanem a valódi kérdezett dolgot is nélkülözi” (1984: 254–255). Jól látszik ebből az okfejtésből, hogy minden tudás csak kérdés által lehetséges, és mivel a szónoki kérdés nem nyitott kérdés (ez nem egyezik meg a grammatikákban használt „nyitott kérdés” fogalmával), a válasz is (nyilván impliciten) rögzített abban az értelemben, hogy csak egyetlen válasz adható rá, ezért tekinthető a szónoki kérdés filozófiai szempontból álkérdésnek.

Ingarden – filozófus és esztéta – *Az irodalmi műalkotás* című könyvében a tárgyalt kérdéskört a szépirodalmi alkotások szemszögéből nézi. Abból indul ki: „ha irodalmi műben kérdő mondattal van dolgunk, akkor ez már nem valódi kérdés, hanem csak kvázi-kérdés” (1977 [1931]: 188). Az ún. „szerzői” mondatokkal szemben, ha az ábrázolt személyek mondanak ki kérdést, akkor „ez az illető személy elgondolásában valódi kérdés” (1977 [1931]: 188). Így tehát a valódi és a kvázi-kérdés fogalma a szerző értelmezésében más megvilágításba kerül, mint

ahogy arról a grammatikusok és stilisztikusok vélekednek. Ingarden tovább folytatva gondolatsorát, azt a kézenfekvő lehetőséget is felteszi, hogy az ábrázolt személyek is kimondhatnak olyan mondatokat, amelyeket „nem gondolnak komolyan”, és ilyenkor ezek a kérdések maguknak a személyeknek is csak kvázi-kérdések. Értekezésem problematikája szempontjából az ezt követő okfejtés nagyon lényeges: „A kérdő mondat egyéb funkciók mellett a kinyilvánítás funkcióját is betölti, melynek révén a kérdező kérdésaktusa »kifejeződik«. A megkérdezett számára, ha a kérdést komolyan veszi, ezáltal egy olyan tény mutatkozik meg egészen sajátos módon, amely a kérdezőben játszódik le. [...] Mint kinyilvánított tényállás, lényegileg tartozik hozzá a valóságosan feltett kérdéshez” (1977 [1931]: 189). Ez viszont olyan következményekkel jár, hogy „nemcsak a kérdő mondat kérdésfunkciója szenved »kvázi-modifikációt«, hanem kinyilvánítás-funkciója is, valamint – tőle elválaszthatatlanul – maga a kinyilvánított is” (1977 [1931]: 190).

A *Világirodalmi lexikon* (1979a: 183–185) *kérdő mondat* szócikkének Fónagy által írott része a kérdések két nagy típusát a pragmatikai helyzetet tekintve különíti el. Az egyik a kérdés alaphelyzete: ilyenkor a kérdező nem ismeri, a kérdezett ismeri a választ. Ehhez képest másodlagos kérdésnek minősül a többi helyzetben előforduló kérdő forma, mert ezt a beszélő olyan helyzetre viszi át, amely közvetlenül nem indokolja a kérdésfelvetést, hiszen „kétszeresen kizárja a kérdést: minek kérdez az, aki ismeri a választ, és miért olyantól kérdez, aki a választ nem ismeri? Nincs lehetőség ismeretcsereire, ha az egyik fél sem ismeri a választ [...], nincs szükség rá, ha mindkettő ismeri” (1979a: 184). A másodlagos kérdésekben a kifejezőmód és a pragmatikai helyzet között ellentmondást állapít meg a szócikkíró, de éppen ezzel magyarázza a beszéd és az irodalom kifejezőségét: „A kérdő forma átvitele, alapjelentésének kiterjesztése *mondatalakzat*, az átvitel mechanizmusa lényegében a metaforának felel meg” (1979a: 184).

Fónagy úgy tartja, hogy az irodalomban leggyakoribbak éppen „a formális kérdések, melyeket *szónoki* vagy *költői* kérdéseknek is neveznek. Számos formális kérdés válik hagyományossá az idők folyamán a köznyelvben. »Honnan tudtam volna?«, »Minek is jöttem ide?« [...] A kérdő szerepüktől megfosztott eldöntendő kérdő mondatok idővel elvesztik kérdő hanglejtésüket is. [...] Ritkábbak az ellentétes irányú hanglejtés-metaforák. A közlekedési dolgozó beszédében a »felszálltunk!« kérdésből válik múlt idejű noszogatássá. Az »értettem?« inkább parancsoló értelmű” (1979a: 185). Nagyon lényegbevágó tényekre mutat rá a kutató: nincs különbség a szónoki és a költői kérdés között, illetve az így nevezett formális kérdések előfordulási gyakorisága az irodalomban és a köznyelvben a legnagyobb.

Fónagy a *Világirodalmi lexikon*ban a *költői kérdés* címszó által jelzett fogalmat így definiálja: „eredeti modális szerepét esztétikai funkcióval felcserélő *kérdő mondat*” (1979b: 426). Azokba a kérdéstípusokba sorolja ezt a kérdésfajtát, amelyekben mind a kérdező, mind a kérdezett ismeri a választ, vagy egyikük sem. Két szempontból is magyarázza a kérdés gyökeres átalakulással keletkezését: egyrészt a költő sűrítésre, kifejezősége törekvése szüli a szabályos nyelvi

formától való eltérés érdekében, másrészt az irodalmi közlés sajátos módja: monológ jellege, hiszen az író nem várhat választ olvasójától. A költői kérdés éppen „céltalansága” miatt jut esztétikai funkcióhoz kijelentés vagy felszólítás kérdő formába öltöztetésével. A költői kérdés értéktöbbletének forrását éppen a két modalitás egyesülésében látja a szerző (1979b: 426).

A szócikk foglalkozik a költői kérdés ún. szerkezetével is, megállapítva, hogy mint a köznapi kérdések, úgy ez is lehet eldöntendő, kiegészítendő vagy alternatív. Az eldöntendő kérdés abban a kérdésszituációban a leggyakoribb, amelyikben mind a kérdező, mind a kérdezett ismeri a választ, a kiegészítendő pedig akkor, ha egyik sem ismeri a feleletet. Fónagy megfigyelései alapján még a következőket derítette ki: az alternatív kérdés (*Rabok legyünk vagy szabadok?*) első része többnyire elfogadhatatlan (1979b: 427), a logikai minőséget változtatók gyakran implikálnak negatív jelentést: *Tehetek én róla?* [’Nem tehetek róla.’]; *Szóltam én egy szót is?* [’Egy szót sem szóltam.’] Ilyenkor mindig ellentét feszül az állító forma és a tagadó jelentéstartalom között. Felfogásom szerint a Petőfi Sándor-féle választó kérdés kommunikáció típusú alakzat.

A szónoki kérdés esztétikai funkcióját Fónagy a következőkben látja: feszültséget kelt „mind fiziológiai (kérdő hanglejtés), mind szellemi szinten”; „igen alkalmas a figyelem ébrentartására. A hallgató keresi a felvetett kérdésre adható választ, és így akarva-akaratlanul aktív részt vállal a kommunikációban” (1979b: 427); a társteremtés módja; a „kérdés nyitott jellegénél fogva, bizonytalanságot fejezhet ki, nyugtalanságot kelthet”; az elmúlás, a halálgondolat kifejezésének (1979b: 428), agresszív érzelmek kinyilvánításának, a drámai jellemzésnek az eszköze, például: „Gyakori szónoki („felesleges”) kérdésekkel jellemzik nemegyszer a nőket a drámai költemények” (1979b: 429). Ezenkívül a kijelentő mondatok és a költői kérdések váltogatása fontos szerepet tölthet be a költői mű kompozíciójában.

A *Világirodalmi lexikon* szónoki kérdés szócikkében Martinkó András a szónoki kérdést azonosítja a retorikai kérdéssel, de a költői kérdéssel nem, zárójelben azonban megjegyzi: „ironikus modorban a szónoki kérdést is nevezik költői kérdésnek” (1992b: 656). A szócikk írója tehát nemcsak szembeállítja a szónoki és a költői kérdést, hanem meg is von az előbbitől mindenféle értéket, hiszen elavultnak, a modern stíluseszményektől már idegennek, „bombasztanak számító” fordulatnak minősíti, ezzel szemben a költői kérdést esztétikai funkciójának tartja. A szakirodalomban nem található utalás efféle különbségtételre, sem a szónoki kérdés megbélyegző minősítésére, hiszen az az általános, hogy ezt a két fogalmat azonosítják.

Martinkó a szónoki kérdés fogalomértelmezésekor a kérdező szempontjára van tekintettel. Ennek alapján a szónoki kérdés két típusát különbözteti meg: az egyik esetben a válasz evidenciája miatt a kérdező nem vár választ, a másikkban „ő maga akarja megadni rá a továbbiakban a feleletet” (1992b: 656). – Eléggé körülhatárolatlan jelentésű ez az utolsó tagmondat. Ha ez kérdés-feleletet, párbeszédutárást jelentene, ez a megállapítás ellentmondásba kerülne a *Világirodalmi*

lexikon egy másik, a *költői kérdés* (1979: 426) szócikkével, amelyben ez a kérdésalakzat az egyszerű és a költői kérdés közötti átmeneti kategóriába sorolódik.

A hivatkozott szócikk a szónoki kérdés előfordulási helyéül a szónoklatokat, dialógusokat, vitairatokat nevezi meg, szó szerint értelmezve a szónoki jelzőt. Különbösen Martinkó három funkciót tulajdonít a szónoki kérdésnek: a figyelemfelhívást, a feszültségkeltést és a pátoszfokozást.

1.4. Az interrogáció mint funkciófordulás vagy mint a mintanorma eleme a pragmatikákban

Grice szerint (1988 [1975]: 237) mindig megvan az oka a normaszegésnek, amely hozzátartozik a mindennapi érintkezéshez.

Pléh Csaba *A szöveg mint aktualizált nyelv* című tanulmányában a grice-i társalgási alapelvek közül a minőségi maximát megsértők közé sorolja a *szónoki kérdések* jó részét is. Ezek meglehetősen durva utasítást vagy bírálatot takarnak: *Hányszor mondjam még?*, vagy elutasítást: *Honnan tudhatnám én?* Az egyedi indirekt felszólítások (*Mikor jössz haza?*) az alárendelt személy beszédében mindig felszólításként funkcionálnak, és ilyenkor a felszólítónak megvan a lehetősége arra, hogy „a szó szerinti forma álarca mögé bújhat” (1980: 155).

Pléh Csaba és Radics Katalin a *Beszédaktusok elmélete és a kommunikációkutatás* című tanulmányukban (1982: 104) a funkciófordulásoknak általánosan és egyedi módon érvényesülő fajtáit különítik el.

Levinson *Pragmatics* című kötetében a retorikai kérdéseket a grice-i maximák fényében vizsgálja. A következő példából indul ki:

Mussolini mérsékelt kívánt lenni?

Abban az esetben, ha a társaság résztvevői úgy hiszik, hogy Mussolini nem volt mérsékelt, akkor azt közvetíti a kérdés: 'Mussolini nem kívánt mérsékelt lenni'. Ebből arra a következtetésre jut a szerző: „Itt a kérdés komolyságának nyílt megszegésével megint a Minőség maximájának a megsértése generál implikaturát”¹⁷⁵ (1994 [1983]: 110), sőt tovább általánosít: eszerint a retorikai kérdések a maximák kihasználásának tulajdonítható implikaturákat foglalják magukba. Ezeket pedig egy társalgási maxima semmibe vétele teremti meg.

A társas érintkezés alapkérdéseit, nyelvi eszközeit és formáit elemző, Deme-Grétsy-Wacha által szerkesztett *Nyelvi illemtan* című kötet az udvariasság fokozatait illusztráló részben alakzatos kérdéseket is példának idéz a típus megnevezése nélkül: *Honnan a francból tudnám? Mit tudom én?*). A könyv sokkal több negatív hangvételű (terminus technicusszal nem jelölt) interrogációt említ, mint pozitívat. Íme a modortalanság rút példái az üzleti eladó szájából: *Ott van az orra előtt, nem látja? Nem látja, hogy tolom a kosarakat?!* vagy az orvoséból: *Mit képzelsz, mi vagyok én?* (1987: 175, 292, 279).

Bańczerowski Janus *A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról* című cikkének megállapítása szerint sok kérdő mondatban történik meg az, hogy az

¹⁷⁵ Levinson: Here, by overtly violating the sincerity of a question, once again an implicature is generated by a flouting of the maxim of Quality.

eredeti tudakoló funkcióját elveszti, és kérésnek, felszólításnak, fenyegetésnek, ingerlésnek, idegesítésnek, üdvözlésnek stb. a jelévé válik:

Ki akarsz kapni? (fenyegetés)

Muszáj kiabálnod? (ingerlés, idegesítés)

Ezeknek a megnyilatkozásoknak a megértését „az interlokútorok között megvalósuló sajátos együttműködési aktus” teszi lehetővé (1997: 53).

A kutató egy másik cikkében újabb kérdést vet fel, amikor azt hangoztatja, hogy a kommunikációs folyamatra vonatkozóan el lehet különíteni a használati normát és a magas (minta) normát (1998: 130). Az előbbi a kommunikációs aktus gyorsaságához és hatékonyságához a minimumot, az általános keretet biztosítja, az utóbbi a konverzációs viselkedés elveire és maximáira való tekintettel sajátos nyelvi eszközök kiválasztását jelenti, amelyben a nyelv lehetőségei, szépsége és gazdagsága tükröződik. A „norma kiválasztása a szociolingvisztikai szituációtól függ” (Bańcerowski 1998: 132). A használati norma szempontjából mellékes, hogy mondjuk, a fontos az, hogy mit mondunk és minek, tehát utasítást adó formát is használhatunk. A mintanorma viszont mivel együttműködést tételez fel, „kizárja az utasítások használatát” (1998: 131), tehát ilyenkor parancs helyett kérés hangzik el:

Mikor fogjátok abbahagyni ezt a beszélgetést?

Eszerint a retorikai kérdés a nyelvi mintaviselkedés kategóriájába tartozik. Tehát a kommunikációs helyzet csak részben, közvetve írja elő a közlési formát. A közlő, a kérdező nyelvi kultúráján múlik, hogy milyen kifejezési móddal él.

Stenström *An Introduction to Spoken Interaction* című könyvében a kérdések három típusát választja szét: az azonosítást váró (azaz kiegészítendő), a poláris (azaz eldöntendő) és a megerősítést váró kérdést, de hozzáteszi: „a kérdések mindhárom típusa használható más társalgási szükségletek ürügyén, azaz indirekt beszédaktusként”¹⁷⁶ (2001: 93). A kérdések tárgyalása kapcsán arra figyelmeztet: „Az azonosítást váró kérdéseket meg kell különböztetni az ún. retorikai kérdésektől, amelyeket általában szintén WH-s kérdő mondat fejez ki”¹⁷⁷ (2001: 94). Példája (*Miért költözne ide bárki is, amikor ötvenezer vagy harmincezer fontot kell fizetni egy házért?*) magyarázatokor megjegyzi: ez egyenértékű egy erőteljes állítással (mert a parafrázisa ez lehet: 'Természetesen senki sem akar ideköltözni').

1.5. Az interrogáció fogalmi tisztázatlanságának jelei a szakirodalomban

A legnagyobb szakirodalma az interrogációnak (retorikai, retorikus, költői, szónoki kérdésnek) van. Ez több okra vezethető vissza, például arra, hogy ez a leggyakoribb kérdésalakzat-típus, ezenkívül az interrogációt sokan nagy halmazként

¹⁷⁶ Stenström: [...] all three types of <question> can be used as a cover for other conversational needs, as indirect speech acts.

¹⁷⁷ Stenström: <Identification questions> should be kept separate from so called rhetorical questions which are also generally expressed by a WH-interrogative.

fogják fel, és a fogalma alá vonnak mindenféle kérdésalakzatot, illetve a többi alakzattal a szakirodalom csak kevesebbet foglalkozik.

A római szónoklattanok bizonyítják, hogy a retorika tudománytörténetének kezdeti állapotában több műszó is (erotéma, interrogatio, percontatio, quaesitio, quaesitum stb.) használatos volt egymás mellett a vizsgált alakzat megnevezésére. Ezek közül az utókor a külföldi szakirodalomban többnyire az interrogációval vagy a retorikai kérdéssel azonosítja a vizsgált alakzatot.

A magyar szakirodalomban kezdetben a latin terminológia hatására az „interrogatio” megnevezés volt használatos, később nyilván a magyarítás szándéka miatt keletkezik a „költői”, illetve a „szónoki kérdés”, sőt egyszerűen a „kérdés” terminus technicus. Ezek az említett megnevezések hol fedik egymást, tehát egymás szinonimáiként használatosak, hol egymás alá rendelődnék, hol teljesen függetlenek egymástól. Az alakzatot *interrogatio* latin terminussal is megnevezi Szvorényi (fölkérdezés 1851: 44), Laký (1854: 99, 1864: 57), Névy (1887:86), Szabó–Szörényi (1988: 177); megkülönböztető jelző nélkül csak *kérdésnek* mondja Weber (1930: 67), Terestyéni (1960: 185); három megnevezést (*kérdés*, *interrogatio*, *szónoki kérdés*) hoz rá Lengyel (1974: 74); *szónoki* vagy *költői kérdés* kettős elnevezésben használja Fischer (1981: 76), Szathmári (1961: 463); *kérdés* és *interrogatio* formával említi meg Négyesy (1895: 205), Zlinszky (1961 [1913]: 207); *költői kérdésként* külön néven tartja számon Fábían–Szathmári–Terestyéni (1958: 258–260); hol *szónoki*, hol *költői kérdésre* hivatkozik Rácz (1961: 228; 1980: 1148); csak a *szónoki kérdés* megjelölést használja Pléh (1980: 163); Ladányi *cicerói kérdésnek* minősíti (1962: 190); Károly Sándor egy helyen *szónoki* (1962: 41), más helyen *retorikai kérdésként* említi (1964: 77) a különben szó szerint azonos szövegkörnyezetben; J. Soltész *nem valódi kérdésnek* jelöli meg (1965: 194); Fónagy azonosítja a *szónoki* és a *költői* (1979: 185), sőt a *cicerói kérdést* is (1979: 428); Gáspári *költői kérdésként* jelöli meg, de megjegyzi: „szónoki vagy cicerói kérdésnek is nevezi a retorika” (1989: 95); Martinkó a *szónoki* és a *retorikai kérdést* azonosítja, a *költői kérdést* azonban nem, viszont azt állítja, hogy „ironikus modorban a szónoki kérdést is nevezik költői kérdésnek” (1992b: 656); Kiefer megfogalmazásából mellérendelő fogalomnak tűnik „a cicerói és a retorikai kérdés” (1983: 221); Péter Mihály a Kiefer által *cicerói és retorikai kérdésnek* mondottat egyik helyen *szónokinak* (1991: 154) nevezi, a másik helyen már *szónoki* (vagy *költői*) *kérdésnek*, vagyis azonosítja ezt a négy elnevezést; *költői*, *szónoki kérdésnek* és *interrogációnak* mondja Szerdahelyi (1995: 287); Kocsány a *retorikus*, illetve a *retorikai kérdés* fogalmat használja (1997, 2001); *retorikai kérdést* említi Pólya (1995: 36) és Kugler (2000: 384); Szathmári a *kérdés* (*interrogatio*) alfajának tekinti a *költői*, *szónoki* vagy *retorikai kérdést* (2004: 99).

Az elnevezések többsége azt sugallja: ez a kérdéstípus nem a mindennapi beszéd szokásos velejárója. Hiszen a *szónoki* azt jelenti: ’szónokokra jellemző, szónok által használt’, a *költői* ’költőre jellemző, a költői művekben szokásos’, *retorikai* ’szónoklattal kapcsolatos’. Noha a *retorikus* ’retorikai’ jelentésű az *Idegen szavak és kifejezések szótára* (1973) szerint, de köztudott az is, hogy az idegen

szóba besugárzó jelentéstartalom miatt mégsem válik a 'retorikai' szemantikai ekvivalensévé, mert pejoratív stílusminősítés kapcsolódik hozzá. Sok esetben különben mintha maguk a kutatók is hatása alá kerülnének e megnevezések elsődleges jelentésének, hiszen a *szónoki kérdést* úgy határozzák meg, mint a szónoklatban használatos elavult formát (Martinkó 1992b: 656), a *költői kérdést* pedig elsősorban a szépirodalmi szerepében elemzik, hiszen Fónagy így ír a költői kérdésről: „A költő egyfelől sűrítésre, nagyobb kifejezősége (→ *expresszivitás*) törekszik (→ *költői nyelv*)” (1979: 426). Holott teljesen igaza van J. Soltésznek, hogy „a szöveg élénkítésére, változatosabbá, fordulatosabbá tételére” szolgáló szónoki kérdések „nem is igen érdemlik meg a »költői« vagy »szónoki kérdés« elnevezést, mert hasonlóak a köznyelvben is akárhányszor előfordulnak” (1965: 193).

Az elnevezésbeli sokféleség azt is jelenti, hogy a terminológia együtt jár a fogalmi körök terjedelmének változó meghúzásával, és nyilvánvalóan ennek a hátterében az interrogáció fogalmával kapcsolatos tisztázatlanság bújkik meg.

Az ókorban még nem volt meg az igény a kérdésalakzat-típusok éles fogalmi szétválasztására. De különben a későbbi fogalommagyarázatokban is nemegyszer belefér az interrogációnak a 'feleletet nem váró' értelmezése mellé az is, hogy választ adó (Pintér 1925: 45; Fischer 1981: 76; Martinkó 1992b: 656).

Nem egyszer nem választják szét a szerzők a kérdésalakzatok típusait. Így jár el Zlinszky is, aki a következőt állapítja meg a *kérdésről* (*interrogatio*): „[...] művészi célja nem a tudakozás, hanem a figyelemgerjesztés. A költő rendszerint maga nyomban megadja rá a feleletet is” (1961: 207). A stilisztikus tehát minden kérdésalakzat-típust az interrogáció név alatt foglal össze. Ezt igazolják a példái, amelyek közül egy sem tartható interrogációnak, hanem vagy szubjekciónak, hiszen ellenvetéssel megvalósuló kérdés-felelet:

Hát Miklós nem örült a váratlan kincsen?

Hogy ne örült volna, abból semmi sincsen.

(Arany: Toldi X.)

vagy raciocinációnak:

Ki áll amott a szirttetőn, [...]

Az esti fénysugárnál?

Hunyadi ő, az ősz vitéz.

(Czuczor Gergely: Hunyadi)

Változó az interrogáció besorolása is rendszerezésekben. A retorikai kérdést általában alakzatnak minősítik, de egyes kutatóknál figura mivolta is megkérdőjeleződik (Bally 1951 [1905]: 269; J. Soltész 1965: 193). Cornificius szóalakzatnak (Kr. e. 86–82: 4, 15, 22) tartja, de többnyire a gondolatalakzatok közé sorolják (Cicero Kr. e. 56: 3, 53, 202–205; Quintilianus 94–95: 9, 2, 6; Szvorényi 1851: 67; Mitrovics 1878: 201; Névy 1887: 86; Négyesy 1895: 205; Weber 1930: 67; Lausberg 1960: 766–779. §; Lengyel 1974: 74; Ueding–Steinbrink 1986; Reboul 1991: 140; Robrieux 1993: 79; Göttert 1994: 60), ritkábban a mondataalakzatokhoz (Fónagy 1979: 184; Gáspári 1989: 95), a stílusalakzatokhoz (Fontanier 1977

[1821]), a gerjedező alakzatokhoz (Laky 1854: 99), a képző erőre szolgáló alakzatokhoz (Révai 1805), a stilisztikai célú alakzatokhoz (Szathmári 1958, 1961, 2004), illetve a retorikai alakzatokhoz (figures rhétoriques) számítják (Todorov 1967: 108), ezenkívül a pragmatikus alakzatokhoz (Gáspári 1996), a makrostrukturális alakzatokhoz (Molinié 1992). Corbett–Connors (1999 [1965]) és Cohen szerint viszont trópusként értelmezhető (1979: 123). Bár a μ csoport létrehozza a *Rhétorique générale*-ban (1970) az alakzatok rendszerét, azt a „négyzethálót”, amelyben a nyelvi szintek és a műveletek metszéspontjában az alakzatok elhelyezhetők, ám nem tünteti fel az alakzatok (figures) sorában az interrogációt. Hasonlóképp Van Dijk rendszerezésében (1980) sincs helye.

A kutatók egyetértenek abban, hogy az interrogáció nem valódi kérdés, csak formális, azaz álkérdő mondat – akár azért, mert mind a beszélő, mind a hallgató tudja a választ, akár azért, mert a kérdező önmagától kérdez –, funkciója ugyanis nem a tudakolás, hanem a figyelemfelkeltés. Ugyanakkor a kutatások azt is jelzik, hogy több okból is érdemes óvatosan bánni az interrogáció és az álkérdés azonosításával. Egyrészt mint minden funkcióját változtatott mondatból, így a kérdő mondatból sem törlődik teljesen a kommunikációban az ősi szerep: a tudakolódás, így megőriz valamit – a ’tudni akarom, hogy...’ komponenst – eredeti szemantikai szerkezetének egy részéből (Péter Mihály 1991: 157), azonkívül a modern logika álláspontja szerint pragmatikai szempontból egyáltalán nem álkérdés. Az interrogáció pragmatikai megítélése nem egységes ebből a szempontból: Ladányi (1962: 1919) valódi kérdésnek, Kiefer (1983: 222) álkérdésnek tartja. Érdekes összevetni Ladányinak és Kiefernek arra a beszédhelyzetre vonatkozó megállapításait, amelyben mind a kérdező, mind a kérdezett ismeri a választ. Az előbbi kutató szerint az ún. cicerói kérdések típusa „szemantikailag ugyan álkérdéseket foglal magában, pragmatikusan azonban valódi kérdéseknek tekinthetők” (1962: 191), Kiefer viszont éppen pragmatikai szempontból nem tekinti ezeket valódi kérdéseknek. Ladányi érvei a következők: „Igaz ugyan, hogy kérdező és kérdezett egyaránt ismeri a választ. Valamilyen módon azonban *különbözőképpen* ismerik azt. A figyelmeztető kérdésnél pl. a válasz a kérdező tudatában *jelenvaló*, míg a kérdezettnek éppen a hozzá irányított kérdés által *tolul* a tudatába, emlékezetébe, s ezzel szuggesztíven és promotívan hat reá. Ugyancsak ismeri a hallgatóság a szónok által feltett cicerói kérdés válaszát. De a tény, kérdés alakjába öltöztetve, patetikusán kimondva emocionálisan felerősíti azt, ami különben tudott, s ezzel kiingerli a felelet hangos és hangsúlyozott kimondását (vagy elgondolását). Ezért a szónok (a kérdező) pragmatikus pozíciója mindig különbözik a közönség pozíciójától, mert a szónok szándékosan-tervszerűen hozza létre a hallgatóságban a kívánt reakciót” (1962: 191). Kiefer viszont így érvel: mivel mind a beszélő, mind a hallgató tudatában van annak, hogy a másik ismeri a választ, a „kérdés nem értelmezhető valódi kérdésként, hiszen a kérdésnek megfelelő logikailag nyitott struktúra már lezárult a kérdés elhangzásakor” (1983: 221).

A retorikák az alakzat fogalmát használják az interrogációra, a stilisztikák viszont a retorikától való függetlenedés jeleként többnyire nem alakzatként, hanem stílussajátságot eredményező mondatfajtaként tárgyalják. A modern interrogatív

formális logika ítéletnek tartja a retorikai kérdést, a hermeneutikai filozófiában álkérdésként, a pragmatikában funkciófordulásként, a beszédaktus-elméletben indirekt illokúciós tetteként, az inferenciaelméletben konverzációs implikaturaként értelmezik.

Az irodalmi lexikonok által rögzített fogalomértelmezések között sok ellentmondás van a szónoki, a költői és a retorikai kérdés azonosítása, illetve szembeállításai miatt. Az irodalomtudományi értelmezések – alapvetően a retorikához kötöttségük miatt – nem igazán hoznak újszerű elemeket, sőt miközben erőteljesen kidomborítják az alakzatok szépirodalmi szerepét irodalmi példák illusztrálásával, ugyanakkor a köznyelvi előfordulás figyelmen kívül hagyása miatt még a retorikához képest is szűkebben értelmezik a problematikát, valamint mindenféle kérdésalakzat-típust szónoki vagy költői kérdésként említene.

Az interrogáció akusztikumával kapcsolatban megoszlanak a vélemények. Lausberg a hangoztatásának viszonyítási pontjaként a kijelentő mondatot jelöli ki (1960: 380). Ugyanezt vallja Ladányi (1962) és Gáspári is (2001: 21; 2003: 95). Fónagy a felkiáltó mondat ereszkedő hangmenetével rokonítja (1967: 294), Kocsány az interrogáció különleges intonációját az eső befejezésben látja (1997: 252), Bartók ellenben az egyenletesen emelkedést véli jellemzőnek (1978: 102).

A retorikusok többsége azt állítja: nem várunk választ az interrogációra, ugyanakkor mégis nem egy retorikus említi a választ (Szilágyi 1992; Martinkó 1992b), holott a válasz emlegetése csak két esetben indokolt: a valódi kérdés kapcsán, vagyis amikor a hallgató feleletet ad, vagy a kérdésalakzatok közül a szubjekció, a raciocináció használatakor, azaz akkor, mikor a kérdést feltevő maga meg is válaszol a kérdésére, vagyis áldialógust teremt. Az interrogációban ugyanis nem a válasz implikálódik, hanem magának a kérdésnek van olyan implicit jelentése, amelyet mind a beszélő, mind a hallgató azonos módon értelmez. De az interrogáció jelentése és egy esetleges válasz egybe is eshet: a *Ki lát az emberek fejébe?* jelentése és a rá adható felelet: 'Senki sem lát az emberek fejébe', de eltérő is lehet: a *Miért nem jössz már?* rejtett jelentése álkérdésként: 'Gyere már!', a válasz sokféle lehetne (és ezzel át is minősülne valódi kérdéssé, mintha információt tudakolna a kérdező): *Úton vagyok;* vagy: *Megyek már, de csúcsforgalom van;* vagy: *Mert lekéstem a vonatról.* stb. Emiatt azt gondolom, hogy nem azt célszerű hangoztatni, hogy „a válasz ismert mind a beszélő, mind pedig a hallgató számára, és mindketten tudják ezt egymásról” (Kiefer 1983: 221), hanem az implicit jelentés ismeretéről kellene beszélni. A bennfoglalt jelentés függvénye a kontextuális-pragmatikai implikációnak, világtudásunknak (Kocsány 1997: 256), a szövegkörnyezetnek (J. Soltész 1965: 194; Kocsány 1997: 256), a kérdés tartalmának (J. Soltész 1965: 194), illetve ezek összhatásának. A kommunikáló felek ezt olyan evidenciának tartják, amelyet nem kell explicitté tenni, ebből következik, hogy az interrogációra nem várunk választ. Valójában tehát nem a válasz tudásáról van szó, mert az interrogáció éppen nyelvi megformáltsága révén nem is igényel választ, hiszen megállapításként, felszólításként, felkiáltásként, óhajtásként értelmezi a befogadó.

Az interrogáció szerepét, használatának célját különbözőképpen jelölik ki a szakirodalomban: „stilisztikai célú” (Szathmári 1961: 462), „stiláris értékű” (Károly Sándor 1964: 77), „esztétikai funkciójú” (Fónagy 1979: 426; Gáspári 1989: 95). Az „esztétikai” jelző túlságosan leszűkítő jelentésűnek tűnik, hiszen mivel nem minden interrogáció (*És még te beszélsz?*) tölt be esztétikai szerepet, ezért kizárni látszik a nem esztétikai célzatúakat, a köznyelvieket.

A szaktudományos vizsgálatokkal kapcsolatos problémák alapvetően abból erednek, hogy a tudományágak – a retorikák kivételével – nem különítik el egymástól a kérdés alakzatait, mindet a *retorikai/retorikus/szónoki/költői* kérdés fogalma alatt vonják össze. Márpedig ezek többnyire világosan szétválhatnak a beszédhelyzetben és szövegkontextusban.

2. AZ INTERROGÁCIÓ FUNKCIONÁLIS ÉS PRAGMATIKAI SZEMLÉLETŰ ÉRTELMEZÉSE

2.1. Az interrogáció szerkezete

Az interrogáció egyelemű, hiszen ez a dialogikus alakzat „csonka”, mert csak a kérdés fogalmazódik meg. A szöveg folytatás nem válasz a kérdésre:

*És mond: Honfi! mit ér epedő kebel e romok ormán?
Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?
Messze jövőddel komolyan vess össze jelenkort;
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derűl!*
(Kölcsey Ferenc: Huszt)

2.2. Az interrogáció akusztikuma

Az akusztikum lényeges velejárója az interrogációnak, mert sok esetben egyetlen jelölője. Ez jól érzékelhető akkor, ha egy kérdés valódiként és alakzatoként is használható. A *Mikor méggy már el?* információt kérő szerepben semleges stílusértékű, de ha *'Gyorsan tűnj el innen!'* jelentésű, akkor már interrogációként érzelmileg telítettebb, rosszalló sürgetés. A beszédhelyzettől függően tehát ugyanaz a kérdő mondat más pragmatikai értékű megnyilatkozás, és ennek nyelvi jelölője az eltérő dallamvonal. Valódi kérdésben a *mikor?* kérdőszón van a dallamcsúcs, attól kezdve ereszkedik a hanglejtés:

Mikor méggy már el?

– –
 –
 –
 –

Viszont interrogációként hangoztatva kis hangközökkel lebegtetett dallamú:

Mikor méggy már el?

– –
 –
 –
 –

A hanglejtésére szerint az interrogáció intonálása világos eltérést mutat a felvilágosítást kérőéhez képest. Az interrogáció és az azonos hangsorú valódi

kérdés audiális variánsok, hiszen szupra- és aszegmentális eszközeikben (a hanglejtésben, hangsúlyban, szünettartásban) heterofonok. Mivel az interrogáció intonációja nemcsak a megnyilatkozáshoz, hanem a mondathoz is hozzátartozik, ezért a nyelvi rendszer része.

A mindennapokban gyakran tapasztalt tény az, hogy egy kérdés a szituációban kizárólag az intonáció révén válik alakzattá, mert jellegzetes hanglejtése önmagában is retorikusságteremtő erejű:

[Ksz.]: *Ezt tanultátok az iskolában? Ennyit mászni ezért? Azért a harmincegy forintért? Ez bók akart lenni?* [ti. ha sértés hangzik el]; *Jobbat nem tudsz ajánlani? Maga nem hallott róla? Nem szenvedsz te véletlenül optikai csalódásban?*

Mivel ténylegesen az akusztikus forma teszi retorizálttá, átértelmezetté a kérdő mondatot az intonáció megmásításával, az interrogációban tehát a jelentésképzés elsősorban az akusztikus vezérlés függvénye, sőt a hanglejtés szükséges és elégséges feltétel egy kérdés retorikaiként értelmezéséhez.

2.3. Az interrogáció szintaktikai jellemzői

Különösen azokban a kérdő mondatokban magától értetődő a különbség a valódi kérdés és az interrogáció között, amelyekben van alakzatot jelölő nyelvi jel: például lexikai többlet (*hát; de minek* stb.):

Hát demonstrálnánk, ha nem volna kétes?

(Székely János: Protestánsok)

2.3.1. Grammatikai személyjelölői

Bizonyos grammatikai formák sztereotípiája szerepet játszhat az interrogációk frazeologizálódásában, jól látszik ez például az igei állítmány mód-, idő-, szám- és személyhasználatán. Az interrogációknak pragmatikai okokra visszavezethető gyakori grammatikai sajátosságuk az, hogy az igei állítmány egyes szám első (*Mi gondom rá? Mit tudom én? Mi az ördögöt csináljak?*) vagy második személyű (*No mit bámulsz? Mit háborgatsz? Mit lopod a napot? Mit ki nem találasz? Ott-hon is a szőnyegre hamuzol? Most mit játszod az eszed? Mire vágysz fel?*), illetve ezekre a személyekre utaló névszói ragos alakok fordulnak elő bennük (*Ez neked tél? Ez magának ház? Mi lesz veled emberke? Nekem akarod ezt bemesélni? Nekem mondd, a tanárnak? Csak nem ment el az eszed? Hogyan beszélhetsz így apáddal?*).

Ugyanakkor viszont míg a második személyű alakok kettős értelmezésnek nyitnak utat (valódi és formális kérdés), addig a 3. személyű igealakokban egyértelműbb, hogy kérdésére feleletet nem vár a beszélő. Ugyanis míg a második személyű igei alakokat tartalmazó kérdés sokszor valódinak is felfogható (*Mit akarsz itt, te kis görcs? Nem szégyellsz mindenkitől tarhálni?* Kardos–Szűts; *Mit bámulsz?* Kövecses; *Te normális vagy?* Hoffmann), addig a harmadik személyű formában kézenfekvőbb a retorikai alakzatként értelmezés lehetősége (*Mit diszkózik ott a sorban? Kis; Mit akar ez a babszem?* Kardos–Szűts; *Kit érdekel?* Kövecses; *Ki tudja, mit hoz?* [a jövő] Ksz.).

2.3.2. Mód- és igeidő-használata

A tapasztalat szerint a szokásos kijelentő módú alakok mellett elég gyakori az interrogációban a feltételes mód használata:

Ksz.: *Mire mennénk, ha... Ki hinné?*

KATA. *S ha fiatalon, amikor nekem is voltak aduim, nem bántott, hogy a judíciumod nem egész erős, mért éreztetném veled most, amikor magam is tudom, hogy nincs kártya a kezemben?*

(Németh László: A kis család)

Bár az interrogáció alapvetően közömbös az igeidő-használattal szemben, a logikai minőségnek és a grammatikai időnek a kapcsolata az óhajtó mondatokban mégis sajátosan alakul, hiszen a múltra vonatkozó negatív óhaj állító formájú:

Ó istenek, miért kellett megélnem ezt? [’Bárcsak ne kellett volna megélnem’.]

(Babits Mihály: Laodameia)

Látható, hogy a teljesülhetetlen óhaj feltételes mód múlt idejű.

A múltra vonatkozó pozitív óhaj viszont tagadó formájú:

Mért nem inkább vitted a drága heidelbergai dombokat? [’Bárcsak vitted volna...’]

(Babits Mihály: Egy filozófus halálra)

2.3.3. Szórendje

Az interrogációk szórendje eltérhet a valódi kérdésektől a felkiáltó jellegű és éppen ezért fokozó értelmű kérdő névmás hatására. A valódi kérdés kirekesztő szórendű: *Hányszor kértelek meg?*, az interrogáció viszont az érzelmi indíték, a bosszankodás jelzéseként összefoglaló: *Hányszor megkértelek?* [’Sokszor megkértelek!’]

2.4. Az interrogáció lexikai jelölői

[Ez a rendszerezés valós (az ÉKsz.-ből, az ÉrtSz.-ből, a Ksz.-ből, szlengszótárakból és szépirodalomból gyűjtött) nyelvi anyagra épül.]

A pragmatika szerint az interrogáció az a kérdéstípus, amely a beszédhelyzet és a szövegkörnyezet ismerete nélkül többnyire többértelmű, és csak azáltal lesz egyértelmű, hogy a szó szerinti jelentésének és a kontextus, illetve a szituáció által módosított jelentésének összefonódása révén az utóbbi válik dominánssá. A magyar nyelvű interrogációkkal kapcsolatban a szótári anyag alapján az a megfigyelés adódik, hogy sajátos lexikai jegyek (bizonyos szófajok, szavak, illetve elemkombinációk) kétségtelenné teszik a kérdés alakzat voltát (*Ezért a pénzért még dolgozzak is? És még te beszélsz?*).

2.4.1. Pragmatikai partikulái

A partikulák az interrogációk pragmatikai mutatói (*hát, talán, is, csak, már, még*). Ezek inkább csak színezői, de nem feltétlen velejárói az interrogációnak, hiszen többnyire nélkülük is ilyen típusú mondatként szerepelnének az intonáció következtében, vagyis ilyenkor ezek a nyelvi elemek csupán retorikusságjelölők.

csak

A *csak* partikulát rendszerint a mondat élén az ÉrtSz. szerint megütközés, méltatlankodás, felháborodás kifejezésére használják tagadó alakú eldöntendő kérdésben: *Csak nem ment el az eszed? Csak nem háborodtál meg?* (Gárdonyi Géza) – A majdnem képtelenségnek hangot adó megütközésnek az eszköze a *csak* partikulával szerkesztett felkiáltás: *Csak nem veszed föl ezt az ódivatú kalapot?* – A Ksz.-ból több adat is idézhető a *csak*-nak erre a szerepére: *Csak nem hagyom bennük azt a tizenkét forintot? Csak nem gondoltad komolyan, amit mondtál? Ehhez csak nem kell diploma? Csak az én tisztelemre vagy ilyen undok?*

hát

Az ÉrtSz. a *hát* partikulának több olyan viszonyjelentését is felveszi, amely kérdés bevezető szavaként a retorikusság erősítéséhez járul hozzá. Erős felindultság, megütközés, méltatlankodás, bosszankodás, harag közlésének jellegzetes eszköze: *A tarka zebedeusát ennek a vármegyének, hát nem tudják nappal megcsinálni azt a hidat?* – De állítás értelmében használt tagadó vagy pozitív jelentésű negatív alakú kérdés bevezetésére is alkalmas, mint ahogy ezt a szépirói szövegek is mutatják: *Nekem a bor hogy mikép is / Ártana? Hát hiába voltam volna / Katona?* (Petőfi Sándor). *A bizony nem akar egyebet, mint Fannyt elvinni a háztól és magánál tartani örökre...* – *És miért? szeretném tudni, miért. Hát nem neveltem én őt tisztességesen?* (Jókai Mór). – Bizalmas nyelvhasználatban 'nem úgy van? nincs igazam?' jelentésben a *Hát nem?* a közlés megerősítését váró fordulatként használatos: *Ezt igazán tudhattam volna! Hát nem?* – Sértődöttséget mutat 'kinek mi köze hozzá? semmi közöd (közötök, közük) hozzá!' jelentésben a *Hát aztán?*

Az ÉKsz. nyomatékos állítást helyettesítő kérdés bevezetésére tartja alkalmasnak: *Hát nem volt még elég?* – A Ksz.-nak jó néhány adata is jelzi, hogy az indulatszószerű *hát* partikula az interrogációval kifejezett felháborodás nyomatékosítója: *Hát ellenségem vagy te, hogy ilyet mondasz? Hát hazudnak az álmok? Hát normálisak ezek? Hát lehet ezt életnek nevezni? Hát van magának szíve? Hát van neked lelked?* – Bizalmas nyelvbe való a *Hát nem?* kérdés 'ugye (igazam van)?' jelentésben, illetve a *Hát aztán!?* (ÉKsz.) 'kinek mi köze hozzá!' jelentésben.

Szépirodalmi szövegben is a nagyobb nyomaték kedvéért használatos:

Hát mégis el kell kezdeni

A csatákat elveszteni?

(Tóth Árpád: Egy-két sugárnyi régi nap)

MARA. *Hát mit állsz itt?*

(Szakonyi Károly: Honkongi paróka)

FEKETE. *Hát lehet itt verset írni?*

(Görgey Gábor: Fejek Ferdinándnak)

RIZI. *Hát azt én honnan tudjam?*

(Örkény: Pisti a vérzivatarban)

Szónoklatban a felháborodás hangnemét erősíti:

Hát kóborlókkal, hazátlanokkal, gonosz életűekkel kell-e az ezredeket megrakni? A katonaság talán fenyítőház?

(Kölcsey Ferenc: A sorsvonás tárgyában)

Ezekből is látható, hogy a *hát* pragmatikai mutatója a funkcióját módosított kérdésnek, de a pragmatikus jelentés e nélkül is kifejezhető.

is

Az ÉrtSz. szerint szerepelhet az *is* többnyire feltételes, ritkábban pedig kijelentő módú igével is akkor, ha általában tagadást jelent, vagy azt sugalmaz. Állító alakú kiegészítendő kérdés kérdő névmása, kérdő határozószava után tagadó jelentésű a közlés: *Ki is lehetne más? Hol is lehetne másutt?* Illetve hasonló kérdésekben azt jelzi, hogy a kérdéses dolog nem lenne célszerű, a beszélő nem látja célját a szóban forgó dolognak: *De miért is jött volna?* – A Ksz. adatai is arról győznek meg, hogy az *is* jelentéserősítő funkciójú: *Ezért a pénzért még dolgozzak is?*, valamint lefokozást jelent a következő nyelvi adatokban: *Az is tudomány?* [orvostudomány]; *Az is pénz?* [négy forint]; *Az is egy sport?* [sakk].

már

A *már* partikulát az ÉrtSz. kétféle viszonyjelentésben tünteti fel úgy, mint amely a kérdés jellemzője. Egyrészt valóságos, jövőre utaló időviszony kifejezésére szerepel türelmetlen óhajtásban, sürgetésben: *Mikor leszel már meg?*, másrészt érzelmileg színezett beszédben nyomósító szóként főként bosszúság, méltatlankodás, tiltakozás hangsúlyozására: *Már ilyen ki hallott?* – A Ksz.-ből vett *Már menni akartok?* kérdés marasztaláskor használatos fordulat a *Maradjatok még!* felszólítás helyett, illetve annak értelmében. A *Már ennyi öröme sem lehet az embernek? Már kérdezni sem szabad?* mondatok tanúsága szerint a *már* csupán nyomósítja az interrogáció sugallt jelentését.

még

A *még* partikula az ÉrtSz. példái alapján érzelmileg erősen színezett mondatban bosszankodás, felháborodás kifejezésére használható fel 'ráadásul meglepő, nem várt módon' jelentésben: *Még te beszélsz?* – Méltatlankodás kifejezésére mellékhangsúllyal vagy hangsúlytalanul is alkalmas: *Hát még mit nem?* – Sőt kihagyásos mondatokban is képes neheztelést érzékeltetni: *Még hogy én mondtam?* – Az ÉKsz. szintén felveszi a felháborodás érzelmileg színezett kifejezésére a *még*-nek ezt a jelentését: *Még ő beszél?* – A Ksz. adatai között a *Még annyi segítséget se várhat el az ember? És még te beszélsz? Még hogy ő?* [Kacagnom kell.]; *Egész évben a pofájukat bámulom, még nyaralni is velük menjek?* mondatokban a *még* retorikusságot erősítő elemként szerepel a nemtetszés sugallására.

talán/tán

A *talán/tán* partikula az ÉrtSz. szócikke szerint különösen érzelmi telítettségű eldöntendő kérdés színezésére használatos gúnyos vagy méltatlankodó kérdés nyomósító szavaként (*Tán a tudomálynak éljek?* Petőfi Sándor), illetve megütközést, méltatlankodást, felháborodást kifejező kérdésben (*Tán nem ettél meszet?*) nyomósító szóként kiváltképp olyankor, ha a megszólított nem akar valamit megten-

ni, vonakodik valamitől, amit (jogosan) elvárnak tőle (*Tán én tegyem meg helyetted?*).

Az ÉKsz. gúnyos stílusminősítéssel, felháborodott vagy méltatlankodó hangnemű kérdés nyomósító szavaként idézi példamondatában: *Talán én menjek el helyetted?* – A Ksz.-ban adatolt mondatokban a retorikusság erősítésére szolgál: *Az talán külön?* *Az talán nem káros?* *Talán nem telik ki a munkaidejéből?* [a sorban állás]; *Talán az asztal körül kergettek gyerekkorodban, ha nem jégkockával ittad a whiskyt?* *Miért, nekem talán könnyű volt?* – Sajátos az utolsó mondat, mert elliptikusan formált első tagmondatában a *miért?*-tel kétszeresen nyomósítottá válik a kérdés retorikus jellege.

végre

A *végre* partikulával nyers, sürgető felszólítást közölnek megfelelő intonációval:

Abbahagynád végre? Elindulnátok végre? Eltűnsz végre?

egyáltalán

Ez a partikula a dolog kétségbevonását sugallja:

MARA. *Érzed egyáltalán a jelentőségét?*

(Szakonyi Károly: Honkongi paróka)

-e

Az *-e* kérdő partikula az ÉrtSz. szerint fokozza a retorikusságot az olyan kérdésben, amelyre nem várunk feleletet, mert a felelet magától értetődik: *Nem figyelmeztettek-e előre, hogy...?* *Nem látjuk-e valamennyien, hogy...?* A szótár idézte példák a főmondatukban tartalmazzák az *-e* kérdő partikulát, és a mellékmondat kipontozása annak tartalmi kötetlenségét mutatja. – A Ksz. a Petőfi Sándor-versből is ismert sort közhelyként veszi fel: *Van-e, ki e nevet nem ismeri?* *A Lehet-e igaz barátság férfi és nő között?* mondat pedig nem valódi kérdésként is értelmezhető, ha a két nem közötti barátság képtelenségét sugallja: 'Nem lehet igaz barátság férfi és nő között'.

Szónoki beszédben ráadásul az *-e* kérdő partikula kissé archaikus-irodalminépies változata még sajátos ízt, stíluszínezetet is ad a megszólalásnak:

Tudták-e azok a parasztságból fölhuzakodott csendőrök, hogy apáik és ősük végtelen sorát kinozták meg és gyötörték meg? Nem kellett-e ezt a büntettet és az öreg paraszt keservét továbbkiáltanom szerte az országba? Nem kellett-e a nemzet lelkiismeretéhez verni?

(Féja Géza beszéde a Márciusi Front megalakulásának évfordulóján. 1977. márc. 14.)

A következő Tóth Árpád-versben az *-e* partikula a cselekvőképesség teljes megkérdőjelezését sejteti:

*Akartam lenni csillag én is,
A Végtelenség gyermeke,
Valaki, aki szárny is, fény is,
Örök szépségek hírnöke –
De lehet-e repülni annak,
Ki teste rabszolgája lett,*

*Kinek már mindenekefelett
Csak „hő”-i és „kiló”-i vannak,
S ki csak csomó rút vegyi bomlás?
(A Palace-ban...)*

Gyakori az -e a köznyelv interrogációiban is: *Csoda-e, ha az ember megbolondul? Nem halljuk-e naponta, hogy...? Nem olyanok-e, mint...?*

2.4.2. Pragmatikai szerepű redundáns kötőszói

A pragmatikai szerepű kötőszók sokszor segítik az interrogációként értelmezést, mert hatással vannak a sugallt jelentésre, de így is csak jelölői a retorikusságnak.

hogy

A *hogy* kötőszó pragmatikai szerepét mutatja a Ksz. adata:

Hogy ez mit tudna mesélni?

és

Az *és* kötőszó is lehet retorikusságjelző elem, mert nyomatékot ad a kérdésnek a megnyilatkozást a beszédelőzményhez kapcsoló partikulaként:

És akkor mi van? És mi ebben a pláne? És még te beszélsz?

de

A *de* érzelmileg színezett ellenvetésszerű gondolat bevezetésére alkalmas:

De hol is akadna ügyvéd

Ki a fülemile fütttyét

Mai napság felvállalja?

(Arany: A fülemile)

Nem tudott ellenállni, jóllehet, mint később megtudtam, trénere, aki jelen volt a meghívásnál, eleve bejelentette tiltakozását a vizitelés ellen.

De lehetett-e Júliának ellenállni? Ma sem lehet.

(Csáth Géza: Úszóverseny)

GÉZA. *De hát honnan sejtethetük volna, mi lakozik ebben a vézna borbélyban?*

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

2.4.3. Mondatszintű tagadó- és kérdőszói

Ezek a lexikális elemek az állítás megerősítésére szolgálnak:

FOGLYOS. *Hát te akartad, nem? Te ugráltál, hogy jöjjünk ide, nem?*

(Bereményi Géza: Halmi)

MARA. *Megmagyaráztam neked, hogy csináld, nem?*

(Szakonyi Károly: Honkongi páróka)

FOGLYOS. *Félsz, kisfiam, mi?*

(Bereményi Géza: Halmi)

APA. *Letagadták neked, hogy létezem, mi?*

(Bereményi Géza: Halmi)

2.4.4. Nem mondatszintű tagadósói

Hogy tagadószó is lehet interrogációt teremtő erejű, nem egy adat bizonyítja. A *Hát még mit?* (ti. *akarsz, kérsz*) lehet valódi kérdés, de sajátos intonációval már interrogáció, viszont a *Hát még mit nem?* csak interrogáció lehet. Vagy *Mit találsz ki?* valódi kérdés, a *Mit ki nem találsz?* interrogáció.

2.4.5. Faktivitást jelző szavai

A faktivitást meghatározott jelentésű igék és főnevek hordozzák. A faktív, azaz tényre vonatkozó igék az interrogációban megkérdőjelezik a *hog*y vagy a *ha* kötőszós mellékmondatba foglalt tényállást:

Milyen nyomorult helyzet, ha valaki nem tagadhatja le azt, amit szégyenletes bevallania! Ha már a város lakói előtt nem szégyelled magad, hogy lehet az, hogy az öreg katonák előtt sem? Mert hát akadt Brundisiumban olyan katona, aki nem látta őt ott? aki ne tudta volna, hogy a te üdvözlésed kedvéért tette meg azt a több napi utat? aki ne keseredett volna el, hogy olyan későn ismeri fel, milyen hitvány ember szolgálatába szegődött?

(Cicero: Antonius elleni 2. Philippica. 25. Ford. Maróti Egon)

VALÉR. **Tudja**, hogy nekem milyen szép, kényelmes műteremlakásom van?
(Hubay Miklós: Tüzet viszek)

Az ÉrtSz. több ilyen formát felvesz az anyagába:

Nem figyelmeztettek-e előre, hogy... Nem látjuk-e valamennyien, hogy...

A faktivitás kifejezője lehet olyan főmondati elvont főnévi fogalom is, amelynek megfeleltethető a mellékmondat tartalma:

BÖNGE. *Gondolod, hogy én még tudok félni valamitől? De minek hozzak bajt rád az-
zal, hogy Géza itt talál? A törvény annak idején kitiltott minden hajlékból. Jó az ne-
ked, ha épp a szobádban lel?*

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

*Csoda-e hát, ha 1848. március 15. napja, megtisztító-megújító katarzisunk kezdete
minden magyarnak – éljen bárhol is a Földön! – szívbéli ünnepe s szent, miként a ke-
resztényeknek a karácsony, a Messiás, a Megváltó születésének boldog napja?*

(Bertók László márc. 15-i beszéde)

2.4.6. Birtoklást kifejező igéi

A birtoklást kifejező igék alakzatos kérdő mondati használata jelentésadáskor mindig a logikai minőség átcsapását eredményezi:

Ksz.: **Van** neked fogalmad arról, mi volt ott bedobva? [’Fogalmad sincs...’] **Nincs** neked röntgenszemed, hogy mindent meglátsz? [’Neked röntgenszemed van.’] **Nincs** neked valami bajod? **Nincs** itt a Földön épp elég bajunk?

2.4.7. Kérdő névmásai

A kérdő névmások – bár valódi kérdések elemei is, hiszen nélkülük kiegészítendő típusú kérdések nem alkothatók meg – interrogációban szerepelve retorikussá-

got jelölő elemek lehetnek. Sok esetben ezek is csak pragmatikai szerepű lexikai jellemzők. Hogy például a *Mit tudom én?* interrogációban a *mit* mennyire csak töltelékszó, jelzi az a tény, hogy a mondat jelentésének a sérülése nélkül beilleszthető volna az *azt* mutató névmás is, mutatva, hogy a *mit* grammatikailag funkciótlan lexéma, illetve kicserélhető lenne egy másik pragmatikai szerepű elemmel: *Hát tudom én?*, sőt ki is hagyható a felháborodott hangvétellű *Tudom én?*-ből, mert mindegyik forma a 'Nem tudom'-mal egyenértékű.

A főnévi kérdő névmások

ki?

A *ki?* kérdő névmásnak az ÉrtSz. sok olyan jelentését megadja, amely interrogáció születésekor realizálódik. Így használatos érzelmileg színezett mondatban kérdő vagy felkiáltó hangmenettel, de gyakran a kérdő jelleg háttérbe szorulásával is akkor, ha a választ nem váró tagadó közlés főleg méltatlankodást, rosszalást fejez ki. Ilyenkor a magától értetődő jelentés: 'senki!': *Ki hinné?; Ki tudja, mikor üt rajtad az ellenség?* (Petőfi Sándor); *Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? / Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg?* (Arany János); *Ki értené, ha fölkiáltanék, vagy porba hullanék?* (Kosztolányi Dezső). – A *ki?* nyomatékos állítás vagy tagadás értékében is szerepelhet: *Ki más lehetne, mint...* ['Csak ő lehet', 'Senki más nem lehet'.] – Sajátosak a megszorító kiegészítést tartalmazó kérdések. A *Ki volna őszinte, ha én nem?* interrogációhoz 'Én igazán őszinte vagyok' jelentést lehet társítani. A *Ki legyen szolid diák, ha az nem, ki maga is tanár lesz?* (Babits Mihály) jelentése: 'Legyen szolid diák az, aki tanár lesz!'. Vagyis a jelentéstudajdonítás ezekben a mondatokban tagadással átfordítással nem végezhető el. – Formálissá vált kifejezésben a *ki?* a határozatlanság körülírására szolgálhat: *Ki tudja, ki (mi, hol, honnan, hová stb.)? Ki tudja, kihez húz ez az ember!* (Gárdonyi Géza). – A bosszankodás tudtul adása névelős nyomósító szóval válik hangsúlyossá: *Ha elhagyott, ő bánja meg, Ki a fene sajnálja meg.* (Népköltés) – Ugyanez a forma névelőtlenül régies hatást kelt: *Tél apó! Ki ördög hitta kelmedet.* (Arany János); *Ki manó utazik manapság hintón?* (Krúdy Gyula). – Esetleg a nyomósító szó ragozva is szerepelhet a *ki?* ragozatlan formája mellett: *Ki az ördögnek jutna eszébe az a gondolat, hogy annak a rongyos falucskának védelmére építették volna a sastanyát a vár építői.* (Krúdy Gyula)

Az ÉKsz. a ragozatlan formájú *ki?* kérdő névmást olyan érzelmileg színezett kérdésben adatozza, amelynek a nyomósított formájában a kérdő jelleg háttérbe szorul: *Ki a fenét érdekel ez?*

A Ksz. *ki?* kérdő névmással rögzített formái közül több interrogációnak minősíthető, hiszen ezeket tagadó megállapítás értékében használjuk: *Ki figyel oda? Ki tart vissza? Ki fizeti ezt meg nekem? Ki tudja, mit hoz? [a jövő]; Ki tudja, mit tartogat? [a jövő]; Ki kérdezett? Ki lát az emberek fejébe? Ki számolja az ilyesmit? [kínáláskor]; [Mindig azok disszidálnak, akiknek itthon is jól ment.] Ki érti ezt?; Persze, aranyat és kábítószert igen, de ki jut hozzá ilyesmihez?; [a civilizáció Áldás vagy átok?] Ki tudja?*

A szlengszótár (Kövecses) durva felszólításként veszi fel a beszéd abbahagyását kívánó, 'Hallgass el, mert senki sem kérdezett!' jelentésű *Ki kérdezett?* formát, ezzel szemben közömbösséget árasztónak értékeli a 'Senkit nem érdekel!' jelentést hordozó *Kit érdekel?* (Hoffmann, Kövecses) formát.

mennyi?

A *mennyi?* mennyiséget jelentő melléknévi kérdő névmás főnévi értékű *-t* ragos alakban csodálkozás, megdöbbenés kifejezésére 'milyen sok!' fokozó, sőt túlzó jelentéssel telítődik a Ksz. adatában: *Öregem, van fogalmad róla, mennyit lehet ott kaszálni?* ['sok pénzt nyerni'].

mi?

A *mi?* főnévi kérdő névmást az ÉrtSz. érzelemmentes mondatban 'valami egyéb' jelentésűnek tünteti fel, példa rá a *Mi másról lehetne szó, mint...?* adata. Véleményem szerint a mondatstruktúra miatt (a feltételes mód és a *mint* megszorító jellegből adódóan) a mondat jelentése kérdőből megállapítóvá, állítóból tagadóvá fordulhat át, és így a *mi?* kontextusból fakadó jelentése: 'semmi', vagy nyomatékos állítást is érzékeltethet: 'Arról lehet szó...', esetleg megszorító jelentés erősítését lehet vele kifejezni: 'Csak arról lehet szó...'. – Névelővel nyomatékosított főnévvel értelmezőszerűen harag, bosszúság, felháborodás vagy nagyfokú kíváncsiság kifejezésére szolgál: *Mi az ördög jutott eszébe?*, *Mi a fenének jöttem én ide?* (Móricz Zsigmond), azaz értelmezésem szerint 'Butaság jutott az eszébe', 'Veszttemre/káromra jöttem ide' jelentés implikálódik bennük.

Az ÉKsz. a *mi?* ragozatlan, de nyomósított formáját az érzelmileg színezett *Mi az ördögöt csináljak?* felkiáltásban adatolja. Amennyiben 'Semmit sem tudok csinálni!' jelentésű, akkor interrogációnak lehet minősíteni. – A *Mi van abban, ha...?* érzelmileg színezett, választ nem váró, tagadó értékű, kérdő vagy felkiáltó hangmenetű mondatban 'semmi különös nincs benne' jelentéssel egyenértékű.

A Ksz. általam interrogációnak tartott adatai sokféle negatív érzélem megszálltatását tagadó jelentéssel emelik ki a *mi?*-vel: *Na bumm, és akkor mi van? Mi ebben a sport? De ha mindent kicserélnek [szívátültetés], akkor mi marad az emberből, ami az övé? Mi hasznom van nekem abból, hogy ők úrhajóznak? Mi hasznom van nekem abból, hogy ők röpködnek? Nem mondom, én is megiszom a magamét, de kinek mi köze hozzá? Pedig ott voltam Kazincbarcikánál, és tessék, mi lett belőlem?*

A szlengbeszélők (Kövecses) bizalmas viszonyban általánosan használják ironikus lekicsinylésre, bagatellizálásra a *mi?*-t tartalmazó szerkezetet: *És akkor mi van?* 'akkor sincs semmi' jelentésben. De ezenkívül a legkülönbözőbb érzelmekkel telített mondatokban is szerepel a névelővel nyomósított forma a közlés kifejezőbbé tételére úgy, hogy többnyire a csodálkozást vagy meghökkenést visszaadó kérdést még más érzelmek is kísérik, illetve a szóhasználat elárulja a beszélő korát és indulatának mértékét is: *Mi a fene?* [általánosan használt]; *Mi a csoda?* [bizalmas]; *Mi az ördög?* [idősek által használt]; *Mi a franc?* [durva]; *Mi a tőrő?* [düh kifejezésére is], miközben mindegyikhez a 'Na, ez meglepő!' jelentés társul.

mit?

A *mi?* -t ragos formában (ÉrtSz.) mondást jelentő igével kapcsolatban 'miféle furcsa dolgokat beszélsz?' jelentésű: *Mit beszélsz?* Azaz nem a beszéd tárgyára kérdez rá vele a megszólaló, hanem értékelő megállapítást tesz. – Gyakran használatos főleg méltatlankodás, rosszallás jelzésére is, amikor 'semmit!' a magától értetődő jelentése: *Mit ér ez? Mit tudsz te erről?; Mit csinálna kinn az ember ilyen tájban?* (Petőfi Sándor). – Csodálkozás (*Mit látnak szemeim?* ['csakugyan ez a tárgy, dolog van itt?! csakugyan ez történt, amit látok?!']), esetleg megütközés jelzésére is alkalmas: *Bátyám uram, mit nem kell hallanom?* (Petőfi Sándor). – A *mit?* megszorító kiegészítéssel is kapcsolódhat a feltételes módú formához: *Mit is mondhattam volna, ha már olyan nagyon izgatott volt?* – Erős érzelmi nyomatékú, tagadó értelmű kérdésben 'egyáltalán nem' jelentésű: *Mit bánom én? Mit érdekel téged? Mit gondolok vele? Mit törődik ő azzal? Mit tudom én?; Mit tudom én abból (= a Ferenc névből), melyik malac ki ökre.* (Mikszáth Kálmán). Szerintem nemcsak tagadásként, hanem ugyanakkor felszólításként is értelmeződik a *Mit érdekel téged? Mit törődik ő azzal?*, azaz a következő tiltások implikálódnak bennük: 'Ne érdekeljen téged!'; 'Ne törődjön ő azzal!'. – A *mit nekem, neked* stb. felkiáltó értékben lekicsinylésként 'mit jelent?', 'mit számít?', 'mit ér?' jelentésű: *Mit nekem az egész családi viszály?* Szerintem valójában tagadó mondatként értelmezzük: 'A családi viszály semmit sem jelent/nem számít nekem'. – Teljesülhetetlen vágy kifejezésére az ÉrtSz. feltételes módú igével 'milyen (nagy, jelentékeny, értékes) dolgot', 'bármit!' jelentésben veszi fel: *Mit nem adtam volna egy ilyen... bajért én is.* (Jókai Mór).

Az ÉKsz. szerint a *mit?* főnévi kérdő névmás tagadó jelentésű kérdésben 'vajon?' (*Mit bánja ő?*), illetve 'mit számít?' jelentést foglal magában (*Mit nekem, neked* stb.). Megítélésem szerint ilyenkor az 'egyáltalán nem' jelentést veszi fel.

A Ksz. interrogációnak minősíthető kérdéseiben a *mit?* kérdő névmás lemondást, kiábrándultságot jelez, és a 'semmit' jelentéssel egyenértékű: *Most kérdezem én: mit adott a modern kor a vallás helyett? Mit érek én azzal, hogy ők felmennek a Holdba? Az ember csak adja azt a sok szeretetet, és mit kap cserébe?* – Nemtetszés is megfogalmazható ezzel a formával: *Mit keres maga itt?* [majd szólítják]. – A *Mit tudnak annyit bámulni azon a futballon?* interrogációban értékelő tartalom érvényesül, mert az *annyit* fok- vagy időhatározói értékű tárgytól ['annyira', 'annyi ideig'] megtámogatva a *mit?* az 'ok nélkül', 'érdemtelenül' jelentést implikálja. – Máskor tiltással egyenértékű: *Mit bámulsz?* 'Ne bámulj!'; *Most mit játszod az eszed?* 'Ne játszd az eszed!'; *A két szép szemedért ugyan mit vársz? Hatnegyvenért mit vársz?* [üzemi koszt], illetve erőteljes állítással: [*Te panaszkodsz?*] *Akkor mit szóljon egy nyomorék?* ['Egy nyomorék panaszkodhatna igazán'.]

A katonai szleng (Kis) durva hangú méltatlankodásban gyakran él a *mit?* főnévi kérdő névmással a cselekvés feleslegességének szavakba öntésére szolgáló megállapításként, illetve tiltásként: *Mit ugat már megint a falikutya* ['fali hangszóró']?; *Mit aggódsz itt a negyven napodra?* 'Ne aggódj!', vagy jogosulatlanság éreztetésére: *Mit diszkózik* ['mozog'] *ott a sorban?* ['Ne diszkózzon ott a sor-

ban!’, ’Nem diszkózhat ott a sorban!’]; *Mit kavár* [’kellemetlenkedik, ellenőriz’] *már megint itt a Farkas? Mit keres itt az a cafat* [’rossz hírű nő’]?, vagy a tevékenység leszólásának felháborodottan hangot adva tiltás értékében: *Mit dumálsz? Mit barmolsz* [’összecsap, rosszul csinál’] *itt nekem? Mit bénázik* [’ügyetlenkedik’] *itt ez a gyógygyógér? Mit brekeg* [’beszél’] *már megint ez a dumagép?*

A közszlengben (Kövecses) a *Mit bámulsz?* durva hangnemű méltatlankodás rejtett jelentése: ’Ne bámulj!’ – Az *És akkor mit csináljak?* szleng megnyilatkozás valójában nem tanácskérés, hanem a szlengszótár minősítése alapján humoros lekicsinylés, bagatellizálás. Szerintem inkább a cselekvés elhárítására szolgál.

A diákok nyelvhasználatában (Kardos–Szűts) is gyakori a *mit?* kérdő névmással formált interrogáció felháborodás jelzésére tiltó jelentésben: *Mit vigyorogsz olyan törvénytelenül? Mit csinálsz, megbuggyantál* [’megbolondultál’]? *Mit ugrálsz, te zsebpiszok* [’kicsi, alacsony (fiú)’]? *Mit akarsz itt, te kis görcs* [’kicsi’]? – Máskor elítélő megállapításként használatos. Ilyenkor a *mit?* nem valódi grammatikai tárgy szerepében áll, hanem ’miért?’, ’minek?’ jelentésben veendő: *Mit csinál már megint ez az agymen? Mit darál* [’beszél’] *nektek az a csávó? Mit keres itt ez a neandervölgyi? Mit arénázik* [’sír, jelenetet rendez’] *itt ez a tyúk? Mit rikácsol ez a vén szatyor* [’öregasszony’]? *Mit ugrál itt ez a dugó* [’kis, apró ember’]? Esetleg teljes elutasítást jelezhet: *Mit akar ez a babszem* [’kis termetű ember’]? Méltatlankodó megállapítással is egyenértékű lehet: *Mit kezdjek ilyen tarhonyákkal* [’kicsi ember, gyerek’]? *Mit akarsz, moziba ne vigyelek?* [’túl sokat kívánsz’].

A melléknévi kérdő névmások

mely?

A *mely?* melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz. szerint a következő Petőfi Sándor-idézetben ’melyik’, szerintem viszont ’semmilyen’ jelentésű, azaz az állító kérdés tagadó megállapításba fordul át: *Oh természet, oh dicső természet! / Mely nyelv merne versenyezni véled?*

mi?

A *mi?* melléknévi kérdő névmásnak az ÉrtSz. szerint tárgyra, dologra vonatkoztatott jelentése emóciót magában rejtő, értékelő tartalmú megállapítás értékben használható: ’milyen (furcsa, szokatlan, helytelen)’: *Mi dolog ez?* Ebben a felháborodás, visszautasítás jelét látom, mint a következő adat ’semmilyen’ jelentésében is: *Mi okon, mi jögon mondaná ezt róla: „nem adom”* (Jókai Mór).

Feleletet nem váró, kérdő hanglejtéssel ejtett felkiáltásban olyan frazémák teremődnek a *mi?*-vel, amelyek egyenértékűek a tagadó közléssel: *Mi közöm hozzá? Mi gondom rá? Mi szükség rá, hogy...?; Mi szükség setétben bódorogni?* (Katona József); *Süvölt a zivatar... Eső és hó szakad. / Mi gondunk rá?* (Petőfi Sándor).

micsoda?

Az ÉrtSz. szerint a *micsoda?* melléknévi kérdő névmás inkább rosszálló jelentést sugall ’milyen kifogásolható tulajdonságú, természetű, fajtájú?’ jelentéssel: *Mi-*

csoda új divat ez már megint? – A *Micsoda dolog ez?* ’mit jelentsen ez?’, ’milyen szokatlan, különös, érthetetlen dolog ez?’ jelentésű, a *Micsoda beszéd ez?* pedig felháborodást érzékeltetõn ’Hogy lehet ilyet mondani?’, ’Nem lehet ilyet mondani!’ jelentésben szokásos. – A *micsoda?* melléknévi kérdõ névmással alkotott mondatban rejtetten a kérdõ és a felkiáltó intonáció egybekapcsolódik, miközben a *micsoda?* ’nagyon nagy’ jelentést hordoz értékelésként: *Micsoda szegénység volt abban az idõben falun...* (Móricz Zsigmond).

A ’miféle’ jelentésű *micsoda?* kérdõ névmás az ÉKsz. szócikke szerint pejoratív stílusminõsítésüvé teszi a csodálkozásnak vagy méltatlankodásnak hangot adó kérdést: *Micsoda frizurád van?* – A *Micsoda dolog ez?* kérdés ’mit jelent ez, hogy szabad ilyet tenni?’ jelentésű. Mindkét jelentésbe a ’csúnya, rémes’ értékelés érezhetõ bele.

miféle?

A *miféle?* melléknévi kérdõ névmás az ÉrtSz.-ban interrogáció létrehozásakor rosszálló jelentésű kérdésben ’milyen – kifogásolható – természetű, tulajdonságú, fajtájú’ jelentésű: *Miféle beszéd ez? Miféle szerzet ez az ember?*

Az ÉKsz. hasonlóképp pejoratív stílusminõsítésünek tekinti, ’micsoda, milyen?’ jelentést tulajdonítva neki: *Miféle modor ez? Miféle szerzet?* Ezekhez véleményem szerint a ’nagyon rossz’ jelentés rendelhetõ hozzá.

milyen?

A *milyen?* melléknévi kérdõ névmást az ÉrtSz. bizalmas hangvétellü, választ nem váró kérdésében valamely kellemetlen látványhoz, tapasztalathoz fûzõdõen ’ilyen szokatlan, kifogásolható külsejű, állapotú, minõségű vagy fajtájú’ rosszálló jelentésben adatozja.

Az ÉKsz. is bizalmas hangvételünek, sõt pejoratív stílusminõsítésünek tartja a *milyen?* melléknévi kérdõ névmást ’miféle külsejű, állapotú?’ jelentésben: *Már megint milyen a ruhád?*

A Ksz. következõ fordulataiban a *milyen?* – ahogy ez az interrogációkban szokásos – tagadóvá transzformálódik, ’semmilyen, semmirevaló, nem igazi’ jelentésüvé: *Milyen férfi az olyan, aki nem hord magánál zsebkést, aki eltûri, hogy a feleségét megbámulják, akinek nincs tüze (nem gyullad a gyufája, õngyújtója), aki nem tud lovagolni, autót vezetni, puskával lõni, aki nem hord magánál fényképet az asszonyról meg a gyerekekrõl, aki nem ismeri a katonai rangjelzéseket, aki nem volt katona* stb.

milyenféle?

A *milyenféle?* melléknévi kérdõ névmást az ÉrtSz. enyhén rosszálló jelentésben veszi fel [’milyen kifogásolható’] elõzményre vagy a beszédhelyzetre vonatkoztatva: *Milyenféle beszédek ezek? Milyenféle alakokkal barátkozol újabban?*

A **határozószói kérdõ névmások** – noha lehetnek valódi kérdések elemei is – interrogációkban retorikusságot jelölõ szerephez jutnak.

hogy?

A *hogy?* határozószói kérdõ névmás az ÉrtSz. szerint érzelmileg színezett csodálkozó kérdésben, de a kérdõ jelleg háttérbe szorulásával a kételkedés mozzanatá-

nak kiemelésére 'hát lehetséges az, hogy...?', '(szinte) lehetetlen (az), hogy...!' jelentésű: *Hogy jöhettél meg ilyen gyorsan?*; *Hogy kövesse nyomdokát az ének? Némuljon el, lant, gyöngye szózatod.* (Arany János); *Ezelőtt hat esztendővel megkérte őt Gyuri, de ő csak a szemébe nevetett: hogy szerethesse, ha rokona?* (Móricz Zsigmond). – Tagadó vagy tiltó formájú mondatban nyomatékos állítás visszaadását célozza, a rosszallást vagy bosszankodást szitokszók hozzáfűzésével nyomósítva: *Hogy a csudába, a fenébe, az ördögbe ne...?* 'hogyan is gondolhat valaki ilyen bolondot?!'; 'az csak természetes, hogy igen!'; 'hát persze, hogy igen!'; 'de mennyire...!'. – Szemrehányás jelzésére is alkalmas ez a forma: *Hogy (is) nem gondoltál erre?* 'Gondolnod kellett volna erre', 'Gondolhattál volna erre'. – Méltatlankodást éreztet a *hogy?* olyan kérdésben, amelyben a kérdezett cselekvést a beszélő képtelen feltételezni: *Hogy írjak neki, mikor ő a hibás?*; *Dehogy is lopok..., Már hogy lopnék én?* (Kosztolányi Dezső). – Felháborodással vegyes méltatlankodást, rosszallást is sugallhat a *hogy?* határozószói kérdő névmással szerkesztett kérdés: *Hát hogy lehet ezt józan ésszel kulcsnak nevezni?* (Mikszáth Kálmán).

A Ksz. *hogy?* határozószói kérdő névmással alkotott interrogációja tagadó jelentésű felháborodást éreztet: *Hogy lehet egy olyan országban kormányozni, ahol háromszázféle sajt van?* – Sőt megdöbbenés érzésének is hangot adhat tagadó megállapítással egyenértékűen: *Hogy kerül a csizma az asztalra? Hogy jön ő ahhoz, hogy kiselőadást tartson nekem a munkafegyelemről?*

A diákszótár tanúsága szerint (Kardos–Szűts) az elámulás, csodálkozás visszaadására élnek a beszélők a *hogy?* határozószói kérdő névmással a 'csúnyán, rémesen' értékelést sugalmazva: *Hogy néz ki a tollad* ['haj']? *Hogy néz ki a füzed, te hanyag ló* ['diák']? *Hogy áll megint a kanócod* ['haj']? *Hogy nézel ki?* Ezenkívül az *ennyit* határozói értékű tárgy 'hosszan' jelentésétől megtámogatottan éreztetheti az elképedést is: *Hogy tudsz ennyit vakarolni?*

A közszlengben (Kövecses) a *hogy?*-gyal csodálkozást, meghökkenést jelző kérdés nyomósított formában fogalmazódik meg: *Hogy a fenébe? Hogy a francba?* [durvák is]; *Hogy a csodába(n)?* [bizalmas].

hogyan?

A *hogyan?* határozószói kérdő névmás – az ÉrtSz. adatai alapján – méltatlankodást, felháborodást, rosszallást kifejező mondatban 'mi jögon?! mi alapon?!' jelentést sugall: *Hogyan beszélhetsz így apáddal?* Meggyőződésem szerint itt is bekövetkezik a mondat tartalmának állítóból tagadóba való átfordulása: 'semmiképp sem', 'egyáltalán nem' jelentést hordozva. – Az ÉKsz. a *hogyan?* határozószói kérdő névmást csodálkozó vagy felháborodott kérdésben (*Hogyan is tehetted?*) veszi fel. Magától értetődő jelentése ilyenkor: 'Nem lett volna szabad ezt tenned'.

hol?

Az ÉrtSz. szerint a *hol?* határozószói kérdő névmás olyan érzelmileg színezett mondatban, amelyben a kérdő jelleg háttérbe szorul, kifejezheti azt, hogy a szóban forgó személy, dolog meglepte szinte szóba sem jöhet, ezért a 'sehol sincs (se-

hol sem volt, lesz)', 'eltűnt, elmúlt, megsemmisült' jelentés érződik benne: *Hol van (már) a tavalyi hó? Fellármázta a szomszédokat, de hol volt már akkor a betörő? Hol vannak már a régimódi emberek? Hol lesz már néhány év múlva a petróleumlámpa?; Hol van a patakzaj, hol van a madárdal, S minden éke, kincse a tavasznak s nyárnak?* (Petőfi Sándor). Tagadó kérdésben 'sehol', 'senkinél' jelentést foglal magában: *Hol is találhatnék menedéket máshol, ha itt (nálatok) nem?* Jellegzetesen megszorító jelentésű ez a kérdés a feltételes mellékmondat miatt, és azt implicálja: 'Csupán nálatok találhatok menedéket'. – A Ksz. adataiban is a *hol?* a 'sehol' sincs (volt, lesz)', 'eltűnt, elmúlt, megsemmisült' jelentést érzékelteti: *Hol van az a nyár, hol a régi szerelem? Hol van már a tavalyi hó?* – Az értetlenség miatti méltatlankodás hangja süt át a Ksz. egyik interrogációján: *Mit gondolsz, hol élünk? A Holdban?*, máskor meg az elkeseredettségé: *Hol van igazság ezen a földön?*

hova? ~ hová?

A *hova? ~ hová?* határozószói kérdő névmás az ÉrtSz.-ban többféle jelentéssel szerepel kérdésekben. A népi nyelvben a *hova?* 'minek?' jelentésű, és valaminek a nem célszerű, nem ésszerű voltát fejezi ki érzelmileg színezett kérdésben: *Ugyan hova fűtsünk már szeptemberben?* – A *Hova is mennék, ha te nem lennél?* kérdés kapcsán az ÉrtSz. a következő magyarázatot adja: „(Általános tagadó közlésben, tiltó m-hoz, hasonló értelmű kérdésben:) *hová ... (máshová)?*: sehová...” Ebben a kérdésben véleményem szerint a 'sehová' nem helyettesíthető be automatikusan a *hova?* helyébe, mert nem arról van szó: 'sehová sem mennék', hanem arról: 'sehová sem tudnék menni...', 'sehová sem mehetnék...'. Viszont jó ez a jelentésadás a Móricz Zsigmond-idézethez: *Akkor mán hová menjen éccaka, a világba, még a rendőr is bevinné... csak botránykodás így is, úgy is.* – Az ÉKsz. is adatolja népnyelvi formaként a *hova?* határozószói kérdő névmásnak a 'minek?' jelentését: *Hova fűtöd már azt a kályhát?* Ennek kétségtelen sugallt jelentése: 'Ne fűtsd már a kályhát tovább!'. – A Ksz. állító interrogációiban nyilvánvaló a tagadó jelentés: *Most tessék nekem megmondani: hova vezetett az a sok filozófia?* ['Sehova sem vezetett...']; *Hová jutnánk, ha a mentősök (tűzoltók, gázosok stb.) is folyton sztrájkolnának?*, esetleg tiltó: *Hova siet, talán szoptat?* [lehetőleg koros hölgyhöz vagy idős férfihoz].

kinek?

A *ki? -nek* ragos formája a Ksz. adatában a 'senkinek' jelentést sugallja: *Kinek hiányzik ez?*; [Direkt úgy fogalmaznak, hogy senki se értse.] *Máskülönben kinek lenne szüksége ügyvédre?*; hasonló jelentésű a Kardos-Szüts-féle diákszótár adata is: *Kinek kell ez a sportleves?* ['mindent bele', 'menzai leves'].

mennyi?

Az ÉrtSz. a *mennyi?* mennyiséget jelentő melléknévi kérdő névmás *-vel* határozóragos alakját a következő jelentéssel veszi fel: „(középfokú mn v. hsz, hat mellett) [...] (érzelmileg színezett m-ban, csodálkozás, megdöbbenés, felháboro-

dás, vágy kifejezésében, fokozó, es. túlzó értelemben:) milyen sokkal!": *Mennyivel jobb ez az előbbinél?*

mennyiért?

A *mennyi?* kérdő névmás *-ért* raggal határozószóként fokozó értelemben a 'sokért' jelentést sejteti: *Mennyiért nem adnám, ha...* (ÉrtSz.).

mennyiszer?

A *mennyi?* kérdő névmás *-szer* határozóraggal határozószószerűen ritka előfordulással a 'hányszor! milyen sokszor!' jelentést foglalja magában (ÉrtSz.): *Oh, a gonosz csont! mennyiszer, s hogy rászédett ez engem.* (Arany János Arisztophanész-fordításából).

mit? = 'minek?'

Az ÉrtSz. szerint a *mi?* főnévi kérdő névmás *-t* ragos alakjával határozószói szerepben 'miért?', 'minek?' jelentéstartalmú, és érzelmileg telített helytelenítés is kifejezhető az így alkotott türelmetlen kérdésben. Véleményem szerint ugyanakkor tiltásként is értelmezhető: *No mit bámulsz? Mit háborgatsz? Mit kínozol azt a macskát? Mit lopod a napot?; Te átkozott kis alvó, mit mosolyogsz?* (Katona József); *Oh, csillag, mit sírsz! Messzebb te se vagy, Mint egymástól itt a földi szivek?* (Tóth Árpád). – Az ÉKsz. is adatolja a *mit?* alakot 'miért?' jelentésben: *Mit izgulsz?*, amely tiltásnak is felfogható.

mire?

A *mi?* határozószói értékben a *mire nem?* fordulatban az ÉrtSz. adata szerint a 'milyen furcsa, rendkívüli dolog' jelentést sugallja: *Mire nem gondol ez a gyerek?*

miért?/mért?

A *miért?/mért?* határozószói kérdő névmásnak az ÉrtSz. a 'mely okból?' jelentését veszi fel az idézett Ady-mondatban: *Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz / Végül egy erős akarat?* Véleményem szerint ebben a nem valódi kérdésben óhaj ['bárcsak lenne'] vagy esetleg türelmetlen követelés ['legyen már végre'] fogalmazódik meg. – A kérdő mozzanatot háttérbe szorító, érzelmileg színezett mondatokban a *miért?* többnyire az előző közlés magyarázatának, illetve gyakran szemrehányás, bosszúság, felháborodás érzékeltetésének eszköze: *Megfeddtem a gyereket. Miért csinált rosszat.* – Feltételes vagy felszólító módú igét tartalmazó mondatban 'mi oka volna rá, hogy ne?' jelentésű: [*Nem jössz?*] *Miért ne mennék?* 'Megyek.'; [*Ne gyere vagy ne jöjj velem!*] *Miért ne menjek?*; *Hát téged miért ne tudjalak / hűs vérrel itten hagyni?* (Katona József). Vagyis nyilvánvaló, hogy az interrogációk szokásos átfordítása megy végbe a tudatban: a tagadó formájú kérdésekből állító tartalmúak lesznek. – A *Miért, hogy nem találkoztunk előbb?* jelentését így adja meg az ÉrtSz.: 'miért van az, hogy...?'. Véleményem szerint ez óhajt implikál.

Az ÉKsz. szerint a feltételes vagy felszólító módú igei állítmányú mondatban 'mi oka van rá, hogy ne?' jelentés realizálódik a *miért?*-tel: *Miért ne mennék?*, de vitathatatlanul ennek a kérdésnek a jelentése állító: 'Megyünk'.

A Ksz. *miért?*-jeivel tagadó interrogációkban kifejezhető egyrészt megállapítás: *Miért ne akarná?* [’Akarja’]; másrészt felszólítás: *Ideje van, teje van, miért ne szoptasson? Ha szeretsz énekelni (főzni, kártyázni stb.), mért nem tanulsz meg? Ha annyira szeret vonatozni, mért nem megy el dolgozni a MÁV-hoz?*, harmadrészt állító interrogációval tagadás: *Miért pont én? Mért pont az ember lenne kivétel?*, sőt tiltás is: *Miért iszik az olyan, aki nem bírja? Miért fáj neked a más baja? Úgy kell neki, miért legyen neki jobb, mint nekünk?* De gyakran a felelősségre vonás és a szemrehányás dominál a kijelentés értékű megállapításokban: *Miért nem tudják a szemétyűjtőbe dobni azt a nyomorult szemetet?* [’Be kellene dobni a szemetet a szemétyűjtőbe.’]; *Miért kell embereket életfogytiglani együttélésre ítélni?* Ez az utóbbi két kérdés tűnődő színezetű is. Viszont a gúny hangja süt át a következőkön: *Miért csináljunk valamit egyszerűen, ha bonyolultan is lehet? Némelyik orvos ripsz-ropsz felírja azokat a baromi erős antibiotikumokat, pedig egy borogatás többet érne, de akkor mért jártak egyetemre?* – Diák elégedetlensége hangzik ilyen neheztelően (Kardos–Szűts): *Miért kapok én folyton csetürt* [’négyes jegyet’] *angolból?*

minek?

A *minek?* ragos kérdő névmást, illetve kérdő névmási határozószót az ÉrtSz. bizalmas nyelvbe valónak találja ’mi célból? miért’ jelentésben: *Ezt minek hoztad? Minek teszel ilyet?*; *Minek áldoznád fel életedet.* (Eötvös József); *Minek kell nekik idejönni, mikor tanul az ember.* (Móricz Zsigmond). Felfogásom szerint interrogációként értelmezve a cselekvés értelmetlenségére, feleslegességére lehet rámutatni a tagadó értelmezéssel: ’Nem kellett volna hoznod’. – Az ÉrtSz.-nak a ’mire való? mire szolgál?’ jelentésre hozott adatait is interrogációnak tekintem: *Minek neked ennyi pénz?* [’Nem kell neked annyi pénz.’]; *Minek is ott a híd, hol se víz, se medre?* (Arany János), mert ’semmire’, ’semminek’ jelentésben tagadónak értelmezhetők. – Az ÉKsz. jelzése szerint a *minek?* bizalmas nyelvbe illően ’milyen céllal, miért?’ jelentést implikál: *Minek mondasz ilyet?*, de értelmezésem szerint tiltást is sugallhat: ’Ne mondj ilyet!’.

A Ksz. mindegyik adata egybehangzóan a feleslegességet, a dolgok értelmetlenségét hangoztatja a *minek?* kérdő névmással: *Minek tartsa az ember bankban a pénzét?* [Semmi értelme, hogy ...] *Minek takarékoskodni?* [Úgyis elviszi a pénzt az infláció.]; *Minek hajtasz?* [Nem löverseny ez.]; *Tulajdonképpen minek élünk, ha úgyis meghalunk? Minek nekem hobby?* [Elég nekem a munkám is...]; *Minek azon tépelődni/mérgelődni, amin úgyse lehet változtatni? Minek csinálnak harmadik mozgólépcsőt, ha sose jár?* [a metróban]; *Minek bolygatni?* [a múltat]; *Minek ehhez az a sok szám meg grafikon?* [szociológia]; *Amíg nem tudnak rendes liftet csinálni, minek építik ilyen magasra az épületeket? Nem iszik, nem dohányzik, nem nőzik, akkor minek él? Minek fejjel nekirohanni a falnak? Minek ragozzam (szorozzam) tovább?* – A szlengszótár (Kövecses) bizalmas stílusba illő formaként hitetlenség kifejezésére veszi fel a *Minek nézel te engem?* adatot. Azt gondolom, hogy emellett azt is sugalmazza: ’Ne gondold rólam, hogy ostoba, tisztességtelen (stb. negatív jellemvonású) vagyok!’.

mire?

Az ÉKsz. a *mire?* alak 'milyen alapon? miért?' jelentésű használatára idéz mondatot: *Mire hordja úgy fenn az orrát?*, de vélekedésem szerint ez a 'semmi alapja' jelentést is hordozza. – A Ksz. adatai is hasonló jelentésűek: *Mondd csak, te tulajdonképpen mire vagy olyan szerény?* ['mire vágsz úgy föl?'], 'Semmi alapja, hogy nagyra tartsd magad.']; *Mire vágsz fel?* ['Ne vágj fel!'] – A diákszótár (Kardos–Szűts) adata nem valódi kérdésként valójában tiltó jelentésű: *Mire vársz, fiam, gyorssegélyre* ['súgás']?

Ritkábban más határozószói kérdő névmások is helyet kapnak az interrogációkban, ilyenkor is bekövetkezik a jelentésfordulás tagadásba vagy más mondatfajtába, illetve más modalitásba: **honnan?:** *Honnan szedjem/szopjam?* (Hoffmann); **meddig?:** *Meddig dekkolunk* ['várunk'] *még itt?* *Meddig alszol még, te szunyagép?* (Kardos–Szűts); **mióta?:** *Mióta könyörgök neki?* 'milyen régóta!' (ÉKsz.); *Tudod, mikor...* 'semmikor' (Ksz.).

2.5. Sajátos frazeologizmusok a rögzült interrogációk

A teljesen vagy részben frazeologizálódott interrogációk aszerint tipizálhatók, hogy milyen arányban szerepelnek bennük változatlan és változó elemek. A szótárakból gyűjtött adatok alapján három fokozat állapítható meg az interrogáció frazémává válása útján:

- 1) a szerkezet relatíve állandó,
- 2) már a szófordulat is sztereotip,
- 3) a teljes mondat frazeologizálódott.

2.5.1. A szerkezet relatíve állandó

Az első típuson belül két alfaj is elkülöníthető:

A szólások – mint rögzült nyelvi egységek – eltűrik a grammatikai jellegű átalakításokat: *összerúgják a patkót, összerúgták a patkót, össze fogják rúgni a patkót, összerúgták volna a patkót, rúgják össze a patkót, összerúgjuk a patkót* stb. A szólásokhoz hasonlóan a grammatikai variánst megengedő interrogációkon is szabadon végrehajthatók a paradigmatis transzformációk, azaz úgy módosíthatók lényegtelen pontokon, hogy az alapvető mondatstruktúra változatlan marad:

És még XY beszél? → *És még te beszélsz?* (Ksz.); *És még ti beszéltek?* *És még maga beszél?* *És még maguk beszélnek?*

Mi az ördögöt csinál? → *Mi az ördögöt csináljak?* (ÉKsz.); *Mi az ördögöt csinálsz?* *Mi az ördögöt csináltok?*

Mire vársz, tapsra? (Ksz.) → *Mire vár, tapsra?* *Mire várna, tapsra?* stb.

Az ebbe a típusba sorolható interrogációk tehát csak relatíve változatlan formájúak, mert igealakjukban időbeli, módbeli, számbeli, személybeli változtatások lehetségesek anélkül, hogy maga a konstrukció megváltoznék: a grammatikai természetű változtatások ellenére is az igei rész megőrzi szófaji természetét és vonzatstruktúráját, vagyis ezek a szerkezetek a nyelv szintjén megbonthatatlanok, csak a beszéd szintjén módosulók.

Vannak ezenkívül olyan interrogációk, amelyek megengedik a szemantikai variált feltöltődést a mondat szerkezet változatlansága mellett:

Ez vkinek vmi? → Ksz.: *Ez magának egészség? Ez magának egy karrier? Ez nekik ház? Ez nekik költészet? Ez nekik kritika? Ez nekik művészet? Ez neked tél? Ez is művészet?*

Ebbe a típusba tehát azok a szintaktikai formával jelölt és azáltal egyértelműsített interrogációk tartoznak, amelyek a stiláris változtatást is lehetővé teszik:

Ki a fenét (a csudát, az ördögöt) érdekel? (Ksz.); Ki az ördög (a csuda) hitte volna? (ÉrtSz.)

Ebben a típusban az igék mellett a fogalmi tartalmat hordozó szavak egymás szinonimái egy jelentésmezőben, és rejtett jelentésük: a 'senki' vagy 'senkit' általános névmás. Ezt tartalmazja az *ördög, a csuda, a fene* úgy, hogy az alapvető jelentés nem változik.

Nyelvi konvencióink szerint a felszíni forma és a jelentés között összhang van, de a hagyomány azt is mutatja, hogy a nyelvi kifejezés és a burkolt (közvetett) jelentés között eltérés is lehet, és ilyenkor pragmatikai szerepek szabályos kifejezőivé lesznek a nyelvi formák.

2.5.2. Már a szófordulat is sztereotíp

A szótári adatok tanúsága szerint szokásosan állandósult kifejezések is használatosak az interrogációkban. Ezek a sztereotíp fordulatok különböző típusokat hoznak létre azáltal, hogy egyszerű vagy összetett mondatban (fő- vagy mellékmondatban, esetleg ún. hozzáfűzésként) szerepelnek, illetve a mondat indításában vagy lezárásaként fordulnak elő bevezető vagy befejező formulaként.

Egyszerű mondatokban jellegzetes, változatlan fordulatok bevezető formulaként indítják a kérdő mondati frázist. A szótárak befejezetlenül hagyják ezeket a mondatokat, jelezve, hogy a változatlan elem mellett sokféle folytatás lehet. De épp a szöveg folytatáson múlik, hogy a kérdések valódiként vagy alakzatoként értelmezhetők. A következők Ksz.-i adatok:

Az is...? Az is tudomány? Az is pénz? Az is egy sport?

Mi lesz...? Mi lesz veled emberke? Mi lesz velünk, kiskereskedőkkel?

Ez nekik...? Ez nekik ház? Ez nekik költészet? Ez nekik kritika? Ez nekik művészet?

Ez az a... Ez az a híres egyenjogúság?

Nekem akarja...? Nekem akarja ezt bebeszélni? Nekem akarod ezt bemészni?

Nekem mondd...? Nekem mondd, a tanárnak?

Sajátos a *mit vársz...?* fordulat, mert lehet bevezető és befejező formula is a Ksz. tanúsága szerint: *Mit vársz ezektől, ahol az Ady-szobor a Liszt Ferenc téren van? Hatnegyvenért mit vársz? A két szép szemedért ugyan mit vársz?*

Összetett mondatban kezdő, záró és közbevetett fordulatokként szerepelhetnek az interrogációt jellemző kifejezések. A bevezető sztereotíp formulák modális értékű kérdő főmondatként szerepelnek:

Azt hiszed, ...? Ksz.: Azt hiszed, nekem nincs erkölcsi morálom? Azt hiszed, nekem ez kéjmámor? Azt hiszed, lopom én a pénzt? Azt hiszed, velem mindent lehet? Azt hiszed,

ha rá van írva, hol csinálták, attól a moslék jobb lesz? [Variánsként] Te tényleg elhiszed, hogy az ember a majomtól származik?

Hogy jön ő ahhoz,...? *Hogy jön ő ahhoz, hogy kiselőadást tartson nekem a munkafegyelemről? (Ksz.)*

Mi az, ...? Ksz.: *Mi az, már meg sem ismered a szegény embert? Mi az, nálatok otthon zippzár van az ajtón? Mi az, hova sietsz, indul a vonatod? Mi az, téged az asztal körül kergettek, ha nem akartad csapvízzel inni a whiskyt? Mi az, birkanyírás volt? Mi az, elgázolt a fűnyíró gép? Mi az, le akarsz menni a térképről?*

Mi van abban, ha...? (ÉrtSz.)

Mi szükség rá, hogy...? (ÉrtSz.)

Mi hasznom van nekem abból, ...? Ksz.: *Mi hasznom van nekem abból, hogy ők űrhajóznak? Mi hasznom van nekem abból, hogy folyton röpködnek?*

Mit képzelsz,...? *Mit képzelsz, nem vagyunk a Vadnyugaton... (Ksz.)*

Mit gondolsz,...? *Mit gondolsz, hol élünk? A Holdban? (Ksz.)*

Milyen férfi az olyan, aki...? Ksz.: *Milyen férfi az olyan, aki nem hord magánál zsebkést, aki eltűri, hogy a feleségét bámulják, akinek nincs tüze (nem gyullad a gyufája, öngyújtója), aki nem tud lovagolni, autót vezetni, puskával löni, aki nem hord magánál fényképet az asszonyról meg a gyerekről, aki nem ismeri a katonai rangjelzéseket, aki nem volt katona stb.*

Azért van annyi befejezésvariációja az utóbbi főmondati interrogációnak, hogy a beszélő mindig az adott szituációnak megfelelő tartalmú tagmondatokkal tölti meg.

Tudod,/Tudja, kivel/kinek...? 'senkinek'. Ksz.: *Tudod, kivel játszsz? Tudja, kinek parancsolgasson? Tudja, kivel szórakozzon?*

Tudod, mikor...? 'semmikor' (Ksz.)

Úgy nézek én ki,...? *Úgy nézek én ki, mint aki jól érzi magát a munkahelyén? (Ksz.)*

Ezeknek a kérdéseknek egy részében mind a fő-, mind a mellékmondatinterrogáció, és halmozódásuk a retorikusság erősítéséhez járul hozzá (*Azt hiszed, lopom én a pénzt?*).

Máskor a bevezető formulák nem kérdők, ám ezek a kijelentő, felszólító mondatok kérdő folytatást kívánnak:

Csak tudnám, ...? Én nem értem,...? Csak azt nem értem, ...? Ksz.: *Csak tudnám, mit esznek azokon az undorító fekete golyókon [kaviár], én rá sem bírok nézni. Csak tudnám, miből? Csak tudnám, kik találják ki a vicceket? Csak tudnám, hogy mért várnak az utolsó percig azzal a nyomorult útlevéllal? Én nem értem: mire jó a mostani filmekben az a sok vér? Csak azt nem értem, hogy lehet valakit kilencvenkilenc évre ítélni, mint Amerikában?*

Mondd,...? Most mondja meg,...? Ksz.: *Mondd, normális vagy te? Mondd, muszáj ezt? Mondd, mikor néztél utoljára tükörbe? Most mondja meg, uram, melyik házasság jó? Most tessék nekem megmondani: hova vezetett az a sok filozófia?*

Kérdelem én, ...? Ksz.: *Kérdelem én, hol játszson a gyerek? ['Szükséges, hogy itt játszszone a gyerek.']; Hát kérdelem én, ezt érdemeltem ennyi év után? Kérdelem én, mért pont hármat? [mozgólépcsőt]; Kérdelem én: megéri? Most kérdelem én, miért él az ember?*

Most kérdezem én: mit adott a modern kor a vallás helyett? [Variánsként] **Hát kér-dem én, ...?** Hát kérdem én, ezt érdemeltem ennyi év után?

Nézzen rám,... Ksz.: Nézzen rám: ez egy karrier? Nézzen rám, uram, ilyen egy egész-séges ember?

Az interrogáció befejező formulái utó- vagy simuló kérdésként szokásosak:

..., **de minek?** [ellenvetést tartalmazó kérdés színezésére ellentétes köztétellel vagy anélkül fordul elő] Ksz.: Az ember csak fizeti, fizeti, de minek? Az ember csak fizeti a bélyeget, de minek? Bevettem két Ridolt, de minek? Vettem három lottót, de minek? (Felhajtás) Nagy, de minek? Meglocsoltam a virágokat, de minek?

..., **de hát minek?** [feltételes módú ige után ellenvetésként, megállapításban való két-kedésként használatos] ÉrtSz.: Felelnék rá, de hát minek? Végső rendelkezést tennék; de hát minek?

..., **de mi lesz...?** Ez szép és jó, de mi lesz velük? (Ksz.)

..., **nem igaz?** Ksz.: Egy gyomorba megy, nem igaz? Nem baj, legalább egy kis húst is eszünk, nem igaz? Jobb megfázni, mint ráfázni, nem igaz? Minek vakoskodjunk, nem igaz?]

Az idézett adatok mind érzelmileg színezett formák, és többnyire a bosszankodás, felháborodás kifejezésére vagy éppen ellenkezőleg önmegnyugtatóra, illetve a másik ember egyetértésének szuggerálására használt fordulatok.

Elvétve közbevetések is erősítik a kérdés retorikusságát:

..., **és tessék, ...?** Pedig ott voltam Kazincbarcikánál, és tessék, mi lett belőle? (Ksz.)

..., **csak tudnám,...** Ülnek, ülnek órákon át, bámulják azt a dugót, csak tudnám, mi ebben a jó? (Ksz.)

Jellegzetes az, hogy gyakori a kérdésjelölő szerkezetekben a **nem, ne** tagadószó:

Hát nem furcsa, ...? Hát nem furcsa, hogy sose a maga kárára téved? (Ksz.)

..., **hát nem disznóság?** [ez a fordulat felháborító dolgok közléséhez magyarázatszerűen kapcsolódik] Egyeseknek minden sikerül, hát nem disznóság? (Ksz.)

..., **miért/mért nem tanulsz meg?** Ksz.: Ha szeretsz főzni (kártyázni stb.), miért nem tanulsz meg? Ha szeretsz énekelni, miért nem tanulsz meg?

Miért ne lehetne stílusa fürdőszobájának is...? (Fürdőszobareklám)

TEVÉKENY. Eszerint azt is bevallja, hogy visszaeső?

PISTI. **Miért ne** vallanám? Hát bűn ez?

(Örkény: Pisti a vérzivatarban)

1965-ben gördült le a szalagról a tízmilliomodik példány, és a márka a napi 4550 au-tó előállításával rekordot állított fel. **Ki ne** hallott volna a mozifilmről, amelyben a fő-szerepet játszó „Herbie” mindenkit legyőzött? 1970-re azonban új nemzedék nőtt fel, akiket már hidegen hagyott a Bogár. (TIPP újság)

2.5.3. A teljes mondat frazeologizálódott

A harmadik típusba azok sorolódnak, amelyek teljes mondat formájú interrogá-cióként frazémává válva állandósultak. Ugyanis ahogy vannak változatlan alakú

szólások, ugyanúgy az interrogációk között is találhatók változatlan módon használatosak:

Ksz.: *És akkor mi van? És még te beszélsz? Csak tudnám, minek? Mi az, már észre sem veszed a szegény embert? Mit mondanak majd az emberek? Mit gondolsz, hol élünk? A Holdban?; Ki érti ezt? Ki kérdezett? [‘Akkor beszélj, ha kérdeznek!’]; Kinek hiányzik ez? Hol van már a tavalyi hó? Mit bámulsz? Mért iszik az olyan, aki nem bírja? Honnan tudtam volna? Mi lesz veled emberke? Mi lenne, ha egyszer megerősítenéd magad? Mit keres maga itt? Azt hiszed, hogy velem mindent lehet? És akkor mi van? Mi az ábra? Már kérdezni sem szabad? Minek is csináljam? Mire jó ez? Tudod, kivel játszsz? Jobbat nem tudsz ajánlani? Ezt tanultátok az iskolában? stb.*

Ezek olyan mértékben lettek frazeológiai formák, hogy szerepelnek a szótárakban (egynyelvű, illetve közhelyszótárban). A frazeologizálódott interrogációk nyelvspecifikus voltak miatt egyenesen hungarizmusoknak tekinthetők.

2.6. Az interrogáció mint művelet és annak az eredménye

A *Beszélsz te (ti. a gyűlésen)?* kérdéshez képest viszont az *És még te beszélsz?* kérdés többféle nyelvi változást mutat: a bosszankodást jelölő *És még* szóhozzáadást és az abszurditást kifejező szórendmódosulást (*Beszélsz te* → *te beszélsz*), megtoldva az interrogáció specifikus hanglejtési formájával.

Ha nyelvi elem nem sejteti a szó szerinti jelentéstől való eltérést, akkor kölcsönös akusztikus átalakíthatóság áll fenn az intonáció módosításával a valódi kérdés és az interrogáció között. A *Minek is jöttem ide?* valódi kérdésként egy feledékeny ember szájából a helyváltoztatás okára kérdez rá, de más intonálással ugyanez a kérdés a feleslegesség érzését hangsúlyozva már alakzatos. Mint a hagyományos retorikai alakzatokra, az interrogációkra is áll, hogy egy művelettel megszüntethetők. A visszaalakítás a valódi kérdésre a sajátos intonáció megváltoztatásával oldható meg. Ebben az interrogáció fajtában a mondat struktúráját változtató nyelvi elem nem iktatódott be, csak az intonáció megváltozása, „cseréje” következett be az eltérő beszélői szándék és a szituáció hatására.

A *Ki figyel oda?* (Ksz.) interrogáció működése a következőképpen valószínűsíthető: ha a kérdő mondatot jellegzetes érzelmi intonációval ejtik a beszélők, akkor a szabályos kérdő mondati dallamot elhagyják a detrakció műveletével, miközben a kérdés változatlan hangsorához sajátos hanglejtést kapcsolnak az adjekció műveletével, és ez jelentésváltozást eredményez: ’Senki sem figyel oda’. Tehát nem a tagadó formájú megállapítás alakul át a beszélő tudatában kérdéssé – noha ez tartalmilag megfeleltethető az interrogációnak –, hanem az akusztikum teremti meg a figuraértékű interrogációt az immutáció műveletével.

Sajátos ellentmondás az: miközben az interrogáció többnyire szövegtől függetlenül is alakzatként értelmezhető, ugyanakkor valódi kérdésként is felfogható.

Természetesen, ahhoz hogy egy kérdést a befogadó felszólításnak, megállapításnak stb. értelmezzен, az szükséges, hogy ne valódi kérdésként fogja fel, hanem elméleti művelettel funkcióátfordulásként. A hatásosság kedvéért egy megállapítás, egy felszólítás az immutáció műveletével mondatfajta-változás

eredményeképpen kérdő formában valósul meg. Például a 'Ne azok inspekciózzanak, akik imádnak aludni!' gondolat Hubay Miklós Tüzet viszek című drámájában így hangzik:

ÉVA. *Miért azok inspekciózzanak, akik imádnak aludni? Én imádok bakteroskodni...*

Természetesen az alakzatteremtés a megnyilatkozó nyelvi kompetenciájába tartozó formák közötti ösztönös választásaként jelentkezik, csak a retorikus analizálja az alakzatképzés folyamatát műveletekre.

2.6.1. Virtuális igemódváltás az interrogáció implicit jelentésében

Az interrogáció értelmezésekor többnyire virtuális módváltás történik a tudatban.

A kijelentő módból felszólítóba átalakítás gyakori művelet:

BÉLA. *Azt hiszed, van olyan beragadt szemű, macskányi leánygyerek, akire te tiszta papírként verselgethetsz?* ['Ne hidd!']

(Németh László: Villámfénynél)

GÉZA. *Mit akarsz Bulcsutól? A csontja sincs már meg, te meg itt ülsz a palotában, és élsz.* ['Ne akarj semmit Bulcsutól!']

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

Felszólítóba kijelentő módba:

És én ne szánjam Ninivét, amely
évszázak folytán épült vala fel? ['Én szánom Ninivét.']

(Babits Mihály: Jónás könyve)

Feltételesből kijelentő módba:

Feledhetném-e a gyász emberöltőt,
Melynek sara sarkamon száradott? ['Nem felejttem a gyász emberöltőt.']

(Babits Mihály: Palinódia)

DOBRA. *Vagy gyűlésre. Vagy fegyverletételre. Honnan tudnám?* ['Nem tudom.']

(Szász György: Ítéletidő)

2.6.2. Virtuális mondatfajtaváltás az interrogáció implicit jelentésében

Nyilvánvalóan automatikus az az elmebeli konstruálási művelet, amelynek következtében az interrogációkat virtuális felszólító, kijelentő, felkiáltó, óhajtó mondatként értelmezzük.

Pragmatikai szempontból az interrogáció mint megváltozott funkciójú mondatfajta nem megy át teljes funkcióváltáson: megőriz valamit kérdő szerepéből, alapvetően megtartja a *tudni akarom* szemantikai jelentést, de a szituáció, a kontextus révén olyan új szerepet kap, amelyre az szokásosan nem lenne alkalmas. Többféle másodlagos funkció társulhat hozzá a beszélő pragmatikai szándéka szerint, így kifejezhet kijelentést, megállapítást, felszólítást, felkiáltást, kérést, óhajtást, fenyegetést, tiltást, parancsot, buzdítást stb. Más tehát a kérdező pragmatikai viszonya a közléshez a valódi kérdésben és az interrogációban, hiszen az utóbbival nem információra kérdezzük rá, hanem benne impliciten megfogal-

mazott nyelvi szándék rejtezik, azaz szétválík, hogy mit mondunk, és mit implikálunk.

Lehet felkiáltó mondat értékű az interrogáció:

SZÉCHENYI. *Kitörve. És ha úgy volna? Micsoda erkölcs az, amely egy hetvenéves, rossz idegzetű embertől többet követel, mint az ókor az ő legnagyobb hőseitől?* [’Micsoda hitvány erkölcs az...’]

(Németh László: Széchenyi)

MUNKÁS. *Na, és én tehetek róla?*

(Szakonyi Károly: Honkongi páróka)

Kijelentő mondat értékű is lehet az interrogáció:

Az érv igazsága független a helyétől, de meggyőző volta nem az; s mit ér az igazság, ha nem veszik észre? Ahol emberekre teendő hatásról van szó, ott minden gondolatnak helyértéke van, mint a tizedes számrendszerben a jegyeknek.

(Babits Mihály: Irodalmi nevelés)

IMRE. *Mi van itt magyarázni való?*

(Németh László: Villámfénynél)

Gyakran felszólító vagy tiltó mondat értelmű az interrogáció:

BÉLA. *Nono! Hát hogy képzelték ti?* [’Ne képzeljétek!’]

(Németh László: Villámfénynél)

GÉZA. *Mit sajnáltatod maga?* [’Ne sajnáld magad!’] *Félreállítottak, örülj neki.*

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

Mért ne csináld?

Ritkábban óhajító mondat értékben használatos az interrogáció:

Mért nem inkább vitted a drága heidelbergai dombokat? [’Bár vitted volna...’]

(Babits Mihály: Egy filozófus halálára)

Mikor leszel már meg?

Kétféle megfeleltetése is lehetséges nem egy interrogációnak:

Mért tegyek hát én magam

talpam alá síneket?

szemeimre ellenzőt?

Mért vesztsem el egy útnyi

keskenyért a nagy mezőt?

(Babits Mihály: Restség dicséreti)

Ez a kérdő forma tiltással és tagadó megállapítással is megfeleltethető: ’Ne tegyék..., ne vesztsem el...!’, ’Nem szabad tennem..., nem szabad elveszítenem...’.

Nyomatékos állítással és felszólítással egyaránt egyenértékű a tagadó formájú interrogáció:

MARA. *Miért nem készülsz, miért nem koncentrálsz?* [’Készülj! Készülnöd kellene.’]

(Szakonyi Károly: Honkongi páróka)

A valódi kérdés formája egyértelműen utal a tudakoló szerepre:

FORMA → FUNKCIÓ

Az interrogáció formája és funkciója között ellentmondás van:

FORMA ↔ FUNKCIÓ

A valódi kérdés és az interrogáció szerepei között viszont ellentét:

FUNKCIÓ ↔ FUNKCIÓ

Az interrogáció nem tudakol ismeretet, hanem a kérdező a maga meggyőződését vagy egy tényállás elfogadását suggallja retorikai-stiláris-irodalmias fogásként úgy, hogy mind a kérdő mondat kérdésfunkciója, mind kinyilvánítás szerepe csorbat szenved. Ilyen értelemben átmeneti kategória az interrogáció: nem szokványos információt kívánó forma, de nem is a tradicionális jelentésben vett kijelentés, felszólítás, felkiáltás, óhajtás szokásos kifejezési lehetősége. De éppen a megőrizve változás: két funkció egyetlen formában való összekapcsolódása teszi stilárisan hatásossá a megnyilatkozást és ezáltal retorizálttá magát a szöveget.

A mondatvégi intonációs írásjel a mondatfajta jelölője a valódi kérdésben. Az interrogációban is szokásosan többnyire kérdőjel a mondatvégi írásjel:

Mit ér ez? ['Semmit.']

Hová lett az a híres amerikai álom? (Ksz.)

Félig történik meg a szerepváltás akkor, ha a kérdő jelleget őrzi a mondatvégi írásjel, illetve ha a kérdő színezet még nyomaiban megmarad a hanglejtésben. Teljes a funkcióváltás akkor, ha a kérdésétől eltérő jelleget mutat a dallam, illetve megtörténik a mondatvégi kérdőjel átváltása más intonációs írásjelre (főként felkiáltójelre).

2.6.3. Virtuális modalitásváltás az interrogáció implicit jelentésében

A mondatfajtaváltással párhuzamosan modalitásváltás is lejátszódik az interrogáció értelmezésekor.

Kérdezés helyett például elutasítás fejeződhet ki benne:

SAS. Mit kellene lepleznem? Azt gondolod, van nekem ilyesmire időm? ['Nekem erre nincs időm.']

(Szakonyi Károly: Honkongi paróka)

Kérdezés helyett parancs:

Mikor tűnsz már el? ['Tűnj már el!']

Kérdezés helyett megrovás:

Mit csinál már megint ez az agyмен? ['Buta dolgot csinál.'] (Kardos–Szűts)

Ezt sem tudod, te tökfő? (Kardos–Szűts)

Kérdezés helyett csodálkozással vegyes megdöbbenés:

Hogy ez mekkora hólyag? (Kardos–Szűts)

2.6.4. Virtuális logikaiminőség-váltás az interrogáció implicit jelentésében

Mint a kérdések általában, az interrogáció is egyaránt lehet állító és tagadó. Az interrogációk jó részére érvényes szabályszerűség az, hogy a funkcióváltás abban

is jelentkezik, hogy az állító formájú tagadásként, a tagadó pedig állításként értelmeződik. Nyelvi anyagomból azt lehet következtetni: az implicit jelentés többnyire tagadás.

Állító formájú interrogációval nyomatékos tagadás fogalmazható meg, vagyis kiegészítendő kérdés feltevésekor a kérdő névmás helyére a megfelelő tagadó névmás vagy tagadó határozószói névmás illesztendő be a jelentés explicitté tételkor, az eldöntendő kérdés helyett pedig tagadószerű megállapítás formálendő:

IMRE. *Mi ez az én bűnömhöz képest?* [‘Semmi az én bűnömhöz képest.’]

(Németh László: Villámfénynél)

Hol a szem, szemével farkasszemet nézni?

*Ki meri meglátni, ki meri idézni
az igazi arcát?*

(Babits Mihály: Petőfi koszorúi)

JÓZSA. *Kinek panaszkodnának szív szerint a népek, ha Kossuth Lajosnak nem?*

(Illyés Gyula: Fáklyaláng)

– *Te, Fryc – jegyezte meg a grafikus Brauner. – Én nem akarlak bántani, de a rajzod nemigen hasonlít az eredetihez...*

– *Hogyhogy nem?*

– *Na, idefigyelj: láttál te már olyan gyárost, aki a saját zsebében tartja a kezét?*

(Vicc)

Tagadó formájú interrogációval nyomatékos állítás fejezhető ki, azaz a rejtett jelentés nyelvi kifejtésébe a kérdő névmás helyére vagy gyűjtő névmás teendő be, vagy tagadószerű nélküli mondat feleltethető meg:

Azonban ki nem látja, hogy itt geometriai felosztás forgott szóban? [‘Mindenki.’]

(Kölcsey Ferenc: Görög filozófia)

KOSSUTH. *Te nem tudnád ezt megoldani, a Vág menti elvonulás hőse, a barnyiszkói hágó megvívója?* [‘Te meg tudod oldani.’]

(Illyés Gyula: Fáklyaláng)

Látható tehát, hogy az interrogáció formájának és a vele megfeleltethető jelentésű mondatnak sokszor nemcsak a jelentéstani értéke, hanem a logikai minősége is megváltozik, természetesen ez virtuális logikaiminőség-váltás:

ÁLLÍTÓ KÉRDŐ FORMA =
TAGADÓ KIJELENTÉS

Ki hiszi ezt el? ‘Senki sem hiszi el.’

TAGADÓ KÉRDŐ FORMA =
ÁLLÍTÓ FELSZÓLÍTÁS

Nem takarodsz? ‘Takarodj!’

A tudati átváltások sémákba foglalhatók:

hol? → ‘sehol’

hogy?/hogyan? → ‘sehogy’ stb.

Az interrogációban szó sincs tehát a szabályok felrúgásáról, viszont a kérdező és a befogadó kommunikációjában bekövetkező, választásból fakadó szabályváltásról igen, amely az érzellemmel telített közlésmódot többnyire két emocionális szélső pont felé tolja: az intim, illetve a patetikus irányba. Az interrogáció konst-

ruálási, megfeleltetési szabályai leírhatók (most csak a legjellemzőbbeket kiemelve) mint

tagadással felérő állítás,
állítással felérő tagadás,
felszólítás értékű kérdés,
megállapítás értékű kérdés.

Nem kivétel nélküli ez a szabályszerűség. Nyelvhasználatunk bonyolultságát jelzi az, hogy állító és tagadó formájú interrogáció egyaránt implikálhat állító felszólítást:

Abbahagyod ezt a rémes gajdolást? Nem hagyod abba ezt a rémes gajdolást?
[’Hagyd abba ezt a rémes gajdolást!’]

Állító interrogáció állító jelentést is sugallhat:

Mit megcsinálnak? [’Minden rosszat – meglepőt stb. – megcsinálnak.’]

Te míveled itt a legnagyobb árulást! Ennyit jelent csak neked Eszter? [’Keveset jelent neked Eszter.’] *Te, akiben legjobban bíztam!*

(Illyés Gyula: Dupla vagy semmi)

Adatgyűjtésem bizonyossága szerint tagadó formájú interrogáció is bennfoglalhat tagadó jelentést:

Ksz.: *Nem lát a szemétől? Hogy nem unják meg!*

Ráadásul nem egy olyan határeset is van, amelyben a kérdés mindkét logikai minőség szerint értelmezhető: *Már megint vetítesz?* (Kardos–Szűts) [’Már megint hazudsz.’; ’Ne hazudj már!’]

A valódi kérdés szintaktikai szerkezetének formája és funkciója között szokásos megfelelés van. Az interrogációban viszont a kérdő forma nem kérdő tartalmat fed, a felszíni szerkezete és a rejtett jelentése között kontrárius (affirmáció–negáció, kérdezés–felszólítás stb. oppozíciók) megfeleltetések mutathatók ki, és ezek szabályszerűek. Az interrogáció és a bennfoglalt jelentés (amely egyben rejtett pragmatikai inferencia, azaz következtetés) közötti korreláció egyben megfordíthatóság, és a következő leegyszerűsített megfeleltetési modellbe sűríthető össze:

kiegészítendő állító kérdés	:	nyomatékos tagadó megállapítás
kiegészítendő állító kérdés	:	nyomatékos tiltás
kiegészítendő állító kérdés	:	nyomatékos állító felkiáltás
kiegészítendő tagadó kérdés	:	nyomatékos tiltás
kiegészítendő tagadó kérdés	:	nyomatékos állítás
kiegészítendő tagadó kérdés	:	nyomatékos állító felkiáltás
kiegészítendő tagadó kérdés	:	állító óhajtás
kiegészítendő tagadó kérdés	:	állító felszólítás
eldöntendő állító kérdés	:	nyomatékos állítás
eldöntendő állító kérdés	:	nyomatékos állító felszólítás
eldöntendő állító kérdés	:	nyomatékos tagadás
eldöntendő tagadó kérdés	:	nyomatékos állítás
eldöntendő tagadó kérdés	:	állító felszólítás

Az interrogáció				Az interrogációnak tartalmilag megfeleltethető, de nyelviileg nem explic			
mondat-fajtája	logikai minősége	nyelvi jellemzője	Példamondat	beszédaktusa	logikai minősége	nyelvi jellemzője	latens jelentése
Kiegészítendő kérdés	állító	<i>hol? mikor? mi?</i> stb. kérdő névmás + kijelentő v. feltételes módú ige v. névszói Á	<i>Mit tudom én?</i>	megállapítás	nyomatékos tagadó	tagadó névmás, tagadó határozószó, tagadószó	<i>'Egyáltalán nem tudom'</i>
	állító	<i>miért? mit?</i> stb. kérdő névmás + kijelentő módú ige	<i>Mire vársz, tapsra?</i>	nyomatékos felszólítás	tiltó v. állító	felszólító módú ige	<i>'Ne várj semmire!'</i> <i>'Mozdulj már!'</i> <i>'Csináld már!'</i>
	állító	<i>milyen? hogyan?</i> stb. kérdő névmás	<i>Hányszor megmondtam?</i> <i>Hogy mik vannak?</i>	felkiáltás	nyomatékos állító		<i>'Sokszor megmondtam'</i> <i>'Furcsa dolgok vannak'</i>
	tagadó	<i>mit? miért?</i> stb. kérdő névmás + kijelentő módú ige	<i>Mit nem képzelsz?</i>	felszólítás	nyomatékos tiltó	felszólító módú ige	<i>'Ne képzeld el!'</i>
	tagadó	<i>ki?</i> stb. kérdő névmás + kijelentő v. feltételes módú ige	<i>Ki ne tudná?</i>	megállapítás	nyomatékos állító	összefoglaló jelentésű névmás + kijelentő módú ige	<i>'Mindenki tudja!'</i>
	tagadó	<i>mit? miért?</i> stb. kérdő névmás + kijelentő módú ige	<i>Mit meg nem csinálnak?</i>	felkiáltás	állító	összefoglaló jelentésű névmás	<i>'Minden rosszat megcsinálnak'</i>
	tagadó	<i>miért?</i> stb. kérdő névmás	<i>„Ó, mért nem hallani hangokat?”</i>	óhajtás	állító	feltételes módú ige	<i>'Bárcsak hallanám a hangokat!'</i>
	tagadó	<i>miért?</i> stb. kérdő névmás	<i>Miért nem lépnek be?</i>	felszólítás	állító	felszólító módú ige	<i>'Lépjenek be!'</i>
Eldöntendő kérdés	tagadó	névmástalan, <i>hát, csak</i> partikula + kijelentő módú ige v. névszói Á	<i>Hát nem megmondtam?</i>	megállapítás	nyomatékos állító	„de igen”-nel nyomósított állítás	<i>'De igen, én már rég megmondtam.'</i>
	tagadó		<i>Nem szégyelled magad?</i>	felszólítás	állító	felszólító módú ige	<i>'Szégyelld magad!'</i>
	állító	beékelte igék: <i>tudod? látod? emlékszel? érzed?</i>	<i>„Örömről daloltok? Ne vigan, ne hangosan!”</i>	megállapítás	nyomatékos állító	„igen”-nel nyomósított állítás	<i>'Igen, örömről dalolunk!'</i>
	állító	kijelentő módú ige	<i>Elhallgatsz végre?</i>	parancs	állító	felszólító módú ige	<i>'Hallgass el végre!'</i>
	állító	<i>is, hát, talán</i> v. mutató névmás + kijelentő módú ige v. névszói Á (esetleg dativusban álló személyes névmás)	<i>Ez neked művészet?</i>	felháborodott megállapítás	tagadó		<i>'Nem, ez nem művészet!'</i>

Az interrogáció és a benne implikált jelentésű megnyilatkozás grammatikai sajátossága ebben a táblázatban foglalható össze.

Ez az összefoglalás jelzi, hogy az interrogáció konvencionális nyelvi eszköz, nemcsak a nyelvhasználat része, annak véletlenszerű jelensége, hanem a nyelv eleme is, hiszen olyan nyelvi tény, amelynek az átértelmezése szabályokba foglalható. Az interrogáció és implicit jelentése között nem esetleges a kapcsolat, hanem rendszerszerű. Az interrogáció típusai például aszerint állapíthatók meg, hogy eldöntendő vagy kiegészítendő-e a kérdés, tagadó vagy állító logikai minőségű-e, kijelentő vagy feltételes-e az ige módhasználat, miféle partikula vagy kérdő elem található benne stb. Ennek alapján levezethető, modellezhető a forma és a funkció kapcsolata, megfelelése.

A funkcióváltás, illetve -fordulás több síkon is észlelhető:

- akusztikus szinten az intonációban,
- logikai minőség váltásában,
- mondatfajtaváltásban,
- modalitásváltozásban,
- grammatikai elemekben (módhasználat, tagadás, szórend),
- lexikai elemtöbbletben,
- vizuálisan esetleges írásjelcserében.

2.7. Az interrogáció szövegbeli működése

Az interrogáció a „retorizáltság immanens és kontextuális összetevők kölcsönhatásának eredménye” (Szegedy-Maszák 1990: 44), azaz nemcsak az interrogáció nyelvi megformáltságát érdemes figyelemmel kísérni, hanem a konszituációját is.

2.7.1. Az interrogáció implicit konnotatív érzelmi pragmatikus jelentése

Sokféle érzelmi árnyalatot képesek közvetetten visszaadni az interrogációk.

Sokszor dominánsak bennük a feleslegességet, az értelmetlenséget nehezményező fordulatok:

Ksz.: *Tulajdonképpen **minek** élünk, ha úgyis meghalunk? **Minek** azon mérgelődni, amin úgyse lehet változtatni? **Mit érek** én azzal, hogy ők felmennek a Holdba? Más-különben kinek lenne szüksége ügyvédre? Mi hasznom van nekem abból, hogy ők űrhajóznak?*

LÖRINC. *Nem hogy a csizmáját maga tisztítja, de még a subickot is maga gyártja hozzá. **Minek** annak inas?*

(Németh László: A két Bolyai)

ZSUZSA. ***Kinek** kell ez a nyomorúságos béke? Ez a feneketlen unalom?*

(Görgey Gábor: Fejek Ferdinándnak)

– *Hát te meg hogy mutakozhatsz ilyen ócska rongyokban az utcán?!*

– *Csitt, **minek** hivalkodni? Úgyis mindenki tudja, hogy van még egy öltönyöm.*

(Vicc)

Az interrogációk gyakran fejeznek ki lehetetlenséget, képtelenséget:

Ksz.: *Csak azt nem értem, hogy lehet valakit kilencvenkilenc évre ítélni, mint Amerikában? Mit vársz ezektől, ahol az Ady-szobor a Liszt Ferenc téren van?*

Elítélést:

GYULA. *És azonnal vedd le a kezed a kegyelmes grófról. **Micsoda eljárás ez?** Milyen hírünket kelted nyugaton?*

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

Méltatlankodást:

BÖNGE. *Mi az a nemzetközi jog? Annak az alapján vágták le az orromat? Annak az alapján végeztek ki Regensburgban magyar katonatiszteket bitófán? **Mindenki megsértheti, csak mi nem, magyarok? Mindenki lehet érzékeny, mindenki visíthat, hogy csavarják a karját, csak nekünk tilos észrevenni, ha minket csigáznak?***

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

Felháborodást:

GYULA. *És az én lelkinyugalmam?... **Hát emberek vagytok ti?***

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

Szemrehányást:

BOGUSLAVSKI. *Milyen alapon becsülöd le a közönséget, amely eltart téged? Azt hiszed, nem tudom, hogy rám való tekintettel tripla áron adtad a jegyeket?*

(Spiró György: Az imposztor)

Szemrehányást kifejező kérdés azt is sugallja, hogy a beszélő az ellenkezőjét várja, illetve teszi föl:

Nem sül ki a szemed? (ÉrtSz.)

Nem szégyelli magát ilyeneket beszélni?

Megütöközést:

Miket össze nem beszélt! (ÉrtSz.)

Sarokba szorítást:

LUTHER. *Eszedbe jutott már, hogy rövidlátásoddal mily hosszú kálváriára indultál ezen a földön és halálod után is? A pörödnek ilyenformán sohasem lesz vége.*

(Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja)

Elutasítást:

Pont te fogod nekem elmagyarázni, hogy mi a tisztesség? (Ksz.)

Ingerült felhorkanást:

MARA. *Úgy? Tehát én nem vagyok figyelmes? Ezt nekem mondd?*

(Szakonyi Károly: Honkongi páróka)

Kioktatást:

HORVÁTH. *Nagyon titokzatos! Köszönni nem tudsz?*

(Bereményi Géza: Halmi)

Higgadt, nyomatékos megállapítást:

JÁNOS. *Mondjunk izét, Te minek kötekedsz,*

Gérard, nem látod, hogy hitében bántod?

GÉRARD. *Nem látja, hogy a kételyemben bánt?*

JÁNOS. *Hallgass meg. Jobban ismerem belülről
Ezt az ízét, mint bármit a világon.
És kérlek, még sincs fogalmam, milyen
Lehet kívülről. Hát nem érdekes?*
(Székely János: Protestánsok)

Ellényegtelenítést:

*Leveleztek, leveleztek, mi abban a fontos? Vőlegény-menyasszony, ki vette azt ko-
molyan?*
(Illyés Gyula: Dániel az övéi közt)
RABAUT. *Ember, mit beszélsz? [...]*
*Ki vagyok én, hogy ilyen parttalan
Hiteket véljek táplálni hitemmel?*
(Székely János: Protestánsok)

Emlékeztetést:

Ki nem emlékezik vissza az ő Gessnerére s Bácsmegyei-jére?
(Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett)

„Megcáfolhatatlan igazságot”:

ÉrtSz.: *Nem megmondtam előre? Hát nem nagyszerű?*

Szerény vagy udvarias unszolást:

Nem parancsol még húst? (ÉrtSz.)

A hiábavalóság sugallója is lehet:

*Mit ér fejednek a borostyán,
Ha már kihullt, vagy ősz hajad?
Mi haszna, hogyha emlegetnek:
Ha már pihensz a föld alatt.*
(Reviczky Gyula: Dicsvágyóknak)

Válaszadásra is szolgálhat az interrogáció:

ERIKA. *Miért jöttél ide?*
ORBÁN. **Csodálkozol?**
ERIKA. *Mit akarsz itt?*
ORBÁN. **Még kérded?**
(Illyés Gyula: Orfeusz a felvilágban)

2.7.2. A nézőpont konstrukciós szerepe és nyelvi lenyomata az interrogációban

A drámai hős felháborodását jelzik a tiltó értékű [’Te ne kezd!’] és a megállapításnak méltatlankodóan hangot adó interrogációk [’Akkor bezzeg nem volt lelkiismeret-furdalásod’]:

TEVÉKENY. *Te is kezdod? De elkészni, azt tudsz. Akkor nem volt lelkiismeret-furdalásod?*
(Örkény: Pisti a vérzivatarban)

Ebben a szövegrészletben a drámai hős nézőpontja egyértelműen szemben áll az E/2. formával megszólítottéval. Az aktuális beszélőt nyelvi forma nem jelöli, a

semleges és egyben referenciális központot E/2. igei és birtokos személyjel jelzi, az aktív tudatosság pedig a *kezzed* és a *tudsz* igék jelentésében található. A tegezve megszólítás hordozza a beszélő nézőpontját, kifejezve a beszédpartnerrel a közeli kapcsolatát. A hős nézőpontját megerősíti az az akusztikus törvényszerűség is, hogy az interrogáció mindig sajátos intonációval kapcsolódik össze: a szokásos kérdő hanglejtés helyett a kijelentéshez közelítő dallamvonallal, amely magában foglalja ugyanakkor az elítélő hangnemet is.

A beszélő nézőpontja több síkon is megjelenik ebben a szövegrészletben: egyrészt az értéktételeiben, másrészt az azt megerősítő hanghordozásában. Mivel a hős tettei, ez esetben szavai tükrözik lelkiállapotának, ezért belső és külső nézőpontja egybeesik. A két interrogáció időhasználatát viszont a szöveg aktuális időrendszerében eltérő nézőpontot jelez. A *Te is kezded?* jelenidejűsége a hősnek a beszéd társsal való egyidejű nézőpontjára utal, hiszen a beszédpartnerek azonos idősíkból és térben helyezkednek el. Az *Akkor nem volt lelkiismeret-furdalásod?* interrogáció múltidejűsége viszont időbeli ütközést mutat a szöveg előzménnyel: a szinkron pozícióval szemben áll a retrospektív nézőpont. De az időbeli többnézőpontúság nem zavaró, mert a kettő egybeolvad azáltal, hogy a jelen ítélete rávetül a múltra.

Nagyon sajátos a következő drámarészlet, mert egyetlen mondaton belül többször nézőpontváltás keletkezik:

KONDOR. *Egész éjjel hánykódtam, sorra jöttek a kérdések, és mindegyik sötét volt, aztán egyszer csak a hajnal, és azonnal minden mintha az én kedvemért volna, úgy kínálkoztak a tiszta és átlátszó válaszok, hogy azt kérdeztem, de hangosan: hát hülye vagyok én? Nagyobb válságokat is láttunk mi már.*

(Bereményi Géza: Halmi)

A mondatindításban egybeesik a semleges kiindulópont és a referenciális központ, valamint a tudatosság szubjektuma. Jelzi ezt az idő- és térdimenziót is magába olvasztó E/1. igealak és a hozzá kapcsolódó időhatározó (*Egész éjjel hánykódtam*). A mondat folytatásában viszont (*sorra jöttek a kérdések, és mindegyik sötét volt, aztán egyszer csak a hajnal, és azonnal minden mintha az én kedvemért volna, úgy kínálkoztak a tiszta és átlátszó válaszok*) a harmadik személyiség eluralkodása miatt megváltozik a referenciális központ. És a beszélő jelölése csak a személyes névmásban és a birtokos személyjelben jelenik meg (*én kedvemért*). Majd ismét nézőpontváltás történik a szubjektum újbóli előtérbe kerülésével (*kérdeztem*), amely visszakapcsolva a mondatkezdethez azonos nézőpontot képvisel. De éppen ezzel a mondat keretét adó nézőpontegyezés (*Egész éjjel hánykódtam, [...] azt kérdeztem*) átfonja a tudati működés kivetítését megjelenítő részt, előkészítve egy újabb nézőpontváltást, mert ekkor a nézőpontot hordozó önmagához intéz kérdést, önmagára vonatkozó megállapítással él: *hát hülye vagyok én?* Így a mondatzáróban az interrogáció jellegzetes hanghordozásától kísérve szubjektívizáció történik, hogy előtérbe kerüljön az E/1., hangot adva értéktételeinek. A beszélő nézőpontjának a mozgása a kameramozgásokkal állít-

ható párhuzamba: a közeli nézőpontot a távolító megfigyelő nézőpont váltja fel, hogy a tudat tárgyiasított kivetítése után a távoli pozíciót ismét felváltsa a személyre közelítés a szubjektivizációval: a megszólaló önmagára utalásával.

A következő Illyés Gyula-drámarészletben (Dupla vagy semmi) a megszólaló a hallgató tudatára hivatkozik:

Csak nem gondolod, hogy mielőtt bármit fölbontottam volna, nem törődtem azzal, mi lenne még biztosabb összekötés, még alkalmasabb összefonódás?

A beszélő szubjektív nézőpontra helyezkedik (*nem gondolod*) a verbum sentiendi használatával. Ennek, vagyis a pszichológiai nézőpontnak az érvényesítése a drámai egyenes beszédben a hallgató szubjektumával ellentétes nézőpontot érzékelteni. Úgy vetül ez ki a szövegben, hogy a beszélő tagadja a hallgatói tudat elképzelését, így azt a hatást kelti, mintha behatolna a megszólaló a másik tudatvilágába. A hallgató belső nézőpontját úgy tárja fel, hogy tagadással szembeállítja a megszólaló a magáét.

Az igeidő-használat szerint a mondatindításban a beszélő és a hallgató ugyanabban az idősíkbán helyezkedik el, a referenciális központ és a tudatossági kiindulópont a hallgatóban jelölhető ki (*gondolod*). Majd a mondat folytatásában a nézőpontváltás az igeidőváltáson kívül a személyváltásban is megjelenik (*fölbontottam volna*), szubjektivizációval előtérbe állítva az E/1. nézőpontját (*nem törődtem*), a nézőponthordozó hős szemszögéből mutatja be a tárgyalt dolgot egy újabb nézőpontváltással (*lenne összekötés*). Egyszerre beszél tehát a hős a saját pozíciójában és egy másik hőséében, így egyszerre láttatja kívülről és belülről a dolgot.

Kölcsey Ferenc Országgyűlési naplója következő részletében az E/2. forma ún. önmegszólítás:

Mert tudnod kell, az estvéli konferencia mindezeket hinni nem fogja. És mi okon higgyenek neked, ha senkinek sem hisznek? Pázmándy okos férfi, több országgyűlésen volt már jelen, és mégis a mai konferencián véleményét ismét hiába mondá el.

Látszólag elidegeníti magát az író ezzel a pszichológiai attitűddel a 2. személyű megszólítottat, azaz önmagát, valójában egybeforr az 1. és 2. személy (*tudnod*). Ez a különleges nézőpont-egyesítés úgy megy végbe, hogy az 1. személyű, azaz a belső nézőpont a tárgyiasított, elidegenített 2. személyt, annak álláspontját kívülállóként szemléli, felülbírálja. A kétségekkel küszködő személyiség meghatározott lélektani helyzetben önmarcangoló, önfaggató kérdése itt az interrogáció. A vívódó intellektus azt játssza meg ezzel a nyelvi formával, hogy külső, objektív nézőpont szüli az általános igazságot magába rejtő interrogációt: *És mi okon higgyenek neked, ha senkinek sem hisznek?* Az önmegszólító interrogációban egy kétségessé váló magatartás kérdőjeleződik meg, nyilván azzal a céllal, hogy új magatartásformát alakítson ki a szerző, amely megfelel a realitásoknak. Látható tehát, hogy a mozgó nézőpont a személyes érintettségtől (*tudnod kell*) az általánosító megjegyzésen át [*Ha senkinek nem hisznek, neked sem fognak hinni.*] végül az egyedi példában talál igazolást (*Pázmándy ...*).

A következő interrogáció sajátos elhelyezkedésű a kontextusában, hiszen ebben a drámarészletben az első két és az utolsó mondat azonos nézőpontú, tartalmi szempontból is szervesen egymásra épülő:

ÉVA. *Minden beteg szerelmes egy kicsit az orvosába. Mert gyógyulni akar. Ez klasszikus, mindenki tudja. Akkor miért nem építünk erre? Aki szerelmes, az fel akar törni, az nem hagyja el magát.*

(Hubay Miklós: Tűzet viszek)

A keretként funkcionáló egységben a semleges kiindulópontot a *beteg* és a hozzá kapcsolódó érzelem (*szerelmes*) és cselekvés (*gyógyulni akar, fel akar törni, az nem hagyja el magát*) jelenti. De emellett az *akar* ige kétszeri visszatérése következtében különösen hangsúlyossá válik a tudatosság szubjektuma. Ezt a jelenidejűsége miatt is összetartozó belső nézőpontú három mondatot szétszakítja az általánosítás szintjére emelő külső nézőpontú megállapítás (*Ez klasszikus, mindenki tudja.*). Ezzel ebbe a keretbe egy új semleges kiindulópont ékelődik bele: *mindenki*. Ezt követően újabb pozícióváltással nézőponthordozóvá a T/1. lép. Noha általánosító jellege van a T/1. személyrag miatt (*építünk*), ám a darab ismeretében tudható, hogy ezen a grammatikai formán itt az orvosok értendők, sőt a szubjektivizációval ebbe maga a megszólaló hős is beleértendő. A 'Mégsem építünk erre' jelentést magában hordozó interrogáció miközben közbeékeltségével szétöri a keretet képező mondatok gondolati láncát, ugyanakkor mégis hidat ver a szétszakított gondolatok között azzal, hogy retorikusságával kiemeli a kifejtést tartalmazó mondatot: *Aki szerelmes, az fel akar törni, az nem hagyja el magát*. Látható, hogy a nézőpontok ütközése kétségtelen tartalmi oppozíciót hordoz.

A következő egyenes beszédében a drámai hős tiltást és szemrehányást kifejező nyomatékos megállapítás értékű formális kérdéseket halmoz:

VASTAG. *Mit nyuzakodtok itt? Nem hallottátok, hogy sorakozó?*

(Görgey Gábor: Fejek Ferdinándnak)

Itt a beszélő és a megszólítottak nézőpontja nyilván eltérő. A belső nézőpontból véleményt alkotó személyét nyelvi forma nem jelöli, de a T/2. igealakok közvetve visszautalnak a megnyilatkozóra, kijelölve a tegezéssel, a térjelöléssel és a jelenidejűséggel a referenciális központot (*Mit nyuzakodtok itt?*). A második interrogációban a két különböző idősíki összefonódik a bemutatott szereplők múltbeli magatartásának jelenbeli mérlegelése által.

Kölcsey Ferenc következő mondatában a megszólaló térbeli-időbeli nézőpontja szinkronban van a megszólalás idejével, így belső nézőpont jellemzi:

Ki nem látja, hogy ilyen vegyület nem szülhet mást, mint szentimentalizmust?

(Nemzeti hagyományok)

Az E/3. igealak semleges kiindulópontot jelez. Ez a nézőpont a vélekedés általánosítását van hivatva szolgálni ['Mindenkire']. Így a szerzői nézőpont kitágul, és az értékelés hordozója 'mindenki' lesz. Ez azt is jelenti, hogy a szerző a saját nézőpontján kívül egyidejűleg mindenki nézőpontját is egyesíti egyetlen mondatban a E/3. formával. A verbum sentiendivel alkotott interrogáció azt sugallja, hogy a szubjektív tudat ítéletétől függ a véleményalkotás, ugyanakkor az író és az olvasó

feltételezett értékelési nézőpontja összekapcsolódik [’Mindenki látja...’], mert beszédviláguk hasonlósága miatt feltételezhetően azonos következtetésre jut(ná)-nak. A *látja* ugyanis ebben a kontextusban belső állapot jelzésére hivatott ’tudja’, ’gondolja’ jelentésben, és ez a nézőpont közelíti a mondat folytatásában megjelenő külső nézőponthoz (*vegyület nem szülhet*).

Németh László következő alkalmi beszédrészletében (Füredi beszéd. Iskola-avatás) a sajnálkozás kifejezési eszköze az interrogáció:

Milyen nagyszerű emberek voltak köztük! [...]

De ki tud ma már az ő érdemeikről? Ki tudja, mivel búvölt meg bennünket a budai reáliskola gótikus ablakú termeiben Jánosi Béla nyugodt goethei homloka? Ha nem ír egy esztétikatörténetet, melyet bibliográfiánk számon tart, a neve sem marad fenn.

Az interrogáció és az exklamáció határsávjába tartozó szövegrészlet-indító mondata után két hasonló szerkesztettségű interrogáció követi egymást. Ezek mindegyike tagadó jelentéssel feleltethető meg: ’Senki nem tud...’; ’Senki nem tudja...’. Azért sajátos ez a beszédrészlet és benne a két interrogáció, mert az értékítéletet úgy fejezi ki, hogy a semleges kiindulópontot jelentő 3. személyűséggel perspektívatávolítást ér el. Emiatt külső pozíciót foglal el az értékelő szubjektum a jellemzett személyekkel kapcsolatban. A nézőponthordozó aktuális beszélőre – mint referenciális központra – csak a személyes névmás toldalékos formája utal (*bennünket*). A verbum sentiendi (*tudja*) pedig a belső állapot jelzésére hivatott. A szövegrészlet igeidő-használata az időbeli nézőpontok oppozícióját hordozza: az elbeszélő idő nincs szinkronban az elbeszélő idejével. A retrospektív idő így szembesül a beszélés idejével. A kérdéseket követően a jelen idő használata pedig nem a jelennel, hanem a megidézett múlttal egyidejű.

2.7.3. Az interrogáció szövegbeli helye

Az interrogáció gyakran kontextus nélküli, hiszen sokszor szótári adat (értelmező, közhely- és szlengszótárban), ilyenkor a jelentése konvencionalizálódott.

Az interrogáció vizsgálatát mégis alapvetően mind elméleti, mind gyakorlati szempontból szövegösszefüggésében, illetve az adott beszédhelyzetben célszerű elvégezni, ugyanis abba való beépítettsége: a szöveg előzményéhez és folytatásához kapcsolódása a monológban textuális, a párbeszédben intertextuális kötődésű. Az interrogáció textuális hatása azon mérhető le, hogy az esetek többségében bár a interrogáció a szövegben izoláltan áll, érvényességi köre messze túl hat közvetlen kontextusán, és szinte az egész szöveg retorikus megnyilatkozásként való kódoltságát eredményezi. Szövegbeli helyétől módosul szerepe, hiszen a szövegindító, -kifejtő vagy a -záró részben sajátos szövegszervező erejű, például részletezést nyomatékosan zár le.

Az interrogációval induló szöveg határozott állásfoglalásra, a sugalmazott jelentés belátására készlet: *Ha kedvenc színe elfogyott, kidobja a többit is?* (reklám). Ez a képpel is illusztrált nyomtatóreklám azt az analógiát szuggerálja: ’Nem dobom ki a többi színű bonbont, így nem kell eldobni a nyomtatók még használható különálló tintapatronjait sem’.

A valódi kérdések nem szoktak folytatásos szövegmondatok lenni, hiszen a szövegben a változó modalitás diszkontinuus mondatsort eredményez. Az interrogációra ez nem feltétlenül igaz, ugyanis az állítás értékű kérdés – megváltozott funkciója révén – éppen a kijelentő modalitású szövegbe bele tud simulni. Az interrogációk – amennyiben nem felszólításnak, felkiáltásnak vagy óhajtásnak feleltethetők meg –, azaz ha kijelentést implikálnak, folytatásos szövegmondatnak minősülnek, mint a következő szövegrészletben is:

De utolsó regényemben két-három olyan helyet is találtam, ahol a többes számú állítvány nem botlás vagy germanizmus, hanem stílotlet volt (Péter és a korsó szép csendben kocogtak). S átmehetünk levélről-levéltre a legmérsékeltebb és leghajlékonyabb nyelvvédő könyvön, szinte egyetlen szabályt sem találni benn, amelyet a magyar nyelvérzék bizonyos körülmények közt át ne hághatna. Nem csonkítás-e ezekről a szabadságoktól a stilisztát eleve eltiltani? Nem csonkítás-e egyáltalán minden „purizmus”, amely tilt, anélkül hogy fölszabadítana? Hiába korlátozom nyelvemet a magyar nyelv szellemében, ha abban leszek magyar, ami nincs benn a mondataimban, s nem abban, ami benne van.

(Németh László: *Nyelvbresztés és nyelvtisztítás*)

Noha elképzelhető a szöveg kérdései után okadó magyarázó vagy okhatározó köztöszó beiktatása az előzményhez kötés jelzésére, valójában nem a kérdés-felelet alakzatjelleg érvényesül ebben a szövegrészben. Szövegtől függetlenül ezek a kérdések problémafelvetésként valódi kérdések lehetnének, szöveg indításaként pedig tanácsalansági jellegük valószínűsíthető. De egy bekezdés belsejébe ékelve, a szövegelőzmény rávezeti az olvasót arra, hogy ezek az eldöntendő kérdések dubitációnak, azaz színlelt tanácsalanságnak nem minősülhetnek. Az író biztos a maga igazában, kérdésével nem bizonytalanságának ad hangot, hanem ezáltal jobban bevonja az olvasót az együttgondolkodásba a tudatban kiváltott 'De igen, csonkítás ezekről a szabadságoktól a stilisztát eleve eltiltani. Csonkítás egyáltalán minden „purizmus”, amely tilt, anélkül hogy fölszabadítana' jelentéssel. Tehát ezeket a kérdéseket mint a paragrafus tartalmi tetőpontját interrogációként kell értelmezni az „állításra megfordíthatóság” miatt.

A kérdésalakzatokban bennfoglalt más alakzattal születő komplex alakzat hatása megsokszorozódik, mint a következő emlékbeszéd indításában is:

Ezelőtt egy évvel, október 22-dikén, éppen ez órában haldoklott Arany János egyik szobájában e palotának, melynek dísztermében íme emléke ünneplésére gyűltünk össze. Hatvanöt év időköze választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az akadémiai palota koporsójától. Egy egész élet tárul elénk, látszólag csendes, nyugalmas, mégis tele ellentéttel, küzdelemmel és szenvedéssel. Ki gondolta volna, hogy a düledező kunyhó méla, sápadt gyermekében lángész szunnyadjon? Ki képzelte volna, hogy a bátortalan, hallgatag diák egy új világot nyisson költészetünkben, s nyelvünk alig ismert bá-jait tolmácsolja? Ki jósolta volna meg, hogy a vándor színészújonc, aki a színpadon semmi sikert nem tudott kivíni, egykor Shakespeare és Arisztophanész remek fordításával ajándékozza meg nemzetét? Ki hitte volna, hogy az iskoláit sem végzett ifjú magányában többet tanuljon, mint amennyit tanárai tudnak? Ki remélte volna, hogy az

egyszerű vidéki jegyző egyszerre országos hírre emelkedjék, s néhány év múlva Magyarország legkitűnőbb emberei között foglaljon helyet?

Arany János halálának első évfordulóján Gyulai Pál ezzel a végtelenül egyszerűnek tűnő és mégis hallatlanul művészien felépített gondolatsorral indítja beszédét. Mivel hatásos bevezetővel lehet a szónoknak a hallgatóság figyelmét magára és beszédére irányítani, ezért meghatározó jelentőségű az, hogy már a bekezdés második mondatának szavai között észrevétlen és mégis háromszoros ellentét feszül: *szalontai – akadémiai, kunyhó – palota, bölcsőjét – koporsójától*, illetve a bevezetés interrogációsorral vonja be az együttgondolkodásba a hallgatót. A gondolatritmust adó mondatalmaz azonosságot sugalló kérdőszókhöz (*Ki... Ki... Ki... Ki... Ki... Ki...*) – amelyeknek egységesen a 'Senki' az implicit jelentése – kötődő részek a meglepő mondanivalót ellentétekre épülve fejezik ki (*sápadt gyermek – lángész; hallgató – nyelvünk alig ismert bájait tolmácsolja; színpadon semmi sikert nem tudott kivívni – Shakespeare és Arisztophanész remek fordításával ajándékozta meg; iskoláit sem végzett ifjú – többet tanuljon, mint amennyit tanárai tudnak; egyszerű jegyző – országos hírre emelkedjék*). Ezeknek a gondolatoknak a sorrendje azonkívül egyfajta fokozást is jelent az igékben kifejezett jelentéstartalommal (*gondolta, képzelte, jósolta, hitte, remélte*).

Sajátos típust képvisel az interrogációval befejeződő nyitott textus, amelyre a „választ” maga az egész szöveg adja meg, mint Faludy György költeményében:

A fák

*A fasorokban kiirtják a fákat,
nehogy fejünkre dőljenek, mivel
rohadnak mind. Mily kár, hogy ember, állat
helyett a fák s virágok kezdik el
a kihalást. Ha mi jönnénk elsőnek,
tennének valamit. Vajon nincs elég
kacat a boltban már minden vevőnek?
nem hallhattunk este több jó zenét
házunkban, mint Bach egész életében?
termett-e ennyi pénz meg ital régen?
nincs-e kocsija majdnem minden háznak,
hogy gazdája kedvére furikázhat
a lég szennyében? És ugyan mit bánja,
ha ebbe fullad bele unokája?*

Nemcsak a kérdés típusa, hanem szerkezeti helye is függvénye a speciális autóraklám-struktúrának. Jó látható ez a következőben is:

Peugeot 206.

Ellenállhatatlan.

Magával ragadó dinamizmus. Megnyugtató harmónia. A Peugeot 206 személyisége egyszerűen lenyűgöző. Ki lenne képes megőrizni nyugalma a felszereltség és a kényelem ilyen magas foka láttán? Különösen ha tudja, hogy most milyen gyorsan hozzá le-

het jutni! Raktárkészletünkben egy ellenállhatatlan Peugeot 206 csak Önre vár. Mikor jön el érte?

Peugeot 206

A reklámszövegek a legékesebb bizonyítékai annak, hányféle nyelvi eszköz szolgálhatja a hírverést egy új autómárka körül. Hogy rögzüljön a specifikus márkajelzés, ez nyitja és zárja a reklámszöveget: *Peugeot 206*. Az első megjelöléshez egy fosztóképzős melléknév járul állításként kiemelő, egyedítő értelmező jelzőszerű azonosító viszonyban: *Ellenállhatatlan*. Ezt mondatértékű szerkezetek követik: *Magával ragadó dinamizmus. Megnyugtató harmónia*. Ezekre egy olyan kijelentés következik, amely antropomorfizálja az autót, személyiséget tulajdonítva neki: *A Peugeot 206 személyisége egyszerűen lenyűgöző*. Az eddigi négy megállapítás mind pozitívumot jelentett: *Ellenállhatatlan... dinamizmus... harmónia... lenyűgöző*. E szövegelőzmény után, mindezt megerősítve a reklám csúcspontján egy kétségbevonhatatlan tartalmú, kijelentés értékű kérdés áll: *Ki lenne képes megőrizni nyugalma a felszereltség és a kényelem ilyen magas foka látán?* Ez kétszeres tagadó jelentésével minden kétséget kizáróan meggyőző [*'Senki sem lenne képes megőrizni nyugalma ...'*]. A szöveg folytatás teszi nyilvánvalóvá, hogy ez a kérdés mondathasadás hatására függetlenedett főmondatként, és elvált tőle a feltételes mellékmondata (*ha tudja*), amely folytatása lenne. Magyarázó mellérendelésként fűzhető lenne ehhez a következő mondat (*Raktárkészletünkben egy ellenállhatatlan Peugeot 206 csak Önre vár.*), ám kötőszó híján laza a kapcsolódás. A meggyőzés folyamatának végén egy újabb, de most már cselekvésre késztető kérdés áll: *Mikor jön el érte?* Ez a kérdés a *'Jöjjön el érte!'* felszólítás értékű, de tudva azt, hogy az ilyen típusú direkt felhívás taszító lehet, a reklámszövegíró az ösztönzést kérdés formába öltözteti.

Az interrogáció nem kötődik feltétlenül meghatározott szövegszerkezeti helyhez, ezért lehet a reklám bármelyik makroegységében, például zárlatában is:

Jó, mi?

Frappáns az interrogáció elhelyezése a Suzuki Swift hirdetéseiben. Az egyik főszóra: *Sokkal többet jelent*, és a kényelmet, biztonságot stb. emeli ki, a fokozott dicséret hanghatására épülő a másik: *Naggyon meggy*, a harmadik egy teniszmérkőzés képével kiegészítve az *Előny a fogadónál* szlogent hangsúlyozza. De a legtöbbször azonos a csattanós zárlat, amely egyetértést sugalló interrogáció: *Jó, mi?* Ez a köznyelvi közhelyszerű frazeológiai egység, amely értékelő tartalmú, sajátos módon kétféle logikai minőséggel értelmezhető: a megerősítést szolgálva pozitív [*'Nagyon jó!'*], illetve az elvetést éreztetve ironikus kicsengésű [*'Egyáltalán nem jó!'*]. Bizonyos, hogy ebben a reklámban az interrogáció a szövegelőzmény miatt az első jelentésben használatos. Éppen a szokványos forma és a hozzátapadt jelentések miatt ez az interrogáció szövegtől függetlenül is állítás értékű frazéma, így kérdés volta ellenére sem hagyja nyitva a szöveget. Éppen ezért használják fel az autóreklámokban poénos szövegzárásra: a befogadóval való cinkos összekacsintásra, hiszen emocionálisan sokkal telítettebb a familiáris, baráti, bensőséges hangvétele miatt, mint egy értékelő megállapítás:

Suzuki Sport IV. – a legújabb limitált modell. 1 958 000 Ft-ért. Jó, mi?

Vagy:

Egy hektó ólommentes benzin a Suzukitól. Jó, mi?

Mindenképp megerősítést sugalló jelentésű stiláris fogásként ez a közhely interrogáció.

Nincs tehát kitüntetett helye a szövegben az interrogációnak, hanem a kon-szituációtól függően teszi retorizálttá a szöveget.

2.7.4. Az interrogáció használata a különböző szövegtípusokban

Gyakran az a tapasztalat, hogy nem az interrogációt „használják fel” a különböző szövegtípusokban, -műfajokban, hanem maga a szövegtípus, a -műfaj hívja elő ezt a közlési formát a pszichikai hatásra törekvés miatt: a vallásos tartalmú szövegben a meggyőzés, a publicisztikaiban az elgondolkodtatás, a reklámban a meghökkentés, a mindennapi élet szövegeiben az intim kapcsolat jeleként. A szöveg típusa, tartalma (például törvénykönyv) viszont ki is zárhatja az interrogáció használatát.

Az ügyvéd Kölcsény Ferenc perbeszédében (B. Wesselényi Miklós védelme) az argumentáció kiváló eszközeként tudja beépíteni érvelésébe az aforizmaszerű, bizonyítást nem kívánó interrogációkat:

De még azt is, mit maga mondott valaki, képes-e hónapok múlva szóról-szóra s ugyanazon szerkezettel s éppen úgy elmondani? [...]

De már magában véve is nem képtelenség-e, hogy éppen törvényszék cselekedhesék törvény ellen; mi lehet pedig törvényellenibb cselekedet, mint törvény ellen ítélni?
(B. Wesselényi Miklós védelme)

Az utóbbi perbeszéd részletben egy eldöntendő és egy kiegészítendő interrogáció követi egymást egyetlen mondaton belül. Mindkettőben az első tagmondat E/3.-t jelez, ezzel kijelölve a semleges és referenciális központot (*képtelenség, lehet*), mintegy azt érzékeltetve, hogy ez nem szubjektív meglátás, hanem megfellebbezhetetlen igazság.

A felperes vádolása, állításainak cáfolása interrogációkkal is történhet:

Minden el nem fogult lélek nézze meg alperes sorait s mondja meg, ezen soroknak mi köze a kormánnyal, a felséggel? Miképp sértetnek ezekben az ítélőszékek? S főleg, hogy rágalmozás-e az, ha alperes az ellene indított pört szólásszabadságban ejtett sérelemnek nevezte? Alperes találta-e ezen nevezetet? Nem a képviselő táblától jött-e? Nem magoktól a megyéktől-e ezen nevezet? Nem akarja-e felperes észrevenni, hogy itt a méltatlan rágalmozás vádjával egyenesen a képviselő táblát s a megyék többségét illeti? Vagy ez mind szabad felperesnek? Felperesnek, ki a magyar szent korona ügyvéde, azon korona legfontosabb tagjain, a megyéken lehet gázolni? Valóban ha a kir. fiscus a megyei törvényhatóságok s az országosan egybegyűlt képviselő test iránt ily megvetést bizonyít, s ezt minden büntetéstől menten gyakorolhatja, akkor nem láthatni által, hogy magános személyek élete, javai és becsülete hogyan lehessen előtte bátor-ságban?

(Kölcsény Ferenc: B. Wesselényi Miklós védelme)

Politikai beszédben a szónokok gyakran élnek a retorikusságot fokozó és egyben érvelő, meggyőző interrogációkkal:

De mit használnak minden mi okaink azoknak, kik füleiket és szíveiket előttünk már kétszer bezárták? Kik a természet és hazafiúság szent szózatát már kétszer visszavetették?

(Kölcsey Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

Emlékbeszédben az elgondolkodtatást is kiválóan szolgálja:

De ki elég erős, mindég és mindenütt csak az egészszre vetni pillantatát?

(Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett)

Alkalmi beszédben is jó szolgálatot tesz az interrogáció az érvelésben:

Azt szokás mondani rólam – s ezt hol dicséretnek, hol gáncsoskodásnak szánják –, hogy egyetlen téma: a Holocaust írója vagyok. Semmi kifogásom, bizonyos megszorításokkal miért is ne fogadnám el e számomra kijelölt helyet a könyvtárak erre szolgáló polcán? Hiszen melyik író nem a Holocaust írója ma?

(Kertész Imre beszéde a Svéd Királyi Akadémián)

A legkülönbözőbb szövegműfajú vallásos tartalmú szövegekben, például a Bibliából vett idézetben és a zsoltárban a hitben való megerősítést célozza:

Nem tudjátok, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten lelke bennetek lakik?

(Pál első levele a korinthusiakhoz. 3, 16)

Erős vár a mi Istenünk,

Jó fegyverünk és pajzsunk.

Ha ő velünk, ki ellenünk?

Az Úr a mi oltalmunk.

(Református énekeskönyv. 90. zsoltár)

Pázmány Péter írásában az egyértelműséget sugárzó interrogáció a hívők azonos véleményét kívánja sejtetni:

Ugyanis ki ne csudálná, mi módon táplálja Isten az égi madarakat?

(Isteni igazságra vezérlő kalaúz)

Külön figyelmet érdemelhet az a tény, hogy gyakori a szépirodalmi alkotások szabad függő beszédében is az interrogáció, például Móricz Zsigmond *Komor Ló* című novellájában Sárkány számadó méltatlankodó morfondírozásának plasztikus eszköze:

Sárkány számadó ránéz a feleségére. Mi baj vóna. Hát máma mindennel baj van?

Shakespeare Julius Caesar című drámájában Antonius monológja éppen a hallgatóság véleményét megfordító interrogációi miatt vált híressé:

Rómába ő sok foglyokat hozott;

Váltságuk a közkinctárt gazdagítja:

Ez nagyravágását jelenti-e?

Háromszor nyújtám a koronát neki,

S ő visszatolta. És ez nagyravágás?

De Brutus mondja, hogy nagyokra tört,

S bizonyly ő derék egy férfiú.

*Nem szólok én, hogy Brutusnak beszédét
Cáfoljam: azt mondom csak, mit tudok.
Mind kedvelétek őt és volt miért:
Mi tilthat el most érte sírnotok?
Vadállatokba szöktél, ó, ítélet,
S az ember ész nélkül maradt!*

A következő drámarészlet dialógusa éppen attól drámai, hogy interrogációkra építette a szerző:

*ANYA. Nem csoda, látta, amikor a férjem villamos alá került.
KONDOR. Került?! Ugrott. Te csak ne véd a fiadat és a bátyámat. Két éretlen ember,
látom őket, ahogy... Hogy képzelték, hogy megkerülhetnek engem? Ha ott vagyok, ez
nem történik meg.
ANYA. Ne hajtogasd ezt! Mit képzelsz magadról, nekem ne szabad meg, hogy mit gon-
dolkodok! Én ismerem őket, legalább annyira, mint te! Ezt is el akarod venni tőlem? Meg
tőle is? Még a saját halálát is ki akarod sajátítani?*
(Bereményi Géza: Halmi)

Költői műben az emotív szerepű interrogációk a költői dilemma megszólaltatóivá válhatnak:

*Ki szedi össze váltott lovait,
ha elhulltak, ki veszi nyakába?
ki teszi meg mégegyszer az utat
értük, visszafelé, hiába?*
(Tandori Dezső: Hommage)

Filozófiai írásban az egyetértés kiváltása a cél az interrogációval:

*Kell-e említenem a hierarchiának nagy institutumait a katolicizmus minden országai-
ban? Kell-e a jus canonicumnak tagadhatatlan hasznait? Kell-e mindazokat, melyek-
ről Müller (Helvetiának történetírója) megmutatá, mely befolyással lettenek legyen az
akkori békételen világ megnyugtatóására?*
(Kölcsey Ferenc: Töredékek a vallásról)

Esztétikai írásban elgondolkodtatni akar vele a szerző:

*Kétrendbeli folyóírásaink minden lapon bizonyítják, mennyire ismeretlenek vagyunk
saját nyelvünk grammatikai alkotványával is; s hol a grammatikai tudomány sincs
még megszerezve: mit várjunk ott egyebet?*
(Kölcsey Ferenc: Kritika)

A publicisztikában a hatáskeltés eszközeként gyakran használatos. Éreztetheti a feleslegességet:

*Egyrészt ugyanis az adókat nem azért szedi be az állam, hogy utána költségvetési ki-
adás formájában vállalkozásokat hozzon létre, másrészt ha ebben valóban olyan jó
üzlet rejlik, miért kell hozzá közpénz?*
(Ádám Zoltán: Gyurcsány a Forma-1-ben. HVG. 2004. jan.)

Az egyetértés kiváltását is célozhatja ez a kérdésalakzat:

No, de forinttal kell-e betapasztani a sebeket? Nem lenne-e igazabb és meggyőzőbb gyógyír, ha a nemzet ma már nem túrná el a rasszizmus egyelőre még „csak” hangoskodó előretörését? Ha senkinek sem kellene attól félnie, némelyek milyen indulatokat gerjesztenek a demokrácia kulisszái mögött?

(Popper Péter: Megfáradt keserűség. HVG 1996. szept. 28.)

Reklámban az interrogáció nem a lexikai elemeiből adódó litterális jelentésével hat, sem a grammatikai megformáltságával, hanem a szövegkörnyezet révén valószínűleg közvetett beszédaktust, mint a gyógyhatású készítmények árára vonatkozó kérdés: *Ki védi meg ennyiért az egészségét?* Ez kijelentésként tagadást sugall, azt akarja elhitetni: 'Ennyiért, ilyen olcsón semmi nem védi meg az egészséget.' – Két másik gyógyszerreklám a *miért?* kérdő névmásra és feltételes jelenre építve sugalmazza a tiltást, így kívánva kiváltani az egyetértést:

Miért szenvedne tovább miattuk? Miért élne csak az emlékeinek?

Banki reklámszövegben ez a kérdésalakzat az egyetlen lehetséges megoldásra akar rávezetni:

Miért választaná a hosszabb utat, amikor létezik a rövidebb is?

A legkülönbözőbb tartalmú reklámok jó figyelemkeltő eszköznek tartják az interrogációt:

Gyümölcs, napraforgómag, gabonapehely és méz... Ki tud ennek ellenállni?

Mikor utazna Thaiföldre, ha nem most? Kedvezményes utak előszezonban.

Viccben éppen az interrogáció szolgáltathatja a poént:

– *Te kopogtál az éjjel?*

– *Én hát.*

– *Akkor mért nem válaszoltál a kérdésemre?*

– *Hogyhogy nem válaszoltam?! Hát a bólintás az semmi?*

– *De hát mindenki tudja, hogy maga nem ad a testvéreinek semmit!*

– *Szent igaz. És mégis, mit képzelsz, jóember, ha egyszer a saját testvéreimen sem segítek, akkor majd éppen idegeneket fogok támogatni?*

Gyakran használatos az interrogáció a köznyelv mindennapi fordulataiban is, ezért bár a szakirodalom többnyire ebben az alakzatban szónoki, költői alkotói eszközt lát, a retorikus szövegformálást nem lehet kizárólag a művészi szövegekre, szónoklatokra korlátozni. A köznyelvi interrogációkat a beszélő egyrészt már mint kész paneleket építi be a beszédébe, hiszen ezek nyelvi frazeologizmusokként működnek (*Nekem akarja ezt bebeszélni?*), másrészt spontán módon hozza létre, mert tudattalanul is él benne az erre jellemző dallamvonal, ezért ösztönös módon használ érzelmi nyomaték kedvéért „egyszerű” állítás, felkiáltás, óhajtás vagy felszólítás helyett nyomatékosító kérdőformát. Ráadásul (a Közhelyszótár által adatolt) interrogációk analógiájára számos variáns kreálható:

Ki lát az emberek fejébe (lelkébe, szívébe, agyába)?

Sok közhelyünk interrogáció, bizonyítja a Ksz.-ből gyűjtött adatok nagy száma:

Ezt tanultátok az iskolában? Ez magának ház? Ennyit mászni ezért? Ez bók akart lenni? [sértés]; Jobbat nem tudsz ajánlani? Nem félsz, hogy megbüntetnek csendháborításért? Maga nem hallott róla? Otthon is a szőnyegre hamuzol? Annyira le vagyok már pusztulva, hogy meg se ismernek az emberek? Nem szenvedsz te véletlenül optikai csalódásban? Jó hülyének lenni?

A közhellyé vált interrogációk az előbeszéd hatását csempészik be az irodalmi alkotásokba:

KONDOR. *Mit akarnak? Maradjanak ott, ahol vannak. Nem megmondtam?*

(Bereményi Géza: Halmi)

ANCSIKA. *Mi szeretjük egymást!*

RÓZA. *János, ezt ne!*

BOLYAI. *Miért ne? Annyira igaz ez is, mint a másik.*

(Németh László: A két Bolyai)

GYULA. *Azt hallom, verekedtetek.*

GÉZA. *Na és?*

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

FÉRFI. *Kemencébe? Hol él maga?*

(Örkény: Pisti a vérzivatarban)

A gazdag nyelvi anyaggal azt kívántam szemléltetni, hogy az interrogáció a törvényszéki beszédetől a szépirodalmon át a mindennapi nyelvhasználatig a legkülönbözőbb szövegtípusokban él.

2.8. Az interrogáció típusai

Az interrogációk több szempontból is tipizálhatók.

2.8.1. Szintaktikai-szemantikai szerveződésük fokozatai szerint

Ennek alapján lehet beszélni ab ovo interrogációról, azaz olyan kérdésfajtáról, amely valódi kérdésként nem értelmezhető, invariábilis formájú, és ilyenkor a szokásos jelentés meghatározott formában jelentkezik:

Ksz.: *Csak tudnám, miből? Nincs neked röntgenszemed, hogy mindent meglátsz?*

A második típusba tartoznak azok az interrogációk, amelyek bizonyos lexikai elemek elhagyásával valódi kérdésként is hangozhatnak:

És akkor mi van? Az talán külön?

A harmadik típusba azok a kérdések sorolhatók, amelyek az interrogáció jellegzetes intonációja megszüntetésével alakíthatók át valódi kérdéssé:

És aztán? [’A lényegen semmit sem változtat.’]

Nem vagy te beteg? [’Ezt nem gondolhatod komolyan!’]

A negyedik típusba azok csoportosíthatók, amelyek több művelettel (intonációátalakítással és szórendcserével) alakíthatók át valódi kérdéssé:

Tudom is én? (Én is tudom?)

2.8.2. Az interakciós viszony jellege alapján

Az interrogáció fajtáit az interakciós viszony jellege alapján is meg lehet különböztetni. Így lehet beszélni egyrészt formális interakciós viszonyról akkor, ha írott formájú a kérdés, vagy ha élőszóban elhangzó is, de a kérdező és kérdezett időben, térben távol van:

Minek a koffein, amikor itt az adrenalin? (autóreklám)

Valódi interakciós viszonyban a kérdezőt és a kérdezettet a tér és idő összekapcsolja, de még ilyenkor is lehetséges, hogy a kérdező nem tart igényt a válasza:

KATA. *Mit tudom én? Egyelőre csak összegombolyodni.*

(Németh László: A kis család)

2.8.3. Az értelmezés szempontjából

Az értelmezés szempontjából vannak:

1. kizárólag interrogációként értelmezhetők mind írásban, mind szóban, és frazémaként lexikalizálódtak:

Még hogy ő? Na és akkor?

2. írott szövegben csak a kontextus függvényében interrogációként működök:

MARGIT. *El tudják-e azt képzelni, hogy mi mindent feláldoztunk mi a jövőért...? És ez lett a vége. Ki a felelős ezért?*

(Hubay Miklós: Tüzet viszek)

3. szónoklatban, előadásban, vitában, a beszélt nyelvben csak a szituáció révén interrogációként funkcionálók:

Nos, képviselőtársaim, mi az Orbán-kormány legitimitását soha nem vontuk kétségbe, megvolt a véleményünk arról, hogy helyesen vagy nem helyesen kormányzott – a mi álláspontunk szerint nem helyesen –, de a legitimitációja rendben volt. Ugyanis a kormányt a megválasztott képviselők többségének szavazata teszi legitimé, mégpedig nemcsak jogi, hanem politikai értelemben is. A demokrácia hívei tudják ezt. És Orbán Viktor?

(Fodor Gábor: Napirend előtti felszólalás az országgyűlésben. 2004. 10. 12.)

4. a kérdező kettős szándéka miatt valódi kérdésként és interrogációként is, azaz a kérdezett alternatív értelmezése miatt feleletet kívánó és nem váró kérdésként is felfoghatók:

Mi kéne még?

2.8.4. A frazémává válás fázisai szerint

Három fokozat állapítható meg a frazémává válás útján:

1. az egész mondat frazeologizálódott interrogációként:

Miért pont én? Hol van már a tavalyi hó? Miért is ne? Most mit játszod az eszed?

2. maga a mondatstruktúra hordozza az álkérdés jelleget:

*Miért ne lehetne/lehetett volna? Mi közöm/közöd/köze/közünk/közötök/közük hozzá?
Ez neked tél/kép?*

3. a kérdő névmás vagy kérdő partikula használata indukálja az interrogációként értelmezést, azaz ilyenkor ezek a nyelvi elemek retorikusságjelölők:

Minek sztrájkolni, amikor úgysincs munka? (Ksz.)

Mit keversz, mint a turmixgép? (Kardos–Szüts)

2.9. Az interrogáció értelmezése, befogadása

Az interrogáció értelmezéséhez alapot a kérdező szolgáltat. A befogadó nyelvi kompetenciájának része az, hogy képes-e egy kérdő formájú mondatot megállapításként, parancsként stb. értelmezni, mert ösztönösen ismeri azokat a nyelvhasználati és szociolingvisztikai szabályokat, amelyek az ilyen típusú mondatok megalkotását, kimondását irányítják, és megértésével együtt járnak. Bár a retorikai funkció fel nem ismerése (és ezért az önkéntelen válaszadás) nem számít olyan mértékben az együttműködési alapelv megsértésének, mint például az írónia nem érzékelése vagy az ugrató, vicces kijelentések szó szerint vétele, mégis jó, ha a kérdezett „vevő rá”, és a kérdést mint rejtett beszédaktust tudja dekódolni. Így lesz hatékony a kérdező és kérdezett között az információcsere. Nem áll ellentétben a grice-i módmaximával az a tény, hogy az interrogáció indirekt beszédaktus, mert az értelmezés evidenciája jelzi: ez így is „világos” megfogalmazás.

Az interrogációban általában világosan implikálódik a jelentés, ezért nincs szükség a szavakkal történő feleletre. Jól szemlélteti ezt egy Babits Mihály-eszéből vett részlet: *Kit ne ragadna rokonszenvre egy Kossuth rajongó lelkesedése, egy Deák józan komolysága? Ezért a nagy szónokok olvasása nagy erkölcsi haszonnal is jár* (Irodalmi nevelés). A szövegbeli interrogációra következő mondat ezért következtető kötőszóval való indítása csakis akkor érthető, ha a kérdésben bennfoglalt jelentés: 'Mindenkit elragad'.

Mivel az interrogáció a kommunikáció egyik módja, rá is áll, hogy a beszélőnél kezdődik, és a hallgatónál végződik. Csak míg a valódi kommunikációban a beszélő második személyhez szól, addig az interrogációval csak szimulálja a dialógust, hiszen magánál tartja a szót, egyoldalú közleményt produkál. Mégis igaz erre a kommunikációimitációra is, hogy a hallgató szükségszerűen reagál a kérdő formájú mondatra, ha nem is *expressis verbis*. Hiszen a kölcsönös megértés is kommunikáció, ha „a hallgató veszi a lapot”, és interrogációnak értelmezi a kérdő formát, mert nemcsak a szavaknak, hanem a hallgatásnak is üzenetértéke van.

A válasz emlegetése valójában csak a valódi kérdés kapcsán jogos, az interrogációban nem a válasz implikálódik, hanem magának a kérdésnek van implicit jelentése, amely a megnyilatkozó kommunikációs szándékát fejezi ki. Mutatja ezt az eldöntendő formájú interrogáció: *Nem szégyelled magad?* Ugyanis, ha valódi kérdésként értelmezné a megszólított, többféle választ is adhatna: *De igen, szégyellem. Nem, nem szégyellem.* Sőt viszontkérdést is feltehetne: *Szégyellnem kellene magam?* Ezzel szemben a bennfoglalt jelentés: 'Szégyelld magad!', de ez nem válasz, legfeljebb kiegészítéssel lenne az implicit jelentésre reakció: *Szégyelld magad te!* – Ha az *Ez nekik költészet?* (Ksz.) megnyilatkozást valódi kérdésként értelmezné a beszédpartner, azt is felelhetné: *Igen, nekik költészet.*

Ugyanakkor az interrogáció bennfoglalt jelentése: 'Ez nem költészet'. Ez azonban nyilvánvalóan nem válasz, csak az interrogációnak megfeleltethető implicit jelentés verbalizált alakja. – A következő kiegészítendő kérdést is: *Mit képzelsz?* valódi kérdésnek tekintve a válasz például ez lehetne: *Hogy elmegyünk nyaralni.* Az implicit jelentés pedig interrogációként tiltás: 'Ne képzeld ilyet!'

Ezek a levezetések azt bizonyítják, hogy a helyett a sokszor emlegetett állítás helyett, hogy a nem valódi kérdésben a válasz ismert mind a beszélő, mind pedig a hallgató számára, és mindketten tudják ezt egymásról, helyesebb lenne a bennfoglalt jelentés ismeretéről, evidenciájáról beszélni, mert az egyik logikai minőségből való átsapás a másikba, az egyik igemódhasználatból a másikba átváltás tehát nem a kérdés és a feltételezett (esetleg ki is mondott) válasz között van, hanem a kérdés és a sugallt jelentést megfogalmazó megnyilatkozás között. Ugyanis csak az interrogációk egy részében esik egybe az implicit jelentés a formálisan meg is adható válasszal (*Ki ne tudná?* – 'Mindenki tudja.' de: *Mire vársz, tapsra?* 'Ne várj semmire!' – *Nem várok.*).

Néha azonban a jelentés megerősítésére a megnyilatkozó szükségét érzi, hogy a kérdésnek tulajdonított jelentést megismételje állítás formájában:

Őszintén tegyük fel a kérdést, képviselőtársaim: volt már olyan kormány Magyarországon a rendszerváltás óta, amelyikkel szemben nem csökkent volna jelentősen a választói bizalom? Mindegyikkel szemben csökkent!

(Fodor Gábor napirend előtti felszólalása. 2004. X. 12.)

Emellett még több tényezőtől, illetve ezek összehatásától: a szövegkörnyezettől, a kontextuális-pragmatikai implikációtól, a világtudásunktól és a kérdés tartalmától is függ, hogy az interrogáció nem igényel választ.

Szükséges az interrogáció értelmezéséhez a kérdezettnek az alkotó gondolkodása és az együttműködési alapelv megtartása, ugyanis a kérdező aktivitása feltételezi a kérdezett kérdésaktualizálását az adott pragmatikai szituációra. A kommunikációs viselkedés maximáinak (mennyiség, minőség, relevancia, mód) megsértése a megkérdezettben inferenciaingert ébreszt, ez a kérdésben rejlő rejtett információ dekódolására, vagyis a konverzációs implikátúra (a szavak lexikális jelentésére, az együttműködési alapelvre, a kommunikációs viselkedési maximákra, a nyelvi kontextusra, a nem nyelvi szituációra és a beszédpartnerek világról való tudására vonatkozó következtetés) megalkotására készíti. A mondat értelmezésekor a megkérdezett az inferencia hatására a rejtett szándékot felderítve megfejt az illokúciós aktust: a kérdés jelentését, vagyis a konkrét mondatra vonatkoztatva megállapítja: ez a mondat nem kérdés, hanem kérés, parancs stb.

Az interrogáció alakzatként félreérthetetlenül sugallja a bennfoglalt implicit jelentést. Viszont a kérdések jó része olyan szempontból eleve kettős jelentésű, hogy egy és ugyanaz a mondat valódi kérdésként és interrogációként is funkcionálhat, mint például a sokat emlegetett *Ideadod a sót?* Az ilyen típusú kérdés megnyitja az utat a kettős értelmezés előtt: vagyis ha a kérdés megőrzi szó szerinti jelentését, válasz adható rá, ha viszont közvetett kérésként fogható fel, akkor

erre nincs (mert nem kell) felelet. Erre épült például napjaink egyik reklámja: *Ki törődik a baktériumokkal?* Ez először szabályos kiegészítendő kérdő mondati dallammal hangzik el: elől eső, ereszkedő jelleggel, majd interrogációként a végén emelkedő dallamvonallal, jelezve éppenséggel a nemtörődömséget. A kérdésben a mondat és a megnyilatkozás jelentése tehát szétválhat, hiszen értelmezhető valódi kérdésként (különösen az írott formában, ahol a hangoztatás nem egyértelműsíti a jelentést), de interrogációként is.

Sajátos ellentmondás az, hogy miközben az interrogációk többsége szövegtől függetlenül is alakzatként értelmezhető, ugyanakkor valódi kérdésként is felfogható. Például a *Hogy képzeled te ezt?* lehet választ kizáró felháborodás kifejezése, de lehet választ igénylő kérdés is; a *Csak nem mégy már?* igazi információutakolás is lehet, de felszólítást enyhítő marasztalás is.

A kérdező vitán felül álló szándéka ellenére sem feltétlenül szüntethető meg az interrogáció többértelmű olvasata a pragmatikai félreértésből adódóan, mert a nyelvi szerkezetből – hiszen az interrogációnak nem mindig van megkülönböztető grammatikai jegye – automatikusan nem következik a retorikus alakzatként való értelmezés.

A befogadótól függ, hogy a kérdés emotív-promotív jellegében megérzi-e a nyomatékos állításnak, tagadásnak, felszólításnak, óhajtásnak és felkiáltásnak megfelelő jelentéstulajdonítást, és ezek sajátos stílári variánsát látja-e a formális kérdésben – amely nem igényel nyelvtanilag kifejtett feleletet –, vagy ezzel szemben érzelmmel telített valós kérdésként fogja-e fel, amelyre választ kell adnia.

2.10. Az interrogáció szerepe és hatása

Az interrogációhoz sokféle stílári értékű funkciótöbblet társulhat: nyomósítás, a monológ élénkítése a dallam változatossá tételével, a stílus expresszív értékének növelése, érzelmileg színezett stílus kialakítása, emotív-promotív többlet, főként emelkedettség révén retorizáltságra törekvés. Az interrogáció expresszivitása szorosan összefügg a formájával, és mivel a tagadás affektivitása erősebb az állításénál, ezért gyakori a tagadással kifejezett állítás. A beszélt nyelv sokszor közhelyes fordulatai bizalmas hangnemet ütnek meg: így interrogációi lehetnek pejoratívák, ironikusak, tréfások is.

Ez a kérdésalakzat információt sugalló szerepű, még ha ezt kérdő formában teszi is. Bizonyíték rá Kölcsey Ferenc következő két kérdése:

Nem törvények oltalmára s nem törvényeken ejtett sérelmek ellen szólalt-e fel minden időben? Engedte-e magát ezen hazafi kötelessége teljesítésétől akár ország színe előtt tett fenyegetés, akár szép szavak által valaha elmozdítani?

(B. Wesselényi Miklós védelme)

Kétségtelen ennek a kérdésnek a jelentése a mondatfajta- és modalitásváltás következtében, illetve a logikai minőség ellentétbe fordulása, valamint az ezzel járó funkcióváltás miatt: 'Minden időben a törvények oltalmára s a törvényeken ejtett sérelmek ellen szólalt fel. Nem engedte magát ezen hazafi kötelessége teljesítésé-

től akár ország színe előtt tett fenyegetés, akár szép szavak által valaha elmozdítani.’

Mégis döntően retorikai-stilisztikai szerepe gyakoribb és lényegesebb is információt sugalló voltánál. Ez szerves kapcsolatban áll céljával: a befogadónak az együttgondolkodás révén való egyetértését akarja kiváltani. Például a Bibliában a hitbeli meggyőzést szolgálja:

Mert micsoda reménysége lehet a képmutatónak, hogy telhetetlenkedett, ha az Isten mégis elragadja az ő lelkét? Meghallja-e kiáltását az Isten, ha eljő a nyomorúság reá?

(Jób könyve. 27, 8–10.)

Az interrogáció mind a neki megfeleltethető kijelentéssel, mind a valódi kérdéssel szemben érzelmi többletet mutat. Nyelvi viselkedésünk hű megjelenítőjeként azt vetíti elénk, hogy alapvetően negatív érzelmeink kifejezésére élünk vele: méltatlankodás, bosszankodás, rosszallás, felháborodás, türelmetlenség, szemrehányás, harag, sértődöttség, megrovás, tiltakozás, káröröm jele stb.

Csodálkozást is kifejezhet:

TEPSIFUNDUM. Teremtőm! Mik vannak?!

(Páskándi Géza: Diákbolondító)

Csodálkozással vegyes felháborodást:

SAS. Jaj, miket beszélsz?!

(Szakonyi Károly: Honkongi paróka)

Főleg bosszúságot, felháborodást vagy kárörömet szuggerál közlés értékű tagadó alakú kérdésben el nem való ígекtő előtt:

Nem megmondtam?! (ÉrtSz.)

Szigorú, sürgető parancs nyomósításakor azt jelzi az interrogáció, hogy nem marad megtorlatlanul a parancs megszegése:

Nem hallgatsz el? Nem teszed le rögtön azt a kést?! Nem takarodsz innen?!

Az élőbeszéd fordulatait is megörökítheti vele a szerző:

MARA. Igen? Na ne mondd?!

(Szakonyi Károly: Honkongi paróka)

Az interrogáció stilisztikai értéket növelő eszköz, mert hatásosabb a kérdés, mint a felszólítás, hatásosabb a tagadás, mint az állítás, és hatásosabb az interrogáció intonációja, mint a valódi kérdésé, valamint a kijelentésé. Retorikus szerepének dominanciája az agitatív tartalmú szövegekben feltűnően megnő, mint például a következő reklámban:

Miért ne élvezné Ön is országszerte csaknem 200 étteremben a HVG-klubkártya előnyeit?

Meibauer rendszerezése, amely az interrogációk nyelvi elemeit retorikusságot létrehozókra, erősítőkre, illetve pusztán azt jelölőkre osztja fel, elméletben tiszta képletűnek tetszik. A gyakorlatban azonban a retorikusságot csupán jelzők nem különíthetők el egyértelműen a magyar interrogációkban, mert nyelvi elemeikhez

mindig tapad ennél konkrétabb funkció is: például az erősítés, a fokozás. Legfőljebb a kötőszóval induló interrogációk sorolhatók be ebbe a típusba.

Ez a tipizálás még további nehézségeket is hoz magával. A látszólag élesen szétválasztható, retorikusságot megvalósító és erősítő szerepek összefonódása sem ritka. Például a kérdő névmások vagy határozószók, amelyek nélkül a kiegészítendő kérdés formájú interrogációk nem hozhatók létre, nemegyszer fokozó rendeltetésűek is. Vagyis az értékelés jelentésmozzanatát is magukban rejtőkben a retorikusság kétféle foka összemosódik.

Azonkívül az tapasztalható az adatok alapján, hogy ugyanaz a nyelvi elem, lexéma vagy lexémakapcsolat egyik esetben teremtheti, máskor erősítheti vagy jelölheti a kérdés retorikusságát. Így viselkedik nyelvi adataim alapján a *csak* módosítószó. A következő ÉrtSz.-i adat értelmezésekor a logikai minőség megfordítása érvényesül, hiszen a tagadó formájú kérdés állító jelentést implikál: *Csak nem ment el az eszed?* [’Elment az eszed’]. Tehát ekkor létrehozza az interrogációt. A következő Ksz.-i adatokban a tudati konstruáláskor logikai minőség változása nem következik be, de egyes mondatok a *csak* nélkül is interrogációk, mások nem. Egyes interrogációkban kizárólag erősítő (*Csak az én tiszteletemre vagy ilyen undok?*) szerepről beszélhetünk, másokban viszont a retorikusság létrejöttéről (*Csak nem hagyom bennük azt a tizenkét forintot? Ehhez csak nem kell diploma?*).

Kölcsey Ferencnek a magyar nyelv ügyében tartott szónoklatában, ahol a kérdés valójában a bizonyítás eszközeként szolgál, ahol a felháborodás felhangjával színezetten magában hordozza a ’nem’ vagy ’de, igen’ jelentést, ahol a kérdések sorjázása is a racionális méltatlankodó hangvételt érezteti, tagadhatatlanul retorikai szerepű:

A főrendek azt mondják: annyi sok száz évek óta lévén a latin nyelv virágzásban, anyai nyelvünknek elsőbbségét és hathatóságát ekkoráig nem veszedelmeztette. Ugyan, Tek. Rendek, mit véljek egy ilyen, a nyilvános tapasztalással, az egész nemzet köztudományával ellenkező állításról? Nevezhetjük-e nyelvünket diplomatikai nyelvnek? nem mindig elsőbbsége volt-e a latin nyelvnek? s nem lesz-e mindaddig, míg azt egyedül a tudósok szobáiba szorítani nem fogjuk? s minden egyéb tekintetben nem vesztett-e nyelvünk?

Ilyen használatban maga a poétikai-retorikai funkció ráépül arra a referenciális szerepre, amelynek révén a kérdező információkat sugalmaz, és kapcsolódik ahhoz a fatikus funkcióhoz, amellyel kérdést intéz a direkt verbális reagálás lehetőségével élni nem tudó hallgatósághoz. Azaz az interrogáció szerepe a forma és a funkció közötti ellentmondásból, a pragmatikai átértékelésből: a mondatfajták és/vagy a logikai minőségek átváltásának feszültségéből adódik.

Nagyon sokrétű pszichikai-retorikai funkció kapcsolódik az interrogációhoz: élnékités, figyelemkeltés, a legkülönbözőbb érzelmek kifejezése (felháborodás, szemrehányás), de belefér a befogadó egyetértésének kiváltásával a manipulálás is. Értekezésben inkább a figyelmet kelti fel:

Ugye, másként beszél az öreg Bence, mint a fiatal Toldi? [...] De a szó hatalma azóta sem csökkent, mert a szóval a gondolat harcolt; s van-e hatalmasabb a gondolatnál? [...] Hol találsz annyi nemes gondolatot, emelkedett érzést, mint a nagy szónokokban: Kölcsey Ferenccben, Eötvösben? Kit ne ragadna rokonszenvre egy Kossuth rajongó lelkesedése, egy deák józan komolysága? [...] Az érv igazsága független helyétől, de meggyőző volta nem az; s mit ér az igazság, ha nem veszik észre?

(Babits Mihály: Irodalmi nevelés)

Általánosítva az interrogáció funkcióit a következő nagyobb kategóriákba lenne célszerű elhelyezni:

pszichikai (pl.: figyelemfelkeltés),
 pragmatikai (pl.: nyelvi udvariasság),
 konstrukcionális (pl.: szövegszervezés),
 stiláris (pl.: pátozsfokozás),
 esztétikai (pl.: expresszivitás).

Kétségtelen, hogy ezek a szerepek sokszor összefonódnak, például a konstrukcionális bármelyik mással egybekapcsolódhat, illetve a stiláris és az esztétikai a szépirodalmi művekben egybeesik, máskor viszont szétválík, hiszen egy baráti társaságban az *Itt mindenki hülye? És mi ebben a pláne? Minek ragozzam tovább?* interrogációk kétségtelenül stiláris szerepűek anélkül, hogy esztétikai funkciót is betöltenének.

Az interrogáció pszichikai-retorikai hatása egyrészt a hirtelen váltásból fakad, másrészt abból, hogy ugyanazon a szinten érzékelhető a forma és a valóságos funkció összeférhetlensége és egyben ekvivalenciája: egyrészt a mondatfajták, másrészt a logikai minőség szintjén. Ehhez adódik még hozzá a valódi kérdés antiretorizáltságának és az interrogáció retorizáltságának, azaz önmagán túlra mutatójának összeütközése. Ez az ellentétes, sőt ellentmondó gondolat és forma retorikai hatást kelt. Az interrogáció azért nem veszít hosszú idő múltán sem retorizált jellegéből, mert mint minden alakzatban, így benne is a retorizáltság egyrészt magából a kérdésalakzataból fakad, másrészt a konszituációból.

Sokszor megtapasztalható, hogy szövegtípusfüggő az interrogáció szerepe. A fontos mondandó iránti figyelemfelkeltéssel a monologikus szöveget kívánja élnékníteni a megnyilatkozó. De ezenkívül a befogadó kérdés általi megszólításának retorikai indoka és ezáltal mentális művelet elvégzésére készítése is kiváltja használatát a legkülönbözőbb korokban, nyelvekben, stílus- és szövegtípusokban, valamint -műfajokban.

Az interrogáció stiláris hatása azon a stílus- és szövegtípuson, illetve szöveg-műfajon múlik, amelyik felhasználja. A szónoklatokban előfordulók többnyire a patetikus légkört teremtik meg:

Avagy a hűség jele-e, nem akarni engedelmeskedni a magyar minisztériumnak, hanem akarni engedelmeskedni az ausztriai minisztériumnak, mely erőtlenségében az aulától veszi parancsait, mely annyi erővel sem bír, hogy urát, királyát ősi várában meg tudta volna védeni, hogy földönfutóvá ne legyen?

(Kossuth Lajos 1848. július 11-i beszéde a haderő-megajánlás ügyében)

2.11. Az interrogációban bennfoglalt alakzattal teremtett komplex alakzat

Nincs kényszerből fakadó alakzattársulás az interrogációban, viszont vagy gyakran, vagy csak esetlegesen szerepel benne bennfoglalt másik alakzat, amely felerősíti hatását.

2.11.1. Nem szükségszerű, de gyakori bennfoglalt alakzatok az interrogációban

Gondolatritmus fűz össze több egymást követő interrogációt a kérdésfelsorolás kiemelésére:

[...] **van-e** a lírai költészetnek egy neme, melyre Vörösmarty munkáiból példányokat nem hozhatánk fel?

Van-e költő, ki midőn saját érzelmeit mondja ki, mélyebb és bensőbb, s ki, ha nemzetéhez fordul, férfiasabb és nemesebb hangokat talál?

Van-e, ki azon akadályokat, melyeket a verselés, főképp ifjú irodalomban, a költőnek előre gördít, tökéletesebben legyőzte, vagy annyi formában oly remek műveket alkotott?

(Eötvös József: Vörösmarty Mihály)

Ki katonáskodott valaha is a saját zsoldján? **Ki** ültet szőlőt úgy, hogy nem eszik a terméséből? Vagy **ki** az, aki nyáját legeltet, és nem iszik a nyáj tejéből?

(Pál apostol első levele a korinthusiakhoz. 9, 7)

Az exklamáció formájú aposztrophé előfordulása az interrogációkban nem meglepő, mert ezek mint érzelmileg színezett alakzatok – az exszuszcitáció alakzataiként – gyakran kapcsolódnak össze:

Nyelvünk bajnokává szentelé magát; s e nyelv a mi őseink egyetlenegy hagyománya, mit a századok pusztító vészei közül kevés hű kezek ragadhatnának ki. És **ti hűvek**, hol vagytok? hol a hála, mit a hazától érdemlétek? hol a könny, mely szentté tenné a sírdombot, mit hamvaitok felett a mindennapi szokás szűken hányatott?

(Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett)

Avagy elfelejté már, **táblabíró úr**, az időt, mikor a fejedelmi parancs a nemzeti nyelv édes hangjait ajkainkról eltiltotta? Mikor táblabíró úr itt ezen asztal mellett, hol most a hazának közügyét a nyelvvirágzás eszközeivel együtt letapodja, az idegen föld törölt szavait tulajdon szájából zengeni rémülve hallotta?

(Kölcsey Ferenc: Játékszín)

RABAUT. De hát miféle téboly, **uram isten**,

Hogy életeknek kell rámenniök

Minden efféle demonstrációra?!

(Székely János: Protestánsok)

Elvont fogalom is lehet az interrogáció megszólítottja:

Ó, te vastag felejtés,

Penészes lomposodás,

Hová temetted agyarainkat?

(Tornai József: A történelem szétfürészelése)

*Ó, lélek, te, forró
Trópusi homok! mért hajtasz virágot:
Gyönyörű vágyat s jaj, gyökértelent?*
(Tóth Árpád: Október)

A megszólításban geminációval keletkező anaforikus ismétlés a méltatlankodás, a felháborodás beszbeszítő jele az interrogációban:

*Ti urak, ti urak, hát senkisé
Koccint értem pohárt?
Ti urak, ti urak!...ti welsz ebek!
Ne éljen Eduárd?*
(Arany János: A walesi bárdok)

2.11.2. Ritkábban bennfoglalt alakzatok az interrogációban

Az ironia az interrogációval párosulva leleplező erejű lehet:

Azt mondják továbbá a főrendek, lassan kell haladni: erőszakolni nem kell ezen lépést. De hát nem elég lassúság-e negyvenhárom év óta küzdenünk a nyelvért, és még most sem lennünk ott, hol lennünk kellene, s hol lenni akarnánk? Minden országgyűlésen keveset nyertünk; minden előlépést nagy meggondolással tettünk; fájdalom, éppen nem volt semmi sietség, semmi, ami az annyira óhajtott lassúságban, az akadályok lépcsőnként való meggyőzésében elmaradott volna. Azonban a főrendek talán a lassúság ideáját századokhoz kötik?
(Kölcsy Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

SZÉCHENYI. Mit zavar? Nem látja, hogy a doktor úrral kezeljük egymást?
(Németh László: Széchenyi)

*ROCHETTE. Mi marad nekik vigaszul, mihelyt a
Pizskálódásról is lemondanak?*
(Székely János: Protestánsok)

A permisszió együtt hat a kérdő formával:

Mit panaszkodjam most már a leontini környéki földekről? Pedig bizony ezeket a campaniai és leontini közföldeket egykor mint a római nép igen jövedelmező és nagy hasznót hajtó birtokait tartották számon.
(Cicero: Antonius elleni 2. Philippica.)

A mondathasadás az interrogáció indulattól fűtöttségét, de ugyanakkor az értelmi meggyőzést hangsúlyozottabban szolgálja a szétagolt formával:

JÓNAPOT. Hagyd a fenébe ezt a büdös svábot! Akarom mondani... megőrültél Vastag Balázs? El akarod játszani a királyi biztos úr jóindulatát? Amikor zsoldot akar fizetni nekünk?
(Görgey Gábor: Fejek Ferdinándnak)

TEPSIFUNDUM. Én – kegyetlen? Amikor annyi repetát adtam a poéta úrnak ételből, amennyi kellett? Hát ilyen verset érdemelek én? Mit szólna, ha a levest is ilyen hosszú lére eresztettem volna? Meg így nyúlna az én tésztám is, mint ez a vers?
(Páskándi Géza: Diákbolondító)

A zeugmával együtt járó ellipszis az interrogációk egybekapcsolását érzékelteti:

Ki nem ismeri Aristophanészt és Plautust? Ki nem Molière-t?

(Kölcsey Ferenc: A leányörzö. A komikumról)

A gradáció az egymást követő interrogációkban az érzelmi állásfoglalást erősíti:

A fejedelmet illetőleg: mikor vétettünk a nyelvügyre nézve a fejedelmi jogok ellen?

Nem mindig felírás után járultunk-e a trónhoz? Nem mindig felírás és adott válasz után eszközöltetek-e törvényeink?

(Kölcsey Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

Sokat idézett beszédkezdet Cicero Catilina elleni I. szónoklatának néhány indító mondata azért is, mert hatásfokozóan kapcsolódik bele többféle alakzat:

Meddig élsz még vissza, Catilina, békétűrésünkkel? Mily sokáig űz még csúfot belőlünk dühödtséged? Mely határig hányja-veti magát fékevesztett vakmerőséged? Hát terád sem a Palatium éjszakai őrzése, sem a város éber véde, sem a nép rettegése, sem minden derék összesereglése, sem a senatusi ülés helyének megerősítése, sem a senatorok arca és tekintete, semmi sincs hatással? Nyilvánvalóak terveid, nem veszed észre? Bilincsekbe verve valamennyiünk tudatában összeesküvésed, nem látod? A mára virradó meg az előző éjjel mit műveltél, hol voltál, kiket hívtál össze, miféle tervet koholtál: melyikünk nem tudja, mit gondolsz? Ó, idők, ó, erkölcsök!

Híressé tette ezt a szövegrészletet többszörösen megdöbbentő volta: egyrészt az interrogációkkal való in medias res kezdés, másrészt az a szokatlan, vádló kérdés-halmaz, amely a vádlottat és talán a hallgatót is egyaránt kérdőre vonja, harmadrészt a mondatok formájának és funkciójának ellentmondása: a kérdő forma felháborodottságról árulkodó felkiáltást [’Elképesztő, hogy még mindig visszaél a türelmünkkel!’] vagy esetleg fenyegető tiltást [’Ne élj vissza a mi türelmünkkel!’] egyformán magába rejtő szerepe, a legellentétesebb érzelmek keveredése: a méltatlankodás (*nem veszed észre... nem látod*), a kétségtelen düh (*Meddig... Mily sokáig... Mely határig...*), a szöveg folytatásban pedig a kérdéssorozatot lezáró felkiáltás, a mélységes fájdalom és elszörnyedés patetikus hangvételű kifejeződése (*Ó, idők, ó, erkölcsök!*), a hatásos fokozás (*élsz vissza... csúfot űz*), a rokon értelmű szavak fokozati sorrendbe állítása (*dühödtséged, fékevesztett vakmerőséged*) és a megdöbbenést sugalló halmaz (*sem a Palatium éjszakai őrzése, sem a város éber véde, sem a nép rettegése, sem minden derék összesereglése, sem a senatusi ülés helyének megerősítése, sem a senatorok arca és tekintete*).

2.12. Az interrogáció társulása kérdésalakzatokkal

2.12.1. Interrogációsor

Ez az alakzat jó eszköze a hatáskeltésnek az autóreklámokban is. Ezért nem véletlen, hogy az „ellenállhatatlan” Peugeot 206-os egyik reklámszövege egyenesen interrogációsorra épül:

*Néha egy napból csak annyit tudunk felidézni, hogy találkoztunk egy Peugeot 206-tal. Ebben nincs is semmi meglepő. Hiszen **ki tudna teljesen érzéketlen maradni**, látva lekerékített, mégis markáns formáit, előkelő és sportos vonalait? **Ki volna képes meg-***

*őrizni nyugalma*t ilyen gazdag felszereltség, megerősített védelem és ilyen magas fokú kényelem láttán? **Ki tudná kivonni magát** egy ilyen lenyűgöző személyiség hatása alól? A Peugeot 206 a legjobb bizonyíték arra, hogy a modern technológia milyen bámulatos eredményekre képes.

Az interrogációsor úgy épül be az idézett bekezdésnyi szöveg közepébe, hogy a Peugeot 206 nagyszerűségét van hivatva támogatni, hiszen a szövegelőzmény ennek a kocsimárkának a minden más autótípust elhomályosító jellegét emeli ki, illetve a kérdéseket követő szövegmondat a felsőfok használatával kizárólagosságot jelez. Az interrogációk halmozása azért hatásos, mert mindegyikkel azt sugallja a szöveg szerkesztője, ráadásul kétszeres tagadással: 'Senki sem', vagyis így már az interrogációk hatszoros virtuális tagadású átváltása eredményeként három egymást erősítő tagadó kijelentés fonódik egybe a modalitás és a logikai minőség, illetve az intonáció megváltozása révén.

Jól érzékelhető a következő szónoklatban, hogy az interrogációsorral sugallt tagadás meggyőzőbb, mint a kijelentő formájú megállapításokkal:

*De **beszélhetünk-e** nemzeti függetlenségről, amikor Magyarországot az 1956-os forradalom után újra megszálló orosz csapatok itt állnak városainkban? **Beszélhetünk-e** politikai demokráciáról, felelős kormányról, ha 40 éve nem tartottunk szabad választásokat?*

(Orbán Viktor beszéde 1989. márc. 15-én)

Az alakzat „sor” jellegét különösen kiemeli az anaforikus ismétlődés:

*Ha meg akarta volna ölni, micsoda pompás alkalmak kínálkoztak rá, és pedig hány-szor! Nem joggal állhatott volna bosszút, amikor házat és családi tűzhelyét védelmezte Clodius ostroma ellen? **Nem meglehetett volna**, amikor hivataltársa, a kitűnő római, a vitéz P. Sestius megsebesült? **Nem meglehetett volna**, midőn a derék Q. Fabricius elkergetésekor, aki visszahívásom érdekében állt elő törvényjavaslattal, szörnyűséges mérsárlás történt a forumon? **Nem meglehetett volna**, amikor az igazság-szerető és rettenthetetlen praetor mintaképének, L. Caeciliusnak a házat ostromolták?* (Cicero: Milo védelmében. 14. Ford. Boronkai Iván)

Faludy György *Egyesült Európa* című versében épp interrogációsorával készíti a befogadót gondolkodásra:

*[...] A bürokrata önkény
Rendelkezik Brüsszelben, de hol a rend, a törvény,
A kultúra, az összhang? Jobb lesz attól az élet,
Ha gazdagabb a gazdag, s a szegény még szegényebb?*

2.12.2. Interrogációlánc

Az interrogációláncban tartalmi szempontból egymásra épülve ágyazódnak be a kérdések a szövegbe:

HATVANI. Elismerem a megállapodást, és igazodom az új helyzethez. De mi értelme akkor a visszavonulásnak? Azért retiráljak, hogy két nap múlva ismét nekivágjak a hegyeknek?

(Szász György: Ítéletidő)

A tolvajok között ott látjuk Júdást is. János evangéliumában olvassuk, hogy rendszeresen fosztogatta a tanítványok közös kasszáját. Nem megdöbbenő, hogy Jézus közvetlen közelében, a tanítványi körben volt egy tolvaj? Hogy tűrhette ezt Jézus? Miért nem bízott meg másvalakit a pénztárosi feladatok ellátásával?
(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

2.12.3. Más kérdésalakzat társulása interrogációval

Tanácsstalansági kérdés után is állhat interrogáció, a bizonytalanságot a tagadás bizonyosságával felváltva:

*Ismétlődő, értelmetlen jelek,
Krónikus üzemzavar? Kétségbe'esett üzenet?
Ki tudja? Én mindenesetre így
Leszek mindentől,
ha nem is szabadabb,
mentesebb.*

(Petri György: A delphoi jós hamiscsödöt jelentett)

A raciocináció és a ráépülő interrogáció együttesen az érvelést szolgálja:

FÜLEKI. Ki az igavonó ebben az országban? A paraszt. És ha a parasztnak nem hagyunk élelmet, jövőre ki termeli meg a király adóját?
(Görgey Gábor: Fejek Ferdinándnak)

A raciocináció típusú kérdésalakzatot követheti interrogáció, majd dubitáció, és megint utána interrogáció, nagyon dinamikus gondolatvezetést teremtve:

És kik ezen tanúk? Egy ismeretlen, gyanús asszony; és egy bizonytalan hírű férfi, kik más tanúskodásokkal magokat vádolják. Mert hol valának mindjárt akkor, mikor a bűn, állítások szerint, elkövetették? Nem lett volna-e kötelességök arról mindjárt tudósítást tenni? mi okozta, hogy csak hetekkel később s csak homályban, de mégis terjeszteni látszó igyekezettel, kezdték a hírt szórogatni? Nem nyilván tetszett-e, miképpen valami előre feltett szándék és cél szerint dolgoztak?

(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

Az interrogációkat kérdő megszólítás után emlékeztető jellegű kérdés, majd dubitáció követi, jelezve a megszólaló érzelmeinek hullámlását:

NAGELSCHMIDT. Mi mást tehetett volna? A keresztre feszített igazságot hogyan közöltsük meg, ha Pilátus latrai őrzik azt – ellenünk? Lepecsételt sírjából a jogot miként lehetne kiszabadítani a farizeusok hadának szétverése nélkül? Ügyész úr? A mi legfőbb igazságunk, akinek templomokat építettünk, talán békével és alázatos folyamodványokkal járult Kajafához avagy a júdások elébe? Egyszülött fiát az Isten nem föلدulással és kösziklarepesztéssel szabadította ki s emelte magához?

(Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja)

2.13. Kérdésalakzatok átértékelődése átmeneti tartománnyá

Dubitációból interrogáció lehet a szöveg folytatás miatt, mint a Psalmus Hungaricus című költeményben, amely Dsida Jenő etikai kérdést feszegető fájdalmas felajdulása:

*Lehetsz-e bölcs, lehetsz-e költő,
mikor anyád sikolt?!*

A kétely hangsúlyos érzékeltetését szolgálja az ismétlés párhuzamos felépítettségében a kérdőszó kétszeri kitétele, de ezt a kétséget kérdőjelezi meg a szöveg folytatás is, amely az interrogációnak megfelelő értelmezést implikálja: 'Nem lehetsz bölcs, és nem lehetsz költő, mikor anyád sikolt!'

A dubitáció és az interrogáció teljes összefonódása következik be Illyés Gyula *Hogy születik szindarab* című írása szövegrészletében:

Az izgalmas fölfednivaló vajon nem épp akár a kereszteződéseikben van? Nem ez ad-e lehetőséget még olyanféle új fajták előállítására is, mint van a növény- és állatvilágban?

A következő reklám is az interrogáció és a dubitáció határsávjába kerül:

Biztos, hogy a cipővel van a baj?

(Egy visszer elleni gyógyszert ajánló reklámban)

De éppen ez a kettősség a nyelvi lelemény, ezáltal érzi úgy a befogadó, hogy el kell gondolkodnia a feltett kérdésen. Ezeknek a sokszor csak árnyalatnyi eltérést mutató kérdésalakzatoknak az elkülönítése elméletben nem ütközik akadályba, a gyakorlatban viszont igen. Hiszen a befogadó vélekedésétől függ, hogy szerinte a problémát a cipő vagy a visszeres láb okozza.

2.14. Az interrogációval rokonítható és szembeállítható alakzatok

Az interrogáció kapcsolódása a kérdés alakzatain kívül más retorikai eszközökhöz nem szokott a kutatás tárgya lenni, holott az interrogáció tagadhatatlanul működésében hasonló jelenség, mint az ironia. Mindkét retorikai eszköz a hangsort/a betűsort alapvetően változtatlanul hagyja, mégis kizárólag a funkcionális váltást jelölő intonációnak köszönhetően jelentésváltozás következik be: az ironikus szöveg jelentése ellentétébe vált (dicséretből elmarasztalás), az interrogációban pedig a kérdésből felszólítás stb. lesz. Ha formán nem csupán betűk, hangok sorát értjük, hanem az azokra „ráépülő” szupraszegmentális és a közöttük megjelenő aszegmentális eszközöket is, akkor mindkét retorikai eszköz a megnyilatkozás jelentését és hangalakját is módosító alakzatok közé sorolódik. – Lényeges viszont a különbség köztük a szerepük miatt. Az ironia mindenképp pejoratív színezetű, ezzel szemben az interrogáció nagyon sok érzelmi árnyalatot hordozhat a patetikustól a tréfáson át a gúnyosig, a végtelenül udvariastól az egészen nyers, modortalan, bántó megfogalmazásig.

Szerkezeti szempontból az egyelemű kérdésalakzatokkal (dubitációval, kommunikációval) tart rokonságot az interrogáció, szemantikailag azokkal, amelyek feddést, fájdalmat vagy szitkozódást fejeznek ki, tehát az epipléxisznek nevezett alakzattal, pragmatikailag azokkal, amelyekben szemantikai megfordítás érvényesül, mint az ironiában. Hogy az interrogáció rokonítható a nagyítással és a kicsinyítéssel is, már az antik retorikaírók vallották. Sőt az interrogáció két szempontból a metaforához is hasonlítható: egyrészt az átvitel mechanizmusa, másrészt a látszólagos és a valódi ellentétéből fakadó ellentmondás miatt. A nem kér-

désalakzatok közül az exklamációval rokon, hiszen hanglejtése révén mindkettő elszigetelődik a szövegkörnyezettől, és fokozott indulati velejáró hatja át.

Az interrogáció alapvetően abban különbözik a többi alakzattól, hogy benne a konszituáció hatására a funkcióváltás (mondatfajta, modalitás, logikai minőség szempontjából) teljesen végbemegy, így elsősorban pragmatikai műveletet feltételez, és nem szintaktikait.

2.15. Összefoglalás

Az interrogáció olyan kérdésalakzat, amelyben a kérdő mondat kérdésfunkciója csorbul: a felvilágosításkérés háttérbe szorul, formális kérdéssé válva, érzelmileg telített közlés (állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás) szerepeinek betöltésére szolgál, de éppen a megőrzött kérdő-emocionális és az újonnan érvényesülő szerep, azaz a közvetlen és a közvetett beszédaktus összefonódása miatt válik hatásossá. Teljesen végbemegy benne a modális funkcióváltás, ezért ez a kérdésalakzat-típus önmagában is kommunikatív szerepet tölt be, és nem igényel választ – hiszen mind a kérdező, mind a hallgató számára egyértelmű a jelentése, mert a kérdező éppen az interrogációval sugallja a jelentést. Az interrogációra a válaszadás virtuális, mert maga ez a kérdésalakzat-típus „egyirányúsítja” a benne rejlő jelentést, és így nem igényel választ.

Az interrogáció funkcióváltása több síkon is észlelhető. Mégis legegyszerűsebb megkülönböztető jegye a sajátos intonációja, mert ez húz igazán cezúrát a valódi ismeretet tudakoló kérdés és az interrogáció közé, világossá téve az értelmezési lehetőségeket. Ezáltal végtelenül entrópiikus eszköz az interrogáció, hiszen a már meglévő, a kérdő mondatban szokásos nyelvi elemek felhasználásával kizárólag a hangsúly helyének a megváltoztatásával, a hanglejtés-forma átrendeződésével merőben új jelentéstulajdonítást ad a valódi kérdéshez mérten, egyenesen retorikai hatást váltva ki.

Kettős ellentmondás jellemzi ezt a kérdésalakzat-típust, amely a kérdő forma és a nem kérdő szerep, illetve az állító alak (vagy a tagadó alak) és az ezzel ellentétes logikai minőség között rejlik. Az interrogáció logikai jellemzője az, hogy ítélet, és mint ilyen, állítást és tagadást fogalmazhat meg. Az interrogációk értelmezésekor törvényszerűnek látszik az ellentétes logikai minőségbe való átcsapás: az állító forma tagadó jelentést, a tagadó forma állító jelentést foglal magában. Van kivétel az interrogációk logikai minőségének átváltása alól, viszont az nyilvánvaló, hogy egy kérdés csakis akkor interrogáció, ha a modalitás- és (az azzal eléggé szorosan összefüggő) mondatfajtaváltás bekövetkezik.

Szemantikai szempontból az azonos hangsorú valódi kérdés és az interrogáció között homonimikus viszony áll fenn, hiszen a homonímia sajátos eseteként ezek betűsora homográf (helyesírási homonimák), kiejtett hangsoruk jelentésegységei formálisan homoszémájúak, alapvetően csak az érzelmerkifejezés akusztikus: szupra- és aszegmentális eszközeiben különböznek, azaz heterofonok. Így lesz a valódi kérdéshez – akár a neki megfeleltethető (felszólító stb.) mondathoz – viszonyítva nagyobb hírértékű az interrogáció.

Pragmatikailag a beszélő szándéka szerint az interrogáció mint lokúciós beszédaktus érzelmileg színezett kérdésként, illetve mint közvetett illokúciós beszédaktus felszólításként, parancsként, felkiáltásként, óhajtásként értelmeződik, és mint perlokúciós beszédaktussal sokféle hatás érhető el: meggyőzés, lelkesítés stb. Az interrogáció és a pragmatikai-szemantikai megfelelései között tág értelemben vett szinonimikus viszony áll fenn.

Az interrogáció sokrétű szerepet tölthet be (parancsot, gúnyt stb.) az élő és az írott nyelvhasználatban. Ha a figyelem élénkítését kívánja elérni, fatikus funkciójú: a kérdezettekkel való kapcsolat látszatát tartja fenn (előadás közben). Alapvetően azonban emotív szerepű, hiszen a kérdező hangszíne, dallama jelzi az érzelmek egész skáláját: bosszankodást, felháborodást stb. Konatív szerephez is juthat: ha ún. meggyőző kérdésként azt sugalmazza a kérdezettnek a kifejezés-módban elrejtett érzelmekkel, hogy értsen egyet a kérdezővel, ilyenkor mint a nyelvi manipuláció finomabb eszköze pszichikai hatásként egyetértést vált ki. Mivel az interrogáció implicit információt tartalmaz, ezért referenciális szerepet is betölt (*Nincs itt a Földön épp elég bajunk?*). A művészi alkotásokban az interrogáció a funkció és a forma ellentmondásából adódóan poétikai funkciót is elláthat. A szövegtípustól is függ vagy függhet az interrogáció szerepe, hiszen a mindennapi beszédben a cselekvésre való hatékonyabb felszólító értékben használatos, a publicisztikában vagy a reklámban a meggyőző, a szépirodalmi szövegekben a poétikai szerepe uralkodik.

Az interrogáció többnyire bizonyos jellegzetes, illetve hagyományos formai jegyek belekódoltságával jelzett forma. De ezek nem megkülönböztető, csak szokásos grammatikai jegyek tekinthetők. A szótári anyag tanúsága szerint magyarban az interrogáció lexikai jellemzői bizonyos szófajok, különösen a partikulák (*csak, hát, is, még, már* stb.), kérdő névmások, illetve bizonyos sztereotip kifejezések (*csak tudnám,... Hinné az ember?*).

A megnyilatkozó kommunikatív kompetenciájának része, hogy ismeri és alkalmazza ezt a nyelvi formát, a befogadó pedig kognitív művelete: szemantikai „átfordítása, átértelmezése” révén jut el a jelentéstulajdonításhoz, és az együttműködési elv érvényesítésével a konkrét beszédhelyzet, a szöveggörnyezet, illetve a világismeret révén fejt meg a csak látszólag kérdő mondati formát. Az interrogációk felhasználása az ókortól napjainkig gyakori a szónoklatokban, a dialógusokban, a vitáiratokban, a szépirodalomban, ezeknek főként a belső monológjaiban, a publicisztikában, a tudományos, oktató előadásokban, értekezésekben, a Bibliában, vallásos tartalmú írásokban, prédikációkban, a reklámokban és nem utolsósorban a társalgási nyelvben, annak is jórészt a frazeologizmusaiiban és a közhelyes fordulataiban.

Az általános közvetett beszédaktusban az interrogáció tartalma is (*Ki lát az emberek fejébe?* Ksz.), az egyediben csak a formája szokásos (*Ha egyszer a fürgeteg beront, / mit ér, hogy ily tarka-szép a lomb?* Babits Mihály: Búcsú a nyárlaktól). Az előbbihez hagyományos implikaturák tartoznak, az utóbbihoz a nem elterjedtek. A frazeologizálódott interrogációk nyelvspecifikusságuk miatt hungarizmusoknak számíthatók.

2. A KÉRDŐ DUBITÁCIÓ – TANÁCSALANSÁGI, TÚNŐDŐ KÉRDÉS

A *dubitáció* az ókor óta számon tartott kérdésalakzatok egyike. Görögül *διαπόρησις*, *ἀπορία*, *ἀμφισβήτησις*; latinul *dubitatio*, *addubitatio*, *aporia*, *deliberatio*; németül *Zweifel*, *(Aus-)Weglosigkeit*, *Aporie*; angolul *Doubtfull*, angolul és franciául *dubitatio*; franciául még *hésitation*, *doute*, *aporie* a neve.

A *dubitáció* fogalma a 'kétkedni' jelentésű latin *dubitare* igéből származik, amely a *duo* 'kettő' jelentésű szóból vezethető le. Az egyik görög megfelelője hasonlóképp etimologizálható a *διαπόρησις* szóból: *διά* + *πόρος*.

A *dubitáció*nak a görögben két fogalom is megfelel: 1. ha két vagy több dolog közötti választásra vonatkozik, akkor *ἀπορία*, ez 'zavartság, bizonytalanság, határozatlanság' jelentésű, és a fosztó értelmű *ἀ* és a 'hágó, átkelőhely, útvonal' jelentésű *πόρος* szavakból származtatható, amely szó szerint azt jelenti: 'ahol az ember nem képes vagy nem tud átjutni, átmenni, átkelni'; 2. ha több szó, illetve kifejezés közötti választást fejez ki, akkor *ἀμφισβήτησις* a neve a kétséget kifejező alakzatnak. Mivel az utóbbi megnevezést Lausberg nem közli, arra következtethetünk, hogy az ókorban nem éltek vele terminusként.

A görög *ἀπορία* helyett a rómaiak a *dubitatio* terminust használták, bár a késő latin retorikákban feltűnik az előbbi megnevezés is. Ugyanakkor használatos szinonimaként a *diaporésis*, illetve ennek latin fordítása is: *addubitatio*.

Magyar megfelelői *kétkedés*, *kétkedés*, *tűnődő kérdés*.

1. AZ ALAKZAT RÖVID TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

Az elmúlt két évezredben a *dubitáció* tudománytörténetében különösen két ponton adódott lényeges nézeteltérés: az egyik a retorikai rendszeren belüli hovatartozásával, a másik a fajtáival kapcsolatban. De ezen kívül is érdemes nyomon követni: mit tartalmaznak a meghatározások, illetve az is jelzésértékű, miről írnak keveset, vagy miről egyáltalán nem szólnak a kutatók.

1.1. Az alakzat elnevezése és helye a retorikai-stilisztikai rendszerekben

Cornificus a *dubitatiót* a szóalakzatok között tárgyalja (Kr. e. 86–82: 4, 29, 40). Ezt a besorolást csak részben követik a retorika történetében.

A reneszánsz kori Keckermann bírálja Sturm *Az ékesszólás* című műve (2. könyvének 14. fejezetbeli) felfogását azért, mert a *dubitatiót* a szóalakzatok közé számítja, mondván: „A szóalakzatokhoz pedig nem lehet sorolni, mert itt magát a kétséget kell látnunk, nem azt, amiben kétség merül fel”¹⁷⁸ (1618: 219). Viszont a tőle felhozott példákat figyelemre méltónak ítéli, mint a következőt is:

*Mi vagy tehát akkor? Herkulesuccse, tartok tőle, hogy vagy súlyosabb szavakat használok, mint az természetes, vagy felszínesebbeket, mint amit a per megkövetel.*¹⁷⁹

¹⁷⁸ Keckermann: Inter verborum autem figuras referri non potest, quia dubitatio ipsa per se hic spectanda est, non id, de quo dubitatur.

¹⁷⁹ *Quid ergo es? Vereor mehercule ne aut gravioribus utar verbis, quam natura fert; aut levioribus, quam causa postulat.*

Cicero a vizsgált alakzatot két névvel illeti, de értekezésében – amelynek dialógus jellege miatt – az alakzatokat csak felsorolja anélkül, hogy magyarázná a különbséget a *dubitatió*ként és az *alia dubitatió*ként (Kr. e. 56: 3, 53, 203; 3, 54, 207), azaz „a tétovázó kérdésnek egy másik formája”-ként megjelölt alakzatok között. Ezt a két alakzatot eltérően sorolja be az alakzattípusok közé: a *dubitatió*t gondolatalakzatnak veszi, az *alia dubitatió*t szóalakzatnak. Ezenkívül használja a *deliberatio* megnevezést is.

Több retorikus is gondolatalakzatnak tartja a vizsgált alakzatot. Így vélekedik Fónagy is, aki a Világirodalmi lexikon *addubitatio* szócikkében a kételkedést a klasszikus retorika egyik drámai gondolatalakzatának minősíti (1970: 59), hasonlóképp vélekedik Népote-Desmarres és Tröger, a *Dubitatio* szócikk írói a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*ban (1994: 972), valamint Schöpsdau is (1996: 446), amikor a *Frage, rhetorische* szócikkében mint rokon jelenséget nevez meg a *zweifeln*de *Frage*t, a kételkedő kérdést (*διαπόρῃσις, ἀπορία, dubitatio, deliberatio*). Göttert (1994: 60) a gondolatalakzatok (Sinnfiguren) közé számítva, a retorikai kérdések (Rhetorische Fragen) összefoglaló név alatt említi meg – meghatározás nélkül – a kétség kinyilvánítására alkalmas *Zweifelt* (*dubitatio*) Wielandtól vett példával:

*De – talán túl szigorú néven nevezem ezt a tettet?*¹⁸⁰

Fontanier (1977 [1821]) viszont megkérdőjelezni látszik a gondolatalakzatok közé besorolást azzal, hogy „A beszéd olyan alakzatai, amelyek nem képek” (Des figures de discours autres que les tropes) fejezetén belül a *dubitation*-t a stílusalakzatok (Des figures de style) alfejezetben az állítólagos gondolatalakzatok (Prétendues figures de pensées) között tárgyalja.

Akad olyan retorikairó is, aki a tanácstalanság alakzatát jelentésének megfelelően sorolja be vagy a szó- vagy a gondolatalakzatok közé. Így jár el Quintilianus is, aki bár a gondolatalakzatok (figurae sententiarum) között taglalja a *dubitatió*t, mégis a következő megjegyzést teszi: „Némely szóalakzatok csak kicsit térnek el a gondolatalakzatoktól, mint a *kétkedés*, mert ha a gondolatban kétkedünk, a korábban tárgyalt alakzatokhoz tartozik, ha szóban, a most tárgyaltakhoz, mint ez is: *Akár gonoszságnak, akár ostobaságnak kell mondanom*”¹⁸¹ (94–95: 9, 3, 88) [Az *előbbi* az előző fejezetben tárgyalt gondolatalakzatra vonatkozik, az *utóbbi* a szóalakzatra.] Ezt a nézetet támadja meg az Ueding–Steinbrink szerzőpáros, amikor a *dubitatió*t a többi kérdésalakzattal együtt a szórend vagy a mondattípus megváltoztatása révén létrejött gondolatalakzatok (Durch Veränderung der Satzordnung oder Satzart gebildete Gedankenfiguren) fajtájába tartozónak tartja, és Quintilianus definíciójához a következő megjegyzést fűzi: „Nem tűnik meggyőzőnek itt a gondolat- és szóalakzat között különbséget tenni, mivel a *dubitatio*

¹⁸⁰ Göttert: *Aber – nenn ich sie vielleicht mit einem zu strengen Namen, diese Tat?*

¹⁸¹ Quintilianus: Quaedam verborum figurae paulum figuris sententiarum declinantur, ut dubitatio. Nam cum est in re, priori parti assignanda est; cum in verbo, sequenti. Sive me malitiam sive stultitiam dicere oportet.

mindkét esetben csak látszólagos, tehát a gondolatvezetésen alapszik. Mindenesetre az *auctoritas* e felfogás ellen van: Cicero is besorolja a *dubitatiót* mind a gondolatalakzatok, mind a szóalakzatok közé – sajnos bármiféle magyarázat nélkül¹⁸² (1986: 288).

Vannak kutatók, akik a gondolatalakzat kategóriáján belül még további alosztályt nyitnak. Mint Fouquelin is, a reneszánsz retorika nagy alakja, a *La rhétorique française* című munkájában (1990 [1555]: 375) az előadásmódon (*élocution*) belül az alakzatok (*figures*) egyik fajtájának, a mondataalakzatoknak (*figures de sentence*) a kérdés vagy felelet (*demande ou réponse*) típusa alatt az *addubitation*-t úgy említi, mint az egyszerű kérdés (*demande simple*) harmadik fajtáját.

Robrieux a legfőbb beszédalakzatok (*Les principales figures de discours*) fejezetben a *dubitation*-t a gondolatalakzatok közé (*Les figures de pensée*) veszi fel, és az ezen belül elkülönített három csoport: az irónia, az erősítés és a közlés alakzatai közül az utóbbi alakzats csoporton belül az „elhallgatás vagy habozás” (*Ne pas dire ou hésiter*) szerepét ellátókhöz sorolja a *préterícióval* és a *korrekcióval* együtt (1993: 76).

Lausberg az *ornatus* (díszítés) eszközöként a *Figurae*-n belül a gondolatalakzatok (*Figurae sententiae*) között szól (1960: 383) a *dubitatióról*, és a „közönségre irányuló gondolatalakzatok” egyik típusaként tartja nyilván mint az egyik „kérdésalakzatot” (*Figuren der Frage*). A Szabó–Szörényi szerzőpáros a pragmatikus alakzatok „kérdésalakzatai” közé veszi fel (1988: 178) a *dubitatiót* (kétségeskedés). Gáspári az *addubitatio* (*kétkelkedés*) fogalmát az *immutációs* gondolatalakzatok közé sorolja (1987: 102). Ez az eljárása annyiban helyes, hogy a kétkelkedés mint gondolatalakzat valóban *immutációval*, azaz helyettesítéssel keletkezik, annyiban viszont helytelen, hogy azt sugallja, mintha gondolatalakzatot elvétellel, hozzáadással és felcseréléssel is lehetne teremteni. Ezt a tévedést a *Rhétorique générale* szerzői is elkövették.

Nemegyszer a különböző besorolásokat az alakzat neve elé tett jelzővel is érzékeltetik a kutatók. Plett a pragmatikai alakzatokat úgy értelmezi, hogy ezek a nyelvi közlés normájától való eltérések, »kvázi-beszédaktusok« (1988: 162), és ezek közé tartozik az *addubitatio* mint kvázi-kétkelkedés. Mazaleyra és Molinié a *dubitation*-t az érvelés retorikájának második szintű makrostrukturális alakzataként tartja számon (1989: 116). Molinié is hasonlóan jár el a retorikaszótárában (1992: 120).

Nem egy retorikus, stilisztikus ezt az alakzattípust megszorító jelző nélkül az alakzatok közé tartozónak tartja, például Crusius (1564). Hasonlóképp Keckermann is, aki (1618 [1608]) *dubitatóként* nevezi meg a vizsgált alakzatot, de gö-

¹⁸² Ueding–Steinbrink: Es erscheint nicht überzeugend, hier zwischen Gedanken- und Wortfigur zu unterscheiden, da in beiden Fällen die *dubitation* nur scheinbar ist, also in der Gedankenführung gründet. Allerdings steht die *auctoritas* dieser Auffassung entgegen: auch Cicero zählt die *dubitation* sowohl unter die Gedankenfiguren, als auch unter die Wortfiguren – leider ohne jede Erläuterung.

rög megfelelőit is megadja (*aporia* és *diaporésis*). Lamy (1998 [1675]: 191) szintén az alakzatok között ismerteti a dubitációt *doute* néven.

A magyar nyelvű szakirodalomban a *dubitatio* szót többnyire *kétkedésnek* fordítják. Így jár el Révai (1973 [1805]) könyve elevevényről írott fejezetében, amikor a „képző erőre szolgáló” figurák közé veszi fel a *kétségeskedést* (*dubitatio*), illetve Szvorényi, amikor *kétkedés* (*dubitatio*) néven ismerteti a vizsgált alakzatot (1851: 44).

Laky *Irályrendszer...* (1854: 97–98) című művében a „gerjedező alakzatok” típusában a dubitációt *tűnődőnek*, az *Ékesszólástan* (1864) című retorikájában pedig már *tűnődőnek* vagy *kétkedőnek* nevezi.

Névy azt a látszatot kelti, hogy a *kérdés* kategóriába, amelyet interrogációnak nevez, alkategóriaként tartozik bele a *dubitatio*. Az utóbbiról valódi fogalommagyarázat nélkül csak ennyit jegyez meg: „A tűnődő vagy kétkedő kérdés külön neve: *kétkedés* (*dubitatio*)” (1887: 86), és a következő idézettel szemlélteti:

*Kicsiny a börtönablak és magas,
Kevés üveg van rajta, több a vas;
Ki lakta előbb e zordon tanyát?
Gyilkos talán, ki ölt testvért, anyát?
S kit hosszú rabság múlva e helyen
Holtan találtak egyik reggelen?*
(Vachott Sándor)

Láthatóan ezek olyan tűnődő kérdések, amelyek nem sugallnak egyértelmű értelmezést.

A stilisztikák többnyire nem jelzik, hogy a dubitáció az alakzatok közé tartozik, hiszen a kérdő mondatok egyik fajtájaként nevezik meg, mint Négyesy is a *kétkedést* (*dubitatio*) (1895: 205). Zlinszky – a „közönséges” kérdéssel szembeállítva – az interrogáció mellett elkülöníti a *kétkedést* (*dubitatio*) a művészi hatásra törekvő kérdések egyik típusaként (1961 [1914]: 207). A Fábíán–Szathmári–Terestyéni-féle (1958) stilisztikában a kérdésalakzatok konkrét funkcióit kutatva és a stilisztikai célúakat összehasonlítva a valóságos kérdésekkel, a *tűnődő kérdést* (*Csak rossz álom vagyunk mink?* Ady Endre) is számba veszik a stilisztikusok a figyelemkeltő és a költői kérdés mellett (1958: 259–260). Szathmári viszont a köteteiben (1961: 463; 2004: 99) már a stilisztikai célú kérdések egyik típusaként számon tartott tűnődő kérdés fogalma mellett a *kétkedést* (*dubitatio*) is felveszi, mint a kérdés, a kérdő mondat egy fajtáját.

Aporiaként nevezi meg több retorika is a kétségnek hangot adó alakzatot, mint például Burton is (2003) az *aporia* címszó alatt foglalkozik a dubitációval. Plett a „felhívó alakzatok” (Appellfiguren) között tárgyalja *Aporie* címszó alatt (1991 [1971]: 63) a kétségnek hangot adó alakzatot [több szinonim terminus megadásával: *aporia*, (*ad*)*dubitatio*, *deliberatio*], illetve Matuschek is, a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*ban az *Aporie* szócikk írója (1992: 826). Különbözőben ez a szótár külön szócikkbe veszi fel az *Aporie* (1992) és a *Dubitatio* (1994) fogalmát, bár ez a két elnevezés alapvetően ugyanarra a jelenségre vonatkozik.

A *dubitáció* mellett zárójelben több megnevezését is közli Szerdahelyi: *ad-dubitáció, apória, diaporézis* (1995: 288), Puttenham (2004 [1589]) is, aki a díszítésről (The Third Booke of Ornament) írott fejezetében az *Aporia (Doubtfull)* címszó alatt a gondolatalakzatok közt tárgyalja. Vossius (1729 [1606]) több kérdésalakzat között taglalja az *ἀπορία*, azaz a *dubitatio* alakzatát.

A szakirodalom tehát szó- vagy gondolatalakzatnak tartja a dubitációt, és ezzel kapcsolatban ellenvélemény elvéte van. Az egyik J. Soltészé, aki a kétkezdést, a bizonytalanságot, a töprengést kifejező kérdéseket valódinak tartja. Megokolása szerint azért, mert a kérdező „nem ad választ, mert nem tud” (1965: 193).

1.2. A dubitáció sajátos lényege a szakirodalomban

Az ókor óta ennek az alakzattípusnak nemcsak az elnevezése változott, hanem a fogalmi köre is. Ez szoros összefüggésben lehet azzal, hogy a dubitáció a törvénytörési gyakorlatban született, a későbbiekben viszont más szövegtípusokban is megjelenve, más tartalommal telítődött, mint kezdetben.

A kétely szimulálását emelik ki definíciójukban egyes retorikusok, mint Cicero is. Noha a dubitáció terminus technicus nem használja retorikájában, mégis a fogalom körülírásával félreérthetetlenül így jellemzi az ezt az alakzatot használót: „hogy habozni lássék, mit mondjon inkább és hogyan”¹⁸³ (Kr. e. 46: 40, 137).

Quintilianus is, aki a dubitáció lényegi jegyét a következőképpen summázza: „A valóság hitelét erősíti a *kétkedés*, amikor színleléssel azt kérdezzük magunktól”¹⁸⁴ (9, 2, 19). Könyve másik helyén példákat idéz arra is, „mikor úgy teszünk, mintha nem tudnánk, mit mondjunk: *Mi van még hátra? Talán kihagytam valamit?*”¹⁸⁵ (9, 2, 60), „*De ki is készítette ezeket a szobrokat? Mi is a neve?*”¹⁸⁶ (9, 2, 61). Az utóbbi kérdéssel – Quintilianus magyarázata szerint – Cicero azt kívánta érzékeltetni, hogy Verres kép- és szoborgyűjtő szenvedélyével szemben őt nem érdeklik a műkincsek, még a művész nevére sem emlékszik. Tehát pszichikai okok miatt tartja fontosnak Quintilianus az ilyen típusú kérdéseket.

Révai is hasonlóan vélekedik, hiszen ezt írja: „mikor a szóló úgy tette magát, mintha nem tudná, a sok közül mit mondjon, vagy merre forduljon” (1973 [1805]: 85 – mai helyesírással Sz. N. I.). Ezt a következő módon szemlélteti:

Miképpen szóljak hozzátok, nincs arra sem elég eszem, sem elég szavam: mivel még azt sem tudom, mi néven nevezzelek. Hazafiaknak-e? akik elállottatok hazátoktól. Vitézeknek-e? akik vezérek ellen pártot ütöttek, s hitetek szentségét megszegtek. Ellenségeknek-e? Tettekre, képekre, ruháitokra, viselésekre nézve hazafiaknak esmérlek: szavatokból, tettekből, szándéktokból, szívetekből ellenségeknek látlak.

¹⁸³ Cicero: [...] ut addubitet quid potius aut quo modo dicat.

¹⁸⁴ Quintilianus: Affert aliquam fidem veritatis et dubitatio cum simulamus quaerere nos.

¹⁸⁵ Quintilianus: [...] cum quaerere nos, quid dicamus, fingimus: *Quid reliquum est?* et *Num quid omisi?*

¹⁸⁶ Quintilianus: Et cum aliqua velut ignoramus: *Sed earum rerum artificem, quem? quemnam?*

Zlinszky szerint is a habozás látszatát kelti az érdeklődés felébresztésére használt alakzat (1961 [1914]: 207). Egyik példájában a hős a fiktív kérdezett:

Mit csinálsz most Miklós? jaj, dehogy birsch vélek!

Ezer lelked volna, mégis megölnének.

(Arany János: Toldi. V.)

Lausberg a *dubitatio* lényegét abban látja, hogy „a beszélő saját álláspontjának hihetőségét (*fides veritatis*) megjátszott szónoki tanácsstalansággal próbálja megerősíteni”¹⁸⁷ (1960: 776. §).

Plett is hasonlóan állapít meg az *Aporie*-ről: benne „a beszélő megjátszott kétsége a szónoki feladatának teljesítését, alkalmasságát illetően” (1991 [1971]: 63) hangzik el. Illusztrálásra egy Schiller-idézettel szolgál:

Ki számolja a népeket, azokat ki nevezi meg,

*Akik vendégként itt megjelentek?*¹⁸⁸

Mások szintén a tettetést emelik ki meghatározásukban: Szabó–Szörényi: „színlelt kétkedés” (1988: 178); Mazaleyra–Molinié: „a beszélő tetteteti a habozást több lehetőség között”¹⁸⁹ (1989: 116). Molinié (1992: 120) erre szemléletes példának látja Corneille *Cid* című drámája 1. felvonása 6. színéből Rodrigue híres stanzáit, amelyekben a hős több lehetséges magatartásforma közt hezitál: nem ölni meg Chimène apját, nem szégyeníteni meg a családját, öngyilkosságot követni el. Népote–Desmarres és Tröger is azt állítja: a *dubitatio*val a beszélő „szónoki tanácsstalanságot tettet”¹⁹⁰ (1994: 972), illetve az óvatos tapogatózás és az ellentétes opciók említése jellemzi ezt az alakzatot; Schöpsdau szintén: „megjátszott tanácsstalanság”¹⁹¹-ről beszél (1996: 446). Példát rá Cicero *Pro Roscio Amerino* beszédéből vesz:

Miről panaszkodjam először, vagy elsősorban melyik ponttól induljak el, bíró úr, vagy milyen segítséget kérjek és kitől? Hagyatkozzon a könyörgésem a halhatatlan istenekre, vagy a római népre, vagy önre, aki jelenleg a legfőbb hatalom gyakorlója?

Van olyan kutató is, aki dramatizáló eszköznek látja, például Fónagy, hiszen az *addubitatio* lényegét így summázza: „A szónok, az író, a költő önmagával folytatott párbeszéddel dramatizálja a kételyt, a habozást” (1970: 59). Gáspári is ezen a véleményen van (1987: 102, 2003: 78).

Valódi habozás, zavar kifejezési eszközét látják a *dubitatio*ban viszont más retorikusok és stilisztikusok. Fouquelin például ezt állítja: az *addubitation* „meg-

¹⁸⁷ Lausberg: Die *dubitatio* besteht darin, daß der Redner die Glaubwürdigkeit (*fides veritatis*) seines eigenen Standpunktes zu kräftigen sucht durch die gespielte rednerische Hilflosigkeit.

¹⁸⁸ Plett: [...] gespielter Zweifel des Sprechers an seiner Eignung zur Bewältigung der rednerischen Aufgabe. [...] *Wer zählt die Völker, nennt die Namen, / Die gastlich hier Zusammenkamen?* (Schiller, „Die Kraniche des Ibykus”)

¹⁸⁹ Mazaleyra–Molinié: [...] un locuteur feint d’hésiter entre plusieurs orientations.

¹⁹⁰ Népote–Desmarres–Tröger: [...] indem er rednerische Hilflosigkeit vortäuscht.

¹⁹¹ Schöpsdau: [...] gespielte Hilflosigkeit.

mutatja és kifejezi a zavarban lévő és kételkedő ember érzését”¹⁹² (1990 [1557]: 375). Az erre hozott egyik példája prózából való:

*Mert mit tegyek? Hagyjam el Karikleát, mielőtt ő megtalálta volna Teagenészét? Ó istenek, ez nekem túl súlyos dolog lenne és túl nagy bűn. Tehát követnem kell őt, és vele menni keresni Teagenészt?*¹⁹³

A másik az Aeneisből Dido gondolatait, töprengését tartalmazza:

*Jaj, de mit is teszek én? újfent próbáljam előbbi
Gúnyolt kérőim, vagy tán a nomádokat ismét,
Ott esedezzem, bár nem kellett soha férjül?
Vagy bárkáikat, Íliumot kergetve, a teucrok
Kényének magamat kitegyem?*
(IV, 534–547. Ford. Lakatos István)

Crusius szerint akkor használjuk a dubitációt: „Amikor azt jelezzük, hogy valamilyen kétségeink vannak, és valamit nem tudunk, *απορία, διαπόρησις*”¹⁹⁴ (1564: 301). A következő példákat hozza fel rá:

Ebben az időben legnagyobb mértékben szegült szembe az állammal. A consulok ostobaságáról vagy rosszindulatáról kell-e beszélni, vagy mindkettőről?

Így táncolsz örült módon, pedig beszélni kellene? Kiket sirassak inkább kettejük közül? A hajadon nőket vagy a férjezetteket? Ezek szüzességük, emezek házastársi tisztaságuk elvesztésével térnek vissza. És még ha néhányan testükkel nem is vétkeztek, ámde lelki romlást szenvedtek el.

Keckermann meghatározásából is az érződik, hogy a dubitáció valódi kétely megfogalmazására alkalmas: „A dubitatio olyan alakzat, mellyel egy olyan dolog biztos voltát, mintegy eldöntését fejezik ki, melyet érzésekkel kellett volna fel fogni, illetve megoldani”¹⁹⁵ (1618: 217).

Vossius is hasonlóképp ad jellemzést a vizsgált alakzatról: akkor használjuk, „amikor nem tudjuk, mit kell mondanunk vagy tennünk”¹⁹⁶ (1729 [1606]: 84). Példát rá Cicero Pro Ligario beszédéből idéz:

*Nem tudom, hogy hová forduljak.*¹⁹⁷

Illetve Vergilius Aeneiséből:

*Mondjam-e vagy hallgassam-e el?*¹⁹⁸
(III, 39. Ford. Lakatos István)

¹⁹² Fouquelin: [...] montre et exprime l'affection d'un homme perplexe et douteux.

¹⁹³ *Car que ferai-je ? abandonnerai-je Chariclée avant qu'elle ait recouvré son Théagène ? Ó dieux, ce me serait chose trop griève, et quand un trop grand péché: le dois-je donc suivre, et avec elle aller chercher Théagène ?*

¹⁹⁴ Crusius: Cum dubitare et nescire nos aliquid significamus, *απορία, διαπόρησις*.

¹⁹⁵ Keckermann: Dubitatio est figura, qua exprimitur certitudo et velut deliberatio quaedam eius, quod affectu comprehendi vel expediri debebat.

¹⁹⁶ Vossius: [...] cum dicimus nescire nos, quid dicere, vel agere debeamus.

¹⁹⁷ Cicero: *Itaque, quo me vertam, nescio.*

¹⁹⁸ Vergilius: *Eloquar, an sileam?*

Fontanier nagyon szemléletesen festi le a kétségek között hánykódó ember lelki-állapotát: „A dubitatio [...] annak a léleknek a határozatlansága, kínos és kegyetlen bizonytalansága, amely a szenvedély hevessége által különböző és ellentétes irányba taszítva, nem őrizve meg eléggé sem a szabadságot, sem az értelmet a gondolkodásra és az elhatározásra, hol egyik, hol a másik dolgot akarja, vagy jobban mondva, nem tudja, hogy mit akar, de azt sem, mit nem, és csak ellentmond magának, és valami módon folyamatosan önmagával csatázik”¹⁹⁹ (1977 [1821]: 444–445). A szerző egyik példája remekül tükrözi a bizonytalan magatartást. Eszerint Orosmane kételkedik Zaïre hűségében, emiatt bosszút is akar rajta állni, meg nem is, ezért ugyanabban a pillanatban adja ki és vonja vissza a parancsot, hogy öljék meg a hűtlent. Ez a szövegrészlet a *dubitation* nem kérdő formájú típusát szemlélteti. A kötet másik illusztrációja, a Racine Andromakhé című drámájából való azt mutatja, hogy Hermione abban a hiszemben, hogy Pürrhosz elhagyta, még nem tudja, hogy Oresztésznek megparancsolja-e, hogy ölje-e meg bosszúból:

*Mit tettem? Hol vagyok? Mit tegyek ezután még?
Mily szenvedély fog el? Agyam bús tűz gyanánt ég.
Futkosom, céltalan járom e palotát.
Csak tudnám, hogy szívem gyűlöl-e vagy imád?*²⁰⁰
(V, 1. Szabó Lőrinc ford.)

Ez a drámarészlet véleményem szerint nem azonos típusú kérdésekből áll. Az eredeti szöveg első négy kérdése (a fordításban csak három) felfogható megjátszott tanácsstalanságnak és tanácsért a közönséghez fordulásnak, viszont a *Mily szenvedély fog el? Csak tudnám, hogy szívem gyűlöl-e vagy imád?* kérdésekre a külső szemlélő választ nem adhat, tehát valódi kétségek közt gyötrődik a hős.

Szvorényi meghatározásából arra lehet következtetni, hogy a valódi tanácsstalanság kifejezését látja a *dubitatió*ban: „A *kétkedés* (dubitatio) alakzat, miszerint az érzelmeitől elfogult – mintha tárgyának miségét vagy nagyszerűségét fel nem foghatná – szót nem lel ’s habozva tünődik: mit mondjon, ítéljen vagy tegyen? pl.

*Vagy néma holtak közt járok-kelek?
Mindütt kísértetes mély hallgatás van,
Hol állok én? ... élőknek csarnokában?
A ’ tárgyak újak ’s még is régiek! Garay” (1851⁵: 44).*

Laky Fontanier-hez hasonlóan vélekedik a dubitációról, mert szerinte rajta „a szónok vagy író azon helyzetét értjük, melyben a lelke előtt lebegő eszmék kü-

¹⁹⁹ Fontanier: La Dubitation [...] est cette irrésolution, cette incertitude pénible et cruelle d’une âme qui, poussée en sens divers ou contraires par la violence de la passion, et ne conservant ni assez de liberté ni assez de raison pour réfléchir et se décider, veut tantôt une chose, tantôt une autre, ou, pour mieux dire, ne sait ni ce qu’elle veut ni ce qu’elle ne veut pas, et ne fait que se contredire, et en quelque sorte que se combattre continuellement elle-même.

²⁰⁰ *Où suis-je ? Qu’ai-je fait ? que dois-je faire encore ? / Quel transport me saisit ? Quel chagrin me dévore ?*

lönfélése miatt nem tudván magát a választásra elhatározni, azokat egymással összehasonlítva s önmagától kérdezősködve, mintegy mérlegeli” (1864: 55). Erre alkalmas példát lát a szerző a Szt. Ágnesről szóló szövegrészletben:

De ugyan mit kellene dicséretéből, mint köznapit mellőzni? mit, mint magasztosat kiemelni?... Őszinteségét hirdessem? igaz, ez benne kitűnően ragyog, de mintha az erősség túlhaladná. A lelki erőt tegyem előbbre?... de az igazságosság nem engedi neki az elsőséget. Vagy a mértékletességet? igaz, hogy ez a legdrágább ékszer, de a bölcsesség fényesebbnek tetszik. A bölcsességet? mértékletességgel egyesülve ez is dicsőbbnek tartatik; – lelke csendes munkásságát magasztaljam? nincs nála tevékenyebb; – vagy foglalkozását? nincs ennél átgondoltabb; – vallását? az legszelídebb; – szelídségét? az meg legvallásosabb; takarékoságát? verseng az a bőkezűséggel; – bőkezűségét? mérkezik a takarékosággal; – mindkettőt kiemeljem? de az alázatosság sem akar mellőztetni. Ezt fogom tehát hirdetni? úgy de e meg soha sincs magasztosság nélkül.

Burton is hasonlóan ír a dubitációról: „Tanakodás, mintha a beszélőnek kételyei lennének valami felől”²⁰¹ (2003).

Szathmári a kételkedésnek hangot adáson kívül a figyelemkeltés eszközét is látja ebben az alakzatban, amikor így foglalja össze a *kételkedés* (lat. dubitatio) lényegi sajátosságát: „Az író kételkedő kérdéseket tehet fel mondanivalójával kapcsolatban, hogy még jobban felkeltse iránta az érdeklődést. Pl.: »Volt egy falu – nem tudom, hol, Abba lakott – mondjam-é, ki?« (Arany: A bajusz.)” (1961: 463, 2004: 99). A kutató egyben a kérdő mondat szócikkére is utal, nyilván a *stilisztikai célú kérdések* közül a *tűnődő kérdés*re, amelyet így határoz meg: „A költők, írók megéreztetik általa az olvasóval azt a gondolatot, amely elemi erővel ragadja meg lelküket, s amely a kérdések sorát ébreszti fel bennük tépelődésük, tűnődésük közben. Az ilyen kérdés hatásos eszköze a gondolatok továbbfűzésének is. Pl.: Nem kérdelem én, hogy mi leszek? Csak azt mondd meg, hogy mi vagyok S miért vagyok?... Magáért születik az ember, Mert már magában egy világ? Vagy ő csak egy gyűrűje Az óriási láncnak, Melynek neve emberiség? Élünk-e önnön örömincknek, vagy sirjunk a siró világgal? – (Petőfi: Világosságot!)” (1961: 462–463, hasonló még: 2004: 99).

Egyes szerzők egyszerre látják a dubitációban a valódi és a színlelt tanácsatlanságot. Lamy szemléletesen festi le a kételyek között hanyódó embert, akinek a bizonytalanságait mutató alakzatok a „kétség” kifejezői: „A szenvedélyek hullámzásai nem kevésbé változók és szeszélyesek, mint a nyugtalan tenger habjai: így tehát azok, akik ezeknek átadják magukat, örökös nyugtalanságban élnek. Hol akarnak valamit, hol nem akarnak. Tervet készítenek, és azután felhagynak vele; helyeslik azt, és majdnem ugyanabban az időben elvetik. Egyszóval, a szenvedélyük hullámzásainak ingatagsága elméjüket különböző végletekbe taszítja. Ez folyamatos határozatlanságban tartja őket, és játszik velük, ahogy a szelek ját-

²⁰¹ Burton: Deliberating with oneself as though in doubt over some matter.

szanak a tenger hullámaival”²⁰² (1998 [1975]: 191). A szerző szép példának látja erre az Aeneisből Dido gondolatait arról, hogy mit kell neki csinálnia, mert Aeneas elhagyta őt (IV, 534–547). – Ugyanakkor egy másik helyen Lamy így adja okát a dubitáció használatának: „Az ember néha kételkedést színlel azért, hogy rávegye azokat, akiknek beszél, hogy tekintettel legyenek olyan igazságokra, amelyekre nem fordítanak figyelmet”²⁰³ (1998 [1975]: 192). Erre példának Ézsaiás szavait hozza fel, amelyek a zsidókat az isteni gondviselésre emlékeztetik:

Hol van, aki a tengerből kihozta nyájának pásztorát? Hol van, aki belé öntötte szent lelkét? Hol van, aki dicső karjával megragadta Mózes jobb kezét? Kettéhasította előtűk a vizet, örök nevet szerezve magának. Átvezette őket a mély tengeren, mint a lovat a pusztán; meg sem botlottak.

Véleményem szerint nyilvánvalóan különbözik a két példa jellege: Dido tudja nagyon jól, hogy mit fog csinálni, mert már előbb megszületett benne az elhatározás, csak meg akarja erősíteni magát a szándékában, ezért azokról a különféle döntési lehetőségekről beszél, amelyeket megtehetne. De éppen ezzel az a célja, hogy maga számára is igazolja, csakugyan a halál az egyedüli út számára. Tehát az önmagának feltett kérdései a szimulált tanácsalanság jelei. Ézsaiás szavai csak látszólag felelnek meg a megjátszott határozatlanság feltételének, valójában emlékeztető célzattal hangzanak el, hiszen mind a beszélő, mind a zsidók kizárólag Isten szabadító akarataként értelmezték az Egyiptomból való megszabadulásukat.

Matuschek szerint a szónok valódi vagy állítólagos zavartságát jelzi kérdéssel (1992: 826). Erre illusztrációként a szócikkíró egy cicerói mondattal szolgál, amelyet Quintilianus óta sok retorikakönyv említ. Klasszikus német példát pedig Schiller Stuart Mária című drámájából idéz a kutató:

*Hogyan kezdjek hozzá, s a szavakat
Mint használjam okosan, hogy szívét
Felségednek meghassam, s meg ne sértsem!*²⁰⁴
(Ford. Kálnoky László)

Szerdahelyi a habozás, a töprengés kifejezése mellett vitahelyzetben hatásosnak ítéli a színlelt kételkedést. Utóbbira példaként Vörösmarty versét idézi:

Miért e lom? Hogy mint juh a gyepen

²⁰² Lamy: Les mouvements des passions ne sont pas moins changeants et inconstants que les flots d’une mer agitée : ainsi ceux qui s’y abandonnent sont dans une perpétuelle inquiétude. Tantôt ils veulent, tantôt ils ne veulent pas. Ils prennent un dessein, et puis ils le quittent ; ils l’approuvent, et ils le rejettent presque en même temps. En un mot, l’inconstance des mouvements de leur passion pousse leurs esprits de différents côtés. Elle les tient suspendus dans une irrésolution continuelle, et se joue d’eux comme les vents se jouent des vagues de la mer.

²⁰³ Lamy: On feint quelquefois de douter, afin d’obliger ceux à qui l’on parle de considérer les vérités auxquelles ils ne font point d’attention.

²⁰⁴ Schiller: Maria Stuart III, 4: *Womit soll ich den Anfang machen, wie / Die Worte klüglich stellen, daß sie Euch / Das Herz ergreifen, aber nicht verletzen!*

*Legeljünk rajta? S léha tudománytól
Zabáltan elhenyéljük a napot?
(Gondolatok a könyvtárban)*

Tűnődésnek hangot adónak is tekintik egyes stilsztikusok a dubitációt. Névy például ezt az elnevezésben is érzékelteti: „tűnődő vagy kétkedő kérdés” (1887: 86). Szathmári pedig nem azonosítva a dubitációval a tűnődő kérdést, a kötetébe mindkettőt felveszi (1961: 462; 2004: 99).

1.3. A kétely megfogalmazásának specifikumai

Quintilianus szerint „az ilyen kérdés a múltra is hatásos, mert azt színlelhetjük, hogy nem tudtuk, hogy mit tegyünk”²⁰⁵ (94–95: 9, 2, 19). Ugyanezt állítja Matuschek (1992) is: szerinte az elbeszélt aporia egy múltbeli eseményhez kapcsolódik. Megvalósulása többféle lehet: az én-elbeszélő saját múltjába helyezkedhet bele, mint a példaként idézett vergiliusi pásztorok: *Mit tehettem volna?* (Eclogák 1, 40), az auktoriális elbeszélő pedig a más múltjába: *Mit akar Maljacanz volaképpen tenni?* (Eschenbach: Parzival).

Matuschek a leghatásosabb aporiának az átélt beszédben való megvalósulást említi:

*Jaj, de mit is tehet ő? Hogy merjen most közeledni
Egy epedő nőhöz? Hogy szóljon? kezdje beszédét?
(Vergilius: Aeneis. Lakatos István ford.)*

Négyesy a *kételkedést* „ellentétes kérdések csoportja”-ként mutatja be (1895: 205).

Nemcsak kérdésalakzatként valósulhat meg a dubitáció. Mutatja ezt Cornificius (Kr. e. 86–82) egyik példája:

*Abban az időben sokat ártott a köztársaságnak a consulok ostobasága, vagy inkább azt kellene mondanom, gonoszsága vagy mindkettő.*²⁰⁶

A szakirodalomban található példák közül következtetve a dubitáción nem kizárólag kérdő formájú alakzatot értenek más retorikusok sem (Lamy, Fontanier). Ez kétségtelenül igaz, mert a megjátszott tanácsstalanság nem csupán kérdésben juthat kifejezésre. Mazaleyrat és Molinié példái is kijelentő formájúak, például amikor Corneille Cinna című drámájának hőse, Augustus egyik híres tirádájában így hezitál:

*[A ti véleményetek az én törvényem, és egyedül ezen a módon] akarok császár lenni vagy egyszerű polgár.*²⁰⁷

²⁰⁵ Quintilianus: [...] hoc etiam in praeteritum valet, nam et dubitasse nos fingimus.

²⁰⁶ Cornificius 4, 29, 40: *Offuit eo tempore plurimum rei publicae consulum sive stultitiam sive malitiam dicere oportet sive utrumque.*

²⁰⁷ Corneille: *[Votre avis est ma règle, et par ce seul moyen] / Je veux être empereur ou simple citoyen.*

Vagy a Malraux Remény című darabjából vett rész – amely Guernico szövegébe ékelt két megszólalás – szintén kijelentés: *Nem megyek el. – Talán elmegyek az utolsó pillanatban.*

A másik jellegzetesség az, hogy a filozófia és a retorika sajátos érintkezését látják a szerzők a dubitációban. Matuschek különbséget is tesz a fogalomnak a filozófiában és a retorikában szokásos jelentése között, ugyanakkor azt is megállapítja, hogy ez a kettő összefonódik. Az előbbiben „az ellentétes érvek egyenlő súlyából következően egy kérdés eldönthetlenségét jelenti”, az utóbbiban „retorikai alakzatként a szónok valódi vagy állítólagos zavartságát jelöli a közönség előtt, hogy milyen szavakat válasszon, hogyan találja a tényállást, egyáltalán: hogyan építse fel beszédét”²⁰⁸ (1992: 826). A szócikkíró Szókratész Apológiájában a filozófiai és a retorikai aporia példaszerű összefonódását látja:

Mit is gondol valójában az Isten? És mit akar vajon értésemre adni? Mert annak mégis tudatában vagyok, hogy sem túl, sem kevésbé bölcs nem vagyok. Mit ért akkor azon az állításon, hogy én vagyok a legbölcsebb? Hiszen hazudni csak nem hazudik.

Népote-Desmarres és Tröger is úgy találja, hogy érintkezik a filozófiai és retorikai dubitáció, mondván: „Etikai és módszertani beállítódásként a kételkedés a filozófiai szkepticizmusban honosodik meg”²⁰⁹ (1994: 972).

1.4. A dubitáció nyelvi jelei

Népote-Desmarres és Tröger a dubitáció grammatikai jellegzetességeként a feltételes módot és a kérdő formát említik, illetve az intonációbeli akadozást is a jelek tartják (1994: 972).

Fónagy külön foglalkozik az addubitáció hangzásával is, megállapítva, hogy a kétséget megfogalmazó kérdő mondatoknak „magasabb hangfekvése, emelkedő jellegű dallama” van (1970: 59).

1.5. A dubitáció keletkezésének magyarázata

A retorikák több ízben lelki okokra vezetik vissza a dubitáció keletkezését, mint Quintilianus is, hiszen ezt írja: „amikor színleléssel azt kérdezzük magunktól, honnan kezdjük, hol fejezzük be, mit mondjunk leginkább, vagy egyáltalán mondjunk-e valamit”²¹⁰ (9, 2, 19).

Bár megjegyzi, hogy példát lépten-nyomon találhatni rá, ő maga Cicerótól idéz (Pro Cluentio):

²⁰⁸ Matuschek: [...] die Unentscheidbarkeit einer Frage aufgrund der Gleichgewichtigkeit konträrer Argumente, [...] als rhetorische Figur den Ausdruck der wirklichen oder angeblichen Verlegenheit des Redners vor dem Publikum, welche Worte er zu wählen, wie er den Sachverhalt darzustellen, allgemein: wie er seine Rede zu gestalten habe.

²⁰⁹ Népote-Desmarres–Tröger: Als ethische oder methodische Grundhaltung findet der Zweifel Eingang in den philosophischen Skeptizismus.

²¹⁰ Quintilianus: [...] cum simulamus quaerere nos, unde incipiendum, ubi desinendum, quid potissimum dicendum, an omnino dicendum sit?

*Bizony azt sem tudom, hová forduljak. Eltagadjam, hogy megesett az a szégyen, hogy a bírakat megvesztegették?*²¹¹ (9, 2, 19).

Puttenham hasonlóképp ragadja meg a dubitáció keletkezésének indokát: „gyakran úgy tűnik, hogy kockáztatunk, hogy kétségbe vonunk dolgokat, amikor egyszerű beszédmóddal igazolhatnánk őt, vagy tagadhatnánk állítását”²¹² (2004 [1589]: 189).

Robrieux szerint egyrészt a pontosítás keresése vezet el ehhez a kérdés-típushoz (1993: 76), bizonyosság rá a következő idézet:

*Ez hívők közössége, egy gyülekezet, egy szekta? Nem tudom pontosan megmondani.*²¹³

A dubitáció keletkezésének másik okát a retorikus az olyan végletes érzésű tragikus hősök viselkedésében fedezi fel, mint Hermione, akit kétségek gyötörnek, amikor Oresztészt elküldi bosszút állni a még mindig szeretett Pürrhoszon.

Népote-Desmarres és Tröger szerint a dubitáció két különböző valóságérzékelésre vezethető vissza: egyrészt „a lélek bizonytalanságára, amely mintegy csak önmaga ellen támad”, és ily módon „közelebb áll a tévedéshez mint a tetteshez”, ezért „az állítólagos gondolatalkatokhoz vagy a szenvedélyek alakzataihoz sorolható”²¹⁴. Másrészt arra jó, hogy a hihetőség növelése érdekében „különböző lehetőségek felfedése révén ellenvetéseket tegyünk”²¹⁵. Az elsőt Racine Andromakhé (V, 1) című drámájából vett, sokat citált résszel szemléltetik, mondván, ez a típus a tragédiák monológjaiban található, a másakra példaként ismét a sokat idézett cicerói (Pro A. Cluentio) mondat szolgál a *genus iudiciale deliberativum* elemét szemléltetve. Ez utóbbi akkor használatos, „ha a bűnösség megítélése végérvényesen nem lehetséges. Mindez az »in dubio pro re« a vádlottra nézve kétséges esetek) jogi alaptételében fejeződik ki”²¹⁶ (1994: 973).

1.6. A kétely megfogalmazásának címzettje

A kétségek között gyötrődő ember a kételyeit a hallgatósághoz fordulva fogalmazhatja meg – ezt állítja Lausberg. Szerinte a dubitáció „olyan tanácskérésben nyilvánul meg, amelyet a szónok kérdés formájában intéz a közönséghez, a be-

²¹¹ Quintilianus: *Equidem, quod ad me attinet, quo me vertam nescio; negem fuisse infamiam iudicii corrupti?*

²¹² Puttenham: [...] often times we will seeme to cast perils, and make doubt of things when by a plaine manner of speech wee might affirme or deny him.

²¹³ Robrieux: *Est-ce une association de fidèles, une congrégation, une secte ? Je ne puis le dire exactement.*

²¹⁴ Népote-Desmarres–Tröger: [...] eine Unsicherheit einer Seele, die nur gegen sich selbst anrennt. [...] Diese D. ist der Verfehlung näher als der Vortäuschung [...] den vermeintlichen Gedankenfiguren oder Figuren der Leidenschaften zuzuordnen ist.

²¹⁵ Népote-Desmarres–Tröger: [...] durch Offenlegung verschiedener Möglichkeiten eventuelle Einwände vorwegzunehmen.

²¹⁶ Népote-Desmarres–Tröger: [...] wenn die Schuldzuweisung nicht definitiv möglich ist. Im Rechtsgrundsatz »in dubio pro re; im Zweifelsfalle für den Angeklagten« kommt dies zum Ausdruck.

szédnek a témához és a szituációhoz illő kifejtését illetően”²¹⁷ (1960: 776. §). Plett is úgy látja, hogy a vizsgált alakzat „kérdés formában a közönséghez intézett kérés annak tanácsát igényelve”²¹⁸ (1991 [1971]: 63).

A tűnődését megfogalmazó magában is töprenghet. Jelzi ezt Négyesy: „a szó-ló vagy író mintegy magával tanakodik; *Merre menjen? mihez fogjon?*” (1895: 205). Burton hasonlóan vélekedik: „Tanakodás, mintha a beszélőnek kételyei lennének valami felől, a beszélő saját magát kérdezi (esetleg retorikai kérdést intéz közönségéhez)”²¹⁹ (2003).

A töprengő morfondírozhat magában, de gondolatait megoszthatja a hallgató-sággal is. Ezt vallja Fónagy. Vélekedése szerint a hős nemcsak önmagában tépe-lődik, hanem a kórushoz, a közönséghez fordul, és ezáltal a „hallgató, az olvasó önkéntelenül is válaszolni igyekszik gondolatban a feltett kérdésre. Állást foglal, bekapcsolódik a cselekménybe” (1970: 59) –, nyilván ezt csak virtuális módon teszi. Ugyanakkor a kutató a közlő magatartásától és a kérdés természetétől is függővé teszi az *addubitatio* stiláris jellegét, azt mutatva be szövegillusztrációi-val, hogy a klasszikus tragédiában a hős a kórushoz fordul tanácsért, a későbbi drámákban a közönséghez, míg a lírai költő magában tépelődik. Az első Aisz-kuhlosz Heten Thébai ellen című tragédiájával szemlélteti:

Artemisz, édes!
Örjöngvén dühöng a dzsidaverte ég.
Mit szenved városunk? Mi nyomor ér még?
Isten mire vezeti, mi végzetig?

A másodikat a hamleti nagy monológgal:

Lenni, vagy nem lenni: ez itt a kérdés.
Akkor nemesb-e a lélek, ha tűri
Balsorsa minden nyűgét s nyilait:
Vagy ha kiszáll tenger fájdalomja ellen,
S fegyvert ragadva véget vet neki?
(Ford. Arany János)

A lírikus tépelődését R. Browning Egy gondolában című versével mutatja be:

Mi boldogabb? A part? A hab?
Menni? Maradni boldogabb?
(Ford. Babits Mihály)

Az utóbbi két kérdés – véleményem szerint – olyan meditációt tartalmaz, amely eldönthetetlen, tehát valós tépelődések fogalmazódnak meg benne, és nem szimuláltak.

²¹⁷ Lausberg: [...] die sich in der an das Publikum in Frageform gestellten Bitte um Beratung hinsichtlich der sach- und situationsgerechten gedanklichen Ausführung der Rede äußert.

²¹⁸ Plett: [...] an das Publikum in Frageform gestellte Bitte um Beratung.

²¹⁹ Burton: Deliberating with oneself as though in doubt over some matter; asking oneself (or rhetorically asking one's hearers).

Gáspári szintén rámutat az *addubitatio* szövegbeli megvalósulásának okaira: „A szónok, az író, a költő úgy dramatizálja kételyét, hogy önmagával folytat párbeszédet. A gondolatalakzat stiláris jellege az írói, költői magatartás, valamint a kételkedés mivolta szerint módosul” (1987: 102). Azt, hogy a klasszikus tragédia hőse a karhoz fordul tanácsért, Euripidész Élektra című drámájából vett részlettel mutatja be a kutató:

*Csupa zokogás közt telik éjem és napom
énnekem nyomorultnak.
Nézd csak szerteszilált hajam,
nézd csak szerteszakadt ruhám:
illik-é agamemnóni
fejedelmi leányhoz
s Trójához, mely tudja: apám
volt egykor leverője?*
(Ford. Devecseri Gábor)

Azt, hogy a hős egyedül áll szemben a közönséggel, Hamlet monológjával láttatja Gáspári:

*...Mi az ember,
Ha drága idején vett fő java
Alvás, evés csak? Nem több, mint barom.*
(Ford. Arany János)

A költő helyzetét, azt, hogy csak magában tépelődhet, Ady-verssel reprezentálja:

*Élünk? – úgy-e, nem élünk?
Valakinek rossz álma
Lidérc-seregre válva –:
Csak rossz álom vagyunk mink?
(Élünk vagy nem?)*

Népote-Desmarres és Tröger szerint szónoki szituációban keletkezik a vizsgált alakzat: „A dubitatio gondolatalakzatával a szónok [...] kérdő formába burkolt kérést intéz a közönséghez, hogy szolgáljanak tanáccsal a beszédnek a tárgyhoz és a helyzethez illő gondolati kifejtéséhez”²²⁰ (1994: 972). A kutatók foglalkoznak, nagyon helyesen, a dubitáció használatának okával is, megállapítva, hogy akkor van szükség rá, ha tekintélyelvvel nem lehet közvetíteni egy üzenetet, így helyette a közönség beleegyezését kell elérni.

1.7. A dubitációnak tulajdonított szerep és hatás

A szerzők más-más szerepet rendelnek a dubitációhoz, így nyilván az elérendő és az elért hatás is eltérő.

²²⁰ Népote-Desmarres–Tröger: Mit der Gedankenfigur der Dubitatio [...] [richtet] der Redner [...] an das Publikum eine in Frageform verkleidete Bitte um Beratung hinsichtlich der sach- und situationgerechten gedanklichen Ausführung der Rede [...].

Quintilianus így értékeli a vizsgált kérdésalakzat hatását: „De az is kellemes, és változatosságával meg természetességével igen alkalmas mások megnyerésére, amikor az egyszerű és spontán beszéd látszatát keltjük, mert nem tesz gyanússá bennünket a bíró előtt”²²¹ (9, 2, 59).

Vossius ennek az alakzatnak a funkcióját abban látja, hogy „nagy erejű a tárgy kiteljesítésére és a hallgató figyelmessé tételére. Alkalmas a dicsérőnek, az elmarasztalónak, a fájlalónak és az aggódónak is”²²² (1729 [1606]: 85). Hasonlóképp vélekedik Fónagy is: „Megeleveníti, megszemélyesíti az ellentétes irányban ható erőket, félbeszakítja a szó szorosabb értelmében egyhangú (monologikus) elbeszélést” (1970: 59).

Lausberg azt emeli ki, hogy a szónokot terhelő gond: az anyag megformálását illető nehézség bár nyíltan megfogalmazódik ebben az alakzatban, ám „a nyílt vallomás egyebekben legtöbbször csak fiktív, és a szimpátia megnyerésének eszközeként szolgál”²²³ (1977: 144). Hasonló a véleménye Matuscheknek is, aki az aporia célját abban látja, hogy „a saját kétségeink és bizonytalanságunk megmutatása révén bizalomkeltően hassunk, vagy [...] a »megjátszott szónoki tanácsstalanság« révén a retorikai ravaszság gyanúját eloszlassuk, és naivan szavahihe-tőnek tűnjünk”²²⁴ (1992: 826). A retorikus az elbeszélő szövegekben az aporia két szerepét különíti el: az elbeszélő és az elbeszélt aporiát. Az előbbi szónoki zavart fejez ki, azaz a megnyilatkozó reflexióját szövegére. Erre példát Gottfried von Strassburgtól hoz:

Ha sok oldalon keresztül és hosszasan beszélnék az olvasóknak saját jámbor művészetemről [...] mit segítené ez, és mire mennék vele?

A Szabó–Szörényi-féle retorika a dubitáció szerepét abban látja, hogy „a szónok igazságigényének hitelét erősíti azáltal, hogy saját álláspontjának megbízhatóságára kérdez rá megjátszott tanácsstalansággal” (1988: 178). Ezzel egybehangzó Népote-Desmarres–Tröger véleménye: „A dubitatio gondolatalakzatával a szónok saját álláspontjának hihetőségét (*fides veritatis*) igyekszik megerősíteni”²²⁵ (1994: 972), „valódi habozásként egy leírandó tárgy hitelességét illetően és egyetértés kereséseként”²²⁶ használatos.

²²¹ Quintilianus: Sunt et illa iucunda et ad commendationem cum varietate tum etiam ipsa natura plurimum prosunt, quae simplicem quandam et non praeparatam ostendendo orationem minus nos suspectos iudici faciunt.

²²² Vossius: Habet hoc schema magnam vim ad rem amplificandam, ac attentum reddendum auditorem. Convenit laudanti, reprehendenti, dolenti, ac timendi quoque.

²²³ Lausberg 436. §: Das offene Eingeständnis ist im übrigen meist nur fingiert und dient als Mittel der Sympathie-Werbung.

²²⁴ Matuschek: [...] durch die Offenlegung der eigenen Zweifel und Unsicherheiten vertrauenswürdig zu wirken, oder [...] durch die «gespielte rednerische Hilflosigkeit» den Verdacht rhetorischer Gerissenheit zu zerstreuen und naiv glaubwürdig zu scheinen.

²²⁵ Népote-Desmarres–Tröger: Mit der Gedankenfigur der Dubitatio sucht der Redner die Glaubwürdigkeit seines eigenen Standpunktes zu kräftigen (*fides veritatis*).

²²⁶ Népote-Desmarres–Tröger: [...] als echtes Zögern gegenüber der Würde eines zu beschreibenden Gegenstandes und als Suche nach Übereinstimmung.

Molinié más szerepet szán a dubitációnak: „ez önt életet az egész diszkurzív fejtegetésbe, mint mély pszichológiai motiváció, intellektuális lépés és a beszéd folytatásának a formája”²²⁷ (1992: 120).

1.8. A dubitáció típusai a tudománytörténetben

Van olyan felfogás, amely csak szavak közti választásként értelmezi a dubitációt. Így vélekedik Cornificius, aki a következőket állítja: „Kétkedés esetén a szónok látszólag azon töprenkedik, hogy két vagy több szó közül melyiket használja inkább”²²⁸ (Kr. e. 86–82: 4, 29, 40). Cicero is ugyanezt a típusát jelzi a dubitációnak (40, 137), illetve Göttert példája is ezt valószínűsíti (1994: 60).

Más kutatók szerint álláspontra, tetterre, dologra vonatkozik a dubitáció. Például Molinié-nál ez olvasható: „a beszélő habozást tettet véleményében és cselekedetében két álláspont vagy két cselekvés között”²²⁹ (1992: 120).

Vannak viszont olyan szerzők, akik a dubitációnak két fajtáját különítik el: a szó-, a kifejezés használatára, illetve az álláspontra, az ügyre, a beszéd folytatására és ezen belül a megszólalásra vonatkozót. Így tesz Quintilianus is. Szerinte az egyik típus a tárgyra vonatkozik, a másik a kifejezésre. Az utóbbira a következő példát idézi (9, 3, 88):

*Akár gonoszságnak, akár ostobaságnak kell tartanom.*²³⁰

Vossius is hasonlóképp veszi fel az aporia két típusát: „egyike a szavakra, másik a dolgokra vonatkozik”²³¹ (1729 [1606]: 84). Az előbbire a már idézett cornificiusi helyet hozza fel példának. A dolgok miatti kétségre példának Vergilius híres helyét: Didó siralmát említi az Aeneisből. Ezenkívül Cicero Verres elleni beszédéből (4,14) egy résszel illusztrál.

Lausberg szerint is ez a két fajtája van ennek az alakzatnak: „A gondolatokra vonatkozó *dubitatio* mellett létezik a dubitációnak pusztán a nyelvi megformáltságra vonatkozó, tehát onomasziologikus változata, amelyet a *figurae elocutionis*-hoz sorolnak”²³² (1960: 778. §).

A Szabó–Szörényi-féle retorika szerint a dubitáció egyrészt „a szónok [...] saját álláspontjának megbízhatóságára kérdez rá megjátszott tanácsstalansággal. Más felfogás szerint különböző szavak használata, illetve egy cselekvés különböző lehetséges értelmezése közötti tétovázás” (1988: 178). Ebből a megfogalma-

²²⁷ Molinié: [...] elle anime tout un développement discursif, comme motivation psychologique profonde, démarche intellectuelle et moule de la suite des propos.

²²⁸ Cornificius 4, 29, 40: Dubitatio est, cum quaerere videatur orator, utrum de duobus potius aut quid de pluribus potissimum dicat.

²²⁹ Molinié: [...] le locuteur feint d’hésiter entre deux positions ou entre deux mouvements, dans son opinion ou son action.

²³⁰ Quintilianus: *Sive me malitiam sive stultitiam dicere oportet.*

²³¹ Vossius: [...] una verborum, altera rerum.

²³² Lausberg: Es gibt neben der auf die Gedanken (*res*) bezüglichen *dubitatio* [...] eine bloß auf die sprachliche Formulierung (*verba*) bezügliche, also onomasiologische [...] Variante der *dubitatio*, die zu den *figurae elocutionis* [...] gerechnet wird.

zásból kitűnik, hogy a szerzőpáros eltérő nézetként értelmezi a dubitáció típusai-ként is felfogható fajtákat. Zrínyi Az török áfium ellen való orvosság és Arany János Vojtina Ars poetikája című művéből illusztrálják ezt a kérdésalakzatot:

*Avagy különb compositióból vagy-on-é az mi ellenségünk felépítve? vagy nem azoktul
a vitéz magyaroktul származtunk-é mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányo-
kat kergettek? Nincsen-é Istennek hatalmában Hunyadi győzedelmeit, Mátyás király
dicsősségeit kezünkben ismeg ujonnan megvirágoztatni?*

*Avagy felettünk nem hazud az ég,
Bolttá simulva, melynek színe kék?
A támadó nap burka nem hazud?*

Szövegillusztrációik arra engednek következtetni, hogy a szerzők valószínűleg a dubitáció elsőként említett értelmezésével azonosulnak.

Robrieux a lehetséges kétféle kétség okát így magyarázza: „A beszélő ingado-
zik több szó vagy többféle álláspont között akár a pontosítás gondja, akár a ta-
nácstalanság miatt”²³³ (1993: 76).

Népote-Desmarres és Tröger a dubitációnak a hagyomány szerinti fajtáját az alakzatok két típusához kötik: „A tulajdonképpeni dubitatio egy bizonyos dolog-
ra (*res*) vonatkozik; ha szóalakzatként csak a nyelvi megformálásra érvényes
(*verba*), onomasziológikus dubitációról beszélünk, amely a *figurae elocutionis*
csoportjába tartozik”²³⁴ (1994: 972). Eszerint a dubitáció két fajtáját a szerzők
nem tartják ugyanabba az alakzatcsoportba besorolhatónak.

Keckermann egészen más tipizálást teremt azzal, hogy a kétség kifejezett
vagy beleértett fajtáját különíti el. Szerinte az előbbiben jelét adjuk, hogy habo-
zunk. Ennek a jellegzetességeit így állapítja meg: „Ez az alakzat csodamód hoz-
zájárul a hatáshoz, és leginkább a demonstratív fajta kezdetéhez illik, akár a di-
csérőhöz, akár az elmarasztalóhoz, továbbá a bírósági beszédekhez, méghozzá a
vádbeszédekhez és támadó szónoklatokhoz”²³⁵ (1618: 218). Hogy milyen érzé-
seket támaszt ez az alakzat, jól tanúsítják az általa idézett következő példák:

*Mit is panaszoľjak legelőbb? bírák! vagy honnan is kezdjem leginkább? vagy mit is?
vagy kiktől is kérjek segítséget? bírák! vajon a halhatatlan istenektől? a római nép-
től? vajon tőletek, akik a legfőbb polgári hatalmat birtokoljátok ebben a helyzetben,
kérjem könyörögve, legyetek becsülettel?*
(Cicero: Pro Roscio Amerino)

²³³ Robrieux: Le locuteur hésite entre plusieurs mots ou entre plusieurs partis à prendre, soit par souci de précision, soit par égarement.

²³⁴ Népote-Desmarres–Tröger: Die eigentliche Dubitatio ist auf eine Sache (*res*) bezogen; bezieht sie sich als Wortfigur nur auf die sprachliche Formulierung (*verba*), liegt eine onomasiologische Dubitatio vor, die zu den *figurae elocutionis* gerechnet wird.

²³⁵ Keckermann: Haec figura mire ad effectum facit, et convenit maxime exordiis generis demonstrativi, sive exordiis laudatoriis, vituperatoriis: item orationibus iudicialibus, nempe accusatoriis et invectivis.

*Kimondjam vagy hallgassak?*²³⁶

*Mit említsek először vagy dicsérjek leginkább?*²³⁷

(Terentius)

Ó, te, kinek szép hírednél csak tettei szebbek,

Trója vitéze, dicsérettel hogy emelvek égig?

Benned igaz szivedet, vagy a hőst bámuljam-e inkább?

(Vergilius: Aeneis. XI, 124–126. Ford. Lakatos István)

Második sajátásként azt állítja a retorikaszerző: „Az egyik kétség nyomatékosabb, a másik felszínesebb jelentőségű, úgyhogy a kisebb jelentőségűek között többnyire a nyomatékosabbakat is elő lehet adni”²³⁸ (1618: 218).

Keckermann a kifejezett kétségnek alfajait is felveszi: „A kifejezett kétség vagy egyedülálló, vagy összetett. Egyedülálló, amikor csak a kétség kap helyet, a kételkedő felelete nélkül” (1618: 218). (Erre példája a már idézett rész a Pro Roscióból.) „Összetett kétség az, amelyben a kétséghez hozzájárul a kételkedő felelete is”²³⁹ (1618: 218). Erre illusztrációként Vergilius Aeneiséből Dido híres kétségét idézi. Ezekre a kétségekre a hősnő végül maga felel önmagának: *Nem! végy tört, azt érdemlesz, pusztulj a halálba!* (IV, 547. Ford. Lakatos István).

Beleértett kétségnek azt nevezi Keckermann, amelyben a kétség meghatározatlan módon szerepel (1618: 219). Erre példát Démoszthenész Olynthiaca című művéből idéz:

*Mi azonban, valamilyen módon, úgy tűnik, bizonyos indulattal viseltetünk ezekkel szemben.*²⁴⁰

Keckermann azt is megállapítja: „Mindkét kétség, a kifejezett, illetve a beleértett is, vonatkozhat dolgokra vagy szavakra”²⁴¹ (1618: 219). A szóhasználatra vonatkozó kételyt Cicero-idézettel szemlélteti:

*Most pedig rátérek ennek az alaknak, ahogy ő maga nevezi: kedvtelésére, ... én, hogy milyen névvel nevezzem meg, nem tudom.*²⁴²

²³⁶ Cicero: *Quid primum querar aut unde potissimum, iudices, ordiar, aut quod, aut a quibus, iudices, auxilium petam? Deorumne immortalium? populine Romani? Vestramne qui summam potestatem habetis hoc tempore, fidem implorem?*

Eloquar an sileam?

²³⁷ Terentius. *Quid commemorem primum aut laudem maxime?*

²³⁸ Keckermann: *Dubitatio alia vehementior est, alia levior, ita, ut inter minoris quoque vehementiae figuras plerumque referri possit.*

²³⁹ Keckermann: *Expressa dubitatio est vel solitaria, vel combinata. Solitaria est, quando sola dubitatio ponitur sine responsione dubitantis. [...] Combinata dubitatio est, cum dubitationi additur dubitantis responsio.*

²⁴⁰ *Nos vero, nescio quomodo nobis esse videmur erga illos animari.*

²⁴¹ Keckermann: *Utraque, tam expressa, quam implicita dubitatio est de rebus vel de verbis.*

²⁴² Cicero: *In Verrem. 4, 1: Venio nunc ad istius, quem ad modum ipse appellat, studium..., ego quo nomine appellem, nescio.*

Burton (2003) nagyon általános megfogalmazású definíciójából („a beszélőnek kételyei lennének valami felől”)²⁴³ nem lehet tudni: szavak vagy dolgok közötti választás kételyéről van-e szó. Példái alapján az utóbbi értelmezést vallhatja:

*Hol is kezdem ecsetelni bölcsességét? A körülmények pontos ismereténél? Ott, hogy hogyan képes különféle dolgokat összegezni? Vagy ott, hogy a bonyolult eszméket milyen jól leegyszerűsíti?*²⁴⁴

1.9. A dubitáció használata meghatározott szöveghelyen és -típusban

Egybehangzóan vallják a kutatók – akik erre kitérnek meghatározásaikban –, hogy a dubitációk a legnagyobb gyakorisággal a szöveg elején szerepelnek exordialtoposzként, azaz szövegindításban (*Mivel is kezdem?*). Ezen a véleményen van Laky (1864: 55), Plett (1991 [1971]: 63), Schöpsdau (1996: 446), illetve Vossius is, hiszen azt állapítja meg, hogy a dubitáció „mindenek előtt a bevezetésben, nem csupán a szónoklatokban, hanem a levelekben is”²⁴⁵ használatos (1729 [1606]: 85).

Lausberg azt állítja, hogy ez az alakzat is a törvénykezés gyakorlatában született mint „deliberatív elem a jogi nyelvben”²⁴⁶ (1960: 383). Matuschek viszont a jelenlegi használatára tesz megjegyzést: „A modern elbeszélő irodalomban az aporia alakzata poetológiai szerephez jut. Az a szkepszis nyilatkozik meg benne, hogy egyáltalán miképpen lehet megragadni a valóságot epikus eszközökkel”²⁴⁷ (1992: 827). Népote-Desmarres és Tröger a dubitáció irodalmi jelentkezését a filozófiához, illetve az irányzatokhoz köti: „A dolgokban vagy szavakban való kételkedés szemantikai tartalma a XX. században irodalmi kifejezésre talál például az egzisztencializmus vagy a szürrealizmus nyelvi alakzataiban”²⁴⁸ (1994: 974). Robrieux szerint pedig: „Ez eléggé jellemző az élőbeszédre”²⁴⁹ (1993: 76).

1.10. A dubitáció rokonítása és szembeállítás más alakzattal

Lausberg arra figyelmeztet: „Mivel a dubitatio a saját személy színlelése, az ethopoeiahoz sorolható” (1960: 777. §).

Fónagy viszont a dubitációnak más alakzattal való hasonlóságát fedezi fel: „Az addubitáció a *költői kérdés* felé közelít, ha a költő eleve sejtí és sejteti, hogy a felvetett kérdésekre milyen választ vár” (1970: 59).

²⁴³ Burton: Deliberating with oneself as though in doubt over some matter.

²⁴⁴ *Where shall I begin to describe her wisdom? In her knowledge of facts? In her ability to synthesize diverse matters? In her capacity to articulate complex ideas simply?*

²⁴⁵ Vossius: [...] idque imprimis in exordiis non Oratorum modo, sed etiam Epistolarum.

²⁴⁶ Lausberg: Die Figur ist also ein deliberatives [...] Element in der judicialen Rede.

²⁴⁷ Matuschek: In der modernen erzählenden Literatur gewinnt die Figur der A. poetologische Funktion. In ihr äußert sich die Skepsis, wie überhaupt mit epischen Mitteln die Wirklichkeit zu erfassen sei.

²⁴⁸ Népote-Desmarres-Tröger: Der semantische Gehalt des Zweifels an den Dingen oder an den Worten findet im 20. Jh. literarischen Ausdruck in den Sprachfiguren z. B. des Existentialismus' oder Surrealismus'.

²⁴⁹ Robrieux: Il est assez caractéristique de style oral.

Fontanier szembeállítja a dubitation-t a déliberation-nal, mert össze szokták keverni ezt a két gondolatalakzatot, de véleménye szerint az előbbiben „csak a szenvedély látható”, az utóbbiban „feltűnik többé-kevésbé az értelem is”²⁵⁰ (1977 [1821]: 447). A dubitációra példa Orosmáne, akinek a tudata, a lelke le van igazva a két szenvedély: a szerelem és a bosszú által anélkül, hogy a kettőtől egy percre is szabadulni tudna, és megoldást találna. A déliberációra példának Dido töprengését idézi. Ebben a hősnő a döntését akarja a maga számára is megszilárdítani. Genette osztja véleményét ebben a nagy előddel, és így tesz különbséget a dubitation és a déliberation között: „a tanácskozás önmagunkkal még nem alakzat, [...] csak akkor, ha az igazi gondolatmozgás, amelyet átalakítva kifejez, *nem tanácskozó*: lásd példának a nagyon érzékletes ellentétet Hermione igazi »dubitációja« és Dido színlelt »deliberációja« között: az utóbbi »kétség kívül alakzat, gondolatalakzat; és látjuk is, hogy miért: *a kombináció és a mesterkélt-ség* eléggé világosan *felismerhetők benne*»²⁵¹ (1977 [1821]: 11–12). – Vitathatatlan, hogy ez a két szembeállított retorikai-stiláris jelenség nem azonos jellegű, de mivel mindkettő olyan, hogy a hallgatóság reagálását nem igényli, mindkettő alakzatnak minősíthető.

1.11. A dubitáció fogalmi tisztázatlanságának jelei a szakirodalomban

A retorika kezdetein a görögöknél és a rómaiaknál szétvált a dologgal vagy egy szó használatával kapcsolatos kétség fogalma (*ἀπορία, ἀμφισβήτης*, dubitatio, addubitatio). A későbbiekben az elnevezésekhez köthető fogalmak jelentése elhomályosult, és a retorikusok csak az egyik típust említik: például vagy csak a dubitációt vagy csak az addubitációt. A stilsztyikákban viszont a kételkedés (dubitatio) és a tűnődő kérdés fogalma szétválk (Szathmári 1961: 462, 463; 2004: 98–99, 99–100), és ezeket a típusokat nem alakzatnak minősítik, hanem a kérdő mondat egyik típusának (Fábián–Szathmári–Terestényi 1958: 259–260).

Egyes kutatóknak sem a meghatározásában, sem a példáiban (Zrinszky 1961 [1914]: 207, Plett 1991 [1971]: 63) nem különül el világosan a kommunikáció és a dubitáció alakzata. Vannak olyan retorikusok, akik a cselekvések közötti hezitálást is a dubitációba sorolják, és nem a kommunikációba (Szvórényi: „habozva tűnődik: mit mondjon, ítéljen vagy tegyen” – 1851: 44; Molinié – 1992: 120).

Különben nem is könnyű minden esetben szétválasztani a kommunikációt és a dubitációt, mutatja ezt a Népote-Desmarres–Tröger szerzőpáros megállapítása: eszerint a dubitációval a szónok „kérdő formába burkolt kérést intéz a közönség-

²⁵⁰ Fontanier: [...] on ne voit que la passion seule, et, dans la seconde la raison paraît plus ou moins.

²⁵¹ Genette: [...] la délibération avec soi-même n'est figure, [...] que si le véritable mouvement de pensée qu'elle exprime en le travestissant *n'est pas* délibératif : voir l'opposition très démonstrative entre la « dubitation » (vraie) d'Hermione et la « délibération » (feinte) de Didon : cette dernière « est sans contredit une figure, et une figure de pensée; mais l'on voit pourquoi : la combinaison, l'artifice, s'y montrent assez à découvert ».

hez, hogy szolgáljanak tanáccsal”²⁵² (1994: 972). A „szolgáljanak tanáccsal” kitétel miatt kommunikációra gondolhatnánk, hiszen az a tanácskérés alakzatára jellemző, viszont a „burkolt kérést” kifejezés mégiscsak a dubitációra vall, mert a kommunikáció nyílt tanácskérést fogalmaz meg. És valóban, a dubitációval a megnyilatkozó a tanácsstalanság megfogalmazásán túl eligazítást, eligazodást remél, valójában a tanácsstalanság megfogalmazása már rejtett tanácskérés. Viszont a tanácskozást kívánó személy nyilván a kételyei miatt fordul a befogadóhoz.

Más jellegű problémát vet fel a Fónagytól idézett Thomas Mann-i prózarészlet a József és testvérei című regényből (1970: 59):

Miért? Mert a kánaáni nyelv finom. És miért finom? Mert külföldi és idegen. De hiszen a külföldi nyomorúságos és alsóbbrendű? Igen, igen, de ennek ellenére...

Ez az illusztráció azt jelzi, hogy a kérdésalakzat-típusokat nem különítik el világosan, mert ez a példa semmiképp nem tartható dubitációnak – mint ahogy Fónagy írja –, hanem raciocinációnak tekintendő, illetve az utolsó kérdés szubjekciónak, mert ellenvetést ad a beszélő a saját kérdésére.

Laky Szt. Ágnesről szóló szövegrészlete (1864: 55) is sajátos, mert a töprengésben felmerülő lehetőségek sorjázása abból adódik, hogy szubjekciószerűen ellenvetések kapcsolódnak a kérdésekhez.

Jellemző, hogy a retorikusok a példáikat úgy mutatják be mint tiszta példányokat, márpedig nemegyszer a kérdésalakzat-típusok „egybecsúsznak”, mint a Gáspáritól idézett hamleti monológ-részletben is (1987: 102), amely felfogható a bizonytalankodó ember kérdésének, de még inkább raciocinációnak, azaz fiktív kérdésnek és a rá adott válasznak.

2. A KÉRDŐ DUBITÁCIÓ FUNKCIONÁLIS ÉS PRAGMATIKAI SZEMLÉLETŰ ÉRTELMEZÉSE

[A továbbiakban dubitáción mindig kérdőt értek.]

2.1. A dubitáció szerkezete

A dubitáció egyelemű kérdés. A szöveg befogadója érzékelve ennek a típusú kérdésnek az alakzat voltát, beszédcselekvéssel nem reagál, de a kérdésfeltevés mégis elindít benne olyan kognitív folyamatot, amely belső válaszadáshoz vezethet.

A dubitáció lehet a szöveg különálló mondata, mert a hős tünődése is elkülönül a következő szövegben:

Mindenesetre távol helyezkedtem el a baljóslatú lyuktól.

Hát a szent oltárképek tán megvigasztaltak?

Sehol sem találtam egy barátságos arcra, amely várt volna, amely megnyugtatót volna.

(Krúdy Gyula: Az utazás)

²⁵² Népote-Desmarres-Tröger: [richtet der Redner] an das Publikum eine in Frageform verkleidete Bitte um Beratung hinsichtlich.

Mellékmondatba is kerülhet dubitáció:

Az itt a kérdés, hogy beléphetünk-e ismét Európába, s milyen árat kell majd fizetnünk ezért. Én azt hiszem, Európába csak magyarságunkban és anyanyelvünkben megerősödve léphetünk be.

(Pozsgay Imre: Megnyitó beszéd – a magyar nyelv hetén. 1989.)

2.2. A dubitáció akusztikuma

A dubitáció hangoztatásakor jellegzetes a szokásosnál magasabb hangfekvés, illetve az eldöntendő kérdő mondatok gyakorisága miatt a felfelé ívelő dallammet, de ez még belül marad a szokásos kérdő mondati hanglejtés dallamkörén.

Az is akusztikus jellemzője a dubitációnak, hogy a határozott tudakozódással szemben a tanácstalanságnak hatásos megjelenítője a hezitációs szünetekkel járó, szaggatott beszédmód. Ezt szimbolikusan szemléltetheti az írott formában a három pont a cicerói szöveg abbahagyott szavában:

*Te merészeled ezt mondani, minden ember közül a leg... – hát milyen névvel illesselek téged, mely méltó erkölcseidhez?*²⁵³

Vagy a mondatok közötti három pont Szt. Ágnes történetében:

A lelki erőt tegyem előbbre?... de az igazságosság nem engedi neki az elsőséget.

Esetleg a gondolatjel is vizuális jele lehet a gondolkodási szüneteknek:

[...] – lelke csendes munkásságát magasztaljam? nincs nála tevékenyebb; – vagy foglalkozását? nincs ennél átgondoltabb.

(Szt. Ágnes története)

2.3. A dubitáció szintaktikai jellemzői

2.3.1. Mondatfajtái

Leggyakrabban eldöntendő kérdésben fogalmazódik meg a kétség kifejezése:

Mi tehát erővel hurcoltassuk el a mi leendő védőinket, a haza leendő bajnokait? Mi alkalmat adjunk, hogy a kényszerítés mérget és bosszút ébresszen a szívekben, miknek a nemzet iránt forró szeretettel kellene viseltetnie? Nem minden arra vezet-e? emberiség és saját hasznunk nem azt tanácsolja-e, hogy az országgyűlésen kifejtett elv szerint, a lehetőségig szelíd módhoz nyúljunk, s emberi önkény helyett a haza iránti kötelességen alapuló sorsra bizzuk a kimenetelt?

(Kölcsey Ferenc: A sorsvonás tárgyában)

De a lehetőségek mérlegelését a választó kérdő mondatokkal is jelezni lehet:

TAR. *Minek kellett megölni ezt a nyomorult borbélyt?*

GYULA. *Vidd ki, és tüntesd el.*

TAR. *És ugyan hogy? Dugjam tán zsebre? Vagy hurcoljam végig a folyosón, mikor jönnek az idegenek? Hívom Tatát. Tata majd elintézi.*

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

²⁵³ Cornificius 4, 29, 40: *Tu istuc ausus es dicere, homo omnium mortalium – quonam te digno moribus tuis appellem nomine?*

Ritkábban kiegészítendő kérdéssel is kifejezhető a kétség, a töprengés:

Mit lehet tenni egy ilyen nemzettel? Hogyan lehet visszavezetni önmagához? Magától nyilván nem talál vissza.

(Orbán Viktor beszéde a FIDESZ IV. kongresszusán)

Ebben a kontextusban a szónok kérdései nem lehetnek interrogációk, mert nem sugallhatnak kilátástalanságot, hanem a helyzet mérlegelését.

2.3.2. Kérdő szerepű partikulái

A látszólagos eldönthetetlenséget, tépelődést, bizonytalanságot, kételkedést az *-e*, illetve a *vajon* kérdő szerepű partikulák nyomatékosítják. A beszélő morfondírozásának ad hangot az *-e* kérdő partikula:

Eme vállalkozásra készülve a politikus, aki a mindennapok robotosa, faggatja önmagát: illetékes-e ezen a fórumon szólni? Nem az-e a dolga, hogy ilyen-olyan megbízóira hivatkozva átadja üdvözlését, tolmácsolja elismerését a vállalkozásnak.

(Pozsgay Imre: Ünnepi megnyitó beszéd a Magyar nyelv hete alkalmából)

Régies és népies hatást kelt az *-é* forma az *-e* helyett. Ezzel él nemegyszer a költői és a vallásos nyelv:

*Ó, látod-é még, a múlt ködein által
Apád szelíd, holt arcát s alázatos fejem?...*

(Tóth Árpád: Tavaszi elégia)

A galileai városokban, az irgalmasságra indító sokaság láttán, az emberiség sorsának a kérdése vetődik fel. Termőre fordul-e az élet? Kárba vész-e ész, erő, akarat? Csűrbe kerül-é az aratnivaló, „erős váraiba” talál-é az ember? Kerül-é munkás az aratásra, vagy eddig is hiába élt, vetett, dolgozott? Megtermi-é gyümölcseit bennünk és általunk – a kegyelem?

(Tökés László: Meglátni, könyörületre indulni és cselekedni)

A *vajon* kérdő partikula is jellegzetes velejárója a dubitációnak:

Vajon lehet-e jobbra várni?

Szemünk és lelkünk fáj bele,

Vajon fölébred valahára

A szolga-népek Bábele?

(Ady Endre: Magyar jakobinus dala)

Vajon mit gondolnak a Fidesz vezetői a konstruktív bizalmatlansági indítványról, amikor esküt tesznek az alkotmányra négyévenként?

(Fodor Gábor felszólalása az országgyűlésben. 2004. X. 12-én)

A tűnődés nyomatékos grammatikai jegye a *vajon* és az *-e* kérdőszó együttese:

*Ez a szöveg jóllehet lezárja a máig tartó fejlődési szakaszt; de vajon megfelelő lesz-e azon összetett folyamatokat mederben tartani, melyek az uniós együttműködés jövőjét meghatározzák, és amelyek hozzásegítik a tagállamokat ahhoz, hogy egyenként meg-
leljék helyüket a szövetségi rendszerben? Nem mondhatjuk tehát, hogy azok a viszo-*

nyok, amelyek között az Unióhoz csatlakoztunk, és melyeknek egyfajta törvényi szabályozottságát igyekszik most adni az alkotmányos szerződés, a lehetséges világok legjobbika.

(Kuncze Gábor vezérszónoki felszólalása 2004. X. 12-én)

*Vajon ha koppány úr a győztes
fölnégylettette volna-e
vajkot ki ha magyar nőt vesz
asszonyául s nem hozza be*

*európát pannóniába
irtva már-már a nyelvet is
nem hittünk-e vajon hiába
ha bennük az isten se hisz*

(Kányádi Sándor: Szürke szonettek magyar történelmi pillanatokra)

2.3.3. Kérdő névmásai

A **hova?** határozószói kérdő névmás jellegzetes előfordulására az ÉKsz. érzelmileg színezett mondatpéldát hoz: *Hova legyen?! 'mit tegyen?'*. Az ÉrtSz. szerint ha a kérdő jelleg háttérbe szorul, érzelmekkel telített mondatban főleg bosszúság, türelmetlenség kifejezésére – valamely szitokszóként is használt szóval nyomósítva – állandósult szókapcsolatokban 'nem tudom, hova?' jelentésű:

Hova a csudába? Hova a fenébe? Hova az ördögbe? Hova a pokolba tetted már megint a gyufát?

Csodálkozással vegyes tünődést sugallhat a **hogya?** határozószói kérdő névmás is:

Hogy tudhatott az összetarisznyázni (s fölépíteni) egy templomot? Hogy szerezhette az ehhez elegendő hitet, szívósságot, műveltséget?

(Illyés Gyula: Hogy születik szindarab)

A **miért?** határozószói kérdő névmás is alkalmas a kétség megszólaltatására:

Ksz.: Mért pont a kutyákra utaznak? Én nem értem, miért kell mindent összeszemetelni? Csak azt tudnám, mért várnak az utolsó percig azzal a nyomorult útlevelemmel?

Az utóbbi két adat főmondatok nélkül egyértelműen interrogáció, de a főmondat elbizonytalanító tartalmú, így tünődő jelleget áraszt.

A következő szövegrészletben a kérdés interrogációként értelmezése tagadó jelentést implikál ['Semmire nem való 88 év.'], de nem valószínű, hogy ezt akarja sugallni a pap a gyászoló gyülekezetnek:

Ilyenkor általában a halál szemszögéből nézzük az életet. Önkéntelenül ilyen kérdések szoktak felvetődni gondolatainkban: „88 év – mire való volt? Lám, minden életnek ez a vége...”

(Tökés László: „Ímé, boldog az ember...”)

Ez a beszédrészlet meditációként felfogva többféle értelmezésnek nyit utat, amelyek közül majd csak a tágabb szövegkontextus egyértelműsíti az egyiket. Mivel

ez temetési beszéd, nyilván nem a közvélekedésnek hangot adó interrogáció tagadó jelentése adja a beszéd végkicsengését, hanem a dubitatív.

Konkrét jelentést implikáló határozószói kérdő névmások is lehetnek dubitatív jelentésűek a *de*-től megtámogatottan:

De hol* kezdeni a kolosszális munkát? *de kivel? de miként?

(Kölcsey Ferenc: Görög filozófia)

A bizonytalanságot megerősíteni látszik az eldöntendő és a kiegészítendő kérdést bevezető kérdő partikula és határozószói kérdő névmás együttese:

*Számításaim szerint én körülbelül hat és fél évvel vagyok lemaradva magam mögött, pedig alig tartozik rám valami a világból. **Vajon hány** évtizeddel van lemaradva maga mögött az egész világ?*

(Csiki László: Diurnus)

[...] megkaptam Gyula város tanácsának kitüntető levelét, hogy a Gyulai Várszínház e nyári előadásaira színdarabot készítsék. **De vajon miért** gondoltak épp rám, illetve reám, a versíróra? Még ha ismerték is nevem, miképp merülhetett föl, hogy nekem, aki prózában, színdarabban már unalomig csak a Dunántúlról s annak csak a csücskéről beszéltem, valami kapcsom lehet Békés megyéhez, Gyula környékéhez? Leírtam ugyan évtizedek előtt, de aztán magam is elfeledtem egy verset az akkor tett látogatásról.

(Illyés Gyula: Hogy születik színdarab)

2.3.4. Sztereotip fordulatai

Vannak olyan jellegzetes állandósult fordulatok, amelyek elárulják a kétkedést. A ***Miért van az, hogy...?*** kifejezés a dolgokon való töprengésről vall:

Ksz.: *Miért van az, hogy az embernek meg kell halnia? Miért van az, hogy az emberek mindig marják egymást? Miért van az, hogy nekem sohase sikerül semmi?*

Bizonyos kontextusban a ***mi történt?*** is a megjátszott tanácsstalanság kifejezője:

*Hajnóczyk, Dózsák meg Rákócziak –
ó jaj, nekünk, mi történt ennyi láanggal
és a hazánkkal?*

(Faludy György: Óda a magyar nyelvhez)

Nemegyszer a ***Mi lenne, ha...*** fordulat jelzi a tűnődő kérdés jelleget:

Mi lenne, ha mindenki azt csinálná, amit akar? (Ksz.)

2.3.5. Kérdőszó-nélkülisége

A kontextus hatására a kérdőszó nélküli eldöntendő mondat is kifejezője lehet a töprengésnek:

*Hullámaira illegessem elmém?
Pillantására öltsek nászi inget?
És áradozva termékeny szerelmén,
mint tigrisek, becézzem kölykeinket?*
(Nemes Nagy Ágnes: Kettős világban)

S ha ellenzéki képviselőtársaim azt mondják erre, hogy legitim volt, akkor fel kell tenni azt a kérdést is: az legitim volt, hogy három év múlva kiszorították Torgyán Józsefet és híveit a kormányból?

(Fodor Gábor napirend előtti felszólalása. 2004. X. 12.)

2.3.6. Választó kötőszói

Az egymást kizáró lehetőségek, a kirekesztő vagy megengedő választó viszony érzékeltetésére a *vagy* kötőszó alkalmas:

CSOKONAI. *Végül is csak egyet nem tudok: ők voltak-e bábuk **vagy** én voltam? **Vagy** valamennyien? És bábunak lenni jogosabb-e a létezésben **vagy** pedig elevennek? Hát ki volt bábu?*

(Páskándi Géza: Diákbolondító)

*Pénzért mutathatnók a „ritka raritást” – ha van –, megérdemlé. **Avagy** fessek-e statusgazdászati szempontból kimeríthetetlen bajait ez állapotnak?*

(Kossuth Lajos: A teendők legfőbbike. 1846. júl. 28. cikk a Hetilapban)

A választó kötőszók halmozása fokozottan hívja fel a figyelmet a lehetőségek nagy számára:

*Mondhatjuk-e magunkat keresztyénnek oly meggyőződéssel, ahogyan egy jó román hazafi románnak vagy egy tudatos kommunista kommunistának vallja magát? **Vagy akár** oly természetességgel, ahogyan az idevalók temesvárinak tartják magukat?*

(Tökés László: Mit jelent keresztyénnek lenni?)

2.3.7. A feltételesség jelzései

A tanácsstalanságot a feltételes módú igealakok és a *-hat/-het* képzős igei formák hitetik el:

*De ki mondja meg, ha az 1687 előtt eltűnt nemzetségevek miatt szenvedett-e az ország boldogsága? **Vagy** talán azóta oly nevek ragyogtak fel, melyek ha kitöröltetnének, a nemzet végveszélyre fogna jutni? **Vagy** azt fogjuk-e mondani, hogy a nagybirtokokat azért kell gondosan tartogatnunk, mert közhasznú alapítványok, intézetek azok által keletkezhetnek?*

(Kölcsy Ferenc: Az elsőszülöttségi jószágok tárgyában)

Nyomatékosan emeli ki a tanácsstalanságot a feltételes mód és a *-hat/-het* képző együttese:

*Mitől enyhülhetnék én meg? **Vagy** akárki? A szép szólásoktól?*

(Illyés Gyula: Dupla vagy semmi)

2.3.8. Módosítószói és árnyaló partikulái

A módosítószók – mint kiegészítő modális értékek hordozói – a bizonytalanságot, a kétkedést egyértelműen jelölik a dubitációban. A tűnődő magatartást a *talán* módosítószó kitétele erősíti:

CSOKONAI. *Egy tragédián gondolkodtam, vagy talán komédián? Mindegy. Valamin.*

(Páskándi Géza: Diákbolondító)

Az ÉrtSz. szerint a *hát* bizonytalan kérdés, találgatás kifejezésekor használatos 'ugyan' jelentésben:

Ejnye, hát hol járhat most ez a félsz benne?

(Arany János: Toldi)

Az egyáltalán árnyaló partikula a kétség érzetetéséhez járul hozzá:

Joggal kérdezzük: vallhatjuk-e magunkat igazából keresztyénnek? Azok vagyunk-e tudatosan? És egyáltalán: keresztyének vagyunk-e a szó evangéliumi értelmében?

(Tökés László: Mit jelent keresztyénnek lenni?)

Az ÉKsz. tanúsága szerint az *is* egyik jelentése kérdő mondatban bizonytalanság érzékeltetésére alkalmas:

Hogy is hívják?

Partikulák kombinációi tovább árnyalják a mondat alapjelentését:

VALÉR. *De Elíz, angyalom, csak nem adja most búnak a fejét? [...] Csak nem bánta meg máris, hogy oly nagy boldogsághoz juttatott?*

(Molière: A fősvény)

FILOZÓFUS. *Mi lehet ez? Csak tán nem az én filozófus számaram jár itt ebben a havas téli pusztaságban? Brrr, de hideg van! Maga az, Szamár uram?*

(Páskándi Géza: Diákbolondító)

2.3.9. A létige a dubitációban

A megjátszott tanácstalanság és a valódi tünődés érzékeltetésére egyaránt alkalmas a *hova?* és a létige kapcsolata:

Hova legyenek?! ['Mit is tegyek?'] (ÉrtSz.)

Hova legyen?! ['Mit tegyen?'] (ÉKsz.)

A hatóige-képzővel toldalékolt létige is a tanácstalanság nyelvi jele:

Mit lehet tenni? Az alkotmányos parlamenti lehetőségek kiürültek. Míg a Fidesz a parlamentarizmust szétverte, a bíróságokat megfélemlítette, a bírálatokra egyetlen válasza van: erőszakoskodás, megfélemlítés? Lehet-e tehát valamit tenni?

(Eörsi Máttyás: Napirend előtti felszólalás. 2002.)

2.4. A dubitáció mint művelet és annak az eredménye

Érdemes végiggondolni, hogy a következő kérdő mondatok tartalmát milyen más szintaktikai szerkezettel lehet megfeleltetni:

Mi féltjük-e tehát a játékszintől erkölcsünket? Vagy inkább attól rettegünk, hogy az a múlt és jelen való képeit előnkbe hozván, lelkiismereteinket felébreszti?

(Kölcsey Ferenc: Játékszín)

Ezt a gondolatsort például a következő kijelentő mondattal vagy mondatssorral is vissza lehetne adni:

Mi tehát alighanem féltjük a játékszintől erkölcsünket, vagy feltételezhetően inkább attól rettegünk, hogy az a múlt és jelen való képeit előnkbe hozván, lelkiismereteinket felébreszti.

Mi tehát alighanem feltjük a játékszíntől erkölcsünket. Vagy feltételezhetően inkább attól rettegünk, hogy az a múlt és jelen való képeit előnkbe hozván, lelkiismereteinket felébreszti.

Ha ezeket a formákat összevetjük az eredetivel, szembetűnő, hogy a kérdés vitathatatlanul jobban bevonja a befogadót a jelzett két lehetőség közötti választásba, mert nem kinyilatkoztat, hanem elgondolkodásra készíti. A tanácstalanságot a kijelentésben mindenképp árnyaló partikulák jelzik, a kérdő forma viszont jobbra elhagyja a kétséget kifejező partikulákat, és gazdaságos módon a kijelentés helyébe a kérdő forma beiktatásával érezteti a tanácstalanságot. Az egymásba átalakítható szerkezetek jelentése bár megfeleltethető egymásnak, de pszichikai-stiláris és retorikai hatása nem azonos.

A megnyilatkozó többnyire nem tudatosan választja a megállapítás helyett a kérdést, hanem valószínűleg a lappangó ismerete alapján él vele.

2.5. A dubitáció szemantikai és pragmatikai jegyei

2.5.1. A dubitáció típusai jelentéstartalom szerint

Gyakori, hogy a dubitáció ellentétes fogalmakat állít kizáró viszonyba:

Felcsapó hit, láng. Omlás, rémület.

Fagyott rózsafák a sírod felett.

Jó? Rossz? Közöd már semmihez soha.

(Szabó Lőrinc: A huszonhatodik év)

Szembeállító ellentéttel is operálhat a szónok a dubitációban:

Elnyomattak ugyan, elvették büntetésöket, s a csend helyreállott; de nehéz lenne meghatározni: mi vala nagyobb bűn? Az-é, amit a jobbágy nép undok tettei által elkövetett? vagy az-é, amit a nemesség az ezen tettekre szabott büntetéssel véghezvitt?

(Kölcsey Ferenc: Az örökös megváltás tárgyában)

A választó viszony maga is jelzi a lehetőségek közötti hezitálást:

*Éj van-e, **vagy** szeme világa veszett ki?*

(Petőfi Sándor: János vitéz)

2.5.2. A dubitáció típusai jelentésvonatkozás alapján

A dubitációnak több fajtája van annak alapján, hogy a kételkedés, a bizonytalanság mire irányul.

A kételkedés tárgya lehet egyetlen szó használata:

Ó, te semmirekellő! Mert mit mondhatok mást? Megfelelőbb kifejezést nem találok.

(Cicero: Antonius elleni 2. Philippica)

Vonatkozhat a kétség egy dologra, tárgyra, ügyre, gondolatra, elképzelésre is:

Csanády nagyot csuklik és hátratántorodik megzavarodva: Mi ez? Nonono, mi ez? A füle csengett-e, vagy valóban hallotta?

(Mikszáth Kálmán: A T. Házból – parlamenti karcolat)

Az előző két típus között a határ nem éles, hanem nemegyszer elmosódott, vagyis egybe is kapcsolódhat a szóra és dologra vonatkozó kérdés a dubitációban:

Ugyanakkor ismerek olyanokat, akik Magyarországot még soha nem hagyták el; sőt olyannal is találkoztam, aki szülőfalujából sem utazott el soha. Ők vajon nevezhetők-e európaiaknak? S ha igen – mert mi egyébként mondhatnánk őket –, akkor e jelző fokozható-e? Európaibb lennék, mint ők?

(Földényi F. László: Európa belső hídjai)

Ennek a szövegrésznek a két eldöntendő mondatában (*e jelző fokozható-e? Európaibb lennék, mint ők?*) grammatikailag kétszeresen is jelölve van a tanácstalansági kérdés (*vajon, -e*), de a közbevetett interrogáció bennfoglalt állítása világosan utal a beszélő véleményére [*Egyébként nem mondhatnánk őket*].

A kétségnek hangot adó kérdés magának a megnyilatkozásnak, a beszéd folytatásának szükségességét is megkérdőjelezheti:

*Mondjam tovább, ne mondjam a tréfa folyamát,
Mint üli a veríték az úrnép homlokát?*

(Garay János: Mátyás király Gömörben)

*Volt egy falu – nem tudom, hol,
Abba' lakott – mondjam-é, ki?*

(Arany János: A bajusz)

2.5.3. A dubitáció típusai a beszélő szándéka alapján

A dubitáció háttérben többféle megnyilatkozási szándék állhat: a szimulált kétkezdéstől a tűnődésen át a valódi kételyig. A gyakorlatban nem is mindig könnyű ezeket elkülöníteni, mert valódi kétség szülheti a tűnődést is, illetve a befogadónak sokszor nehéz megállapítania: valódi vagy megjátszott tanácstalanságról van-e szó. Ezt csak a szövegalkotói szándék ismeretében lehetne tudni. Ennek hiányában nem kizárólag a szövegen, hanem a befogadó ismeretén is múlik, hogy mit érez valósnak, mit megjátszottnak.

Szimulált kételynek ad hangot a dubitáció a következő reklámszöveg indításában:

Terepjárót az országútra vagy közúti autót a terepre? Egy többcélú jármű megalkotása mindig is kompromisszummal járt. Eddig.

Ez a választó kérdés a hatáskeltés kedvéért párhuzamos szerkesztettségű. Hatássossága abban is rejlik, hogy csupán tettett a feleletadás esélye, illetve csak látszólag kínálja fel a reklám a választás lehetőségét, mert a szöveg éppen a kettős funkció együttes meglétét hangsúlyozza a továbbiakban.

A szimulált kételyre egyértelmű igent vagy nemet lehetne válaszolni, mert implicit jelentést tartalmaz, mint a következő kérdéssor is:

Előfordult-e már, hogy megrémültünk attól, mennyi erőszakosság, bosszúvágy, agresszió, érzékiség és irigység lakik a szívünk mélyén? Találkoztunk-e a tudatalattinkból vagy a tudattalan óriási birodalmából feltörő egy-egy olyan érzéssel, kívánsággal,

*vággyal, melyet szégyelltünk, elítéltünk, mégis letagadhatatlanul szembesülünk vele?
Van-e bátorságunk megijedni sötét önmagunktól?*

(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

A gondolatfűzés sajátosan alakul, ha a megjátszott tanácsstalanságot a szövegfeldolgozás interrogációja félreérthetlenné teszi:

A régiséggel dicsekvő nemzetek a világ teremtéséig szoktak felhágni tradícióikban, s történeteiket, habár mesés alakban is, az eredettől fogva emlegetik. Azt fogjuk-e következtetni, hogy a nemzet, mely ezt nem teheti, egészen új ága valamely régibb törzseknek, melyből tekintet nem érdemlő kicsinységben szakadt ki, s elvadulván, többé kiszakadásáról semmit sem tudott? Azt-e, hogy a hagyománytalan nemzet gyáván, tettek nélkül veszteg, s emlékezetét unokáira által nem plántálhatta? De a magyarnak nyelve eredetiséget bizonyít, s rokonsága sok kiholt nyelvekkel régiségét mutatja; az a körülmény pedig, mely szerint Álmos s fia Árpád egy félelmet gerjesztő nagyságban s erővel teljes ifjúságban fénylő nemzettel szállottak elő a Kárpátok meggől, hagy-e kételkedni a felett, hogy e nemzetnek már azelőtt hosszú küzdelem alatt kellett a vérpályára kikészülve lenni?

(Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok)

Gyakran meditálás is lehet a megnyilatkozó szándéka. Ez természetesen nem sugall álláspontot. A tűnődőnek nevezett kérdésre sem a közlő, sem a befogadó nem tud egyértelmű választ adni:

Mért születni, minek élni?

(Vajda János: Sirámok)

Ksz.: Tudtad, hogy 2000-re a világ lakosságának öthatoda színes lesz? Mi lesz, ha ezek egyszer elindulnak?

Hazaindultam aztán, bús dolgokon tűnődve:

E furcsa földi létre mi végre kelle lennem?

Vágynom melegre, fényre és karcsú testű nőkre

S bolyongni félszegen, magányos esti csendben?

(Tóth Árpád: Tavaszi elégia)

Valóban, ahogy a költő jellemzi gondolatait, az illik rá ezekre a kérdésekre: tűnődve elgondoltak, azaz tűnődő kérdések. Nincs rá válasz a versben. Határsávba tartozik tehát az ilyen típusú kérdés, mert nem megjátszott tanácsstalanságból fakad a kérdésfeltevés, hanem valódi bizonytalanságból, de maga a verses beszédhelyzet mégis alakzattá teszi.

A következő tudományos szövegben a dubitáció a kutató által sem teljes biztonsággal felderítettek megfogalmazására szolgál:

A (49b)-ben az implikátúra a de kötőszónak köszönhető. De vajon mi ez az implikátúra? Az talán, hogy meglepő, hogy valaki szegény és egyúttal becsületes? Vagy az, hogy a lány főnévi szerkezettel azonosított személy szegény ugyan (ami hátrányt jelent), de becsületes (ami előnyös tulajdonság)? A beszélő állapítja-e meg ezt a meglepetéssel, vagy azt várja, hogy a hallgató legyen meglepődve? Pontos válasz ezekre a kérdésekre nem adható, annyit tudunk csak, hogy a de kötőszó jelenléte az és helyén

valamiféle kontrasztot implikál, ennek a kontrasztnak a tartalma azonban nem mindig világos.

(Kiefer Ferenc: Jelentésmélet)

Valódi kétely érzetetésének is kiváló megjelenítője a dubitáció:

Legelőszőr Láng Lajos beszélt, az ő nyugodt, erős érvelésével, kimért sima hangján s a napnál világosabban bebizonyította, hogy a vámszövetség Ausztriával szükségképpen és talán hasznos is.

Erre felállt Enyedi Lukács s az ő nyugtalan, szaggatott hangjával és nagy tájékozottságával szétcsap a számok, nyers és nem nyers tények között és szintén a napnál világosabban bizonyította be, hogy a vámszövetség romlásunkra vezet.

Mármost kinek higgyen az ember? Láng Lajos is okos ember, Enyedi Lukács is.

(Mikszáth Kálmán: A mai ülés)

A valódi kétkedésnek, bizonytalanságnak hangot adó kérdés a dubitációnak az a típusa, amely nélkülözi az implikálható választ. Valódi dilemma és nem megjátszott tanácsalanság szüli Kosztolányi Dezső Magyar költők sikolya Európa költőihez 1919-ben című versét:

*Anyánk nyelvén sikoltunk a világhoz,
mi lesz szívünkkel és mi lesz szavunkkal,
ha jó az éj?*

*Ti messze költők, akik távol innen
emelkedtek az Isten szívihez,
mi földön ülünk már s szavak hamúját
kapargatjuk, és fölzokogva kérjük,
mi lesz, mi lesz?*

Arról van szó a versben, hogy több lehetőség is elképzelhető, és a szubjektum kellő biztonsággal nem képes egyértelmű feleletet adni rá.

Különbben nemegyszer egybecsúszik a valódi tűnődés és a megjátszott tanácsalanság:

És igaz az, hogy idejét múlt a műfaj, mely fölött eljárt az idő? „Nyugatos” hangvétele mostanra tényleg „keletiessé” torzult volna? S valóban a korszerűtlenség jele, ha nem törődik a tudomány aktuális irányzataival? De talán nem is lépéshátrányban van, mint a tudomány állítja, hanem eleve mások a horizontjai.

(Földényi F. László: Az esszé kísértete)

A tűnődő, meditáló jelleget erősíti a bizonytalanságot sugalló feltételes mód és a folytatásban a *talán* módosítószó. A szöveg egésze felől tekintve viszont ezek a kérdések dubitációnak tarthatók, mert a szerzőnek – a szövegzárlat tanúsága szerint – határozott véleménye van az esszéről. Azért él az író ezzel az álkérdéstípussal, mert a bevezetésben nem kívánja rákényszeríteni véleményét a befogadóra.

2.5.4. A dubitáció típusai a közölni kívánt jelentés kifejtettségének fokozatai szerint

A tanácsstalanság széles skálán jelenhet meg. Így a jelentés kifejtettsége alapján fokozatok állapíthatók meg.

A nyelvileg nem kifejtett álláspont lehet rejtett-sugallt. Akkor beszélhetünk erről a típusról, ha nyelvi jel nem utal a megnyilatkozó szándékára, de például az erkölcsi érzékünk sugallja a dubitációnak megfelelő értelmezést:

Mi szebb? halni-e az ostromlott vár falai alatt, a sokaság közt bujkáltodban, történetesen melletted elpattanó bombától lezúzva? vagy halni az ellenség bástyái felett, minekutána merész szökelléssel hazád zászlóját azokon kitűzted?

(Kölcsy Ferenc: Parainesis Kölcsy Ferenc Kálmánhoz)

Kétségtelen a szövegrészletből, hogy a szerző erkölcsi meggyőződését a kizáró választó viszonyú kérdések oppozícióba állított szavaival szuggerálja: *bujkáltodban ↔ az ellenség bástyái felett merész szökelléssel hazád zászlóját kitűzted*. A bennfoglalt jelentést megerősíti a szöveg folytatása, amely világossá teszi: morális szempontból csak egyetlen választás lehetséges: *A derék egyedüli célja: jeles tett*.

A nyelvileg kifejtett álláspontot a dubitációt követő szövegfolytatás adja, amely nem hagy kétséget a szerző vélekedése felől:

A nemzet többsége határozta: minden irtást a jobbagytól elvenni nem lehet. Most hát már csak arról van a szó, hogy az, amit elvenni nem lehet, törvény által kijeleltessék. Hogyan fogjuk kijelelni? Úgy-e, hogy a kijelelés homályos legyen, mint a szerkezet szavairól megmutattam, s bírói magyarázatokra adjon alkalmat? vagy pedig, hogy világos, hogy tiszta legyen, s a bíró kénytelenítessék azt betű szerinti értelemben venni? Én az utolsót ohajtom; s ez ohajtás következtében újolak a királyi választ pártolom.

(Kölcsy Ferenc: Az irtások tárgyában)

ALBERT. *Uram, ön minket gögösnek gondol?*

SZERZETES. *Hát mit is mondjak? Természetesen*

Olyanoknak, akik az Isten ellen

Tusakszanak.

(Székely János: Protestánsok)

A következő Tóth Árpád-i „tűnődések”-re csakis negatív kicsengésű „válasz” adható, egyértelműsítik ezt a kérdések közé ékelt, megrémülést és egyben bele nyugvást jelző, felkiáltásként értelmezhető megállapítások (*Mily szent...*):

*Ó, ez a vak, szeszélyes földi élet
Adott-e kincset, mely ma is enyém?
Vagy, mit ha bús szemem vizsgálva nézett,
Nem halt el róla szomorún a fény?
Mily szent iramban nyargalnak a lázak,
S mily sánta minden beteljesedés...
Ez hát az élet-lecke? – e kevés
Bölcsesség? – ez a lemondó alázat?...*

(Október)

Úgy gondolom, hogy a „valódi és állítólagos tanácsstalanságot” megjelenítő megnyilatkozás ugyanannak a kérdésalakzat-típusnak két szélső pólusát képviseli. Ezeket más pragmatikai sajátosságok jellemzik: valódi tanácsstalanságkor a megnyilatkozónak valóságos kételyei vannak, nem tudja a kérdésre a választ, viszont az állítólagos bizonytalanság mögött nincsen igazi kétség, csak a befogadóval való kontaktusfelvétel vagy -fenntartás az igazi cél, illetve a kijelentések egyhangúságának oldása.

2.5.5. A dubitáció típusai a tanácsstalanság idővonatkozása szerint

Kétkedés, bizonytalanság, határozatlanság – amely a dubitáció lényegi jegye – nem kizárólag a jelenre vagy esetleg a jövőre terjedhet ki, hanem a múltra is.

Vonatkozhat a jelenre:

De milyen az életük, már az, amit itt a nép közt élnek? Homályosan emlékszem (s meglehet szintén mások szava nyomán), amikor egyszer – a család fiatalabb tagjai – barátaikkal – részt vettek valami ünnepen – névnapon? Szent Istvánkor?

(Illyés Gyula: Hogy születik a színdarab)

Ily végletek között mely döntés volna bátrabb?

Kihez hajoljak én? Kinek pártjára álljak?

(Corneille: Cinna)

Vonatkozhat a jövőre:

Lesz-e másképp? várjam? ne várjam?

(Tóth Árpád: Új tavaszig vagy a halálig)

Vonatkozhat a múltra:

Ah, a kedves Kornél beszélt.

Szép leányok, igéző menyecskék, akik őt kíváncsian szoktátok meghallgatni a Kisfaludy Társaságban, hol maradtatok el ma?

Fölpillantott egypárszor, de nem talált ott benneteket.

(Mikszáth Kálmán: A T. Házból)

SZÉCHENYI. Alezredes úr azt gondolja, hogy nekünk az osztrák hadsereg szuronyai föllött kapcsolatot kellett volna keresnünk az ellenséggel?

(Németh László: Széchenyi)

2.6. A dubitáció létrejöttének indítékai

A dubitáció szövegbeli működése alapján fedhetők fel létrejöttének indítékai.

A szövegalkotó állásfoglalása egyértelmű lehet a dubitatív kérdés használata ellenére is, ahogy a következő országgyűlési beszéd jelzi. A lehetőségek felvázolása mégis azt a célt szolgálja, hogy a szónok hatékony érveléssel rávegye a befogadót, hogy az a helyes álláspont, amit ő képvisel:

Már ha az intézet természeti jusból ered: miért kellett azt törvény által engedni meg? Miért határozottatott reá a fejedelmi megerősítés? Miért nem tehetette azt a főrend törvény és megerősítés nélkül? Miért tiltatott el tőle a főrendhez nem tartozó nemes, bár szerzeménye ennek is lehetett és volt? Jele, miképpen itt valami egyébről, mint termé-

*szeti jusról van szó; s éppen itt tűnik előnkbe a tekintet, melyet az országos küldöttség
elmellőzni látszott.*

(Kölcsey Ferenc: Az elsőszülöttségi jószágok tárgyában)

A dubitáció születését indokolhatja a szövegalkotónak az a szándéka is, hogy minél pontosabban fejezze ki szóválasztásával a szóban forgó dolgot, ezért eljátszik a számba jöhető lehetőségekkel:

*Mi van köztem s a tücsökszó között?
Csak ez az elhanyagolt délután?
Kerítések, fák limlomja? A csönd önkívülete?
Vagy tán ott van minden
tömegpusztító sejtelem
beágyazódva, förtelmesen?
a halál széljárta csigaháza?
az idő szabólőrinci bűne s jajdulása?
semmibe hulló válla és haja?*
(Csoóri Sándor: Tücsökszó)

Szenvedély okozta zaklatottság, a lelki béke felborulása is önmarcangoló kérdések feltevéséhez vezethet:

PHAEDRA (egyedül) *Mily el nem fojtható tűz éledez szívemben?*
(Racine: Phaedra)

Az eszméletvesztésig fokozódó kétségek közt hanykódó hős önemésztő önmarcangolása hangzik így:

ORESTES (egyedül) *Ki ez? Hermioné? Ő ment el? És mit mondott?
Kiért ömlik a vér, melyet kezem kiontott?
Gyilkos és hitszegő? Ah, vádak! Iszonyok!
Pyrrhus halt meg? vagy én nem Orestes vagyok?
Hogy? Fojtom szívemben az értelem világát?*
(Racine: Andromaché)

Magától értetődő, hogy a dubitáció olyankor használatos, amikor a beszélő a dolgokon töprengését önti szavakba:

*Csontból-pihékből összerakható-é,
ami csak egyszer volt? Sejtklónozással
megindul-é a lélek árapálya?*
(Buda Ferenc: Árapály)

Ennek az asszonynak olyan cipője volt, mint egy hercegnőnek. Hol varratta, hol szabta ebben a városcában, ahol a nők bizonyára a karlsbadi boltból szerzik be szükségletüket? Karcsú és nagyreményű láb volt a cipőkbe bújtatva.
(Krúdy Gyula: Az útitárs)

A szövegkörnyezetből kitűnik, hogy a kérdés megválaszolása a szövegszerkesztés szempontjából szükségtelen, hiszen a tartalmilag összefüggő első és harmadik mondat közé a kérdés mint nem folytatásos szövegmondat ékelődik be. A beszélő mégis elidőzik ennél a gondolatnál, jelzi ezt a *hol?* kérdő névmás visszatérése a

tagmondatokat indító előismétlésként és a cipőkészítés folyamatának részletezésével (*varratta, szabatta*), nyilván, mert a hős ellentmondásosnak ítéli a kisvárosi létformát és a hercegnői cipellőt.

2.7. A dubitáció szövegbeli működése

A dubitáció jelzett akusztikai sajátosságai és szintaktikai jegyei a valódi kérdésre is jellemzők lehetnek. A tanácstalanságnak, bizonytalanságnak hangot adó kérdés tehát a szövegbeli működése alapján válik alakzattá azzal, hogy befogadóhoz intézett kérdés csak formális, hiszen a megnyilatkozó a monológiát nem szakítja félbe a befogadó válaszára várva.

2.7.1. A dubitáció működése szövegbeli helyének megfelelően

A szövegszerkezet bármelyik pontján megjelenhetnek kérdésalakzatok, bár kétségtelen, hogy bizonyos szöveghelyek vonzanak egyes kérdésalakzat-típusokat, például a szövegindásban gyakori a dubitáció:

Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?

(Kosztolányi Dezső: Hajnali részegség)

Hős töprengését is kezdheti (exordialtoposzként) a dubitáció, mint Agamemnónét, aki megtudja a hírnöktől, hogy megérkezett a lánya, akit a jóslat szerint a görög sereg győzelme érdekében fel kell áldoznia:

AGAMEMNÓN. *Jaj, én nyomorult, mit szóljak? Hol kezdjem jajom?*

A sors milyen burkába kellett hullanom? [...]

És most miképpen szólitom meg hitvesem?

Mikép köszöntöm őt? Szemem rá mint vetem?

(Euripidész: Iphigeneia Auliszban)

A dubitáció szövegbeli helyére vonatkozóan megállapítható, hogy ez a kérdésalakzat soha nem eredményez folytatásos szövegmondatot, azaz utána mindig éles tartalmi cezúra van a szövegben: vagy úgy, hogy a következő mondat nem válasz a kérdésre, vagy a bekezdést zárja, vagy egy csillaggal formálisan is elválasztott részt.

Az egyik Németh László-írás már a címében kérdést hordoz:

Romlott vagy épült a magyar nyelv?

A vagy kérdőszó két szélsőséges álláspontot sugall. Miközben a szöveget ez a választó kérdés indítja, állásfoglalásra készítve az olvasót, kétségtelenül maga az író az egyik nézetet vallja. Vitairatának azzal ad lezártaságot, hogy a címbeli kérdésre szövege utolsó mondataiban részletesen megadja a feleletet:

Egész csomó izma úgy elgémberedett, hogy nem is tudunk róla, csak amikor a régi magyar nyelvben mozgásban látjuk. Amit pedig megtanult, többé-kevésbé kártékony tudás.

Így nemcsak az egész szöveg válasz a címben fölteszt kérdésre, hanem az írás befejező gondolatai külön is.

Nemcsak a cím, de ez az egész Németh László-i vitairat „csupa kérdés”. A téma fölvetést adó másik bekezdés kilenc mondatából öt kérdés:

Igaz ez, vagy csak afféle fölfedezői túlzás? Az író rátette lelkét egy megkedvelt műre s az egész irodalmat hozzátörpíti annak a nagyságához? Vannak antikvár hajlamú emberek, akiknek az idő érték, s az avétság az újság, amely lázba hozza őket. Nem így kell-e Móricz portékája fölött is furcsa állítást betűznünk? 1558: két éve halt meg Sárváron Tinódi. Kétszáz év múlva született Kazinczy, háromszáz év múlva jelentek meg Arany balladái. S mindez nyelvromlás: egy huszonhárom éves ifjú kísérletéhez képest. Maradt-e meg a legjobb középiskolás diák fejében is más a régi, Bessenyei előtti magyar irodalomtörténetből, mint néhány ligő-lógó adat az első magyar könyvnyomdáról, ősnymtatványról, bibliakiadásról, régies dadogások ennek és amannak a műfajnak a terén, Zrínyi tartalmi kivonata s néhány Balassa-vers, amelyről nagy rábeszélésre elhitte, hogy szép? S most előáll ez a Magyar Elektra-jegyzet: szerinte a magyar nyelv ebben a dicsőséges és tanításra érdemes korszakában csak romlott s ha a tiszta forrásból akarunk inni, Tinódi kora fölé kell hajolnunk. Szabad-e ezt komolyan vennünk?

Kérdés nyitja és zárja ezt a bekezdést, zárttá téve az egységet azzal, hogy mindkettő ugyanazt a gondolatot variálja. Ennek a legmagasabb mikroszerkezeti egységnek a kérdései dubitációk, mintha a szerző azért halmozná kérdéseit, mert tanácstalan. Valójában a szöveg folytatásában a következő bekezdés egyértelműen közli az író állásfoglalását. Tehát ezek a dubitációk jól mutatják ennek a kérdésalakzatnak a lényegi jellemzőjét: mindez a sok kérdés csak a megjátszott tanácstalanság jele, hiszen tagadhatatlan a szerző meggyőződése, vagyis csak az író igazságigényének hitelét erősíti a szimulált bizonytalansággal, és közben felfogását pontokba szedve szögezi le:

1. [...] a régi író nyelve épebb és magyarabb, mint a nyelvújításon átesetté. 2. A tizenkilencedik században is azok írtak jobban magyarul, akik a régi magyar nyelv megőrzött szigetein nőttek föl.

A kérdések sora tehát stiláris fogással végtelenül dinamikussá teszi az idézett szövegegységet, mert folyamatosan lebegteti a felvetett problémát, és retorikai hatásaként állandóan foglalkoztatja a befogadói elmét, belső válaszadásra sarkallva.

Ugyanennek a vitairatnak csillaggal lezárt első egysége végén szintén kérdés-halmozás van:

Nem beteg, vagy legalább jövőtlen a nyelv s vele a nemzet, amely mozdulatlanságában erős és merészségeiben téved; a nehéz, maradi szájakban ékesszóló és tartós s az újítókéban gyorsan elavuló? Legnagyobb nemzeti íróink meg sem születtek még s a magyar nyelv ép s gyönyörű volt, eljöttek az írók s a nyelv romlottabb lett mint előtte volt. Nem azt jelenti ez, ha igaz, hogy legnagyobb erőfeszítéseink közben nem gyarapodtunk, hanem prédikáltunk? Nagy egyéniségeink és műveink sem állíthatták meg a szétfoszlását a nemzet egyéniségét őrző leghatalmasabb műnek: a magyar nyelvnek?

Ezek az eldöntendő kérdések már nemcsak az egyes emberek, az egyes alkotók nyelvének romlása miatti fájdalmas felismerésből fakadnak, hanem egy egész nemzet, egy nyelv romlását sejtetik színlelt tanácsstalansággal. Sajátos stiláris megoldással a kérdések közé ékelt kijelentés világosan kifejtett megállapítás, és ez az, ami a dubitációkat valójában interrogációszerűen értelmezteti. A harmadik kérdés után nincs szerves szövegfolytatás: a részszoveg – kérdéssel a végén lezáratlanul – azt a retorikai hatást sugallja: ez nagy és megoldatlan probléma. Ezeket a kérdéseket úgy fogalmazza meg az író, mintha az olvasóval együtt tanakodnék.

E kérdéssorozat után a csillaggal elválasztott rész első mondata szintén kérdéssel indul, és ez valójában az előző három aggasztó tartalmú kérdéshez kapcsolódik:

De lássuk hát, igaz-e, amivel ijesztjük magunkat?

Ebben a mondatban a modális főmondat súlytalanságát mi sem bizonyítja jobban, mint a mondatvégi kérdőjel a felszólító helyett. Vagyis noha a kérdés mellékmondatba szorul, mégis ez a közlendő lényege és egyben retorikai hatása: a fenyegető gondolatot tartalmazó kérdés újbóli „megismétlése”. Úgyes stiláris megoldással Németh László a bizonyítást elindító felszólítással (*De lássuk hát*) összekapcsolja a kérdést (*igaz-e, amivel ijesztjük magunkat?*). Ez pedig előrevetíti, hogy kifejtés következik, amit meg is kapunk a szöveg folytatásában. Vagyis nem egymondatos feleletet ad az író a maga által feltett kérdésre, hanem oldalon keresztül példákkal bizonyít.

Ennek a vitairatnak a záró bekezdése is tartogat kérdéseket, sőt kérdéssort:

Az, hogy a régi magyar nyelv sokkal szebb volt, mint a köztudat hiszi, lehet-e bizonyítéka annak, hogy a mostani romlottabb nála s nem csupán más? Hány nagy feladatot oldott meg az utolsó száz évben a magyar nyelv s mind nyomot hagyott benne, mint egy nagy költő agyában s nyelvében megírt versei. Nem csap-e be bennünket a régiség színe, a messziről jött dolgok feltűnőbb zamata, amikor különbnek hisszük, ami csak különösebb s elromlottnak, ami csak szokott? Minden nyelvben vannak készségek, hajlamok, amelyeket, aki ír, beszél rajt, kifejt vagy elhanyagol. A kérdés ez: okosabb, találékonyabb ura volt-e a régi magyarság a maga nyelvének? A beszéd fényűzésében jobban kihasználta-e természetét?

Ezek a kérdések az író egyik alapvető tételéhez kapcsolódnak: a régi magyar nyelv szebb volt, mint a mostani. Bár ez a tétel már elhangzott a szöveg elején. Ezenkívül sokféle szövegből vett idézettel szemlélteti is ezt a szerző, vitairata befejezésében mégis szükségesnek érzi a még kétkedőket meggyőzésük érdekében kérdésekkel állásfoglalásra készíteni.

2.7.2. A nézőpont konstrukciós szerepe és nyelvi lenyomata a dubitációban

A dubitációk pragmatikai működése a nézőpont megfigyelése révén mélyebben megérthető.

A dubitáció leggyakoribb típusában a megnyilatkozó én saját ügyével, beszéde folytatásával vagy szóhasználatával kapcsolatban tesz fel kétségének hangot adó kérdést:

[...] szabályos alakú kalászkokban ontja a termést, és sörtéivel körülbástyázza magát, hogy ne csipkedjék a kisebb madarak. Említsem-e a szőlőtőke fogamzását, ültetését, növekedését? Nem tudok betelni azzal a gyönyörűséggel, hogy öregségem megnyugtató örömeit megismertethetem veletek.

(Cicero: Az idősebb Cato vagy az öregségről. 15. Ford. Némethy Géza)

A megnyilatkozás közepébe ékelt dubitációban az *említsem-e* igealak jelenidejűsége és E/1. személyűsége a beszélés aktusát explicitté teszi. A beszédcselekvés szükségességét az *-e* kérdő partikula megkérdőjelezi a befogadóhoz intézett, megjátszott érdeklődésben. Hogy ez mennyire nem valódi kérdés, egyrészt a szöveg írott formája mutatja, másrészt a közvetlen szövegkörnyezet, hiszen Cicero így folytatja gondolat sorát: *Nem tudok betelni azzal a gyönyörűséggel, hogy öregségem megnyugtató örömeit megismertethetem veletek.* Vagyis a befogadó engedélye nélkül ír tovább, azaz csak tettette, hogy kíváncsi „olvasói” beleegyezésére.

Hogy szövegtípustól függő is lehet a nézőpontváltás, jelzi a következő beszéd:

[...] általánosan akarom megvizsgálni: az örökös megválthatási jog a monarchia, arisztokrácia és a népboldogság elveivel minő viszonyban áll? Mikor osztán magában ki fog világosodni: mi igazság? Az-é, amit a királyi válasz magában foglal? Vagy az-é, ami a kerületi szerkezetben áll?

(Kölcsey Ferenc: Az örökös megváltás tárgyában)

Ebben az országgyűlési beszédben az információjáért felelős személy, a referenciális központ az *akarom megvizsgálni* kifejezésben testesül meg, amely világosan jelzi a szöveg írójának akaratát: 'megvizsgálom, meg fogom vizsgálni, mi az igazság'. Hogy ezt követően szétváltnak a nézőpontok, elárulja az elkülönítő, felhívó jelként működő kettőspont. Ezután bár az aktuális beszélő teszi fel a kétkezdő kérdéseket (*Az-é, amit a királyi válasz magában foglal? Vagy az-é, ami a kerületi szerkezetben áll?*), nem explicit a megnyilatkozó én a 3. személyű formák (*áll, foglal*) miatt, vagyis a megnyilatkozót nyelvi forma nem jelöli külön. Az ilyen módon önállósodott kérdések mintegy az objektív szemlélődést hivatottak jelezni, miközben a vizsgálódást mégiscsak az E/1. személyként jelölt egyén hajtja végre, és a választó kérdések ellenére is nyilvánvalóan van meggyőződése az „örökös váltás tárgyában”.

Vergilius Aeneisében Dido siralmait az elbeszélő művek gyakori nézőpontváltását jól szemléltetik:

Végül is így torpan meg s így töpreng lelkében:
Jaj, de mit is teszek én? újfent próbáljam előbbi
Gúnyolt kérőim, vagy tán a nomádokat ismét,
Ott esedezzem, bár nem kellett soha férjül?
Vagy bárkáikat, Íliumot kergetve, a teucrok
Kényének magam kitegyem? számítva: örömmel

Gondolnak rám és hálásak, mert segítettem? [...]

S aztán: én egyedül mennék-e a víg hadi néppel,

Vagy tolakodjam-e Tyrus egész népével utánuk?

Kedves enyéimmel, kiket ismét vízre zavarnék,

Vonva vitorlát, bár Sídont most hagytuk el éppen?

Ezek a dubitációk a hősnő belső beszédének, töprengéseinek sajátos kivetítései többszörös nézőpontváltással. Az ezeket bevezető mondat első felében az elbeszélő pozícióját mint semleges kiindulópontot az E/3. személyre utaló igei személyrag (*torpan*) jelzi, megtestesítve a külső nézőpontot. Majd a kataforikus szerepű *így* határozószói névmás fókuszhelyzete nyomatékosítja azt a tényt, hogy az elbeszélő átadja a szót a hősnőnek, aki *töpreng lelkében*. A mondatnak ebben a részében az elbeszélő külső nézőpontja belsővé fordul át azáltal, hogy tudati folyamatról tudósít. Ennek hatására az elbeszélő és a hősnő pszichikai nézőpontja egybefonódik. Látható ez abból is, hogy a *töpreng* ige egyszerre *verbum sentienti* és *verbum dicendi*, hiszen szerzői nézőpontból utal a szereplő mentális folyamatára és burkoltan a belső beszédére is. Ezt követően történik meg a narratív szöveg közlésformaváltása: a szerzői szólamot felváltja a szereplőé, és így következik be a tudósításról a szcenikus ábrázolásra való áttérés. Ezzel a típusú kérdéssel önmagát avatta kiindulóponttá a beszélő, miközben maga szerepel beszéde befogadójaként, egyben ő a megnyilatkozása tárgya is. Az elbeszélő ezzel azt szimulálja, hogy véget ér az elbeszélő tevékenysége. Azt játssza meg, hogy átadja a szót a hősnőnek, őt beszélteti, a hősnő válik aktívvá. Noha ez megjátszott szerepváltás, de mégis együtt jár nézőpontváltással: az elbeszélt én előlép elbeszélő énné, és a továbbiakban az információt a hősnő szolgáltatja magáról, vagyis az elbeszélő nem függő beszédben szól arról, hogy mi bánthatja a hőst, hanem mintegy behelyezkedik a hősnő szerepébe. Kérdéseiben egybeesik a semleges kiindulópont és a referenciális központ a tudatosság szubjektumával. Ennek nyelvi lenyomatái az E/1. személyű és jelen idejű igei alakokon (*teszek, próbáljam* stb.) kívül a személyes névmás hangsúlyos kitételei (*én*).

A szereplő belső nézőpontját tükröző belső monológban – amelyre az igei személyragokon kívül a kettőspont is felhívja a figyelmet – személyes hangvételelő elbeszélés születik meg az E/1. személyű formákkal. Ehhez a morfondírozáshoz, amelynek középpontjában a hősnő személye és tettei állnak, szervesen kapcsolódnak a múltban történetekkel kapcsolatos önreflexiók (*újfent próbáljam előbbi / Gúnyolt kérőim* stb.). Sajátos tehát ez a belső monológ, mert benne a hősnőnek több, önmagát kívülről szemlélő nézőpont-áthelyezése az objektív értelmezést célozza. Először térbeli eltávolítással valósul meg a kétségeiben önmaga szemlélete külső nézőpontból: *Ott esedezzem, bár nem kellett soha férjül? / Vagy bárkáikat, Íliumot kergetve...* Majd önmaga külső szemlélete a teukrok belső nézőpontjából történik meg: *...a teucrok / Kényének magam kitegyem? Számítva: örömmel / Gondolnak rám és hálásak, mert segítettem?* Ezt követően a hősnő önmaga minősítését határozatlan külső nézőpontból végzi el egy újabb dubitációval: *Vagy tolakodjam-e Tyrus egész népével utánuk?* Ezt is felváltja

ismét egy kétely: önmaga minősítése saját népe nézőpontjából: *Kedves enyéimmel, kiket ismét vízre zavarnék, / Vonva vitorlát, bár Sídont most hagytuk el éppen?*

A dubitációnak egy másik jellegzetes megvalósulási módját szemlélteti a következő regényrészlet epikai hősének kétségekkel teli belső monológja:

De hát ki az ördög vagy te?! – folytatta magában. – Tábornok? Mit tudsz te az egészeről? Egy nagy nyavalyát! Gondolj csak arra a gyerekkori halra abban a befőttes üvegben... De vajon mi köze ennek a halnak a felnőtt korodhoz? Miféle lélektani hatása volt reád? Mit jelentett ez pszichoanalitikai alapon, hogy folyton erre kell emlékezned, tegnap is meg holnap is?

(Eric Knight: Légy hű magadhoz)

Ebben a szövegrészletben a szereplő belső monológja elidegenítő külső nézőpontú önreflexió. Ennek nyelvi jelölője az önmegszólítás (Németh G. 1977: 5). A narrátornak a külső szemlélői nézőpontját az E/3. személyű igealak (*folytatta*) és a hősrre vonatkozó névmás ragos formája (*magában*) mutatja az idéző mondatban. A közbevetett idéző mondat (*folytatta magában*) már előfeltevést hordoz magában: nézőpontváltás van. Ezzel megszakad a történet időrendben való elmesélése, a hős önreflexiója E/2. személyű önmegszólításban realizálódik az elbeszélő én tudatának „feltörése”, feltárása révén. Ezzel a technikával az író olyan fiktív játékot játszat hősével, amelyben a hős önmaga tetteit, tulajdonságait úgy távolítja el önmagától, hogy második személyben intézi magához a kérdéseit. Ezután ezek a grammatikailag E/2. személyű igealakokkal jelölt formák válnak a tudatosság szubjektumának hordozóivá (*tudsz, emlékezned*).

A napló műfajban is lehetséges ilyen jellegű nézőpontváltás:

[...] én szobámba zárkózva gondolkozom a hazáról [...] S te mit fogsz érette tenni? Mit fogsz tenni most, midőn álmok helyett való pálya nyílik előtted? Lesz-e erőd létrehozni az ideákat, mik húsz év óta boronganak kebledben? Lesz-e bátorságod szembe szállani minden akadállyal, mik az új, ismeretlen pályázó útát ezerfelől elzárják?

(Kölcsey Ferenc: Országgyűlési napló)

A szituációt felvázoló mondat (*én szobámba zárkózva gondolkozom a hazáról*) világosan kijelöli az író személyét mint referenciális központot az *én* személyes névmás kitételében és a tudatosság szubjektumát az E/1. személyű *gondolkozom* igében. Ezt követően önmegszólításában kérdésekkel részletezi önfaggatását a naplót író. Ekkor már az E/2. személyű igei személyragos (*fogsz tenni*) és a birtokos személyjeles formák (*előtted, erőd, kebledben, bátorságod*) válnak a tudatosság szubjektumának jelölőivé. Látható, hogy az elidegenítő önreflexió a belső nézőpontba mint keretbe van ágyazva.

Nagyon sajátos a következő versszak nézőpontoszerkezete is:

*Parasztok nyelve, nem urak latinja,
nem grófok nyelve, de jobbágyok kinja,
magyar nyelv! Fergetegben álló fácska,
hajlongasz szélcibáltan, megalázva –
s ki fog-e törzsöd lombbal hajtani?*

*Te vagy jelenünk és a hajdani
arcunkat rejtő Veronika-kendő
és a jövőendő.*

(Faludy György: Óda a magyar nyelvhez)

A szerkesztett, de tagolatlan megszólítás semleges kiindulópontot jelez (*Parasztok nyelve, [...] magyar nyelv!*), amelyben az aktuális beszélő jelöletlen marad. A megszólítás a beszédhelyzet 2. személyét jelöli ki, hiszen a megszólító jelöletlenül is szükségszerűen mindig a beszélő 1. személy. Az újabb megszólításhoz (*Fergetegben álló fácska*) kapcsolódó E/2. személyű igealak (*hajlongasz*) ugyanarra a jeltárgyra (*magyar nyelv*) vonatkozóan a hangvételt személyesebbé teszi. A szöveg folytatás kijelentő mondatában az észlelés alanya a közösségi hovatartozást, a magyar nemzethez kötődést is sugallva T/1. személyű birtokos személyjeles alakjával (*jelenünk, arcunkat*) szubjektivizálja a gondolatot. Fokozatosan éri ezt el: az aposztrophétól a semlegességet sugalló, rejtett beszélőn át a kinyilvánított hitvallásig.

Fogalom a megszólítottja a következő drámai monológna is (*Ó, düh! Ó, fájdalom! Ó, rámtörő öregség!*), kijelölve mintegy a semleges kiindulópontot:

DON DIEGO. *Ó, düh! Ó, fájdalom! Ó, rámtörő öregség!*

Mért éltél ily soká? Hogy rajtam szégyen essék?

Hajam a harcmezőn azért lett ily fehér,

Hogy róla egy napon hervadjon száz babér? [...]

A gróf ül diadalt most fényes sugaradban,

S én éljek becsstelen, vagy haljak bosszúlatlan?

(Corneille: Cid)

A szöveg folytatásának ismeretében a drámarészlet elején nem annyira megszólítás, mint inkább három fájdalmas felkiáltás követi egymást, amelytől élesen elhatárolódik a hős meditálása. Ebben a tudatos én többszörösen (*éljek, haljak*), sőt hangsúlyosan (*én*) is jelölve van, így a kétségektől gyötört beszélő nézőpontja válik dominánssá. A szövegrész tartalmi ellentétét a nézőpontok megváltozása is jelzi: az összetett mondat első tagmondatában az akaratot megjelenítő személy E/3. személyű (*A gróf ül*), a második tagmondatban viszont már az E/1. személyű beszélő alanya a „tudatosság szubjektuma” (*én éljek [...] vagy haljak*).

Molière-nek A fősvény című drámájában Harpagon híres monológja – amelyben annak tanúi a befogadók, hogy a hős pénze eltűnése miatt szinte esztét veszti – a nézőpontváltásaival is a lélek hű tükre:

Tolvaj! Tolvaj! Gyilkos! Haramia! Törvényt! Igazságot, igazságos ég! Végem van, meggyilkoltak! Elmetestették a torkomat, ellopták a pénzemet! Ki lehetett? Hová lett? Hol van? Hova bújt? Hogy fogjam meg, mit csináljak? Merre fussak? Merre ne fussak? Igazán nincs ott? Nincs itt? Ki vagy?

Harpagon bolond beszédében, amelyben nincs logika, a zavartságot a folytonos nézőpontváltás is jelzi. A tagolatlan és szerkesztetlen felkiáltások (*Tolvaj! Tolvaj! Gyilkos! Haramia!*) nyelvi jelöletlenül hagyják a beszélő ént, és a segítségkérések címzettje is határozatlan. A hős elliptikus felszólításai (*Törvényt!*

Igazságot, igazságos ég!) – épp a hiányos szerkesztettség miatt – csak homályosan sejtetik a referenciális központot (*én* vagy *mi?*). A következő két, önreflexióval párosuló helyzetértékelő panaszos felkiáltásban (*Végem van, meggyilkoltak! Elmesztették a torkomat, ellopták a pénzemet!*) a deiktikus középpontot adó T/3. személyre vonatkozó formák (*meggyilkoltak! Elmesztették*) szemben állnak az aktuális beszélőt jelölő E/1. birtokos személyjeles alakokkal (*Végem, torkomat, pénzemet*). Az ezt követő, valódi tanácsstalanságról valló kérdéssor (*Ki lehetett? Hová lett? Hol van? Hova bújt?*) nem utal a beszélőre mint referenciális központra, csak a deiktikus központ jelzését tartja fenn az E/3. személyű igealakokkal. Végül megint nézőpontváltással kerül előtérbe a drámai hős személye nem pusztán a referenciális központot jelölő személyragokkal, hanem az akaratlagosságot tartalmazó igei jelentésekkel is (*Hogy fogjam meg, mit csináljak? Merre fussak? Merre ne fussak?*). Újabb nézőpontváltás következtében a bizonytalanságot eláruló dubitációkban a keresett személy vagy dolog mint deiktikus nézőpont uralja a hős gondolatait (*Igazán nincs ott? Nincs itt?*). A feldúlt lelki-világ jeleként megint nézőpontváltás következik be az E/2. személy bevonásával (*Ki vagy?*), amely értelemszerűen magában foglalja az E/1. személyű referenciális központot is. Bravúros tehát Molière szövegalkotása, hiszen a dubitációkban váltogatva hol a tolvajra, hol önmagára összpontosít a beszélő, így felváltva érvényesíti a külső és a belső nézőpontot.

A közönséghez intézett töprengés *félre* drámai utasítása valójában a szereplő belső beszédének megjelenítése a klasszikus dramaturgiában (Molière: A fősvény), tehát az ő nézőpontjának direkt kifejeződése:

HARPAGON (félre) *Mit látok? A fiam a leendő mamája kezét csókolgatja, és a leendő mama nem is nagyon ellenkezik? Csak nincs itt valami rejtelem? [...]*

HARPAGON (félre) *Meghőbörödött, ijedtében a törvénytől? (Valérhoz) Mit zagyválnsz itt össze a lányomról?*

Harpagon másik megnyilatkozásában jól meg lehet különböztetni a nézőpont azonossága mellett a belső beszédet a „külső” beszédétől.

A következő szövegrészletben a megszólaló az emberek meghatározott csoportjának tagjaként beszél:

Helyünk Európában valahogyan ezzel a félszegséggel terhes, és így fordulunk a dicsőséges nagy nemzetek felé, és ezzel a rossz érzéssel tekintünk a határainkon túl élő, talán fiatalabb, legtöbbször erősebb nemzetek, népek, országok felé. Önértékelésünkbe csúszott be hiba, talán arányt tévesztettünk, valóban oly kicsinyek volnánk? Hiszen ha a nemzetek sorában vizsgáljuk meg a helyünket, nem is vagyunk túlságosan hátul, valahol a harmincadik hely körül sorolható be a mi magyarságunk, és mennyi kisebb nép és még az erdélyi kétmillió magyarországnál is kisebb lélekszámú országok tucatjai vannak a világon.

(Tökés László: Istennek kell engedni...)

A közösség véleményével azonosulva fogalmazza meg dilemmáit a szerző. A T/1. személyű nézőpont nyelvi lenyomatai az igei személyragokban (*fordulunk, tekintünk, tévesztettünk, volnánk, vizsgáljuk meg, vagyunk*) és a birtokos sze-

mélyjelezésben (*Helyünk, határainkon, Önértékelésünkbe, helyünket, magyarságunk*) érhetőek tetten. A szerző dubitációja bár egészében belső nézőpontú reflexió, benne mégis finom váltás érzékelhető egy lehetséges külső nézőpontra a *talán arányt tévesztettünk* szövegelemmel kezdődően, amely magában rejt az „ahogy mások minket nézhetnek, értékelhetnek” gondolatot.

Más perspektivatípust jelenít meg a következő költői szöveg:

*Ó, tudsz-e szállani, törékeny, drága ének,
Tapadó sűrűjén a vak sóhaju éjnek,
Mint zengő, fénylő lángmadár?...
Hiába már!*

(Tóth Árpád: Ó, tudsz-e szállani...)

Ennek az idézetnek mind a kérdésében, mind a folytatásában nyelvtanilag jelöletlenül marad a referenciális központ, de nyilvánvaló a léte a *te* jelölt és az *én* implicit deiktikus viszonyrendszere révén az E/2. személyű alany megjelölésében, amelynek időkoordinátája adva van az igeidőben (*tudsz*) és a nyilván metaforikusan értendő *éjnek* időmegjelölésben. A kérdés „tudatosság kiindulópontja” az E/2. személyű *tudsz* formában sűrűsödik, de ugyanakkor a hozzákapcsolt *-e* partikulával egyben meg is kérdőjeleződik.

2.7.3. A dubitáció használata a különböző szövegtípusokban

Perbeszédekben az ókor óta nagy divatja volt a dubitáció használatának. Többnyire ilyenkor az ellenfél a megszólított:

*Hogyha neked egyáltalán semmi jóállással biztosított törvényszéki ügyed nem volt
Quinctiusszal, milyen néven nevezzünk téged?*

(Cicero: Pro Quinctio)

Vagy a peres ügyben ítélezőkhöz, a bírákhoz szól a kétségeit közlő:

[...] s mindezek után erőszakos behatás nélkül ébredhet-e bennünk gondolat, hogy ez asszony e férjet meggyilkolta? hogy egy pillantat alatt elfojtotta keblében a szelídebb érzés minden mozdulatait, az erkölcsiség minden elveit, miket a természettől s szülői oktatásából nyert vala? hogy hirtelen, dühös elhatározással kitepte magát a szerelem és boldogság karjai közül? hogy annyira kedvelt gyermekeit szánakozás nélkül a gyalázat és ínség zsákmányaivá tevő? hogy önkényt rohant a végveszélybe, ki az asszonyi gyöngédséget oly mértékben sajátává tevő?

(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

Manapság a törvénykezés nyelvéből kiszorulni látszik a hatásra törekvés bármiféle eszköze, helyette a száraz tényekkel való meggyőzés a cél. Napjainkban viszont a dubitáció leggyakrabban az ünnepi megemlékezésben az ünneplésre összegyűltekhöz szól, mert a szónok így ad hangot a történelmi-politikai eseményekhez fűződő kétségeinek:

Ma azt a kérdést kell feltennünk magunknak, vajon a politikai hatalom jelenlegi birtokosai közelebb vittek-e bennünket az 1848-as eszményekhez?

(Orbán Viktor beszéde 1989. márc. 15-én)

Országgyűlési politikai beszédekben a retorikusság egyik kiemelten fontos és leggyakoribb eszköze volt a dubitáció, és jelenleg is az:

Hosszas lenni nem kívánok; hanem a haza szent nevében felkérem a házat, hogy amint a múlt országgyűlés alatt is mondtam és megcáfoltattam, miszerint nem tudom, hogy a Magyarország ege felett feltűnt eseményeken örüljek-e vagy pedig bűba merüljek?

(Széchenyi István 1848. július 21-én tartott beszéde az 1. képviselői országgyűlésen)

Ha most ezek után mások Magyarország állapotait olyannak festik le – még ha görbe optikán keresztül is – ami nem hízelgő ránk nézve, osztozunk-e mi magunk abban a felelősségben, hogy ez a kép alakul ki rólunk? Egy kicsit cyranói a dolog.

(Bárony András napirend előtti felszólalása. 2004. X. 12-én)

Vallásos tartalmú szövegben a lelkipásztor a kételkedést megfogalmazó kérdéssel egyértelműen önvizsgálatra készíti a befogadót:

Ebben a gyilkos és öngyilkos világban a magunk minden gonoszságra kész szívét erre hívja most Jézus. Kell-e nekünk az Ő lelkülete, az önmagát másokért szívesen odaadó szeretet lelke, amelyik nem számítgat, nem tart számon, amelyik gazdag, amelyiknek telik? Akkor nem hajszolnánk magunkat öngyilkos módon végkimerülésig.

(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

A lélek vizsgálatára ösztönöz a következő prédikációrészlet dubitációsora is:

Mi Istentől kérünk, hozzá könyörgünk, kész eredményeket, megoldásokat. De vajon, ami rajtunk múlik, azt megtettük-e? Vajon egyáltalán érdemes-e arról beszélnünk, hogy mi, keresztyének tanítványok vagyunk a szónak a legteljesebb értelmében?

(Tökés László: Istennek kell engedni...)

A megnyilatkozás célja ezzel tagadhatatlanul az, hogy a hallgató felismerje azt, amit a lelkész sugallni kíván, és amelyet a kérdést követően félreérthetetlenül meg is fogalmaz: 'Nem kell nekünk, embereknek Jézus, mert ha kellene, akkor nem hajszolnánk magunkat öngyilkos módon végkimerülésig.'

Emlékbeszédben a dubitáció az emlékező közösséggel együtt lélegzés formájaként használatos:

S akiknek sorsát, fogságát, bujdosását, társadalmi kirekesztettségét vagy kényszerű menekülését mind 1849, mind 1956 után sem tartotta számon név szerint a történelem daráló-masínája: ugyan hányan voltak? S hányan voltak (vannak) a látványosan, pillanatok alatt átállók, a túl gyávák vagy a mindenkori konjunktúralovagok?

(Jókai Anna: Ember és forradalom)

Nemcsak a beszélt, hanem az írott szöveg is bevonja az olvasót a lehetőségek közötti választásba a tudományos szöveg lehetséges kétségfelvetésével:

El kell-e fogadnunk, amit a nyelvszokás már szentesített, vagy harcolnunk kell a túlnyomó többség – akár a legjobb írók – olyan gyakorlata ellen, amely a régi szabállyal, normával ellenkezik?

Nos a címben feltett – s a vitában gyakori – kérdésre nyelvünk múltjának s a nyelv-művelés történetének ismeretében határozottan felelhetünk: nagy úr, igen nagy úr.

(Lőrincze Lajos: Mekkora úr a nyelvszokás)

A kutatói dilemma feltárásának kiváló eszköze a dubitáció, amely éppen az álláspont határozatlansága miatt a probléma típusú kérdések felé mutat:

A másik probléma, hogy vajon ha az említett műveleteket a nyelv különböző (fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai) szintjeire alkalmazzuk, elérhető-e egy olyan stilisztikai rendszer (egyfajta sokat emlegetett másodlagos grammatika), amely összefoglalja azokat a stilisztikainak tekinthető jelenségeket, amelyekről a szövegek informálnak, és amelyek a stilisztika máig nem bizonyított, de nem is cáfolt hipotézise szerint felelősek lehetnek egy-egy szöveg sajátos, egyéni, minden mástól megkülönböztető hangvételéért, vagyis stílusáért. Beleérhető-e ebbe a rendszerbe (pl. Dubois vagy Plett rendszerébe), mondjuk, a szabad függő beszéd? Vagy azt ne tekintsük a nyelvészeti stilisztika, hanem tekintsük a szövegstruktúra, vagyis a szövegnyelvészet dominiumának? És miképp kezeljük az említett rendszerben a konnotációkat? Soroljuk be őket kizárólag a szemantika köréskörébe? Úgy tűnik, hogy egy ideálisan elképzelt, stíluselemeket feltáró és magyarázó rendszerhez a retorika említett keretei túl szűknek bizonyulnak. Tudnak-e ezek a kategóriák ezenkívül magyarázatot adni például azokra az esetekre, amikor az adott nyelvi szinten egy eljárás, pl. a hozzáadás vagy az átrendezés nem valósul meg, nem eredményez semmilyen alakzatot? Vagy ennek magyarázatáért más tudományokhoz, más rendszerekhez kell fordulni?

Végül konstruktív problémaként fogalmazható meg az a hiány...

(Kocsány Piroska: Nyelvtudomány és szövegelemzés)

Az értekezés kifejtésében az érveléstechnika kiváló eszköze a dubitatív kérdés:

És mégis – mi szép, mi tanúságos végignézni azon kevesen is, ami szemeink előtt elterjed! Hogyan lőn itt egy nemzet kicsinyből nagygyá, egy más ott nagyból semmivé? Mi módon lőn néhol kevés számkivetett familiákból város, a városból birodalom, az összetört birodalom omladékaiból hatalmas országok? Miként ébred itt a világosság a vad nép között s annak jóltevő fényénél mint alkotja az magát össze kisebb vagy nagyobb társaságokká, mint lépdél találmányról találmányra, ismeretről ismeretre, hatalomról hatalomra mindaddig, míg ragyogó pályájának legmagasb pontján áll? Miképpen borul ott homály a fény és csillogás közt századokat töltött nagy népre; s mint süllyed el saját nagyságának terhe alatt lassanként? Hogyan áll elő itt egy még ismeretlen nemzet, mint sebes villám vagy pusztító szélvész; s mint dühösködik országokról országokra mindaddig, míg kül és bel okok által megszelídülvén, vérrel szerzett hazáját virágzó tartománnyá formálja? Miként megy keresztül amott egy másik, mint valamely kométa; hamar feltűntével milliomm szemeket vonván magára, s hamar elhunyt után többé fel nem tűnve? Mint hullanak itt szabad népek a despotizmus örvényébe? Mint tűnik ki amott számos egymás mellett állott monarchiáknak sora a történetekből, melyeknek omladékaikon demokraták emelik fel magokat? Mi vonzza itt a tengerek által elválasztott nemzeteket egymáshoz, kik haszon és könnyebbség és segéd miatt ezer mérföldeken keresztül egymást megtalálják? Mi teszi ott a szomszédokat, sőt hazafiakat is egymás ellenségeiké, kik különváló kinézések s igen sokszor pusztá véleményök miatt kölcsönösen örökös idegenséget szívnak be?

(Kölcsey Ferenc: Történetnyomozás)

Látható, hogy a kételyeket megfogalmazó kérdésekkel eredményesen lehet az olvasót a szerzővel való egyetértés felé vezetni.

Esszében is gyakran jut szerephez a kétséget megfogalmazó kérdés, mert ez a műfaj nem annyira állítások kimondására való, hanem sokkal inkább a szubjektív vélemények hangoztatásának a tere:

Az úttiltó akadályok irányítók is? Ha arra nincs járás, merre van? Múltunk tele tragédiával.

(Illyés Gyula: Hogy születik a színdarab)

Mivel a publicisztikai írás vélemény formálására törekszik, kérdésfelvetéseivel az olvasókban esetlegesen felvetődő kételyeknek ad hangot:

Álljon meg a menet! Mi történik, ha a kapcsolat fő mozgatórugója mégis „csak” a szerelem? Mi a teendő, ha az ember hirtelen olyasvalakiben találja meg a lelke meghosszabbítását, aki még csak óvodás volt, amikor ő érettségizett? Ki veti az első követ arra, akinek gyengéje a deresedő halánték, vagy bolondul a szarkalábakért? Ha felül tudnak kerekedni a racionális aggodalmakon, akkor igazán megérdemlik, hogy boldogok legyenek együtt.

(Dudics Emese: Több ránc, mint hajsza – újságcikk)

A legkülönbözőbb szépirodalmi alkotásokban az olvasóval való fiktív dialógus megteremtésének eszköze a dubitáció:

Az Orbán-toronyban keményen harangoznak... meghalt egy polgár valamelyik háromablakos házban? Vagy kézfogóra indul egy fiatal pár? Harangok, szűkszavúan és következetesen, az élet e makacs tényeiről adnak hírt a századokban.

(Márai Sándor: Kassai őrző)

Fiktív naplóban a töprengés kivetítésének módja:

Borzasztó! Gyula megbukott az érettségin. Kivel táncolok az érettségi bálon? Ki hoz nekem táncosokat? Emiatt ma sokat töprengtem...

(Csáth Géza: Részletek Mariska naplójából)

De a lírikus tűnődése és székszövege is kaphat ilyen formát:

Fömlállni most?

Fömlállni hogyan?

Fömlállni... jajj!

(Nagy Gáspár: Söprök a reményt)

Drámai művekben a szereplők bizonytalanságát, aggályát, hitetlenkedését árulja el a dubitáció:

HALMI. Tudod, Foglyos, én késői gyerek vagyok, nem tudom, mit jelentenek ezek a nevek, amikre nálunk isznak. Ki melyik párthoz tartozott? Az egyik utálja a jobboldalt, a másik a balt, mik azok? Lehet, hogy egykoron jelentettek valamit ezek az elnevezések, vagy fognak egyszer, de most semmit.

(Bereményi Géza: Halmi)

*GÉRARD. Él bennem egy hang, egy fájdalmas és
Könyörtelen, bár alig hallható hang.
Amely eddigi rövid életem*

*Minden válságos percében kimondta,
Hogy mit kell tennem. Erre hallgatok majd.
A többi szinte nem is érdekel.
ALBERT. S ha nem szólal meg? Vagy ha árulásra
Próbál rávenni?
(Székely János: Protestánsok)*

Önéletrajzban az emlékezet elhalványodását jelezheti a kételkedés megfogalmazása:

Hatodikos – vagy ötödikes? – koromban meg az iskola erőpontbajnoka voltam: én tudtam legtöbbször „tolódkodni” meg „húzódkodni”.
(Lőrincze Lajos: Mit műveltem?)

Könyvajánlóban a dubitációk az olvasóban is felmerülő kétségek szavakba foglalói:

*A kezeletlen méz már régóta gyógyhatásúnak minősül.
Vajon véletlen-e, hogy a gazdagon megrakott asztalok korában nagyon gyakran jelentkeznek különféle hiánybetegségek, anyagcserezavarok és rákos megbetegedések? Az allergiás megbetegedések az étrendünkkel függnek össze, vagy genetikailag kódoltak, netán minden látható ok nélkül alakulnak ki?
(Mézes könyv)*

A kételkedést megfogalmazó kérdések sajátos változatai szerepelnek az autóreklámokban, és kontextusba ágyazottságuk révén válnak alakzattá. Ezek szimulált kételkedések, hiszen nem valódi tűnődésről, tanácsstalanságról van szó, mutatja ezt a szövegszerkesztés. A reklámszakember a kérdésnek kizárólag a funkcióváltásból eredő hatására épít: tudakolódás helyett határozott megállapításokat követően elbizonytalanít, hogy utána újból kétséget kizáróan szögezze le véleményét. Ezért egyszerű, de ügyes fogás az állítást megkérdőjelező színlelt kérdés az egyik Seat-hirdetésben:

*A legjobbat nem lehet fokozni.
Vagy mégis?
Seat Toledo Prestige
Kényelem. Temperamentum. Megbízhatóság. Stílus.*

A kételkedést csak imitálja a *Vagy mégis?*, hiszen a szövegalkotó szilárd véleményt hangoztat, mivel a folytatás jelentése feleletként: 'De igen, lehet, ez a Seat Toledo Prestige.' Mesterkéltnek tűnik ez a szövegszerkesztés, de felfogható a kérdésre válaszként az autómárkanév megadása, ezért kérdés-felelet alakzatnak is értelmezhető, amelyben a kérdésnek információt előkészítő szerep jut.

Kövecses közszleng adatai szerint a *Ki a csoda? Ki a fene?* kérdések csodálkozást, meghökkenést fejeznek ki a *ki?* főnévi kérdő névmással egyrészt bizalmas stílusban, másrészt az általánosan használt durva stílusú formában. A düh fokozatait megjelenítő változatokhoz átmenetet képez az idősebbek által használt *Ki az ördög?*, amely csodálkozással, meghökkenéssel vegyes dühöt éreztet. A többi változatnak azonos a kommunikatív funkciója, de a stílusértéke nem: *Ki a*

franc? Ki a túró? Ki az isten? Ezek nem interrogációk, mert nem működik bennük az „átfordíthatóság”, a jelentésük nem ’senki’, hanem ’valaki, de nem tudom, hogy ki’.

Közhelyes fordulatokban (Ksz.) is előfordul töprengés:

Hogy nem lehet ellenük [terroristák] tenni? Nem láttam én ezt az embert valahol? Hol rontottam el? Hol a felső határa? [a teljesítőképessegnek]; [aluljáró-építkezés láttán]
Istenem, mikor lesz itt megint rend? Istenem, lesz itt még rend egyáltalán?

A mai köznyelvből is idézhető példa erre a kérdésalakzatra, mutatja ezt az ÉrtSz. anyagába felvett adat:

Mi a csudát csináljak?

Látható, hogy önmagunkat is kérdezhetjük, és ilyenkor a névelővel nyomatékosított, értelmezőszerű főnévvel a kérdésalakzat a harag, bosszúság, felháborodás vagy nagyfokú kíváncsiság kifejezésére szolgál.

2.8. A dubitáció szerepe és hatása

Ez a kérdésalakzat sem információt tudakol – hasonlóan a többi kérdésalakzat-típushoz –, hanem információt sugall: a megnyilatkozó kételyét, határozatlanságát, tévőázását, tűnődését. Ez valódi kérdés tartalma is lehet. Ugyanakkor retorikai szituációban, olyan álinterrogatív beszédhelyzetben, amelyben a befogadónak nincs válaszadási lehetősége, a tanácsstalanságot megjelenítő kérdés alakzattá válik, így az információközlő szerepén túlnő a kérdés retorikai, stilisztikai és pszichikai funkciója: a figyelem irányítója lesz, mert megtöri a monológ monotonitását fiktív párbeszédhelyzet kialakításával. A kérdést feltevő szándéka vitathatatlan: a bizonytalanság, tanácsstalanság tettetésével vagy valódiságával a bizalomkeltés önmaga iránt, annak elhitetése a befogadóval, hogy megnyilatkozóként nem kényszeríti rá a véleményét másokra, hanem különböző lehetőségekkel kapcsolatban felfedi kétségeit, mintegy a befogadók állásfoglalását várva. Ezzel ugyanis a befogadókra érő pszichikai hatás miatt koncentrált figyelem irányul a kérdésben megfogalmazottakra. A tanácsstalanságot tehát rejtett tanácskéres kíséri, amely szintén az élénkítést (*vivacitas*) szolgálja, és a meggyőzés szándéka szüli, a befogadótól pedig aktív szellemi tevékenységet igényel. Ezért használják mindazok a szövegtípusok és műfajok, amelyek hatni kívánnak az olvasóra vagy a hallgatóra azáltal is, hogy a gondolkodásba bevonást színlelik. A dubitáció másik típusában nyoma sincs a tettetésnek, a megnyilatkozó valódi zavara és bizonytalansága szüli, és éppen ezáltal közelít a valódi kérdéshez. De míg a valódi kérdésben a befogadó felelhet a kérdésre tudása szerint, a valós kétséget megfogalmazó dubitációban a fiktív dialogicitás megvonja ennek a lehetőségét.

2.9. A dubitációban bennfoglalt alakzattal teremtett komplex alakzat

2.9.1. A dubitációban gyakran bennfoglalt alakzatok

Az exklamációszerű aposztrophé sokszor velejár a kétkedést megfogalmazó kérdéssel, hiszen ez a típusú kérdés a tanácskozás leplezett szándékával gyakran

megszólít valakit, megosztva vele kételyeit, és egyben együttgondolkodásra hívja fel:

*Ugyan miféle balsorsnak tulajdonítsam, **egybegyűlt atyák**, hogy az utóbbi húsz évben nem akadt az államnak olyan ellensége, aki egyidejűleg ne üzent volna hadat nekem is? Valóban szükségtelen bárkit is megneveznem.*

(Cicero: Antonius elleni 2. Philippica. 1. Ford. Maróti Egon)

Máskor inkább csak rejtetten lappang ott a dubitációban a személyhez fordulás:

*Teljesen elvadulni:
összekavarodva a Tejút porszemeivel,
mocsári köddel, hallgatással.
Ezt súgod meghasadt,
vért-síró fülembé,
ismeretlenem?*

(Tornai József: Teljesen elvadulni)

Transzcendentális lények is lehetnek megszólítottak:

***Ó, istenek!** Szívem nem érezte talán át
Róma balvégzetét és két bátyám halálát?
S elbízta magamat, mikor azt hittem én,
Nem bűn szeretnem őt, s nincs veszve a remény?*

(Corneille: Horatius)

***Halhatatlan istenek!** Hol vagyunk tulajdonképpen? Milyen városban élünk? Micsoda alkotmányban?*

(Cicero: In Catilinam. 1, 4)

TEPSIFUNDUM. *Jól felvágta a nyelvét. Kitől tanulta, **uram isten?***

(Páskándi Géza: Diákbolondító)

Sőt elvont fogalmakhoz is odafordulhatnak a szerzők:

INFÁNSNŐ. *Reád hallgassak-e, **ősz rangom**, mely kevélyen
Az érzést bűnössé teszed?
Reád hallgassak-e, **hatalmas szenvedélyem**,
Mely zsarnokomra törsz, s felbujtod szívemet?
Szegény királylány, mit tegyek?
A biztos utat merre véljem?*

(Corneille: Cid)

Határesetként még grammatikai fogalom is válhat a dubitációban megszólítottá:

***Magánhangzó-illeszkedés!** Kaján
törvénykönyvvé Werböczi gyúrt talán?
Mi vagy? Fülledt ötödfél százada
robotba tört paraszt alázata,
vagy összhang, mely jövőendő, szebb utakra
messze mutatna?*

(Faludy György: Óda a magyar nyelvhez)

Mivel a dubitáció mindig arra épül, hogy két vagy több nyelvileg kifejtetten vagy jelöletlenül megfogalmazott lehetőség között kínál fel választási lehetőséget, kétségtelen, hogy összekapcsolódik az ellentéttel. A nyelvileg jelölt oppozíció grammatikai jelölője a *de* ellentétes kötőszó:

Erdészek és divattervezők leszünk hivatásérzetből, de lehetünk hivatásos betörők és házasságszédelgők éppúgy?

(Illyés Gyula: Hogy születik a színdarab)

A dubitáció nemegyszer több lehetőséget vonultat fel felsorolásában, mint Petőfi Sándor *Minek nevezzelek?* című versében:

Minek nevezzelek?

Boldogságomnak édesanyja,

Egy égbe-rontott képzelet

Tündér leánya,

Legvakmerőbb reményimet

Megszégyenítő ragyogó valóság,

Lelkemnek egyedüli

De egy világnál többet érő kincse,

Édes szép ifju hitvesem,

Minek nevezzelek?

A strófát keretező nyitó és záró kérdés reddíciója szimmetriát teremt. Ha a záró kérdést a költő elhagyta volna, akkor a metaforátlan megszólítás adná a megnevezést. Viszont a vers kérdéssel zárása megválaszolatlanul hagyja a kérdést, így a strófa csak a szenvedélyes költői meditációt rögzíti, a megnevezhetetlenség dilemmája miatti tűnődést. Ebben a versben a megnevezési kísérletek érzelmi fűtöttségű, litániaszerű felsorolása a szenvedély dinamikájától hajtva grammatikailag jelöletlen választó viszonyú mellérendelő párokba rendeződik.

2.9.2. A dubitációban ritkábban bennfoglalt alakzatok

Gondolatritmus is együtt járhat a dubitációval, mert a lehetőségek sorjázásának az anafora a retorikusságot fokozó eszköze. Ez a kiemelés mellett a szoros kapcsolódást is szolgálja:

*Számos intézmény, jogi keret létrejött. És mégis: **miért érzi** az emberek nagy része csalódottnak magát? **Miért érzi** kiszolgáltatottabbnak, védtelenebbnek magát és családját, bizonytalanabbnak a jövőjét? **Miért** közömbös a megszerzett politikai szabadság iránt, **miért** nem becsüli az önkormányzatokat és a parlamentet?*

(Pokorni Zoltán 1998. márc. 15-i beszéde)

***Hova** tette szemét Dániel meg a jó ösztönét? **Hova** lett az a daruröptű szív, a villámvillogású elme?*

(Illyés Gyula: Dániel az övéi közt)

A lehetőségek felsorolása gradációban is elrendeződhet:

S ezen állapotban akarja-e a kormány a népet hagyatni? Nem akar-e neki szabadságot engedni, hogy minekutána országot és egyházat, megyét és urat, falut és előljárót, s az ég tudja még mi mindent fizetni tartozik, legalább az úri (terhei közt minden

bizonyval legnagyobb) tartozások alól kimenekedhessék; s ezáltal a hazában lassanként egy boldogabb s fennmaradó terheit könnyen teljesíthető néposztály támadjon? S ezen ideában van-e legkevesebb is, ami a monarchia virágzását elő ne mozdítsa?

(Kölcsey Ferenc: Az örökös megváltás tárgyában)

Mivel a kilátások felsorakoztatásának visszafokozó elrendezése is lehetséges, így az antiklimaxszal is egybekapcsolódhat a dubitáció:

Most ... árva énekem, mi vagy te?

Elhunyt daloknak lelke tán,

Mely temetőből, mint kísértet,

Jár még föl a halál után...?

Himzett, virágos szemfedél...?

Szó, mely kiált a pusztaságba?

(Arany János: Letéstem a lantot)

A mondathasadás a választási lehetőségekre fokozottabban hívja fel a figyelmet a külön mondatokra tagolással:

De melyik a legsűrgetőbb? S az már szárnyalni képes? Szemben a százados (és friss) lehúzó erőssel, a kelet-európai táj különös nehézkedési törvényeivel?

(Illyés Gyula: Hogy születik a színdarab)

A gondolat megtörése és újrakezdése a mondathasadásban jól harmonizál a habozás megjelenítésével:

Mit van tennem? olvasni tán...?

(Arany János: Összel)

Az ellipszis együtt jár a mondathasadásos dubitációval:

Mit fogunk mondani? Azt-e, amit Empedokles? Azt-e, amit Pláton? Azt-e, amit Zoroaster, Manes? stb. Nézzünk hátra és előre, s utoljára is azt kell mondanunk, amit Bayle mond.

(Kölcsey Ferenc: Töredékek a vallásról)

Az ironikus hangnem is kísérője lehet a megjátszott tanácsstalanságnak:

SZÉCHENYI. *Gondolja, hogy vízszintes helyzetben a sérelem könnyebben elviselhető?*

(Németh László: Széchenyi)

2.10. A dubitáció társulása kérdésalakzatokkal

2.10. 1. Dubitációsor

A mellérendelő jellegű kérdések halmozása kérdéssort eredményez, és a különböző kérdőszók ellenére is sodró lendületet teremthet:

A csillagok ma, mondd, miért nagyobbak,

s mint a kisikált sárgaréz-edények

a konyha délutánján, mért ragyognak?

Mit akar tőlem ez a titkos élet?

Ki nyújtotta itt e tiszta kegyeket?

Mi fényesít eget és hegyeket?

*Mily patheizmus játszik egyre vélem,
 hogy századok emlékét visszaélem?
 Az Orion süvegje mért parázsló?
 Miért, hogy mindent lanyha pára mos?
 Ki tette ezt? Ki volt ez a varázsló?
 Miért csodálkozok, csodálatos?
 (Kosztolányi Dezső: Szeptemberi áhítat)*

A dubitációsor retorikusságát nagyban fokozza a gondolatritmust adó anafora a gondolatok tartalmi mellérendelésével:

***Fogsz-e túrni** rettentést, ki barátság és szeretet karjából léptél ki? **Fogsz-e túrni** jég-hidegséget, kit forró kebel ápolt mindeddig? **Fogsz-e túrni** hálátlanságot és félreértést, kiért a szenvedés óráiban meleg könnyek hullottak, s kinek szeszélyeit is kedvező pillantások szelíden fogadták?
 (Kölcsey Ferenc: Országgyűlési napló)*

2.10.2. Dubitációlánc

A dubitációk tartalmi-grammatikai egymásra épüléséből születő mondatfűzések kérdésláncot alkotva vezetnek el a befogadót a megnyilatkozóval való együttgondolkodás révén a lehetőségek közötti virtuális választásra:

*Nem lehet szó itt sem modellről. Mi mégis a korrespondancia? Az vajon, hogy a képzetet „nőies”-ebbnak alakította volna azt a szinte valóság fölött járó modellt?
 (Illyés Gyula: Hogy születik szindarab)*
*Én Istenem, te szép, hives patak,
 Hová futottál, szökdeltél előlem?
 Hol csillapítsam buzgó szomjamat?
 S hogy bocsássak meg néked eltűnőben?
 Zegzúgos csermely!
 (Nemes Nagy Ágnes: Patak)*

2.10.3. Dubitációsor és -lánc egybefonódása

A dubitációk sorának a kétféle típusa egybe is kapcsolódhat úgy, hogy a dubitációsor láncban folytatódik, azaz a gondolatritmusszerű két dubitációra szervesen ráépül a harmadik:

*Alig volt pályavégző író, aki nem nézett volna bele abba a félelmes tükörbe: mit is ér a műve az emberiség szemszögéből? Mit ér egyáltalán az egyén erőfeszítése az emberi végzetben? Milyen is az a Végzet?
 (Illyés Gyula előszava az Embereljük meg magunkat című kötete élén)*
Mindez sokkal egyszerűbben jelentkezik a hétköznapi szintjén. Ti, hívő emberek, meg tudtok-e felelni gyermekeiteknek és unokáitoknak, ha kérdeznek? Hol vannak ők, miért hiányoznak a gyülekezetből? Tud-e valamit nyújtani a keresztyén család tagjainak a puszta, ösztönös szereteten kívül? Hogyan „vizsgázna” hitismeretből a „névleges keresztyényekből” álló gyülekezet? És tegyük fel nyíltan a kérdést: mit nyújt az egyház

*híveinek?; hol vannak a gyermekek és az ifjak s az öntudatos keresztyének? Kihűlt „anyai” szeretetéből telik-e tanításra – bár csak adott lehetőségei mértékében is?!
(Tőkés László: Az ismeretekben bővülködő szeretet)*

2.10.4. Más kérdésalakzat társulása dubitációval

Kossuth Lajos *Szeged népéhez* intézett toborzójában kérdéssel szólítja meg hallgatóságát, hogy még szorosabbra vonja kapcsolatát velük, és hogy kétségeinek is hangot adhasson. Ebben a szövegkontextusban lehetséges tagadó jelentésű interrogációt, majd dubitációt hangoztatni:

Ki tudja, mit hoz ránk ez óra? győzelmet vagy veszteséget?

Az interrogációnak a mondatfajta és a logikai minőség szokásos átfordításából következő értelmezése révén a *Ki tudja, mit hoz ránk ez óra?* kérdés 'Senki sem tudja, mit hoz ránk ez óra' jelentésű, vagyis az előző rész megingathatatlanul látszó hite ezáltal megkérdőjeleződik. A kétségeket az ellentétes fogalmaknak a grammatikai szempontból választó kérdéses megformáltsága jelzi (*győzelmet vagy veszteséget?*). Ez mondathasadással szinte független szövegmondattá önállósult, tartalmilag pedig alternatív megoldásokat feltételező tünődő kérdés.

Az interrogációkat dubitációk övezhetik, megkérdőjelezéssel elgondolkodtatva a hallgatót:

Ma azt a kérdést kell feltennünk magunknak, vajon a politikai hatalom jelenlegi birtokosai közelebb vittek-e bennünket az 1848-as eszmékhez? De beszélhetünk-e nemzeti függetlenségről, amikor Magyarországot az 1956-os forradalom után újra megszálló orosz csapatok itt állnak városainkban? Beszélhetünk-e politikai demokráciáról, felelős kormányról, ha 40 éve nem tarthattunk szabad választásokat? Vajon kinek felelős a mai magyar kormány?

(Orbán Viktor beszéde 1989. március 15-én)

Interrogáció követheti a dubitációt, így adva közvetetten választ a bizonytalanító kérdésre:

Nem kívánnak egyebet, mint a latin nyelvből oly szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze. Vagy talán a demokráciától félnek, ha az anyai nyelv felemeltek? Erre csak azt felelem: török és orosz szomszédinknál sohasem divatozott a latin nyelv: hol van azért nagyobb despotizmusnak ostora, mint önálok?

(Kölcsey Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

Végtelenül retorizálttá lesz Jókai Mór *A köszívű ember fiai* című regényében a Baradlay Kazimírt temető pap beszéde azáltal, hogy három kérdésalakzat-típus (ficta interrogatio, dubitáció és interrogáció) követi egymást:

És ha kérdezed a föld hatalmasától, ki fegyvertelenül áll előtted: »mire használtad a hatalmat, amit kezédbe adtam? boldogítottad-e a milliokat, akik rád voltak bízva? építettél-e az utókor számára, mely tőled várta jövődjét? igazán szolgáltad-e hazádat, vagy porban csúsztal idegen bálvány előtt? éltél-e a te nemzetednek, vagy eladtad

annak oltárait, melyen az én nevemnek áldozatai füstölögtek?« Mit feleljen akkor? Kihez forduljon akkor? Mely címerével, mely érdemjelével takargassa be kebelét akkor? Kit hívjon segítségül, kit pátrónusául? Mely király, mely császár védelmezi meg őt ottan, ahol sár és hamu minden arany, amelyből korona készül?

Az idézőjellel is jelölt költött beszédet megjátszott tanácsstalansági kérdéssor követi, lezárásként pedig interrogáció áll.

Meghökkenítő versindításban két dubitáció, amelyre interrogáció „válaszol”:

*Ki győzött végül is? Az életben maradt
gladiátor, kiért ma egész Róma őrjöng?
Vagy a szívendőfött sorstárs, aki miatt
hollók ülik toruk a hetedik tetőn fönt?*

*Mit ér a győzelem, ha halálraitélt
a győztes is?*

(Baranyi Ferenc: Morituri)

2.11. Kérdésalakzatok átértékelődése átmeneti tartománnyá

A kérdésalakzatok sokszor nem vegytiszta formában jelentkeznek, hanem egymásba játszanak. A dubitáció és az interrogáció jellegének egybemosódása egészen sajátos, mert elméletileg távol áll a két kérdésalakzat-típus egymástól. Az interrogáció egyetlen bennfoglalt jelentést tartalmaz, a dubitáció viszont két vagy több magatartásforma, dolog, szó közötti választást tesz lehetővé. Mégis létezik az interrogációnak és a dubitációnak egy olyan határsávja, amelyben egyszerre fogalmazódik meg a megnyilatkozónak nemcsak a kételyt kifejező, hanem sugallt állásfoglalása is:

*Tanítani szeretnék. De nem jobb pedagógiai út-e a komornál a csak így-úgy is vidító?
Főleg, ha olyan fásultságig bajt s tragédiát látott nemzetek ülnek a színházi tanteremben, mint a dunavölgyiek.*

(Illyés Gyula: Hogy születik színdarab)

Ebben a szövegrészletben a kételkedő jelleget erősíti a *komor* és a *vidító* szembeállítás, illetve a kettő között felkínált választás lehetősége, de ugyanakkor a mondat egész jelentése a modális funkcióváltás következtében pragmatikai szinten egyenértékű a 'jobb pedagógiai út a komornál a vidító' bennfoglalt állítással.

Hogy mennyire nem lehet a kérdés alakzattípusát, illetve azon belül a sugallt jelentést szövegtől függetlenül félreérthetetlenül megállapítani, arra álljon itt bizonyosságul Tóth Árpád Október című verse, amelyben a lírai én kérdéseire nem érkezik válasz. Bár ezek interrogációként is értelmezhetők, de valószínűbb, hogy benne a költő életkörülményeinek, testi állapotának ismerete miatt önfaggató, szomorú tűnődésére következtethetünk:

*Mért élek én – s boldog mért nem vagyok?
Mért fáj ez örök, tűnődve kuporgó
Magány? – és máskor mégis miért sajog
Magányért lelkem? Ó, lélek, te forró*

*Tropikus homok! Mért hajtasz virágot:
Gyönyörű vágyat s jaj, gyökértelent?
Arany gyümölcsöt a nagy őszi csend
Nekünk nem hoz, csak bút, beteg sirámot...*

A következő dubitációnak tűnő kérdés ['Lehetséges, hogy...'] egyben interrogációként ['Nem szabad engedni, hogy...'] is értelmezhető:

Hogy lehet engedni, hogy nyakkendő nélkül álljanak a fényképezőgép elé? (Ksz.)

Nemegyszer szétválaszthatatlanok egy-egy kérdés szerepei. A következő drámarészlet mondatai is egyaránt tartalmaznak kétséget és állítást, vagyis egyszerre érezhetők dubitációnak és interrogációnak:

DANDIN (egyedül) *Hát már mindig nekem kell a rövidebbet húznom? A látszat mindig ellenem szól? Sohasem szoríthatom sarokba ezt az arcátlan asszonyt?*

(Molière: Dandin Gyuri)

Költői szöveg többértelműségét eredményezheti egy-egy kérdés más alakzattípusként értelmezése, mint Tóth Árpád *Jó éjszakát!* versében is:

*Mi haszna, hogy papírt már jó egypárat
Beírtam? Bolygott rajtuk bús kezem,
A tollra dőlve, mint botra a fáradt
Vándor, ki havas pusztákon megyen.
Mi haszna? A sok téveteg barázdán
Hová jutottam? És ki jött velem?
Szelid dalom lenézi a garázdán
Káromkodó és nyers dalú jelen.*

Ebben a költeményrészletben a *Mi haszna?* önisméltlása híven érezteti a lírai én panaszáradatát, aki a költői alkotás hatástalan volta miatt siránkozik. A strófa utolsó két sora interrogációként tagadó jelentést foglal magában: 'Semmi haszna. Senki nem jött velem'. Ám ha nem ilyen szélsőségesen negatív hangoltságot tételezünk fel, hanem tűnődést, akkor dubitatív kérdésnek is érezhető: 'Kevés haszna. Csak páran követtek.'

Morfondírozás színezete van a kérdésnek a következő szövegrészletben:

Szellemek laknak a misemondó-ruha ráncai között, és a sötét padsorok alatt az ördög guggol, aki elkapja a lábát annak, aki nem imádkozik. Vajon mi lehet a nagy oltárkép mögött? Talán egy nagy bolthajtásos terem, ahol a szentek, képek és szobrok összejönnek, és mise után megbeszélik azt, amit tapasztaltak.

(Krúdy Gyula: Az útitárs)

A kérdés a férfinő gondolatait kivetítő technika eszköze. Miközben töprengés jellege van az idézett kérdésnek, mert a *vajon?* kérdőszó megerősíti a kérdés tűnődő jellegét, valójában a raciocináció kérdésalakzatának megfelelően a kérdést rögtön követi a válasz: *Talán egy nagy bolthajtásos terem...* Ez azonban nem közvetít határozott állásfoglalást, a két kérdésalakzat-típus így összeolvad.

A dubitációsor szubjekció kérdésévé értékelődik át, mert a kérdésre ellentétes jelentésű válasz is érkezik:

Pallos alatt vérzik el férjgyilkolásért a nő, ki talán férje életéért magát kétszer adta volna? Pallos alatt vérzik el az anya, ki gyermekeit isteni félelemben, hit, remény és szeretet karjain nevelte? S nem fog-e ő a mi álmainknak kétségbeesett arccal, halotti halványságban jelenni meg? Igenis, látni fogjuk őtet, és említni fogja kínait, említni elűzött jó nevét, lesüllyesztett házát s az éveket, miket tőle elrablottunk.

(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

2.12. A dubitációval rokonítható vagy szembeállítható alakzatok

A kérdésalakzatokon belül szerkezeti szempontból a dubitáció azokkal tart rokonságot, amelyek egyetlen kérdésből állnak, vagyis az egyeleműekkel (interrogáció, kommunikáció). Pragmatikailag viszont azokkal, amelyek a tanácskozást szimulálják a közönséghez fordulással: vagyis a kommunikációval, szubjekcióval és a racionációval. Ezenkívül a dubitatív kérdés a határozatlan, sőt meghatározhatatlan elvi álláspont megfogalmazása miatt érintkezik a probléma típusú kérdésekkel is.

Mind a kommunikációnak, mind a dubitációnak azonos a gyökere: bizonytalanság színlelése. Csak míg az előbbiben formálisan a befogadó áll fókuszban, mert a megnyilatkozó tőle kér tanácsot, azt játszva meg, hogy az ő javaslatára fog cselekedni, addig az utóbbiban a fókuszpozíciót a megnyilatkozó foglalja el, mert a megjátszott vagy valódi tanácsstalanságának megfogalmazásával szavai hitelét, igazságszeretetét kívánja emelni. Vagyis a nézőpont adja az elkülönítés kritériumát e két kérdésalakzatban.

2.13. Összefoglalás

Az ókori retorikák által is számon tartott *dubitatio*, *addubitatio* vagy görög nevén *ἀπορία* a tanácsstalanság gondolatalakzata, amely kérdő, kijelentő és felkiáltó mondatfajtájú lehet.

A kérdő dubitáció fogalmába beletartozik minden olyan nyelvi adat, amely a legkülönbözőbb szöveg- és stílustípusokban, illetve egyéb kommunikatív szinteken a látszólagos kételkedést, a valódi bizonytalanságot, a lehetőségek közötti tűnődő latolgatást úgy szólaltatja meg, hogy vele a megnyilatkozó csak megjátssza, hogy a kérdésére választ vár. A szöveg folytatásából legtöbbször kitetszik: csak szimulált a kétely.

A kérdő dubitáció akusztikai megvalósulására magasabb hangfekvés és emelkedő dallamív jellemző, valamint esetenkénti szünetekkel történő széttagoltság. Az utóbbi vizuális jele lehet a három pont vagy esetleg a gondolatjel. A dubitáció szintaktikai megszerkesztettsége nem különbözik a valódi kérdésétől, legfeljebb az eldöntendő és a választó kérdések gyakorisága feltűnő benne. Alapvetően tehát nem formai sajátossága révén különül el a valódi kérdéstől a kérdészás aktusát megtartó, de nem információszerzési céllal alkotott, hanem kételyt megfogalmazó kérdés. Alakzat volta egyrészt a megnyilatkozó szándékával magyarázható, mert sokszor lelki okokra: kétségek közt hányódásra, bizonytalankodásra, meditálásra vagy éppen ezek szimulálására vezethető vissza a keletkezése a valós

kételytől a megjátszottig tartó több fokozaton át. Másrészt olyan konszituációtól függ alakzat volta, amelyben az olvasónak nem áll módjában reagálni, illetve a befogadó is a szokásos passzivitásba kényszerül szónoklat vagy előadás hallgatásakor.

Így egy kérdés akkor funkcionál dubitatívként, ha olyan retorikai-kommunikációs beszédhelyzetben hezitál a beszélő, az író a szóhasználatra, álláspontra, ügyre, a beszéd tárgyára vagy további folytatására, egyáltalán a megszólalás szükségességére vonatkozóan, amikor a megszólított vagy meg nem nevezett beszédpartnerhez fordulás nem tudakoló és nem is valódi tanácskozó szándékkal történik, csak megjátszott megvitatást jelez valódi vagy mímelt kétségekről. A dubitáció jelentéstartalmának explicitsége szerint lehet nyelvi elemek révén pragmatikailag sugallt, utalt, sőt kifejtett jellegű is.

A kétkedést megfogalmazó kérdéssel nemegyszer együtt jár annak a megszólítása, akivel a megnyilatkozó tanácsalanságát látszólag megosztja. A kétségeit a szónok intézheti a közönséghez, de a megnyilatkozó önmagának is szavakba öntheti a kételyeit. A dráma változástörténetéből az következtethető ki, hogy koronként más volt a megszólított személye: az antik drámákban a kórus, a későbbiekben a közönség. A lírikus viszont magában tépelődik, önmagát faggatja.

A dubitáció többnyire szövegek kezdetén, azaz exordialtoposzként nyitja a kórushoz vagy a közönséghez intézett drámai monológot. De szerepelhet belső beszéd részeként is elbeszélésben.

A dubitatív kérdések halmozása kérdéssorban vagy -láncban megsokszorozza a választás lehetőségét a kérdések tartalma közötti nyelvileg kifejtett vagy kifejtetlen ellentéttel.

3. A KÉRDŐ KOMMUNIKÁCIÓ – TANÁCSKÉRÉS, TANAKODÁS

A *kommunikáció* az ókor óta ismert kérdésalakzatok egyike.

A kommunikáció jelentése a latin 'közölni, közössé tenni' jelentésű *communicare* [*con* + *munia*] szóból eredeztethető. Ernout Meillet feltételezi, hogy a *munis* ['szíves, szolgálatkész'] melléknévnek volt egy *municus* változata, és ebből képezték a *communico* igét (749). Az Oxford Latin Dictionary szerint a *communis* melléknévből *-ico* képzővel keletkezett a *communico* ige (369). Ennek az alakzatnak a görög neve: ἀνακοίνωσις is a 'közlők' jelentésű ἀνά + κοινώω-ból etimologizálható.

1. AZ ALAKZAT RÖVID TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

1.1. Az alakzat elnevezése és helye a retorikai-stilisztikai rendszerekben

Szokásosan *communication*nak nevezik, és a gondolatalakzatok között veszik fel ezt az alakzatot a retorikusok. Így jár el Cicero (Kr. e. 56: 3, 53, 204) és Quintilianus is (94–95: 9, 2, 20–22). Götttert szintén a gondolatalakzatok (Sinnfiguren) közé sorolva, a *retorikai kérdések* (Rhetorische Fragen) egyik fajtájaként említi „a közönség tanácsát kérő” (*communicatio*) formát (1994: 60), és Wielandtól vett példával szemlélteti:

*Mondjátok meg nekem, mely másik köztársaságban vált volna egy ehhez hasonló jogi eljárás az általános részvét okozójává, az egész állam ügyévé?*²⁵⁴

Vannak olyan retorikusok, akik a gondolatalakzatok egyik alosztályába sorolják a kommunikációt. Mint például Fouquelin is, aki a gondolatalakzatok egyszerű kérdés (*demande simple*) típusában szól a *communication*-ról (1990 [1555]: 376). Pécseli Király az ellentét locusaiból eredő gondolatalakzatok fajtájához számítja a *communicatiót* (2000 [1612]: 329). Révai az eleveenségről írott fejezetében a „képző erőre szolgáló” figurák közé (1973 [1805]: 87) veszi fel a *közlést* (*communicatio*). Fontanier a *communication*-t az érveléssel és a kombinációval alkotott gondolatalakzatok között (1977 [1821]: 414) ismerteti (*Figures de pensées par raisonnement ou par combinaison*). Laky mindkét művében (1854, 1864: 99) a „gerjedező alakzatok” típusában *közlő* néven említi a *communicatiót*, pedig ez eléggé félrevezető, hiszen valójában tanácskozásról van szó, még ha annak megjátszott formájáról is. Lausberg az ornatus eszközeként a *Figurae*-n belül a közönségre irányuló gondolatalakzatok egyik típusában értekezik a *communicatióról* (1960: 384): a kérdésalakzatok között (*Figuren der Frage*). Az Ueding–Steinbrink szerzőpáros négy kérdésalakzatot vesz föl – köztük a *communicatiót* is –, és mindegyiket a szórend vagy a mondatípus megváltoztatása révén létrejött gondolatalakzatok (*Durch Veränderung der Satzordnung oder Satzart gebildete Gedankenfiguren*) fajtájába sorolja (1986: 288). Fónagy a *kommunikációt* mint

²⁵⁴ Götttert: *Saget mir, in welcher andern Republik würde ein solcher Rechtshandel zum Gegenstand der allgemeinen Teilnahme, zur Sache des ganzen Staates geworden sein?*

dialogikus gondolatalakzatot a költői kérdés egyik változatának minősíti, az utóbbit átfogó kérdésalakzatként értelmezve (1979: 482).

A Mazaleyra–Molinié szerzőpáros a stilisztikai szótárukban (1989: 67), illetve Molinié a retorikai szótárában (1992: 82) a *communication*-t a második szintű makrostrukturális alakzatok közé sorolja be az érvelés retorikájának toposzaként.

Plett a felhívó alakzatok (Appellfiguren) között a *communicatió*t „fiktív közlő folyamat”-ként jelöli meg (1991 [1971]: 64).

Puttenham könyvének (2004 [1589]. 190) díszítésről (The Third Booke of Ornament) szóló fejezetében az alakzatok (Figures) közé *Anachinosis (Impartener)* néven veszi fel a vizsgált alakzatot.²⁵⁵ Hasonlóan sorolja be a *communication*-t Lamy is (1998 [1675]: 214).

Vannak szerzők, akik a vizsgált alakzatot görög (*ἀνακοίνωσις*) és latin (*communicatio*) néven is említik: Crusius (1564: 305), illetve Vossius (1729 [1606]: 79), Neuber (1994: 292) (*communicatio, ἀνακοίνωσις, κοινωνία*). Burton viszont *communicatió*ként és *anacoenosisként* is szerepelteti retorikájában ezeket az alakzatokat, nem azonosítva őket (2003).

Szerdahelyi a magyaros kiejtésű változatot adja meg (1995: 289), zárójelben a göröggel: *kommunikáció (anakoinózis)*. Celsus pedig *sustentation*nak nevezi (Quintilianus 94–95: 9, 2, 22).

1.2. A kommunikáció alakzatával tanácskozássra felszólítottak

Fouquelin nem jelöli meg a tanácskozás személyeit, hiszen így definiál: „A *communicatio*, tanácskozás és konzultáció másokkal”²⁵⁶ (1990 [1555]: 376). Ugyanakkor három illusztrációval is szolgál az alakzat bemutatására, például Cicerónak a Rabirius érdekében mondott beszédrészletével, amelyben a római lovagot megvádoló Labienus néptribunushoz fordul kérdéseivel:

Egyszóval, te, Labienus, mit csinálnál ilyen esetben, ha útra kelnél a gyávaságod miatt, és elrejtőznél, L. Saturninus gonoszsága és haragja téged egyenesen a Capitoliumra hozna, akkor a consulok téged szólítanak fel, hogy védd meg az ország szabadságát és üdvét: miféle hatalmat, milyen hangot, kinek a pártját akartad volna követni, és leginkább is ki parancsának kívántál volna engedelmeskedni?

Lamy is meglehetősen általánosítva értelmezi a vizsgált alakzatot: „Kommunikáció akkor valósul meg, amikor a hallgatóinkkal tanácskozunk, és megkérdezzük, hogy mi az érzésük”²⁵⁷ (1998 [1675]: 214).

Illusztrációja jól világítja meg ennek a kérdésalakzatnak a jellemzőjét:

*Mit csinálnának, Uraim, hasonló esetben? Milyen más lépéseket tennének, mint amelyeket az tett, akit én védek?*²⁵⁸

²⁵⁵ Puttenham: Not much unlike to the figure of *reference*, is there another with some little diuersitie which we call the *impartener*.

²⁵⁶ Fouquelin: Communication, est un délibération et consultation avec les autres.

²⁵⁷ Lamy: La communication se fait lorsqu'on délibère avec ses auditeurs, qu'on demande quel est leur sentiment.

Ezenkívül Pál apostolnak a rómaiakhoz írott levélrészletét (6, 21) is erre a kérdésalakzatra idézi példaként:

De milyen gyümölcsöt termett ez akkor nektek? Bizony most szégyenkeztek miatta, mert ennek vége a halál!

A retorikusok egy része a bíró, esetleg az ellenfél megszólítását, a vele való tanácskozást emeli ki meghatározásában. Közéjük tartozik Cicero is, hiszen így magyarázza meg ezt az alakzatot: „közös megbeszélés, tanácskozásféle a hallgatósággal”²⁵⁹ (Kr. e. 56: 3, 53, 204; Kr. e. 46: 40, 138).

Quintilianus is hasonlóan ad meghatározást: akkor van szó kommunikációról, „amikor vagy maguktól az ellenfelektől kérünk tanácsot [...] Vagy úgyszólván a bírakkal tanakodunk, ami a leggyakoribb”²⁶⁰ (94–95: 9, 2, 20–21). Az előbbi Domitius Afernek Domitilla érdekében mondott beszédrészletével példázza:

*Zavarában nem tudja, mi illik egy asszonyhoz, mi van megengedve egy feleségnek; azon az elhagyatott helyen a véletlen szerencsétlenül éppen titeket hozott össze ezzel az asszonnyal. Te, aki a testvére vagy, és ti, atyai jó barátai, mit tanácsoltok neki?*²⁶¹

A bírákhoz fordulást a következő fordulatokkal szemlélteti (94–95: 9, 2, 21):

Mit javasoltok? Titeket kérdezlek? Végül is minek kellett volna történnie?

illetve egy Cato-idézzel:

*Kérlek, ha az ő helyében lettetek volna, mi mást tettetek volna?*²⁶²

Crusius szintén azt állapítja meg a kommunikációról, hogy akkor használjuk: „Amikor az ellenfelünkkel tanácskozunk, vagy a bírakkal együtt döntünk”²⁶³ (1564: 305). Ezt a következő szövegekkel illusztrálja a retorikus:

Jobbnak láttam bírák, hogy a málháját hagyjam meg az ellenségnek, mint a hadseregét. Te melyiket tetted volna a kettő közül, ha helyemben lettél volna? Ti, bírák, melyiket ítéltétek volna jobbnak?

Csak egy kérdést intézek hozzád: válaszolj!

Ha valaki rádtörne, hogy megöljön, azt

Kutatnád előbb, nem apád-e ő talán,

Vagy, békés ember, rögtön bosszút állanál?

Ha élni szeretsz, azt hiszem lesujtanád...

(Szophoklész: Oidipusz Kolónoszban – Oidipusz Kreónhoz. Babits Mihály fordítása)

²⁵⁸ Lamy: *Que feriez-vous, Messieurs, dans une occasion semblable ? Quelles mesures prendriez-vous autres que celles qu'a prises celui que je défends ?*

²⁵⁹ Cicero: *communicatio*, quae est quasi cum iis ipsis, apud quos dicas, *deliberatio*.

²⁶⁰ Quintilianus: [...] cum aut ipsos adversarios consulimus, [...] aut cum iudicibus quasi *deliberamus*, quod est frequentissimum.

²⁶¹ Quintilianus: *Nescit trepida, quid liceat feminae, quid coniugem deceat; forte vos in illa sollicitudine obvios casus miserae mulieri obtulit; tu, frater, vos, paterni amici, quod consilium datis?*

²⁶² Quintilianus: *Quid suadetis? Vos interrogo, quid tandem fieri oportuit?; Cato: Cedo, si vos in eo loco essetis, quid aliud fecissetis?*

²⁶³ Crusius: Cum adversarium ipsum consulimus, aut cum iudicibus *deliberamus*.

Ugyanezen a véleményen van a Szabó–Szörényi szerzőpáros is, amikor a kommunikálásba bevont személyeket így jelölik ki: „ez az alakzat az ellenféltől vagy a bíraktól való tanácskérés” (1988: 179).

Puttenham az *anachinosis* néven említett alakzat használatának megokolásában már továbblép, és a kérdésfeltevés módjára vonatkozóan tesz fontos megállapítást: „sokszor az érvelés és meggyőzés során azt hisszük, jó taktika, ha tudatjuk a bíránkkal, hallgatónkkal vagy ellenfelünkkel a véleményünket vagy ötletünket, és az, hogy megkérdezzük őket, de úgy téve fel a kérdést, hogy válaszukunk meg egyezzen azzal, amit mi szeretnénk kapni”²⁶⁴ (2004 [1589]: 190). Így tesz az a férfi is, aki bizonyos előkelő hölgyeknek elmondva egy történetet ezt kérdezi:

*Mondjátok hát, szép hölgyek, ha ti lennétek az én helyemben, akarnátok-e, hogy minden kitudódjék?*²⁶⁵

Burton a következőképpen részletezi a kommunikációval megszólítottak körét: „A beszélő nyíltan bevonja közönségét beszédébe. A terminus néhány specifikusabb alakzatot is magában foglal. Jelentheti az ellenfél, az ügy bírának vagy a hallgatóságnak a megszólítását”²⁶⁶ (2003). Ezenkívül az *anacoenosis* definíciójában a még elérendő célt is hangsúlyozza. Eszerint ez az alakzat „a bírák vagy a hallgatóság véleményét vagy ítéletét tudakoló kérdés, amely általában sejteti azoknak a beszélővel azonos érdekét az adott dologban”²⁶⁷ (2003). Egyik illusztrációja Ézsaiás könyvéből való (5: 3–4):

Most azért, Jeruzsálem lakói és Júda férfiai, tegyetek igazságot köztem és szőlőm közt! Mit kellett volna még tennem szőlőmmel, amit meg nem tettem?

A másik példája a jogi nyelvből származik:

*Most hozzátok fordulok, döntsetek: tekintve, hogy ügyfeleimet üldözték, nem jogos-e hát a haragja?*²⁶⁸

Más retorikusok a cselekvésre vonatkozó tanácskozást emelik ki a *kommunikáció* lényeges elemeként, mint Vossius is. Az ő meghatározása abból a szempontból figyelemre méltó, hogy a megszólalót is a döntéshozók közé számítja, hiszen így fogalmaz: „*Avakoίνωσις* vagy *communicatio*, amellyel tanácsot kérünk az ellen-

²⁶⁴ Puttenham: [...] because many times in pleading and perswading, we thinke it a very good policie to acquaint our iudge or hearer or very adversarie with some part of our Counsell and aduice, and to aske their opinion, as who would say they could not otherwise thinke of the matter then we do.

²⁶⁵ Puttenham: *Tell me faire Ladies, if the case were your owne, / So foule a fault would you haue it be knowen?*

²⁶⁶ Burton: In general, to include one's audience overtly in a discourse. A term that comprises several more specific ones. This may mean addressing one's opponent, the judges of a case, or the general auditors of a speech.

²⁶⁷ Burton: [...] asking the opinion or judgment of the judges or audience, usually implying their common interest with the speaker in the matter.

²⁶⁸ Burton: *Now I ask you to decide: Given the persecution my client has undergone, does he not deserve to have some justifiable ange*

féltől, vagy a bírakkal együtt döntünk”²⁶⁹ (1729 [1606]: 79). Cicerótól vett két idézettel illusztrálja ezt az állítást:

*Kérdezem tőled, ha téged ma, miközben hazatérsz, összeszedett és felfegyverzett emberek nem csupán házad küszöbétől és fedelétől, hanem a bejárat kezdetétől és az előszobától eltiltanának, mit csinálnál?*²⁷⁰

Vossius ezenkívül az Apostolok cselekedeteiből (4, 19) is hoz példát:

Igaz dolog-e az Isten szemében, hogy inkább rátok hallgassunk, mint Istenre: ítéljétek meg magatok.

Révai a közlés (*communicatio*) lényegéhez tartozónak tartja a tanácskozás hangnemét is: „hallgatóinkkal vagy azokkal is, akik ellen vagyon beszélünk, barátságosan tanácskozunk, mi tévők legyünk, s őket hívjuk az ítélet tételére” (1973 [1805]: 87 – mai helyesírással Sz. N. I.). Így szemlélteti ezt az alakzatot:

Most én tőletek kérek tanácsot, bírák, mit ítéltek, mi tévő legyek. Bizony hallgatva is azt a tanácsot adjátok, amelyet magam is követésre szükségesnek gondoltam.

Schöpsdau a kommunikáció használatakor lehetségesnek tartja a közös megbeszélést is a vitázó féllel és a közönséggel (Publikum) (1996: 446). Ezt Wilson 1553-as *The Arte of Rhetorique* könyvéből vett idézettel illusztrálja.

1.3. A kommunikáció alakzatának sajátos lényege a szakirodalomban

A tanácskozás szimulált jellegét emelik ki a retorikusok a legtöbb meghatározásban. Például Fontanier, aki szerint a kommunikációval „azt a látszatot keltjük, hogy beszélgetésbe elegyedünk velük [ti. a hallgatókkal], és arra hagyatkozunk, amit ők elhatároztak”²⁷¹ (1977 [1821]: 414). Cicerónak a Rabirius érdekében mondott beszédéből a Fouquelin által is idézett kérdés a példája (1990 [1555]: 376).

Laky is jelzi a színlelést meghatározásában, hiszen a kommunikáció fogalmát így adja meg: „Közlőnek azon diszmondatot nevezzük, melyben a szónok úgy vitatja eszmetárgyát, mintha intézett kérdéseire közönségétől várna nyugtató választ. Ezt rendesen így intézzük: »ha ten ügyed forogna fenn, mit tennél? – olyan helyzetben másként cselekednél-e? – benső meggyőződéseket kérdezzétek, el-tűrtétek volna-e megtorlatlanul? – illy bonyolult ügyben – tanácsoljatok – mi lesz legüdvösebb? – továbbá: vajon történt-e ez vagy amaz? – tette-e ezt vagy amazt?»” (1854: 99–100). E fordulatok után egy Kölcsey Ferenc-szövegrészlettel illusztrál:

²⁶⁹ Vossius: Ἀνακοίνωσις, sive Communicatio est, qua adversarium consulimus, aut cum iudicibus.

²⁷⁰ Cicero: Pro Caecina: *Quaero, si te hodie domo tua redeuntem coacti homines et armati, non modo limine tectoque aedium tuarum, sed primo auditu vestibuloque prohibuerint, quid acturus sis?*

²⁷¹ Fontanier: [...] on a l’air de les consulter, d’entrer en conférence avec eux, et de s’en rapporter à ce qu’ils décideront eux-mêmes.

És késett-e vajon a zsákmányért eljöni? nézett-e időt, helyet és illendőséget? s titkolta-e gonosz szívét, midőn kérését meg nem nyerte? nem mutatta-e a cseléd előtt bosszúját? nem ejtett-e fenyegető szokat, akkor rejtélyeseket ugyan, most e vád után már világosakat? s midőn a hír már homályban kezdett mozogni, nem újíttotta-e meg kérését levél által? nem újabb visszavetésekor kezdődik-e a hír komolyabb alakja?

Plett is nyilvánvalóvá teszi a kommunikációban rejlő szimuláló jelleget: „a beszélő a közönséget az informátor szerepébe helyezi, akitől felvilágosítást vagy tanácsot kap. A valóságban tudása már rég teljes, döntését meghozta (íronia)”²⁷² (1991 [1971]: 64). Jól példázza ezt a következő szövegrészlet:

*Mit gondoltok erről a helyzetről? Van-e valamilyen jobb eszköz a dolog tisztázására? Mit tettetek volna, ha ugyanebben a helyzetben vagytok? Ezzel a lelkiismereteket szólítom meg, hogy vajon ugyanúgy megtorlatlanul hagynátok-e, ha valaki hasonló igazságtalanságot követne el ellenetek? (Wilson után)*²⁷³

Fónagy is a megjátszottságot hangsúlyozza: „A szónok, az író a közönséghez fordul, mintha a jelenlevőktől vagy a jelenlevőnek képzelt olvasóktól tenné függővé állásfoglalását, döntését” (1979: 482).

Az Ueding–Steinbrink szerzőpáros megállapítása nagyon világosan hangsúlyozza a színlelés tényét: „a *communicatio* azt a színlelt bizonytalanságot jelenti, amelyből kiindulva látszólag a közönségtől kérnek tanácsot: a szónok a hallgatósághoz fordul, hogy olyan benyomást keltsen, mintha annak az ítéletére támaszkodna”²⁷⁴ (1986: 288). A kutatók ezt egy quintilianusi példával igazolják:

Titeket kérdezlek, végül is minek kellett volna történnie?

Neuber vélekedése ezzel teljesen egybehangzó: „Communicationak nevezzük a fiktív közlésfolyamat formájában megvalósuló gondolatalakzatot: a szónok látszólag tanácsért és tájékoztatásért fordul a hallgatóhoz”²⁷⁵ (1994: 292), de olyanért, amelyik a cselekvésre vonatkozik. Ezt emelte ki Vossius is: „mit kell tenni, vagy mit kellett volna tenni”²⁷⁶ (1729 [1606]: 79).

Molinié a Mazaleyrat-val kiadott stilisztikai szótárában a színlelés pszichikai indítékait is taglalja, miközben felvázolja a kommunikációs viszonyok alakulá-

²⁷² Plett: Der Sprecher versetzt das Publikum in die Rolle eines Informanten, von dem er eine Auskunft oder einen Rat einholt. In Wirklichkeit ist sein Wissen längst vollständig, seine Entscheidung gefällt (Ironie).

²⁷³ Plett: *Was haltet ihr von dieser Angelegenheit? Gibt es irgendein besseres Mittel, die Sache zu bereinigen? Was hättet ihr getan, wäret ihr in derselben Lage gewesen? Hiermit appelliere ich an euer Gewissen, ob ihr dergleichen ungestraft ausgehen ließt, falls euch jemand gleiches Unrecht antäte.*

²⁷⁴ Ueding–Steinbrink: [...] besteht die *communicatio* in der vorgetäuschten Unsicherheit, aus der heraus das Publikum scheinbar um Rat gefragt wird: Der Redner wendet sich an die Zuhörer, um den Eindruck zu erwecken, er richte sich nach deren Urteil.

²⁷⁵ Neuber: Als C. bezeichnet man eine Gedankenfigur in der Form eines fiktiven Mitteilungsprozesses: Der Redner holt sich vorgeblich Rat und Auskunft vom Zuhörer.

²⁷⁶ Vossius: [...] aut cum iudicibus, quid faciendum sit, quidve factum oportuerit, deliberamus.

sát: „a beszélő közeledést színlel az ellenfeléhez, hogy annál jobban összezavarja a vitatkozásban úgy, hogy ezzel a nyelvi árulással elérje, hogy az egyetértsen vele, vagy valamit bevalljon”²⁷⁷ (1989: 67). Ennek jó példáját látják Mithridate Monime-mal folytatott beszédében.

Molinié a retorikai szótárának fogalomértelmezésében ezenkívül még a vitában való egyetértésre törekvést emeli ki: „Ez abban áll, hogy egy vitában vagy egy ellenfélhez intézett beszédben a beszélő egy adott pillanatban közeledést tetet a másikhoz, nem annyira az álláspontjához, mint inkább a személyéhez, hogy elősegítse a látszólagos egyetértés és megbékélés légkörének kialakulását, enged merev szigorából olyan módon, hogy könnyebben legyőzze a követeléseiből való engedésre, a jogáról való lemondásra készítse, vagy még teljesebben bevallja, amit elrejt, amit tagad”²⁷⁸ (1992: 82). [Corneille Nicomède-jéből idézett szemléltető példája nem kérdő kommunikáció.]

Vannak olyan retorikusok is, akik szerint a megszólaló a cselekvésre vonatkozóan kér tanácsot a kommunikációval. Ezt vallja Lausberg is, mert szerinte a kommunikáció azzal kapcsolatos, hogyan tartsunk be „egy (a múltban, jelenben vagy jövőben végbemenő) cselekvési módot”²⁷⁹ (1960: 384). Ezt igazolandó példát Cicerótól kettőt is idéz: a Verres ellen (... *most én, bírák, már titeket kérdezlek, mit gondoltok, mit kell nekem cselekednem.*)²⁸⁰ és a Rabirius érdekében mondott beszédéből (... *egyáltalán te, Labienus, mit csinálnál ilyen dologban és időben?*)²⁸¹. Látható, hogy egyik jellegzetességként a vizsgált alakzat idővonatkozását is kiemeli a retorikus. Neuber is szükségesnek ítéli – Lausberghez hasonlóan – hangsúlyozni, hogy a tanácskérés mindhárom igeidőre vonatkozhat, és erre egy quintilianusi helyet (9, 2, 21) idéz bizonyoságként.

Szabó és Szörényi Lausberghez hasonlóan vélekednek: „a tanácskérés [...] egy következő cselekvésmintára vonatkozik” (1988: 179), mint ahogy ezt bizonyítja az Arany János Magányban című verséből idézett részlet is:

*Megvert reménnyel induljunk csatába?
Hitben feladjuk már a diadalt?*

²⁷⁷ Mazaleyra–Molinié: [...] un locuteur feint un rapprochement avec son interlocuteur-adversaire pour mieux le perdre dans la discussion, en obtenant un accord ou un aveu par cette trahison verbale.

²⁷⁸ Molinié: Elle consiste en ce que, dans une discussion ou dans un discours opposé à une adverse partie, le locuteur feint à un moment donné de se rapprocher de l'autre, non tant de ses positions que de sa personne, pour favoriser un apparent climat d'entente et de conciliation en abandonnant de la raideur, de manière à mieux le perdre en lui faisant céder ses prétentions, relâcher de son droit, ou avouer plus totalement encore ce qu'il cache ou ce qu'il nie.

²⁷⁹ Lausberg 779. §: [...] ein (fiktiv-deliberatives) Umratfragen hinsichtlich der (in der Vergangenheit, Gegenwart oder Zukunft) einzuhaltenden Handlungsweise.

²⁸⁰ Cicero: 1, 32: [...] *nunc ego, iudices, iam vos consulo, quid mihi faciendum putetis.*

²⁸¹ Cicero: 8, 22: [...] *tu denique, Labiene, quid faceres tali in re ac tempore?*

Szerdahelyi azt hangsúlyozza a kommunikáció alakzata kapcsán, hogy ez az alakzat: „a múltban, jelenben vagy jövőben – követendő magatartás látszólagos megkérdőjelezése:

Rabok legyünk, vagy szabadok?

Ez a kérdés, válasszatok!

(Petőfi Sándor: *Nemzeti dal*)” (1995: 289).

Pécseli Király a kommunikáció jelentését az antik hagyományoktól eltérően így adja meg: „A *communicatio* azt jelenti, hogy ugyanaz a jelző ellentétes fogalmakra vonatkozik, azaz két egymással ellentétes dolgot kapcsol össze” (2000 [1612]: 329). Ez a hagyományoktól elütő értelmezés teljesen figyelmen kívül hagyható, mert kívül esik a kommunikációnak a legtágabb értelemben vett fogalmán is.

1.4. A kommunikáció konszituációhoz és szövegtípushoz kötődése

Neuber rövid retorikatörténeti kitekintésében azt emeli ki, hogy ezt az alakzatot a bírósági gyakorlatból vonták el, ahol a címzett egyaránt lehetett a bíró és az ellenfél is. Bár ez nem új felfedezés, hiszen már Quintilianus is ezt állapította meg (94–95: 9, 2, 20), de kétségkívül igaz a hozzáfűzött pragmatikai kitétel: „A fikcionális szövegekre nézve ez szűk határokat szab, hiszen a *communicatio* csak ott nem tűnik különösen mesterkéltnek, ahol a szöveg sajátsága a legalább potenciális vagy tettetett szóbeliség, és így az olvasótól kért tanács egy kvázi-valós kommunikációs szituációnak felel meg”²⁸² (1994: 292). A fikcionális típusú szövegekben Neuber különben helyénvalóbbnak tartja a dubitáció használatát, mint a kommunikációét, mert ez jobban megfelel az előbbi feltételének. Ezt Wolfram Parzifaljából vett idézettel bizonyítja:

Akarjátok hát hallani, miért követte Artus nemeseinek tanácsát, és hagyta el mind várát, Karidölt, mind országát?

A retorikus úgy véli, hogy „a kommunikációnak leginkább még a nem-fikcionális szövegek (önéletrajzok, memoárok és hasonló) tesznek eleget”²⁸³ (1994: 292). Egyet lehet érteni Neubernek azzal a felfogásával, hogy a nem-fikcionális szövegekben a legtermészetesebb a kommunikáció használata, mert ott lehet igazi hallgatóság, akihez tanácsért lehet fordulni. Éppen ezért érthetetlen a Neuber által felsorolt szövegműfajok említése, mert ezek valódi beszédaktust nem jelentenek.

Fónagy a kommunikációnak sajátos műfaji jelentkezési típusait nevezi meg meghatározásában: a klasszikus tragédia hősei a karhoz fordulnak, Molière Harpagonja hol láthatatlan fantomokhoz, hol önmagához szól, a német romantikus

²⁸² Neuber: Für fiktionale Texte setzt das enge Grenzen, da die C. nur dort nicht höchst künstlich erscheint, wo dem Text wenigstens potentielle oder vorgetäuschte Mündlichkeit eignet, so daß die Beratung mit dem Leser einer quasirealen Kommunikationssituation entspricht.

²⁸³ Neuber: [...] kommen der C. am ehesten noch nicht-fiktionale Texte (Autobiographien, Memoiren u. ä.) entgegen.

színpad szereplői pedig egyenesen a közönséghez. Az első típusra hozott példája Euripidésznek az Iphigeneia a tauruszok között című drámájából való:

*Ti drága nők, rátok tekintek most csupán,
mert tőletek függ, boldogsághoz érek-e,
vagy semmivé tesz sorsom, elvesztem hazám...
Mit mondotok? Ki mond igent, ki mond nemet?
Beszéljete. Ha együtt meg nem értetek,
elvesztem én, s szegény fivérem elveszett.*

A Molière-darabból idézett sor viszont – mert nem kérdés (*Tolvaj! Tolvaj! Gyilkos! Haramia!*) – témám szempontjából nem érdekes, de ennek a szövegnek a folytatásában valóban él a francia drámaíró a kommunikáció alakzatával.

Elvértve van a szakirodalomban a kommunikáció szépirodalmi előfordulására vonatkozó megjegyzés. Kivételnek számít Fouquelin, aki szerint „... ez az alakzat ugyanolyan jól mutat prózában, mint versben”²⁸⁴ (1990: 376), illetve Schöpsdau, aki pragmatikai természetű megjegyzését egy Kleist-idézettel bizonyítja (1996: 446): „Az implicit olvasói kapcsolat formájaként ez az alakzat nyomatékos megszólítás nélkül is használatos például egy elbeszélésben:

Mit tehet ilyen furcsa körülmények között a tábori lelkész? Leszidja a tisztiszolgát.”²⁸⁵

1.5. A kommunikáció alakzatának tulajdonított szerep és hatás

Egyes retorikusok egyenesen az erőszakos ráhatás eszközét látják benne. Mint például Crusius, amikor így jelöli ki ennek a kérdésalakzatnak a szerepét: „Fölöt-tébb sokban járul hozzá a győzelemhez. Mert mintegy kicsikarja a hallgatólágos egyetértést”²⁸⁶ (1564: 305). Hasonló szerepet tulajdonít neki Vossius is, hiszen ezt írja: „Ez az alakzat alkalmas a tisztázásra, nagy benne a valószínűség. Első-sorban azonban a bevallónak és a cáfolónak hasznos. Mert ha az ellenfelünket vonjuk be, ereje lesz a bevallás követelésére és kicsikarására. Ha pedig a bírakkal tesszük, jót tesz lelkük megnyerésére, amikor is látják, hogy mi az ő méltányos-ságukba vetjük bizalmunkat”²⁸⁷ (1729 [1606]: 81). Fontanier is így világítja meg a kommunikációnak a közlésben játszott szerepét: azért használjuk, hogy „jobban meggyőzzük azokat, akiknek vagy akik ellen beszélünk, sőt gyakran azért, hogy többé-kevésbé kínos dolog bevallását csikarjuk ki tőlük”²⁸⁸ (1977 [1821]: 414).

²⁸⁴ Fouquelin: [...] cette figure n’a moins de grâce en prose, qu’en vers.

²⁸⁵ Schöpsdau: Als Form des impliziten Leserkontakts wird diese Figur auch ohne ausdrückliche Anrede verwendet, z. B. in einer Erzählung: «Was sollte der Feldprediger unter so wunderlichen Umständen machen? Er schalt den Kammerdiener aus.»

²⁸⁶ Crusius: Plurimum ad victoriam prodest. Extorquet enim quasi tacitam confessionem.

²⁸⁷ Vossius: Aptum est hoc schema purgationi, multumque habet probabilitatis. Imprimis vero utile est confidenti, ac refellenti. Nam si cum adversario communicemus, valebit ad urgendum, atque extorquendam confessionem. Sin cum iudicibus; prodest ad eorum animos movendos, dum vident nos in ipsorum aequitate fiduciam nostram collocare.

²⁸⁸ Fontanier: [...] afin de mieux persuader ceux à qui ou contre qui l’on parle, et même souvent afin de leur arracher des aveux plus ou moins pénibles.

Puttenham éppen ellenkezőleg, a hatás agresszív mozzanata nélkül az érvelés és meggyőzés módszerének fontosságát hangsúlyozza az *Anachinosis* kapcsán (2004 [1589]: 190), megállapítva: ezzel a taktikával a hallgatóságnak a beszélővel azonos véleménye váltható ki.

Plett definíciója szerint a kommunikációban a megszólaló véleménye kerül előtérbe, hiszen azt jegyzi meg: „A communicatio funkciója rendszerint az egyéni álláspont sejtetése”²⁸⁹ (1991 [1971]: 64).

Burton viszont a kommunikáció keltette erkölcsi vonatkozást emeli ki: „Például a retorikai kritikus fel tudja becsülni a kérdés mint szónoklatnyitó eszköz hatását: *Mondjam: társad, másod a nyári nap?* – mondja a lírai én Shakespeare 18. szonettjében. Ez a fajta retorikai kérdés, amelyben valaki a hallgatóság véleményét kéri, az anacoenosis. Ennek a retorikai kérdésnek meghatározott etikai dimenziója van, mert az ezen a módon való kérdezés megkedvelteti a kérdezőt a hallgatósággal, és növeli hitelességét, erkölcsiségét”²⁹⁰ (2003). [A Shakespeare-szonett fordítása Szabó Lőrincé.]

1.6. A kommunikáció rokonítása más alakzattal

A retorikusok egyik része a dubitációval rokonítva és egyben szembeállítva határozza meg a kommunikációt, így jár el például Quintilianus (94–95: 9, 2, 20), majd Lausberg is, aki így definiál: „A communicatio rokon a dubitatioval [...], abban különbözik a dubitatiótól, hogy ez nem abban a tekintetben tanácsra vonatkozó kérdezés (fiktív-deliberatív), hogy hogyan folytatódjon a beszéd [...], hanem abban a tekintetben, hogy hogyan tartsunk be egy (a múltban, jelenben vagy jövőben végbemenő) cselekvési módot”²⁹¹ (1960: 384). Az 1977-es retorikájában már jobban általánosít a szerző. Eszerint míg a dubitációban a megszólaló segítséget a közönségtől az anyag megformálása miatt kér, a kommunikációban pedig már „a dubitatio kiterjesztése egyéb szituációkra”²⁹² történik meg (1977: 144). Szabó és Szörényi azonos módon vélekednek Lausberggel (1960), hiszen a du-

²⁸⁹ Plett: Die Funktion der Communicatio ist in der Regel die Insinuation des eigenen Standpunktes.

²⁹⁰ Burton: For example, the rhetorical critic may assess the effect of asking a question as a method of beginning discourse: »Shall I compare thee to a summer's day?« says the persona of Shakespeare's 18th sonnet. This kind of rhetorical question, in which one asks the opinion of those listening, is called anacoenosis. This rhetorical question has a definite ethical dimension, since to ask in this way generally endears the speaker to the audience and so improves his or her credibility or *ethos*.

²⁹¹ Lausberg 779. §: Die communicatio ist mit der dubitatio [...] verwandt und unterscheidet sich dadurch von der dubitatio, daß sie nicht ein Umratfragen hinsichtlich der Fortführung der Rede [...] ist, sondern ein (fiktiv-deliberatives) Umratfragen hinsichtlich der (in der Vergangenheit, Gegenwart oder Zukunft) einzuhaltenden Handlungsweise.

²⁹² Lausberg 439. §: Die *communicatio* (κοινωνία) ist eine Erweiterung der *dubitatio* auf sonstige Situationen.

bitációval rokonítják a *communicatió*t, de egyben meg is különböztetik tőle (1988: 179).

Fouquelin inkább a két alakzat eltérését hangsúlyozza: „A *communicatio*, tanácskozás és konzultáció másokkal, eltérő és különböző a legközelebbi alakzattól [ti. az *addubitatió*tól], mert ebben mi a kétségeinket fejezzük ki, és tárgyalunk arról magunkkal és másokkal”²⁹³ (1990 [1555]: 376).

Ueding és Steinbrink nagyon világosan tárják fel a dubitáció és a kommunikáció kapcsolatát: „Ez az alakzat a *dubitatio*val rokon: míg a *dubitatio* csupán a tudatlanság és a döntésképtelenség látszatát kelti, hogy a hallgatókkal szemben kiemelve az igazságszeretetet és a szavahihetőséget, a *communicatio* azt a színlelt bizonytalanságot jelenti, amelyből kiindulva látszólag a közönségtől kérnek tanácsot: a szónok a hallgatósághoz fordul, hogy olyan benyomást keltsen, mintha annak az ítéletére támaszkodna”²⁹⁴ (1986: 288).

Neuber viszont nemcsak a dubitációval veti össze, hanem el is különíti mindazoktól a hasonló kérdésalakzatoktól, amelyek fiktív tanácskéréssel fordulnak a hallgatósághoz: „a *subiecti*ótól és a dubitációtól a *communicatio* abban különbözik, hogy nem épül tettetett kérdés-felelet játékká, illetve nem körülményekre és ellenvetésekre vonatkozik (*subiectio*), és nem a beszéd továbbszövése érdekében kér tanácsot (*dubitatio*), hanem a cselekvés tekintetében”²⁹⁵ (1994: 292). Ugyanakkor a közös vonásukat abban látja a kutató, hogy mindegyik „csak látszólag deliberatív, a valóságban azonban disszimulatív”²⁹⁶ (1994: 292), hiszen azt a látszatot keltik, hogy a bírakkal vagy az ellenfelekkel tanácskoznak.

Arra is felhívja a figyelmet Neuber, hogy a kommunikációval közeli rokonságban áll a deliberatív szerepű permisszió és a koncesszió alakzata is. Quintilianus szintén hangoztatott ilyet könyve egy helyén (9, 2, 25): „Majdnem ugyanazon forrásból származik, mint a tanakodás, az is, amit *átengedés*nek neveznek, amikor valaminek a megítélését a bírákra hagyjuk, de az is előfordul, hogy az ellenfelekre, ahogyan Calvus Vatiniusra:

²⁹³ Fouquelin: *Communication, est un délibération et consultation avec les autres, différente et dissemblable de la figure prochaine, pource que en cette-là, nous doutons et délibérons avec nous-même en cette-ci, avec les autres.*

²⁹⁴ Ueding–Steinbrink: Diese Figur ist mit der *dubitatio* verwandt: Während die *dubitatio* jedoch den Anschein der Unwissenheit oder Unschlüssigkeit erweckt, um gegenüber den Zuhörern Wahrheitsliebe und Glaubwürdigkeit herauszustellen, besteht die *communicatio* in der vorgetäuschten Unsicherheit, aus der heraus das Publikum scheinbar um Rat gefragt wird: Der Redner wendet sich an die Zuhörer, um den Eindruck zu erwecken, er richte sich nach deren Urteil.

²⁹⁵ Neuber: Von [...] *subiectio* und *dubitatio* unterscheidet sich die C., indem sie nicht zum fingierten Frage- und Antwort-Spiel ausgebaut wird bzw. sich nicht auf Umstände und Einwände bezieht (*subiectio*) und nicht wegen der Fortführung der Rede um Rat fragt (*dubitatio*).

²⁹⁶ Neuber: [...] nur scheinbar deliberativ, in Wahrheit aber dissimulativ.

*Tégy félre minden szemérmet, és mondd, hogy te érdekesebb vagy a praetorságra, mint Cato.*²⁹⁷

Lausberg pedig Quintilianusra hivatkozva állapítja meg a permisszió és a concesszió alakzatának a kommunikációval azonos eredetét (1960: 384).

Laky a konfesszióknak a kommunikációval egy paragrafus alatt tárgyalására a magyarázatot a kommunikáció fogalmának értelmezésével és a példájával adja meg: „Ha saját ügyünkben szólunk »Vallomás« (Confessio) leszen ’s így hangzik: »megismerem hibámat, de olly helyzetben ki cselekedhetett volna másképp«” (1854: 100), azaz ez az idézet egyszerre minősíthető mindkét alakzatnak.

1.7. A kommunikáció fogalmi tisztázatlanságának jelei a szakirodalomban

Ezt a kérdésalakzatot minden retorikus-stilisztikus az alakzatok közé sorolja, illetve a tanácskérés alakzatát látja benne, de egyesek a valódi, mások a szimulált módját.

Vannak retorikusok, akik a dubitációhoz az üggyel, a dologgal, a beszéd folytatásával kapcsolatos határozatlanságot kötik, ezzel szembeállítva a kommunikációhoz a cselekvési bizonytalanságot. Sőt van olyan álláspont is, amely a dubitációba nem tartozó minden szituációra kitérítve a kommunikáció fogalmi körét.

2. A KÉRDŐ KOMMUNIKÁCIÓ FUNKCIONÁLIS ÉS PRAGMATIKAI SZEMLÉLETŰ ÉRTELMEZÉSE

2.1. A kommunikáció alakzatának szerkezete

Mivel a kommunikációra a megnyilatkozó nem vár választ, ezért egyelemű kérdésnek minősíthető:

*Ó Róma, hatalom, ó bosszú, gyűlölet,
Ó, hogy gyötör a kín egy ingatag szívet,
Mely attól menekül, mit tervként elfogadhat!
Parancsolj valamit boldogtalan uradnak.
Merre induljak el, mely ösvény volna jó?
Vesszek el, vagy legyek végül uralkodó!
(Corneille: Cinna)*

A szöveg befogadója érezve ennek a kérdéstípusnak az alakzat voltát, verbálisan nem reagál. Ennek ellenére természetesen feltételezhetjük, hogy a kérdésfeltevés egy olyan kognitív folyamatot indított el tudatában, amely belső válaszadásra készteti.

A kommunikáció szintaktikai felépítettsége és akusztikuma azonos a valódi kérdésével. Az idézett nyelvi adatok mégis azért tartoznak az alakzatokhoz, mert

²⁹⁷ Quintilianus: Paene idem fons est illius, quam permissionem vocant, qui communicationis, cum aliqua ipsis iudiciis relinquimus aestimanda aliqua nonnunquam adversariis quoque: ut Calvus Vatinius, *Perfice frontem et dic te digniorem, qui praetor fieres, quam Catonem.*

a megnyilatkozó nem adja meg a válaszadás lehetőségét a megkérdezettnek. Vagyis csak megjátssza, hogy párbeszédet folytat.

2.2. A kommunikáció alakzatának nyelvi jele

A tanácskérés imitálását nemegyszer a nyelvi forma is jelzi az eldöntetlenséget sejtető -e partikulával:

Való, a költészet jótételei nem épen kézzelfoghatók. Akarjátok-e, hogy csak az érdemljen figyelmet, ami gyermekeitek kenyerét bőven adja meg? Ó, úgy – az egyszeri író szerint – a kerekas rokka feltalálója minden Homérok felett fog állani!
(Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett)

2.3. A kommunikáció alakzata mint művelet és annak az eredménye

Pázmány Péter ilyen módon kér tanácsot:

Mit mongyúnk tovább? Vallyon az érzékenységtelen állatok, nem győznek-e meg sok dolgokban? Az egek nagysággal, szépséggel, felsőbb hellyel; az elementumok hatalmas cselekedetekkel; a virágok jó szaggal, szépséggel, mellyel a Salamon ékességét is megőrzik; az öreg fák virággal, gyümölcscsel, sok ideig tartóssággal; a hó feirséggel; a gyémánt és egyéb drága kövek fényességgel sokképpen megelőznek minket.
(Mely üdvösséges a magunk ismérése)

Nyilván ezt is mondhatta volna Pázmány: *Nem tudok mit mondani arról, hogy az érzéketlen állatok miért győznek le minket.* De ez a (ráadásul negatív) megállapítás közel sem vonná be annyira az együttgondolkodásba a befogadókat, mint a kérdéssel történő megszólítás. Vagyis bár tartalmilag egyenértékű a kommunikációval a kijelentő mondati megfogalmazás, de pszichikai hatása nem azonos, mert nem jelzi az érzelmi hozzáállást. Bizonyosság rá a következő szövegrészlet is, amely bizonyos lelkiállapotban a kommunikáció választásának helyességét, sőt szükségességét mutatja:

Kedves Európa felé talpaló honatya, zsidó vagy nem zsidó, de mindenképpen magyar, akinek most úgy kell viselkednie, mintha az ország felszámolta volna a zsidókérdést, hiszen jóvátétel van a párizsi békeszerződés előírásai szerint, nézz magadba: Van-e saját békeszerződésed hóhéraiddal és áldozataival? El tudod-e viselni a múltat lezáró érzelmi lakat rettenetes súlyát? Meg tudod-e védeni magad és egy másik magyart a zsidózóktól, akik szintén magyarok? „Hogy a föld megint föld legyen, az inség helye, de mégsem a gyalázat mezeje.”
(Popper Péter: Megfáradt keserűség)

2.4. A kommunikáció alakzatának szövegbeli működése

2.4.1. A kommunikáció alakzatának idővonatkozása

A kommunikációnak az a sajátossága, hogy tanácsot a megnyilatkozó nemcsak a jelenre és jövőre, hanem a múltra vonatkozóan is kérhet.

Jövőre vonatkozó:

Kívánom őket [ti. a Tekintetes Rendeke] megkérdeztetni: fognak-e róla felelni, ha egy ily közérdekű tárgyban a Trónus és nemzet közt tovább is korlátként állanak? fognak-

e felelni, ha ez oly nagy várakozást gerjesztett ügy miattok eligazítás nélkül marad? és fognak-e felelni azon esetekről, miket a dolog zavarban maradása, az ország minden részeiben múlthatatlanul hozand magával? Kívánom megkérdezni: nem irtóznak-e magokra vállalni a közvélemény egész súlyát, a reményeiben megcsalatkozott nemzet szemrehányásait?

(Kölcsey Ferenc: A vallás ügyében)

Jelenre vonatkozó:

AMBRUS. De itt csupa római katolikus van, térítenem tilos, mivel a veszedelmes időben az is viszályszítás és rendzavarás. Mit tegyek? A deákoknak olyan játékot tanítok, az ifiak s asszonyok gyönyörűségére, amellyben nincs se Kálvin, se Pápa.

(Weöres Sándor: A kétfejű fenevad)

Múltra vonatkozó:

Mert mit is tehettem volna e kitűnő állás kiérdeklésére a szomorú múltban, mely minden polgári tevékenységet kizárt, mely a közreműködés minden teréről leszorítá a honpolgárt, azon semleges ellentálláson kívül, mely a fennállt önkényes kormánynak soha meg nem hajol, vele soha nem alkuszik, azt soha el nem ismeri.

(Madách Imre: A választás után)

2.4.2. A kommunikáció alakzatának működése szövegbeli helyének megfelelően

Exordialtoposzként nemegyszer indítja a szöveget kommunikáció:

PHAEDRIA. Hát mit tegyek? Ne menjek el? Midőn

Önként hivat? Vagy elszánjam magam

Nem tűrni nők méltatlanságait?

(Terentius: Eunuchus)

Kossuth Lajos szegedi toborzó beszédében bátran él a kommunikáció alakzatával. Ez a bemutató beszéd típusába tartozó szónoklat a jelenre irányul, célja a szép és a rút felmutatása. A lélektani motiváció érdekében a szónok a konkrét retorikai szituációban azt szuggerálja hallgatóiba:

[...] más helyekre [...] azért mentem be, hogy lelkesedést ébresszek; Szegedre azért jöttem, hogy itt a lelkesedést szemléljem.

Hogy ez a lelkesültséget sugárzó kitétel inkább rétori fogás, mint tény, jelzi a narrációt követő digresszió, amely a magyar szabadság melletti elkötelezettség és hűség megerősítését kéri, méghozzá kérdő formában úgy, hogy egy nagyon pozitív tartalmú megállapításról eldöntendő kérdés formájával kér bizonyoságtételt:

És most, miután Szeged népét látom, látom szemeiben a lelkesedés szikráját, nem késem megírni a fővárosba, hogy Szeged népe az árulóval való minden alkudozás ellen ünnepélyesen tiltakozik. Megirhatom-e ezt?

Ez az alternatív lehetőséget felkínáló kérdő mondat a retorikai szituációban egyrészt kommunikáció típusú álkérdésként funkcionál, azaz cselekvésre irányuló tanácskérésként, másrészt azonban – bár a szónoklat alapvetően egyirányú közlő helyzetet jelent – valódi kérdésként is. Mutatja ezt a szöveg lejegyzésébe történt zárójeles bejegyzés: *A nép: Meg!* Éppen Kossuth beszédének hatékonyságát jelzi

ez: valódi interakció lesz a szónoki megnyilatkozásból. Vitathatatlan, hogy erre a csak igent feltételező, sőt sugalmazó válasza eleve számítva építi tovább beszédét Kossuth még akkor is, ha ez a toborzó előzetesen leírt szónoklat volt, hiszen a szövegelőzmény miatt mindenképp erre a válasza lehetett számítani, de még ha rögtönzött volt is a beszéd, kényszerítő erejénél fogva akkor is „igent” kiváltó ez a kérdés. Ezért a szöveg folytatásába is beépíthető a hallgatók által javasolt cselekvés elfogadása:

Igenis, megírom, hogy miután Szegedet s népének ezreit a haza szerelmétől lelkesülve láttam, kőszírtté szilárdult keblemben a hit, hogy e haza, lépjen bár a pokollal szövetségre ellene az ármány, mentve lesz.

2.4.3. A nézőpont konstrukcionális szerepe, nyelvi lenyomata a kommunikációban

Mint minden kérdésalakzat-típusban, ebben is világosan kirajzolódik a nézőpont, és az, hogy hogyan működik pragmatikai jelentéseket szervező erőként.

Egyik tipikus megjelenési formájában a beszélő kiindulópontja az 1. személy, viszont sajátos módon nem egyes számban. A T/1.-be értelemszerűen mind a beszélő, mind a megszólítottak beletartoznak, azaz a következő szövegben a Tekintetes Rendek. És ezáltal a kommunikációban a beszélő nézőpontja kiterjesztődik az országgyűlés résztvevőire és azok cselekedeteire is. Az ezt jelző igealakok a mondat referenciális központjai, mutatják az igei személyragok:

S mit tegyünk? újra írjunk? okokat okokra halmozzunk? De mit használnak minden mi okaink azoknak, kik fűleiket és szíveiket előttünk már kétszer bezárták? kik a természet és hazafiúság szent szózatát már kétszer visszavetették? Ha a szent korona iránti tisztelet nem tartóztatna, azt javaslanám, hagyjunk fel a küzdéssel, s terjesszük egyenesen a felség elébe folyamodásunkat.

(Kölcsey Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

Az aktív tudatosságot is a *tegyünk, írjunk, halmozzunk* igei jelentéstartalmak hordozzák. Nyilvánvaló ebben a kérdésalakzatban: a megnyilatkozó a saját magát is érintő dologgal kapcsolatban tesz fel tanácsot kérő kérdést. De a szöveg folytatásában az interrogáció jelentése [’Semmit nem használnak...’] kétségtelenné teszi: feleslegesnek ítéli Kölcsey Ferenc a hivatali út megtartását. Ezt erősíti meg a javaslatát megfogalmazó kijelentése is, amely már nézőpontváltást jelent: az E/1. személyű közlő véleménye kerül előtérbe.

Kölcsey Ferenc az egyik peres ügyben a bírákhoz fordul, és védőként a perben maga is vállalni akarja az ítélethozatalban való részvételt. Ennek nyelvi lenyomata a T/1. személy. A kérdések T/1. személyében a semleges kiindulópont és a referenciális központ egybeesik. Mivel a kommunikációban a tanácskérés a cselekvésre vonatkozik, ezért az aktív tudatosságot jelölő elem is ugyanoda koncentrálódik, jelzik az igei jelentéstartalmak (*akarjuk, akarjuk*):

Bűnösnek akarjuk-e hát vallani? Ki akarjuk-e rá mondani a halált, a bíró ajkai közül oly rettenetes szavat?

(Védelem P. J. számára)

Kölcsey Ferenc következő szövegrészletében a referenciális központ megjelölését az igei személyragok (*fogunk*) mellett a főnévi igenév személyragozása (*hagynunk*), a birtokos személyjelezés (*lakföldünkért s háznépeinkért, unokáinknak, szemeinkre*) és a személyes névmás ragos formája (*reánk*) is megerősíti. Ezen a megfogalmazásmódon érződik, hogy a szónok közösséget vállal a hallgatóságával a cselekvésben:

Szabad-e elveszni hagynunk a kincset, mely elidegeníthetetlen birtokként szállott reánk? E kincset, melyért, valamint lakföldünkért s háznépeinkért mind a vérig, mind a végig harcolni nemcsak jus hív, de szent kötelesség kényszerít? Mit fogunk majd unokáinknak felelni, ha szemeinkre lobbantják: hallottátok a segédért kiáltónak szavát, s nem nyújtátok ki a kart, mely segíthetett vala?

(Kölcsey Ferenc: Játékszín)

Nyilvánvaló, hogy ha a beszélő többes szám első személyben kérdez, akkor ezzel inszinuálja, hogy a hallgatóság kérdez, és így a hallgatóság is bűnös, nemcsak a beszélő, tehát így csökkenti a maga bűnét, sőt áthárítja a hallgatóságra.

A következő szövegrészletben a nézőpont-áthelyezés többször is megvalósul:

Hogy érzed magad zsidó, ha én, a zsidó megkérdem tőled: Okos dolog-e pénzre váltani a meztelenül sorakoztatott lányok szégyenét, a kékülő foltokat a pusкатus nyomán? Bankjegyre cserélni a cyclon B-t? Forintra váltani a Dávid-csillagot a melleden és a bámszokodók röhögését, amikor a gettóba hajtottak? Ne engedjük-e át az ilyenfajta üzletet a finom arisztokratáknak, a dzsentriknek és a gyárosoknak? A hadifogságot szenvedett keretlegényeknek? Árulhatja-e a halottait tisztességes ember, magyar, zsidó, kun, székely vagy román? „S szólt a holló: Sohasem!”

(Popper Péter: Megfáradt keserűség)

A szövegrészlet első mondatában a fiktív dialógus két pólusát jelöli ki az E/1. (*én, megkérdem*) és E/2. személy (*magad, érzed, tőled*). Az E/1. személyű forma adja a nyelvtanilag kifejtett referenciális központot és egyben a tudatosság szubjektumát a személy- (*én*) és időkielölésével (*megkérdem*). A kettőspont utáni kérdések csak formájuk (*-e*) miatt kommunikációk, valójában tartalmuk következtében egyértelmű interrogációk, amelyekben a dolgok helyeződnek a középpontba. Így a belső nézőpont külsővé válásával az időtlenséget, a mindenkori érvényességet szuggerálják (*Okos dolog-e pénzre váltani a meztelenül sorakoztatott lányok szégyenét, a kékülő foltokat a pusкатus nyomán?* stb.). Aztán újabb nézőpontváltás következik be a *Ne engedjük-e át az ilyenfajta üzletet a finom arisztokratáknak, a dzsentriknek és a gyárosoknak? A hadifogságot szenvedett keretlegényeknek?* kommunikáció típusú kérdésalakzatokkal, mert ismét személyessé teszi a közlést az író, hiszen a fiktív dialógus két pólusa eggyé olvad a T/1. személyű igealakban, és így a kvázi-tanácskérő beleolvad a „tanácsadók” közé. Rejtetten ez a kérdés is interrogációba hajlik jelentésadása miatt, de még a téma „lebegtetése miatt” inkább kommunikációnak minősíthető, hogy azután egy újabb nézőpontváltás eredményeként, amely – megint a grammatikalizáció révén (*engedjük-e*) – a semleges kiindulópont előtérbe helyezésével eltávolítja az egyéntől a dolgokat, hogy az interrogációval általános emberi erkölcsi tételt,

igazságot sugalljon. A T/1. személyben benne van a megszólító, aki a megszólítottak közé tartozónak vallja magát (*én, a zsidó*), és így mintegy a beszélő nézőpontja átvivődik, kiterjesztődik a megszólítottra.

2.4.4. A kommunikáció alakzatának használata a különböző szövegtípusokban

A legkülönbözőbb korokban, nyelvekben, stílus- és szövegtípusokban, illetve szövegműfajokban, valamint egyéb kommunikációs színtereken használatos a kommunikáció.

Az ókorban a törvénykezés folyamatában, a perbeszédben keletkezett ez a kérdésalakzat, lehetőséget nyújtva bizonyos kommunikációs játékokra a jogászoknak, hogy megszólítsák a perben érdekelt – vagy csak távolról érintett – feleket, barátokat és ellenségeket, illetve magukat a bírakat:

Nos, vizsgáljátok meg [polgárok], egyéb területeken is milyen mérsékletes. Mit gondoltok, miért volt annyira gyors, honnan eredt az ő hihetetlenül furge mozgása?

(Cicero: Manilius törvényjavaslata érdekében. 14.)

Cicero ügyvédként nemcsak védencéhez szól a perbeszédében, hanem a saját testvéréhez is, akit noha a per tárgya nem érint, és nincs is jelen a tárgyaláson, de a szónok az elmúlt idők tanújaként a párhuzam állítása érdekében megemlíti beszédében:

Ó, én szegény, szerencsétlen ember! Neked, Milo, volt rá hatalmad, hogy visszahozass velük [a bírakkal] a házámba, nekem pedig nincs rá hatalmam, hogy ugyanők téged itt megtartsanak? Mit mondok majd gyermekeimnek, akik benned második atyjukat tisztelik? Hát neked, távol levő Quintus fivérem, aki megosztottad velem azoknak az időknél a kenyerét, mit válaszolok majd?

(Milo védelmében 37. Ford. Boronkai Iván)

Politikai beszédben a nyilvánosság jelentős fórumain, az országgyűlésben a szónokok nemegyszer élnek a kommunikáció nyújtotta fogással, mert így keltik azt a látszatot, hogy nem diktatórikus módszerekkel irányítják a történéseket, hanem a közösség véleménye alapján hozzák meg döntéseiket.

A jezsuita retorikán nevelkedett II. Rákóczi Ferencnek egyik híres, a gyömrői táborban 1705-ben mondott, harcra buzdító szónoklata a fő mondandót szenvedélyes, faggató kérdések halmozásával fejezi ki:

Mit akartok? vérkíméléssel, harckerüléssel, erősségek elhagyásával, egy szóval szaladással kívánjuk-e édes hazánkat megnyerni, magunknak nyugodalmat, maradékunknak megmaradást szerezni? vagyis [...] feleségeiteket, gyermekeinket magunkat jobbagyságra vetnünk, és annyi feláldozott magyar vért semmivé tenniünk?

Kisközeleti beszédben miközben a szónok meggyőzni akarja a hallgatóit és elfogadtatni a maga álláspontját, a kommunikáció alakzatával igyekszik bevonni őket a közlési folyamatba. Így jár el Németh László is egy füredi iskolaavató beszédében, amikor egy nagyon általános kérdés után T/1. személyű alakkal az együttes cselekvés tartalmáról tanácskozik a hallgatókkal:

Én magam is ismerek remek képzettségű, nagy képességű fiatalembereket, akik azt, amire az emeleteken lenne szükség, a pincében rothasztják magukban. Hogy mi a te-

endő? Fékezzük le a tanulás tempóját, hogy annyi műveltségtől még elégedetlenebb ember ne keletkezzék? Épp fordítva. Nemcsak az iskolát, de egész társadalmunkat a magasabb igények iskolájává kell tenni.

Vallásos tartalmú szövegben, ígehirdetéskor nagyon természetes gesztusa a papnak, hogy kérdésére a választ látszólag a gyülekezettől várja, ezáltal azt jelezve, hogy nem külső, hanem belső kényszernek engedve választják a hívők a helyes utat:

Fölfaljuk, elpusztítjuk egymást. Az egész emberiséget szegényítjük meg, ha tönkretesszük ezt a földet, amelyet Isten paradicsomnak teremtett.

Mit tegyünk? Nyilvánvalóan mi nem tudjuk megszüntetni ezt a világméretű problémát.

(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

A szépirodalomban fiktív a beszédhelyzet. Ezért a következő lírai költeményben a többes szám második személyű megszólított ellenére is csak kvázi-beszédpartnerről lehet szó:

*Góg és Magóg fia vagyok én,
Hiába döngetek kaput, falat
S mégis megkérdeztem tőletek:
Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?*

*Verecke híres útján jöttem én,
Fülembe még ősmagyar dal rivall,
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknék új dalaival?*

(Ady Endre: Góg és Magóg fia...)

A drámai hősnek magától értetődően van beszédpartnere, így formálisan jogos a tanácskérés:

KONDOR. *Hát mit csináljak, hogy jól érezze magát mindenki? Az emberek rosszul gazdálkodnak az életükkel. Nincs akinek elszámoljanak vele, vagy mi a bajuk?*

(Bereményi Géza: Halmi)

A megnyilatkozásnak a kommunikáció alakzatát követő része viszont valójában fölöslegessé teszi a tanácskérést, de legalábbis megkérdőjelezi a dubitatív kérdéssel a segítségnyújtás szükségességét.

Az esszé műfaj is élhet a szimulált tanácskéréssel:

Mi legyen az az eszmei fonál, az a pensée à incarner, az a mondhatjuk bölcselmi mag, amelynek tudvalevőleg „öröknék” kell lennie; értve örökön azt, hogy minden korszak nézőjének lelkiületében megcsírázhat? Nem lehetek nagyra az agyammal, de ilyet, hogy így fejezzem ki magam, elmém kisfiókjaiban is – sajnos – lelhettem.

(Illyés Gyula: Hogy születik színdarab)

2.5. A kommunikáció alakzatának a szerepe és hatása

Ez a kérdésalakzat is, mint a többi egyelemű kérdésalakzat: információt sugall. Ezenkívül a kijelentések miatt alapvetően az egyhangú monológ élénkítése hívja életre, mint Eötvös Józsefnek a Vörösmartyról tartott emlékbeszédében is:

Elsoroljam-e egyes munkáit? Szóljak-e Zalánról [...]

Szóljak-e Egerről s páratlan varázsáról; szóljak-e Cserhalomról, melynél nagyszemből eposzi mű kevesebb sorban talán még nem íratott [...]

Vagy lyrai dolgozatait említsem-e egyenként?

Feltétlenül pszichikai indítékai vannak a befogadó ilyen típusú kérdésekkel való megszólításának. Ezek kommunikatív szerepe kétségtelen: bizonyos szándékok, cselekvések kifejtésénél is fontosabb a kérdésekkel történő sugallt irányítás.

2.6. A kommunikációban bennfoglalt alakzattal teremtett komplex alakzat

Kényszerből fakadó alakzattársulások nincsenek a kommunikációban. Viszont bizonyos bennfoglalt alakzatok gyakorisága feltűnő, így például az exklamációé és az aposztrophéé, mert az utóbbi alakzat, ha nem is szükségszerűen kifejtetten, de rejtetten együtt jár a kommunikációval.

Cornificiusnak (Kr. e. 86–82: 4, 8, 12) a fennkölt stílusú beszédre hozott példájában a bírák a megszólítottak:

*Hát van köztetek, **bírák**, olyan, aki eléggé megfelelő büntetést tudna kigondolni annak, aki az ellenségnek akarta elárulni hazáját?* ²⁹⁸

Már ritkábban előforduló bennfoglalt alakzat az antitheton:

*De hát ilyen a jelleme, és ilyen is marad! Ti ellenben, bírák, hogyan gondolkodtok majd a jövőben? **Milo emlékét megőrzitek, őt magát elűzitek?** A földkerekség bármely pontja méltóbb lesz férfi erénye befogadására, mint amely szülte őt?*

(Cicero: Milo védelmében. 37. Ford. Boronkai Iván)

A kommunikáció rejtett jelentését megsokszorozza a szöveg ironikus felhangja:

Éppen Pisónak ez a gyűrűje juttatja eszembe, amiről egészen megfeledkeztem. Mit gondoltok, hány tisztességes embernek az ujjáról húzta le az aranygyűrűt ez a jeles férfiú?

(Cicero: In Verrem)

2.7. Más kérdésalakzatok társulása a kommunikáció alakzatával

A következő versrészletben az egymást követő kérdések – kérdéssort alkotva a kommunikációkból – ugyanakkor a gondolatnak a variánsai önálló mondat szerkezetekben:

Dicsvágy emészt? Áhítja lelked

A koszorút, hírnevet?...

Tisztább gyönyör szeretve lenni:

²⁹⁸ Cornificius: *Nam quis est vestrum, iudices, qui satis idoneam possit in eum poenam excogitare, qui prodere hostibus patriam cogitarit?*

Légy rajta, hogy szeressenek.

(Reviczky Gyula: Dicsvágyóknak)

Különböző kérdésalakzatoknak a kommunikációval való társulásából komplex alakzatok teremődnek. Gyakori jelenség a szövegekben, hogy nem egyetlen kérdésalakzat szerepel bennük, hanem több követi egymást, kérdésalakzat-társulásokat hozva létre, mint a következőben is:

Mit mondunk azért ezekre? Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk? Aki az ő tulajdon Fiának nem kedvezett, hanem őt mindnyájunkért odaadta, mi módon ne ajándékozna vele együtt mindent minékünk?

(János levele a rómaiakhoz. 8, 31–32)

Az első kérdés tartalmából következően kommunikációnak tetszik. A szöveg-folytatás viszont két olyan viszontkérdés, amely interrogáció, hiszen kérdő formába bújtatott állítás: 'Mivel Isten velünk van, senki nem lehet ellenünk.' 'Mivel Isten a tulajdon Fiának nem kedvezett, hanem őt mindnyájunkért odaadta, mindenképpen vele együtt mindent nekünk ajándékoz.'

Kölcsey Ferencnek A magyar nyelv ügyében mondott országgyűlési beszédéből idézett első kérdés kommunikáció. Ezzel, úgy tűnik, hogy a szónok a Tekintetes Rendekhez fordul tanácsért, a második kérdés dubitatív, a következők pedig interrogációnak tekinthető:

Ugyan, Tek. Rendek, mit véljek egy ilyen, a nyilvános tapasztalással, az egész nemzet köztudományával ellenkező állításról? Nevezhetjük-e nyelvünket diplomatikai nyelvnek? nem mindig elsőbbsége volt-e a latin nyelvnek? s nem lesz-e mindaddig, míg azt egyedül a tudósok szobáiba szorítani nem fogjuk? s minden egyéb tekintetben nem vesztett-e nyelvünk?

Hogy mennyire megjátszott a tanácskozás, éppen a kérdések sorrendje mutatja: az interrogációk határozott jelentést sugallnak: 'Mindig elsőbbsége volt a latin nyelvnek' stb.

2.8. Kérdésalakzatok átértékelődése átmeneti tartománnyá

A következő szövegrészletben ugyanaz a kérdés az első előforduláskor még interogáció, amellyel a beszélő magát nyugtatja, a másodikban már segítségül hívásként kommunikáció a kérdést megelőző felszólítás következtében:

ZOMBORI. Most már iszom. Mi mást csinálhatnék? Mondják meg, mi mást csinálhatnék?

(Szakonyi Károly: Honkongi páróka)

2.9. A kommunikáció alakzatával rokonítható és szembeállítható alakzatok

A kérdésalakzatokon belül szerkezeti szempontból a kommunikáció az egyelemű dubitációval tart rokonságot. De míg a dubitációban a megjátszott vagy valós bizonytalanság, tudatlanság, döntésképtelenség az alakzat lényeges eleme, addig a kommunikációban a tanácskérés tartozik a jelentéstartalmába.

Nem könnyű a kommunikáció és a dubitáció szétválasztása, mert mindegyik tartalmaz két mozzanatot: a bizonytalanságét és a tanácskozásét. Hiszen nyilván-

valóan valós vagy fiktív tájékoztatlanság, határozatlanság szüli a dubitációt, de rejtetten a probléma miatt máshoz fordulás is benne foglaltatik, ugyanakkor a kommunikáció igazi vagy szimulált tanácskérő mozzanata mögött is ott húzódik a megnyilatkozó valós vagy megjátszott bizonytalansága.

Kétségtelennek tűnik, hogy az eltérő nézőpont különíti el az interrogációt és a kommunikációt. A példák alapján levonható a kérdésalakzatok szembeállítására révén az a következtetés, hogy az univerzális igazságok és magától értetődő tények kimondására a rejtett referenciális központú interrogáció alkalmas, míg a dubitációban és a kommunikációban a megnyilatkozó személyes nézőpontja kerül fókuszba.

Pragmatikailag viszont azzal a kérdésalakzattal rokon a kommunikáció, amely a tanácskozást szimulálja a közönséghez fordulással, mint a szubjekció. A nem kérdésalakzatok közül szemantikai szempontból a permisszióhoz hasonló, mert ez az alakzat is ráhagyja a beszédpartnerre, hogy tegyen, amit akar, illetve a concesszióval is rokonítható, mert a kommunikáció is egyfajta vallomás a saját fel fogásról.

2.10. Összefoglalás

A kommunikáció kérdésalakzata (g. *ἀνακοίνωσις, κοινωμία*; l. *communicatio*; f. *communication*; a. *communicatio*; n. *um Rat bitten*) színlelt bizonytalanság miatti megjátszott tanácskérést fejez ki. Tehát a többi kérdésalakzathoz hasonlóan csak formálisan felvilágosítást kérő, valójában sugalló szerepű. De éppen az áll megszólítás révén alkalmas a befogadó bevonására az együttgondolkodásba. Ennek során a megnyilatkozó úgy tesz, mintha kíváncsi lenne hallgatósága, olvasója véleményére, megfogadná annak tanácsát, sőt ellenfelét vagy akár az ellenpártét is. Közben viszont információt sugall. A megjátszott tanácskérés nem tünteti fel a megszólaltatottat a mindentudó szerepében, és ez a pszichikai gesztus jobban el tudja fogadtatni a megnyilatkozó álláspontját, miközben meg is szakítja a monológ ki-jelentő mondatainak unalmát, felrázza a befogadót, még ha csak formálisan is, de szellemi munkára készíti: a megnyilatkozó gondolatsorának végigkövetését igényli. A kérdező bármelyik igeidőre vonatkozó cselekvéssel kapcsolatban tanácskozhat ebben a kérdésalakzatban a bírakkal, az ellenfelekkel, a közönséggel, sőt esetleg az olvasóval is, de ezek csak szimulált beszédhelyzetek. Ezért nem véletlen, hogy különösen a szónokok élnek a kommunikáció nyújtotta fogással. Gyakori az a nézőpont-kijelölés a kommunikációban, amely a hallgatósággal való cselekvési felelősségvállalást a T/1. személyű igealak használatával érzékelteti. A kommunikációhoz kapcsolódhat megszólítás, de például elbeszélésben anélkül is használatos. Gyakori, hogy szövegek kezdetét indító kérdésként szerepel. Az ókorban a perbeszéd kedvelt eszköze volt, napjainkban inkább a politikusok élnek vele a közönség jóindulatának megnyerése, illetve a gondolkodási folyamatba való bevonása érdekében.

Leginkább a dubitációval rokonítható. Mindkettő gyökere: a bizonytalanság megjátszása. Csak míg a dubitációban maga a döntésképtelenség az alakzat lényeges eleme, addig a kommunikációban a tanácskérés. Az előbbi középpontjában

ban a megnyilatkozó személye áll, az utóbbiban a megszólítottat helyezi fókuszba a kérdező, azt szimulálva, hogy tőle kér tanácsot. Mindezt azért teszi, hogy megjátszott tanácskérésével elfogadtassa beszédpartnerével az általa képviselt álláspont helyességét. Vagyis az eltérő nézőpont különíti el a két kérdésalakzatot.

B. KÉTELEMŰ KÉRDÉSALAKZATOK

1. A KÉRDŐ SZUBJEKCIÓ – ELLENVETÉSRE ÉPÜLŐ KÉRDÉS- FELELET

A klasszikus retorika is számon tartotta a vizsgált alakzatot: a görög retorikákban *ὑποβολή*, *ὑποφορά*, *ἀνθυποφορά* a neve, latinul *subiectio*, *sustentatio*, *schema per suggestionem*, az angolban *figure of response*-nak mondják, franciában *subjection*, *prolèpse*, illetve *hypobole*, németben *Frage und Antwort*, illetve *subiectio* elnevezések használatosak.

A *subiectio* szó jelentése a latin *sub* + *iacio* [közvetlen vagy mindjárt utána + vetek] szavakból eredeztetve: 'utána vetés'. Ennek az alakzatnak a görög neve: *ὑποβολή*, etimológiája: *ὑπο* + *βάλλω* [alá/alatt + dobok]. Az *ἀνθυποφορά* 'ellenvetés' jelentésű. A *subiectio* latin és a *ὑποβολή* görög elnevezés a nyelvi jelenség szerkezetére utal: a kérdéshez válasz hozzávetése. A görög *ἀνθυποφορά* név viszont elemei tartalmi viszonyát ragadja meg.

Magyarban a régebbi szakirodalom *utánvetésként* említette, újabban a *szubjekció* név használatos.

1. AZ ALAKZAT RÖVID TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

A retorikai hagyomány szerint ezt az alakzatot Telész (Kr. e. 3. sz.) használta először (Lausberg 1960: 381).

1.1. Az alakzat elnevezése és helye a retorikai-stilisztikai rendszerekben

A *subiectiót* Cornificius a szóalakzatok közé (*verborum exornationes*) veszi fel (Kr. e. 86–82: 4, 23, 33). Ez valószínűleg abból adódik, hogy bár a szerző meghatározásában formálisan szétválasztja az akkor ismert alakzattípusokat, ám a gyakorlatban nem valósul meg a szó- és a gondolatalakzat helyes elkülönítése. Ezzel a besorolással már Quintilianus sem értett egyet, megjegyezve: a *subiectio* nem szóalakzat, hanem *sententiarum exornatio*, azaz gondolatalakzat (94–95: 9, 3, 98).

A szó- és gondolatalakzatokba egyaránt besorolja a *subiectiót* Cicero, és kétszer is említi a kérdés-feleletnek megfelelő alakzatot (Kr. e. 56: 3, 53, 203; 3, 54, 207). Az első típust a gondolatalakzatok (*conformationes sententiarum*) közé sorolja, a másodikat a szóalakzatokhoz (*conformationes verborum*). Mivel a szerző nem nevezi néven ezeket az alakzatokat, csak körülírja sajátosságaikkal, és példát nem mond rájuk, így inkább csak valószínűsíteni lehet, hogy nem azonosságról van szó, csak olyan hasonló jellegű alakzatokról, amelyek kérdés-felelet struktúrájúak.

A Világirodalmi lexikon szócikkírója, Szilágyi határsávszerűnek tünteti fel a *szubjekciót*, mert szerinte „gondolat–mondatalakzat” (1992: 803).

Gondolatalakzatnak minősíti a szubjekciót több szerző is. Így jár el Quintilianus, aki a *subiectióról* a költött kérdés (*ficta interrogatio*) után szól, azt állapítva

meg: „Ezt az alakzatot egyesek suggestiónak nevezik”²⁹⁹ (94–95: 9, 2, 15). [Itt a suggestio ’utánvetés’ jelentésű, tehát nem a későbbi latinságban szokásos ’sugalmazás, emlékeztetés’ jelentésű.] Említi az *ἀνθυποφορά* elnevezést is azzal a megjegyzéssel, hogy Rutiliusnál vagy Gorgiasznál így szerepel.

Más szerzők a gondolatalakzatok egyik altípusaként számolnak a szubjekcióval. Mint például Fouquelin, aki az előadásmódban (élocution) tárgyalt alakzatok egyik fajtájának, a gondolatalakzatoknak (figures de sentence) a kérdés vagy felelet (demande ou réponse) típusán belül a kérdés válasszal (demande avec réponse) altípusában veszi fel a *prolepse* fogalmát, megállapítva róla, hogy amikor a kérdés és felelet együtt alkot alakzatot, *occupation*-nak, illetve *subjection*-nak nevezik (1990 [1555]: 379). Az előbbi név a kérdésre, az utóbbi a feleletre vonatkozik, de valójában mindkettő ugyanazt az alakzatot takarja. Hasonlóan jár el Lamy is, hiszen *prolepse* és *upobole* néven említi, azaz külön néven nevezi meg az alakzatnak mind a kérdő, mind a felelő elemét (1998 [1675]: 213).

Az Ueding–Steinbrink szerzőpáros is a többi kérdésalakzattal együtt a *subiectiōt* a szórend vagy a mondat típus megváltoztatása révén létrejött gondolatalakzatok (Durch Veränderung der Satzordnung oder Satzart gebildete Gedankenfiguren) fajtájába sorolja altípusként (1986: 286).

Robrieux a legfőbb beszédalakzatok (Les principales figures de discours) fejezetben a *subjection*-t a gondolatalakzatok között (Les figures de pensée) tartja számon, ezeken belül három csoportot választva szét: az irónia, az erősítés és a közlés vagy a vitatkozás alakzatait. Az utóbbi beszédalakzat-csoporton belül szerepük alapján különbözteti meg az élénkséget, a megengedést, az elhallgatást vagy a habozást, a kitérést, illetve a manipulálást szolgálókat. A szubjekciót a retorikus az interrogációval együtt a manipulálás eszközei közé sorolja (1993: 79).

Gáspári az idő (az okság), a közlésmód és a szerkezet direkt formáinak tekinthető gondolatalakzatok típusai között tartja számon a *szubjekciót* (2003: 78).

Vannak olyan szerzők, akik több néven is megnevezik a vizsgált alakzatot: Peacham (2004 [1593]) *hypophora* (*subiectio*), Vossius *ὑποβολή* vagy *subjectio* (1729 [1606]: 114), Perelmann–Olbrechts-Tyteca (1988: 653) *subjection* (*sustentatio*) megnevezéssel. Révai (1973 [1805]: 85) könyvének az eleve ségről írott fejezetében a „képző erőre szolgáló” figurák között tárgyalja az *utánvetést* (*subiectio*). Göttert a gondolatalakzatok (Sinnfiguren) között a retorikai kérdések (Rhetorische Fragen) összefoglaló név alatt példa nélkül éppen csak megemlíti a vizsgált alakzatot *Frage und Antwort* (*subjectio*) terminussal (1994: 60). Schöpsdau a rhetorische Frage rokon jelenségeit tárgyalva kitér a kérdés-felelet szekvencián belül a *subiectióra* (*hypophorá*, *antypophorá*, *schema per suggestionem*) is (1996: 446–447). Burton (2003) *ἀνθυποφορά*, illetve *subjectio* (*subiectio*) néven veszi fel, és ezeken kívül még több elnevezést is felsorol a vizsgált alakzatra: *hypophora*, *rogatio*, *contradictio*, *figure of response*.

²⁹⁹ Quintilianus: Quod schema quidam per suggestionem vocant.

Akad olyan retorikus is, aki nem szinonim fogalomként használja a vizsgált alakzat elnevezéseit. Így jár el Crusius, amikor felfogása alapján a „subiectio magába foglalja az *ἀνθυποφοράν*”³⁰⁰ (1564: 294), azaz eszerint az említett két elnevezés alárendelt viszonyú.

Nem minden retorika csoportosítja a nyelvi szintek szerint az alakzatokat. Például Fontanier (1977 [1821]: 79) sem, aki a *subjection*-t a beszéd olyan alakzatai között tartja számon, amelyek nem képek (Des figures de discours autres que les tropes). Ezen a fejezetben belül pedig a stílusalakzatok (Des figures de style) mondatfordulatokból származó fajtái közé veszi fel (Figures de style par tour de phrase). Plett az *Einführung in die rhetorische Textanalyse* (1991 [1971]: 64) című kötetében a felhívó alakzatok (Appellfiguren) között említi a *subiectiót*, az *(ant)hypophorát*, a *Systematische Rhetorik* (2000) című kötetében viszont „kvázi-dialógusként” értelmezi a *subiectiót*.

Lausberg a *subiectiót* a gondolatalkzatok kérdésalakzat (Figuren der Frage) csoportjában tárgyalja az interrogációval, dubitációval és kommunikációval együtt (1960: 771–775.§). Közli még az *aitologia*, *exetaszmosz* elnevezéseket is a *subiectio* görög terminusai között. Szabó és Szörényi az alakzatok csoportján belül a pragmatikus alakzatok kérdésalakzatai között taglalják a mondatalkzatnak tartott *subiectiót* (1988: 174, 177).

Reboul a retorikai kérdésem kívül csak a *subjection*-t említi fogalomtárában (de példa nélkül) úgy, mint a szónoki kérdés fajtáját (sorte de question oratoire) (1991: 237).

A magyar retorikusok-stilisztikusok többnyire magyar szóval is megnevezik a vizsgált alakzatot: Szvorényi *megfejtésnek* (1851), Laky *utánvetőnek* (1854: 99; 1864: 57), Névy *utánvetésnek* is mondja (1887: 86). Négyesynél *subiectio* szerepel (1895: 205), Szerdahelyi a magyar kiejtésnek megfelelő formában közli: *szubjekció* (1995: 288).

Egyes szerzők *hypobole* címszó alatt tárgyalják a vizsgált alakzatot, és a makrostrukturális alakzatok közé számítják, mint például Mazaleyrat–Molinié a stilisztikai (1989: 171), illetve Molinié a retorikai szótárban (1992: 166).

Akad olyan kutató is, aki átmeneti kategóriában helyezi el a *szubjekciót*, mint Fónagy is, aki a Világirodalmi lexikonban a költői kérdés címszó alatt az általa „egyszerű”-nek, „prózai”-nak, „szabályos”-nak nevezett és a költői kérdés közötti átmenetként veszi fel a szertartásos kérdés-feleletet, a párbeszédimitációt (*subiectio*) és a hallucinált partnerrel folytatott párbeszédet (1979: 426–427).

Dixon *rogatio* néven említi az olyan kérdést, amelyre „a beszélő azonnal megadja a saját válaszát”³⁰¹ (1990 [1971]: 36). Példának Falstaff szövegét idézi erre a kérdéstípusra:

*Színlelni? Én hazudok, én nem színlelek.*³⁰²

³⁰⁰ Crusius: Subiectio ἀνθυποφοραί continet.

³⁰¹ Dixon: [...] a question to which we immediately supply our own answer.

³⁰² Shakespeare: *Counterfeit? I lie, I am no counterfeit.*

Puttenham a díszítésről (*The Third Booke of Ornament*) írott fejezetében az alakzatok (*Figures*) között tárgyalja *antipophora* (*figure of responce*) néven a vizsgált alakzatot, és rögtön tisztázza is, így a görögök nevezik, „én responce-nak (’válasz’) nevezem”³⁰³ (1589: 170).

Nem megszokott névvel illeti néhány szerző a *subiecti*ót. A pseudo-longinosnak tekintett mű írója (az első század elején) az *ἐρώτησις* kérdés-feleletként értelmezi. Holott görögül így az interrogációnak megfelelő kérdést szokták nevezni.

1.2. A szubjekció sajátos lényege a szakirodalomban

A retorikusok a szubjekciónak három lényeges jellemzőjét emelik ki meghatározásukban: a szónok saját kérdésére felel, ez a válasz ellenvetés, illetve az így keletkező párbeszéd fiktív.

Sok retorikus csak a szónok saját kérdésére adott azonnali válaszát hangoztatja meghatározásában. Például Cornificius így jellemzi a vizsgálandó alakzatot: „Subiectio esetén azt tudakoljuk az ellenfelektől, vagy azt kérdezzük önmagunktól, hogy mit hozhat fel az ellenfél saját védelmére és mit ellenünk; azután hozzáfűzzük azt, amit mondani kell, vagy nem kell mondani, vagy ami javunkra válhat, illetve árthat ellenfelünknek”³⁰⁴ (Kr. e. 86–82: 4, 23, 33). A szubjekciónak ez a körülírása nem definíció, hanem a retorikák szokása szerint inkább csak tanács a szónok számára, hogy mit mondjon perbeszédeiben. Viszont az alakzat lényegét elméleti értelmezésénél is jobban illusztrálják a szerző példái. Az egyik így hangzik:

*Kérdem tehát, mitől lett ilyen pénzes? Apja hagyott rá tekintélyes vagyont? De hisz apja javait eladták. Örökölt valakitől? Erről szó sem lehet, mert minden rokona kitagadta. Peres eljárás vagy bírói végzés révén jutott vagyonhoz? Nemcsak hogy ezt nem tette, hanem még nagy kötelezettséget is vállalt pere elvesztésekor. Tehát ha nem efféle módokon gazdagodott meg – ahogy magatok is látjátok –, akkor vagy arany terem otthon a házában, vagy onnan szerzi a pénz, ahonnan tilos.*³⁰⁵

Cicero szintén az első értelmezésnek megfelelően jellemzi az ilyen típusú alakzatot használót: „maga feleljen meg önmagának, mintha csak ő volna a kérdező”³⁰⁶ (Kr. e. 56: 3, 54, 207; Kr. e. 46: 40, 137).

³⁰³ Puttenham: I name him the *Responce*.

³⁰⁴ Cornificius: Subiectio est, cum interrogamus adversarios aut quaerimus ipsi, quid ab illis aut quid contra nos dici possit; dein subicimus id, quod oportet dici aut non oportet, aut nobis adiumento futurum sit aut offuturum sit idem contrario.

³⁰⁵ Cornificius 4, 23, 33: *Quaero igitur, unde iste tam pecuniosus factus sit. Amplum patrimonium relictum est? At patris bona venierunt. Hereditas aliqua venit? Non potest dici; sed etiam a necessariis omnibus exhereditatus est. Praemium aliquod ex lite aut iudicio cepit? Non modo id non fecit, sed etiam insuper ipse grandi sponsione victus est. Ergo, si his rationibus locupletatus non est, sicut omnes videtis, aut isti domi nascitur aurum, aut, unde non est licitum, pecunias cepit.*

³⁰⁶ Cicero: [...] ut rursus quasi ad interrogata sibi ipse respondeat.

Quintilianus is a megszólaló kérdésére adott azonnali válaszát emeli ki meghatározásában, amikor a szubjekcióról a költött kérdéssel (*ficta interrogatio*) összevetve azt állapítja meg: „Ettől eltérő az, amikor mást kérdezel, de a kérdésre nem vársz választ, hanem tüstént magad válaszolsz”³⁰⁷ (94–95: 9, 2, 15–16).

Crusius szerint is akkor beszélünk a vizsgált alakzatról: „Amikor magunk felülünk saját kérdésünkre”³⁰⁸ (1564: 300). Ő a szubjekciótól nem választja el az *interrogációt* (*ἐρώτημα*), valamint a *raciocinációt*, hanem a szubjekció alfajaiként tünteti fel őket. Cicerótól vett idézettel példázza ezt az alakzatot:

*Megölte az apját Sextus Roscius: Micsoda ember? Egy megrontott ifjonc, akit erre a hitvány emberek rávittek? Több mint negyven éves. Akkor nyilvánvalóan bérgyilkos? Vakmerő ember? És gyakran forgolódott a gyilkosságban? Node ezt még a vádlótól sem hallottátok, hogy mondta volna.*³⁰⁹

Puttenham szerint is a szubjekció „olyan, mintha feltennénk saját magunknak egy kérdést, és válaszolnánk is rá”³¹⁰ (2004 [1589]: 170). A következő példával mutatja be:

*Jöjj, mondd el nekem, kérlek,
Miben reménykedsz, hogy majd az felel téged?
A gazdagság? Jaj, egy napot sem vár,
De hol lakozik az ingatag szerencse?
A gyermekeidben? Mily nehéz lesz neked,
Hogy bennük egyszerre megleld
A jót, a gazdagságot és a kedvességet.
És a feleséged? Ó, csinos nő, de gyenge ahhoz,
Hogy benne bízhas.
És a szolgák? Miféle tolvajok?...*³¹¹

Laky is helyesen ragadja meg az egyik lényeges jegyet: „Ha a' fürkésző kérdést a' válasz nyomban követi, »Utánvető«” (*Subiectio*) leszen belőle” (1854: 99; 1864: 57). Névy (1887: 86) és Négyesy Lakyhoz hasonlóan (1895: 205) vélekednek a szubjekcióról. Laky Cicerótól idéz példát erre az alakzatra a Manilius törvényjavaslata érdekében mondott beszédéből:

³⁰⁷ Quintilianus: Cui diversum est, cum alium rogaveris, non expectare responsum et statim subicere.

³⁰⁸ Crusius: Cum ipsi respondemus nostrae interrogationi.

³⁰⁹ Cicero: *Patrem occidit Sex. Roscius: Qui homo? Adolescentulus corruptus, et ab hominibus nequam inductus? Anno natus magis quadraquinta. Vetus videlicet sicarius? Homo audax, et in caede saepe versatus? At hoc ab accusatore ne dici quidem audistis.*

³¹⁰ Puttenham: [...] is when we will seeme to aske a question to th'intent we will aunswere it our selues.

³¹¹ Puttenham: Wy worldling come tell me I thee pray, / Wherein hopest thou, that makes thee so to swell? / Riches? alack it taries not a day / But fortune the sickle lift to dwell: / In thy children? How hardly shalt thou finde, / Them allas once, good and thristie and kinde: / Thy wife? o' faire but fraile mett all to trust, / Servants? what thieves?...

Ugyanis nem szokatlan-e az, hogy hivatalatlan [1864: nem hivatalbeli] fiatal ember az álladalom veszélyes állapotában hadsereget állítson össze? összeállította; vezérelje azt? vezérelte; saját vezérletével az ügyet szerencsésen végrehajtsa? végrehajtotta. (Pintér E. ford.)

Ebben az idézetben kétségtelenül kérdés-feleletek sorakoznak. Sajátos kérdés-feleletekről van itt szó, ugyanis ezek állítás értékű interrogációk, amelyekhez leplezett ellentét (a *de hisz* elhagyásával) kapcsolódnak a válaszok.

Lausberg a dialogikusság fiktivitását hangsúlyozza, valamint a kérdésre érkező válasz cáfoló jellegét: „A subiectio a beszédbe beleszótt, fiktív (tehát monologikus) dialógus, amely kérdésből és válaszból (többnyire több kérdésből és válaszból) áll a gondolatmenet élénkítésére. A fiktív beszélgetőtárs általában az ellenfél, akit a válaszból *at* = ἄλλᾱ-val cáfolnak meg” (1960: 771. §)³¹². Példát rá latin szerzők műveiből idéz, például a *Rhetorica ad C. Herennium*-ból (4, 23, 33):

*Talán bíróság elé idézted ellenségedet, mert bűnösnek tartottad? Nem, hiszen ítélet nélkül ölted meg. A törvényektől féltél, amelyek ezt megtiltják? Még arra sem gondoltál, hogy egyáltalán léteznek-e. Meghatódtál, amikor ő régi barátságokra emlékeztetett? Egyáltalán nem, sőt annál nagyobb kéjjel ölted meg. Hát amikor gyermekei lábad elé borultak, erőt vett rajtad az irgalmasság érzése? Nem, sőt könnyörtelenül még azt is megtiltottad, hogy eltemessék apjukat.*³¹³

Az *Elemente der literarischen Rhetorik* című könyvében viszont némileg másképp fogalmaz a kutató a szubjekcióról, hiszen a következőképpen értelmezi: „a felelet a kérdés-felelet játékban” (1976: 167). Ennek a könyvének egy másik helyén írottak sincsenek összhangban a *Handbuch der literarischen Rhetorik*-ban olvasható megállapításaival, hiszen ez olvasható a 433. §-ban: „A párbeszédes subiectio egyik fajtája a percontatio (*exquisitio*, ἐξετασμός), amely a beszélő és az ellenfél vagy a közönség dialógusának fikciója, amelynek során a szónok kérdezve megismétli az ellenfél egyik fiktív kérdését vagy fiktív állítását, és arra maga is ellentétes választ ad. A válasz hozzáfűzését subiectionak nevezzük”³¹⁴.

³¹² Lausberg: Die subiectio ist ein in die Rede hineingenommener fingierter (also monologischer) Dialog mit Frage und Antwort (meist mit mehreren Fragen und Antworten) zur Belebung der Gedankenfolge. Die fingierte Dialogpartner ist meist die Gegenpartei, die in der Antwort mit *at* = ἄλλᾱ wiederlegt wird.

³¹³ Cornificius: *credo, inimicum, quem nocentem putabas, in iudicium adduxisti? non, nam indemnatum necasti; leges, quae id facere prohibent veritus? at ne scriptas quidem iudicasti; cum ipse te veteris amicitiae commonefaceret, commotus es? at nihilominus, sed etiam studiosius occidisti; quid? cum tibi pueri ad pedes voltarentur, misericordia motus es? at eorum patrem crudelissime sepultura quoque prohibuisti.*

³¹⁴ Lausberg 1977: Eine Variante der dialogischen subiectio [...] ist die percontatio (*exquisitio*, ἐξετασμός), die in der Fingierung [...] eines Dialoges des Redners mit dem Parteigegner oder mit dem Publikum besteht, wobei der Redner eine fingierte Frage des Gegners oder eine fingierte Behauptung des Gegners fragend wiederholt und daraufhin selbst eine antithetische [...] Antwort anfügt. Die Anfügung der Antwort heißt subiectio (*suggestio, responsio*; υποφορα, ἀπόφασις, ἀπόκρισις).

Sajátos az, hogy nem a kérdés-felelet együttesét, hanem csupán a feleletet tekinti szubjekciónak a retorikus.

Plett szintén a dialógus fiktitivását hangsúlyozza: „fiktív, kérdésből és feleletből álló dialógus a szónok beszédében, tehát »dialogikus monológ«”³¹⁵ (1991 [1971]: 64). A szubjekcióra ő is „klasszikus hely”-nek számítja Falstaff katekizmusát a becsületről:

Mi a becsület? Egy szó. És mi ez a szó, ez a becsület? Levegő. Ez tiszta számvetés. És kié a becsület? Aki szerdán meghalt. És érzi a becsületet? Nem. Hát hallja? Nem. Akkor hát a becsület nem érzékelhető? A halottnak nem. Akkor talán az élőkkel együtt él? Nem. Miért? Mert a rágalom nem szenvedheti. Akkor hát én nem kérek belőle? A becsület csak festett halotti címer; és ezzel véget ér az én katekizmusom.

A Szabó–Szörényi-féle meghatározás a dialógus költöttsége mellett a megszólaló fiktív voltát hangsúlyozva kijelöli az alakzat pragmatikai kereteit is: „A *subiectio* a beszédben előforduló költött (tehát monologikus) dialógus, kérdésekkel és feleletekkel a gondolatmenet élénkítésére. A költött dialógus fiktív partnere lehet a hallgató, azaz a közönség, az ellenfél stb. is” (1988: 177). Nem szerencsés a „költött dialógus” fogalmával egyenértékűvé tenni a „monologikus dialógus”-t, hiszen például az író által teremtett dialógus a regényben interperszonális párbeszéd is lehet. Az idézett Zrínyi-szövegben a szerző magához intéztet kérdést egy fiktív személlyel:

Itt talám valaki engemet megszólít s kérdi tőlem: mit akarsz ezekből a sok beszédek-ből kihozni? mit tanácslasz? könnyű akarkinek is deklamálni, predikálni, de orvosság kell a betegnek, flastrom a sebnak. Én arra rövideden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik, és jó vitézi resolutio!
(A török áfium ellen való orvosság).

Mivel ebben a szövegrészletben a kérdés és felelet nem tartalmaz ellenvetést, nem minősíteném szubjekciónak, hanem racionációnak.

Szabó–Szörényi szerint: „Ugyanezen szerkezetet mutatja Kölcsey Ferenc verse, a *Zrínyi második éneke* is, mely a sors és a költő párbeszédére épül” (1988: 177). Kétségtelen, hogy az idézett költemény párbeszéd, de nem kérdés-felelet formájú.

Gáspári is a dialogikusságot hangoztatja a szubjekció kapcsán, hiszen „párbeszédbe kivetített monológ”-nak tartja, és Kölcsey Ferenc Zrínyi dalából vett sorokkal illusztrál, megjegyezve azt is: „Az alakzat verstípusát Kölcsey Ferenc honosítja meg” (2003: 78):

*És hol a nép, mely pályát izzadni,
S izzadás közt hősi bért aratni
Ősz atyáknak nyomdokin tanúlt;
S szenvedett bár, s bajról bajra hága,*

³¹⁵ Plett: [...] fiktiver, aus Frage und Antwort bestehender Dialog in der Rede des Sprechers, also ein »dialogischer Monolog« (Lausberg).

*Hervadatlan volt szép ifjúsága,
A jelenben múlt s jövő virult?
Vándor állj meg! korcs volt anyja vére
Más faj állott a kihúnyt helyére,
Gyöngé fővel, romlott, szívtelen;
A dicső nép, mely tanult izzadni,
S izzadás közt hősi bért aratni,
Névben él csak, többé nincs jelen.*

Szilágyi szintén azt emeli ki: „A szónoki beszédben alkalmazott áldialógus, amelyben a kérdéseket és a válaszokat is a szónok szájából halljuk” (1992: 803).

Robrieux subiection-meghatározása is a dialogikus formát teszi meg fő jellemzőnek: „egy gondolat bemutatása kérdés-felelet formában. [...] Ez a formula kiemel egy gondolatot, úgy mutatva be, mint egy kérdésre adott választ”³¹⁶ (1993: 78–79). A retorikus Fontanier-val egyetértésben úgy találja: „A subiectio gyakran egy feltételes mondatot helyettesít”³¹⁷ (1993 [1821]: 79), azzal egyenértékű, de sokkal élénkebb kifejezőmód, illusztrációként idézett példája is meg egyezik a XIX. századi szerzőével, vagyis Boileau Art poétique-jának a megfelelő sorait idézi.

Olyan meghatározás is található a szakirodalomban, amely az ellentét meglétét hangsúlyozza. Ezt vallja Calboli, amint ezt Adamik Cornificius művéhez fűzött egyik jegyzete tanúsítja: „Különbséget kell tenni a *subiectio* és a *rationatio* között. *Subiectio* az, amikor az egyes kérdésekre adott válasz ellentétes értelmű, s többnyire *at* vagy *sed* vezet be. A *rationatio* viszont a kérdésre adott választ jelenti; vö. Calboli: Rhet. Her. 323–324” (1987: 313).

Ueding és Steinbrink is hasonlókat állapít meg: „A subiectio a felek közötti, képzelt kérdés-felelet játék, amelynek során a szónok állítólagos, saját maga által feltett kérdéseket és ellenvetések magva válaszol meg”³¹⁸ (1986: 286). A szerzőpáros a kérdés-felelet működéséről is érdekes megfigyelést tesz: „Ha egy kijelentéssorozatnak pusztán csak a kérdés-felelet játékká való átformálása is szuggesztív hatású lehet, akkor ez a hatás igazán csak a részrehajlóan megválasztott és kiegészített feleletmód révén válik érzékelhetővé”³¹⁹ (1986: 287).

A Perelmann–Olbrechts-Tyteca szerzőpáros a subiection alakzatát úgy értékeli mint az irányított vitában szerepet játszó eszközt, amellyel kedvező irányba te-

³¹⁶ Robrieux: [...] la présentation d’une idée sous la forme question-réponse. Cette formule [...] met en valeur une idée en la présentant comme la réponse à une question.

³¹⁷ Robrieux: Souvent la subiection est une manière de remplacer une proposition hypothétique.

³¹⁸ Ueding–Steinbrink: Die *subiectio* ist ein parteiisches, fingiertes Frage- und Antwort-Spiel, in dem der Redner vorgebliche, selbst gestellte Fragen und Einwände auch selber beantwortet.

³¹⁹ Ueding–Steinbrink: Trägt allein die Umformung einer Aussagefolge in ein Frage- und Antwort-Spiel bereits suggestive Züge, so wird die Suggetion in der parteiisch gewählten und amplifizierten Beantwortungsweise erst recht deutlich.

relhetjük a gondolatokat azzal, hogy a válasz sajátos tartalmú: „Kérdezünk, és válaszolunk is magunknak azonnal, de ez a válasz csak feltevés, amelyet leggyakrabban maga a beszélő el is vet”³²⁰ (1988: 653).

Burton internetes retorikájában (2003) is fellelhető az anthypophora (azaz a szubjekció) két jellemzőjének említése: „Az érvelés alakzata, amely egy kérdésből és a rá adott azonnali válaszból áll (ellenérvek felvetése és elutasítása). Fennhangon való érvelés. Az anthypophora néha a hallgatósághoz vagy az ellenfélhez intézett kérdés alakját veszi fel, és tartalmazza azt, ami a dologról elmondható, mindez magában foglalhatja az anacoenosis és az apostrophét”³²¹. Ugyanakkor a retorikus a szubjekció alakzatát külön is felveszi, és a következőképpen határozza meg: „Saját kérdésünkre adott javaslat arra nézve, hogy az érvelés hogyan folytatódjék. Latin terminussal anthypophora, illetve dianoea”³²². [Az utóbbiak görög terminusok!] Ez a rövid magyarázat viszont önmagában még nem jelzi a két alakzat feltétlen azonosságát. A retorikus régebbi példája így hangzott:

*Minden ember egyszerűen sovinszta? Természetesen nem. Néhányan nőgyűlölők és sovinszták. Akkor minden nőgyűlölő sovinszta is? Ez nagyban függ attól, hogy kire utalunk...*³²³

Vagyis kérdés-felelet formájú volt, a legújabb viszont nem tartalmaz kérdést:

*„Csak háromszázan vagyunk” – mondod. Háromszázan, igen, de férfiak, de fegyverben, de spártaiak, de Thermopylaenál. Sosem láttam háromszáz embert ilyen soknak.*³²⁴

Akad olyan retorikus is, aki magyarázónak, illetve következtetőnek tartja a szubjekció két elemének kapcsolatát. Például Fontanier, aki a következő meghatározást adja: „A subjection alárendel és függésbe hoz valamilyen módon egy, leggyakrabban kérdő mondatnak egy másik, leggyakrabban kijelentő mondatot, amely válaszként, magyarázatként vagy következtetésként szolgál”³²⁵ (1977 [1821]: 374). Ezzel a megállapításával a szerző fontos tényre irányítja rá a fi-

³²⁰ Perelmann–Olbrechts-Tyteca: On interroge, l’on répond soi-même aussitôt, mais cette réponse n’est qu’une hypothèse qui, le plus souvent, sera rejetée par son auteur.

³²¹ Burton: A figure of reasoning in which one asks and then immediately answers one’s own questions (or raises and then settles imaginary objections.) Reasoning aloud. Anthypophora sometimes takes the form of asking the audience or one’s adversary what can be said on a matter, and thus can involve both anacoenosis and apostrophe.

³²² Burton: Providing a suggestion in answer to one’s own question regarding how an argument should proceed. A Latin term for anthypophora or dianoea.

³²³ Burton: *Are all men mere chauvinists? Certainly not. Some are misogynists and chauvinists. Yet are all misogynists chauvinists? It depends largely on whom you are referring to...*

³²⁴ Burton: *„But there are only three hundred of us”, you object. Three hundred, yes, but men, but armed, but, Spartans, but at Thermopylae: I have never seen three hundred so numerous.* (Seneca)

³²⁵ Fontanier: La subjection subordonne et soumet en quelque sorte, à une proposition, le plus souvent interrogative, une autre proposition, le plus souvent positive, qui lui sert de réponse, d’explication ou de conséquence.

gyelmet: a kérdés és a felelet tartalmi viszonyára. Boileau *Art poétique* című költeményéből idéz rá példát többek között:

*Szeressen mindig a közönség? Akarod?
Változatos legyen, ha írsz, a modorod. [...]
Féli a verseit a közönség ítéletétől?
Legyen önmagának szigorú kritikusa.*³²⁶
(Rónay György ford.)

Ezt követően a bolileau-i gondolatnak a szubjekcióval kifejezett és a feltételes mellékmondatú alárendelő összetett mondatra átalakított változatát (*Ha a közönség szeretetét meg akarod érdemelni, állandóan változatos stílusban írd!*) összevetve állapítja meg a szerző, hogy hatásosabb a szubjekciós forma, mert a lényegre irányítja a figyelmet.

Hasonló olvasható Mazaleyra–Molinié szótárában: „A hypobole speciálisan az a beszédsegmentum, amely bevezeti és megjeleníti a beszédpartnernek az állítólagos ellenvetés cáfolatát: ezt jelzik a *de, de a valóságban* típusú kifejezések”³²⁷ (1989: 171). Ezt az utóbbi formai jegyet olyan fontosnak ítélik a stilisztikusok, hogy külön is kiemelik szerepét: „Egyedül ennek a mondatrésznek vagy az ennek megfelelő mondatrésznek a beiktatása a beszéd egészébe teszi lehetővé ennek a toposznak a létezését megállapítani és felmérni hatókörét”³²⁸ (1989: 171). Molinié a Mazaleyra-val közösen írt stilisztikaszótárhoz képest retorikaszótárában a meghatározását kibővíti a következő megállapítással: „a cáfolat ismertetését fejt ki az állítólagos ellenvetésre vagy az ellentétes vagy eltérő véleménnyel szemben előnyben részesítendő tételét, amelyet épp az előbb ismertettek, vagy amelyet le akarnak leplezni”³²⁹ (1992: 166). Ennek nyelvi lenyomatát a következő mondatkezdő formulák jelzik: *kétségtelen, bizonyára, de, de a valóságban*. Ebben a bővebb meghatározásban sincs utalás arra, hogy ez az alakzat kérdés-felelet formájú lenne.

Schöpsdau definíciója eltér a retorikák szokásos megállapításaitól: „Az ún. subiectio [...] esetén egy általános kérdést, amelyet a szónok saját magához vagy az ellenfeléhez intéz, több (válaszként funkcionáló) speciális kérdés követ; az ezekben az egyes kérdésekben felhozott válaszokat, javaslatokat, megjegyzéseket

³²⁶ Boileau: *Art Poétique: Voulez-vous du public mériter les amours ? / Sans cesse en écrivant variez vos discours... / Craignez-vous pour vos vers la censure publique ? / Soyez-vous à vous-même en sévère critique.*

³²⁷ Mazaleyra–Molinié: L’hypobole est proprement le segment de discours qui introduit et représente la réfutation de la prétendue objection au locuteur : elle se signale par des expressions du type *mais, mais en réalité*.

³²⁸ Mazaleyra–Molinié: Seule l’insertion de ce segment de phrase, ou des segments de phrase correspondants, dans le discours d’ensemble, permet de relever l’existence de ce lieu et d’en mesurer la portée.

³²⁹ Molinié: [...] va se développer l’exposé de la réfutation à la prétendue objection ou de la thèse à préférer à l’opinion adverse ou diverse qui vient d’être exposée et que l’on veut dénoncer.

stb. a szónok saját álláspontjából, mint nem odaillőket, kivitelezhetetleneket stb. azonnal visszautasítja; pl. *Mert kit kérjek meg szószólómnak? Az apámat? De hát ő halott. A testvéreimet? Hisz nincsenek. A fiaimat? Hisz ők még meg sem születtek*³³⁰ (1996: 446–447). Ez a definíció túlzottan is leszűkíti a szubjekció fogalmát kérdéssorra.

A szokástól leginkább elütő Lamy eljárása, aki a szubjekcióhoz kapcsolható két alakzatnak a jellemzőit külön taglalja: „*Prolepse*-nek nevezik azt a figurát, amely úgy tesz, mint amikor az ember előre figyelmeztet arra, amit az ellenfelei ellene vehetnek; és az *upobole* a felelési mód ezekre a felvetésekre, amelyeket az ember előre látott”³³¹ (1998 [1675]: 213). Példát rá Pál apostol írásából idéz:

De megkérdezhetné valaki: hogyan támadnak fel a halottak? Milyen testben jelennek meg? Esztelen! Amit vetsz, nem kel életre, míg előbb el nem rothad, és amit elvetsz, azzal nem a leendő testet veted el, hanem csak a magot, talán búzáét vagy valami másét.

(A korinthusiakhoz. 1, 15, 35–37.)

Nem kizárólag kérdőnek tartják a szubjekció első elemét egyes retorikusok. Például Fouquelin a subjection szerepéről, jellegéről azt állapítja meg: „gondolat-alakzat, amellyel elébe mehetünk valamely kérdésnek vagy ellenvetésnek, és amelyre azonnal válaszolunk”³³² (1990: 379). Példát rá du Bellay röpiratából hoz, ez viszont nem kérdő formájú:

*Valamely makacs ember még azt mondaná erre: „A nyelved még nem érte el ezt a tökéletességet.” Erre én azt mondom, hogy a késés még nem bizonyítja azt, hogy soha nem is érheti el. Így azt mondom, hogy azt majd bizonyára meg is fogja tartani hosszan, mert hosszú fáradsággal talált rá.*³³³

Vossius szerint a ὑποβολή vagy a szubjekció az az alakzat, „mellyel sok dolgot, melyeket az ellenfél elmondhatna, röviden és rövid ideig adnak elő, és az egyes

³³⁰ Schöpsdau: Bei der sog. *subiectio* [...] folgen auf eine allgemeine Frage, die der Redner an sich selbst oder an den Gegner richtet, mehrere (als Antwort fungierende) spezielle Fragen; die in diesen Einzelfragen vorgebrachten Antworten, Vorschläge, Einwürfe usw. weist der Redner von seinem Standpunkt aus sofort als untrifftig, undurchführbar usw. zurück; z. B. «Denn wen soll ich als Fürsprecher aufrufen? Den Vater? Aber der ist tot. Die Brüder? Aber ich habe keine. Die Söhne? Aber die sind noch nicht geboren.»

³³¹ Lamy: On appelle *prolepse* cette figure que l'on fait lorsque l'on prévient ce que les adversaires pourraient objecter ; et *upobole* la manière de répondre à ces objections que l'on a prévenues.

³³² Fouquelin: [...] une figure de la sentence, par laquelle on vient au-devant de quelque demande et objection, et à laquelle on répond promptement.

³³³ Du Bellay: *Quelque opiniâtre répliquera encore : "Ta langue tarde trop à recevoir cette perfection." Et je dis que ce retardement ne prouve point qu'elle ne puisse la recevoir : Ainçois dis-je qu'elle se pourra tenir certaine de la longement garder, l'ayant acquise avec si longue peine.*

dolgokra szintén röviden felelnek³³⁴ (1729 [1606]: 114). Ezt Cicero Pro Plancio beszédéből vett részlet (4, 11) szemlélteti:

*Rosszul ítélte a nép. No de ítélte. Nem kellett volna neki. No de lehetősége volt rá. Nem viselem el. No de sok igen előkelő és bölcs polgár elviselte.*³³⁵

Láthatóan a szerző úgy értelmezi a szubjekciót, hogy abba minden olyan forma beletartozik, amelyben a beszélő a maga által felvetett gondolatra reagál, amely a példa alapján nem csak kérdő formájú lehet. Egyetlen dolog emelkedik ki a meghatározásban a többszöri ismétlés által: rövid legyen.

1.3. A szubjekciónak tulajdonított szerep és hatás

A pseudo-longinosinak tekintett mű írója (I. század elején) Démoszthenésznek a Philipposz elleni beszédéből (1965: 18, 1) vett idézettel jól szemlélteti a vizsgálandó alakzatot:

Philipposz halott? Dehogya, csak gyengélkedik. Ugyan mit számít az nektek? Hisz, ha bármi baja esik is, hamar tesztek helyébe egy másik Philipposzt.

A gondolatsor lezárásaként ennek az alakzathasználatnak a hatását és funkcióját elméletíróként értelmezi: „Egyszerűen elmondva a dolog sokkal üresebben hatna, így azonban a kérdés-felelet elragadtatottsága és hirtelen váltása, meg az, hogy önmagunkkal mint egy más személlyel kerültünk szembe, nemcsak fenségesebbé tette az alakzatban mondottakat, hanem hihetőbbé is. A szenvedélyes megnyilvánulások ugyanis jobbra akkor ragadnak magukkal, ha azt a benyomást keltik, hogy nem maga a beszélő hajszolja, hanem az alkalom hozza létre őket. Márpedig az ilyen kérdés-felelet azt utánozza, ami a szenvedélyességben helyénvaló. Mert akárcsak az, akit más oldalról kérdéssel lepnek meg, a mondottakra rögtön izgatottan és magának az igazságnak megfelelően válaszol, úgy a kérdés-felelet alakzat is megtéveszt, azt a hitet keltve a hallgatóban, hogy minden egyes átgondolt rész rögtönözve támad, és úgy is hangzik el” (Nagy 1965: 18, 1–2). Látható, hogy a szerző többféle szerepet kapcsol a vizsgált alakzathoz: fenségességet, hihetőséget, szenvedélyt.

Cornificius a tartalmi vonatkozásokat egybekapcsolja a funkció megadásával. Az alakzat szerepét méltató és hatása forrását feltáró megjegyzésből kiviláglik, a szubjekció egyben hiperbolikus eszköz is: „Nagy erő és méltóság van ebben az alakzatban, mert miután megkérdezzük, mit kellene tenni, azt is rögtön hozzátesszük, hogy ez nem történt meg. Ezért igen alkalmas arra, hogy valamely tett gyalázatosságát felnagyítsa³³⁶ (Kr. e. 86–82: 4, 24, 34). Sőt nem elhanyagolandó a retorikusnak az az utólagos magyarázata sem, amely a kérdéssorozat

³³⁴ Vossius: [...] ὑποβολή, sive subjectio, qua multa, quae pro adversario dici possunt, breviter et minutatim proponuntur; atque ad singula breviter item respondetur.

³³⁵ Cicero: *Male iudicavit populus: at iudicavit. Non debuit: at potuit. Non fero: at multi clarissimi ac sapientissimi cives tulerunt.*

³³⁶ Cornificius: Multum inest acrimoniae et gravitatis in hac exornatione, propterea quod, cum quaesitum est, quid oporteat, subicitur id non esse factum. Quare facillime fit, ut exaugeatur indignitas negotii.

funkcióját így világítja meg: eszerint kérdéssorral bizonyíthatjuk, hogy a legelőnyösebbet cselekedtük meg.

Puttenham is hasonlót lát bele ebbe az alakzatba, ugyanis szerinte a szubjekció szerepe az, „hogyan megakadályozzuk, olyan módon segítsen magán, ahogy ezt tette volna. A kérdés-feleletnek ez a kombinációja arra is szolgál, hogy elbeszélésünket kiszélesítse és fokozza”³³⁷ (2004 [1589]: 170).

Peacham (1593) a hypophorát (subiectio) úgy mutatja be mint díszítőeszközt, amely a hallgatóság érdeklődésének az ébrentartására szolgál (hivatkozik rá Schöpsdau 1996: 451). Szabó–Szörényi is „a gondolatmenet élénkítésére” (1988: 177) tartja alkalmasnak a szubjekciót. Terestyéni a párbeszédben szintén élénkítő erőt lát, mert ezzel „a szónok magához kapcsolhatja hallgatóságát, mintegy át-életi vele a párbeszédben lerögzített élményt, s ezzel megmozgatja érzésvilágát, tréfás vagy gunyoros hangulatot kelthet velük, minthogy nagyon alkalmasak az ellenség gondolatainak a leleplezésére és kigúnyolására is” (1960: 183). Ezt a retorikus egy választási nagygyűlési beszédrészlettel illusztrálja:

Minket nem lehetett fenyegetésekkel letéríteni a helyes útról. Mi azt mondtuk: „Sztrájkra uszítasz?” „Te fizeted az árát!” „Fenyegetőzöl?” „Akkor puskával felelünk!”

Az Ueding–Steinbrink szerzőpáros is a szubjekció dinamizáló jellegét hangsúlyozza, mondván: „a monologizáló beszéd élénkítésére is szolgál”³³⁸ (1986: 286). Figyelemre méltó megállapításuk az is, amely a szövegszerveződésre szintén kiterjeszti a vizsgált kérdésalakzat hatását: „Legátfogóbb jelentésében a *subiectio* gondolatalakzata a meggyőző beszéd alapjául szolgál: minden beszéd, amely kérdésfeltevésből indul ki (két fél közötti konfliktus értelmében), létrejöttében és formálódásában indoklási formák (*status*) egymásutánján megy keresztül, amelyek visszavezethetők arra a kérdés-felelet játékra, amelyből következnek”³³⁹ (1986: 287).

Lausberg retorikája 773. §-ában az argumentáció eszközeként értékeli: „Az alakzatot leginkább a dialogikus indukciós bizonyítás megvalósításakor alkalmazták”³⁴⁰ (1960). Szilágyi szerint is a szubjekcióval a „cél annak tisztázása,

³³⁷ Puttenham: [...] is a figure of argument and also of amplification. Of argument, because porponing such matter as our aduersarie might obiect and then to answere our selues, we do vn furnish and preuent him of such helpe as he would otherwise haue vsed for himselfe: then because such obiection and answere spend much language it serues as well to amplifie and enlarge our tale.

³³⁸ Ueding–Steinbrink: [...] sie dient auch zur Belebung des monologischen Redeablaufs.

³³⁹ Ueding–Steinbrink: In ihrer umfassendsten Bedeutung liegt die Gedankenfigur der *subiectio* der persuasiven Rede überhaupt zugrunde: Jede Rede, die von einer Fragestellung (im Sinne eines Konfliktes zwischen zwei Parteien) ausgeht, durchläuft in ihrem Aufbau und ihrer Entwicklung eine Folge von Begründungsformen (*status*), die auf das Frage- und Antwort-Spiel zurückgeführt werden können, aus dem sie sich ergeben.

³⁴⁰ Lausberg: Die Figur wird besonders bei der Umsetzung des dialogischen Induktionsbeweises [...] verwandt.

hogy mit hozhat fel az adott ügyben az ellenfél saját védelmére, s milyen érvekkel élhet ez ellen a szónok” (1992: 803).

Plett kettős szerepet tulajdonít a szubjekciónak: „a lehetséges ellenvetések megelőzése (prokatalepsis)”, illetve az adott témának az élettél való megtöltése azáltal, hogy az „elképzelt beszédpartner (fictus interlocutor) fellépése a szövegnek dialektikus jelleget kölcsönöz”³⁴¹ (1991 [1971]: 64).

Robrieux a hallgatóságra tett hatás szempontjából is elemzi ezt a kérdésalakzatot, megállapítva: „Gyakran hatékonyabb, mint egy egyszerű megállapítás, különösen beszédben, mert a monológot áldialógussá alakítja át”³⁴² (1993: 79). Ezzel hozza összefüggésbe a retorikus, hogy a politikai beszéd jól ismert eszközeként a szónok „egyértelműt színlelve – gyakran úgy tesz, mintha bevonná a közönséget a gondolatok kibontásába”³⁴³ (1993: 79). Ezért fejezi így ki magát de Gaulle tábornok is:

*Hogyan hozzuk létre Európát? Milyen legyen? Önök tudják, hogy mi az álláspontja annak, aki most önökhöz szól. Évek óta azt gondolom sokakkal együtt, hogy az európai közösségnek konföderációnak kell lennie.*³⁴⁴

A fogalom értelmezéséből és a példából is világos, hogy Robrieux nem szűkíti le a szubjekció szemantikai fogalomkörét az ellenvetésre.

1.4. A szubjekció típusai a tudománytörténetben

Fontanier példákat hoz az általa megállapított szubjekció típusokra (1977 [1821]). Elsőként kérdő mondatot tartalmazót idéz, majd a kijelentőt illusztrálja:

*Melyik az az út, az Írás szerint, amely a halálba vezet? Hát nem az, ahol a legtöbb ember halad? Melyik a kárhozottak csapata? Nemde az, amelyik a többségé.*³⁴⁵
(Massillon)

Végül arra a használatra is idéz szövegrészletet La Fontaine A macska és a patkány című meséjéből, amelyben az első mondat felkiáltó:

*Én a te felszabadítód! Nem vagyok annyira ostoba.*³⁴⁶

³⁴¹ Plett: Seine Funktion ist einmal die Vorwegnahme (Prokatalepsis) möglicher Einwände, zum anderen die verlebendigende Expansion eines Themas. Das Auftreten eines imaginären Gesprächspartners (fictus interlocutor) verleiht dem Text einen dialektischen Charakter.

³⁴² Robrieux: Elle est souvent plus efficace qu’une simple affirmation, surtout à l’oral, car elle transforme faussement le monologue en dialogue.

³⁴³ Robrieux: [...] qui fait souvent semblant d’associer le public à la production des idées par une pseudo-connivence.

³⁴⁴ De Gaulle: *Comment faire l’Europe? Que doit-elle être? Vous savez quelle est la position de celui qui vous parle. Depuis des années je pense, avec beaucoup d’autres d’ailleurs, que la communauté européenne doit être une confédération.*

³⁴⁵ Massillon: *Quelle est, selon l’Écriture, la voie qui conduit à la mort? N’est pas celle où marche le plus grand nombre? Quel est le parti des réprouvés? N’est-ce pas celui de la multitude?*

³⁴⁶ La Fontaine: *Moi ton libérateur! Je ne suis pas si sot.*

1.5. A nézőpont kijelölése a szubjekcióban

Fontos megállapítása Cornificiusnak az, hogy a szubjekciót „magunkkal szemben is alkalmazzuk”³⁴⁷ (Kr. e. 86–82: 4, 24, 34), mint ahogy ez jól kitűnik példájából:

*Hát mit kellett volna tennem, mikor akkora gall sereg kerített be? Harcolnom kellett volna? Csak parányi csapattal tudtunk volna kitörni, és igen előnytelen volt helyeztünk is. A táborban kellett volna vesztegelnem? De nem volt felmentő sereg, melyre várhattunk volna, sem készletünk, mellyel eltengődhettünk volna. El kellett volna hagynom a tábornak? De körülzárva tartottak bennünket. Nem kellett volna törődnöm a katonák életével? Ám őket, úgy vélem, azzal a feltétellel bízták rám, hogy amennyiben tudom, épen őrizzem meg hazájuk és szüleik javára. Vissza kellett volna utasítanom az ellenség ajánlatát? De a katonák élete előbbre való, mint a málha.*³⁴⁸

Lausbergnek több észrevétele is van retorikájában azzal kapcsolatban, hogy a szubjekcióban ki lehet a kérdező: „A beszélő fiktív módon intézheti vagy intéztetheti a kérdést saját magához is”³⁴⁹ (772. §). Hogy ezt a megállapítását quintilianusi helyre (94–95: 9, 2, 14) alapozva állítja, az *Institutio oratoria* című retorikából vett idézete mutatja: „Egyébként kellemesen szokott lenni, ha önmagunkat kérdezzük és válaszolunk rá, ahogyan Cicero a Ligarius védelmében mondott beszédében: *De hát ki előtt mondom ezt? Az előtt, aki bár tudta ezt, mégis mielőtt látott volna, visszaadott engem hazámnak*”³⁵⁰.

Révai az utánvetést (subiectio) úgy mutatja be, mint olyan figurát, „mellyel a szóló vagy magát kérdi, s mindjárt megfelel magának; vagy amikor mást kér, nem várván a feleletet, maga felel” (1973 [1805]: 85 – mai helyesírással Sz. N. I.), és a következő szöveggel illusztrálja:

Mit gondoljak? azt-e, hogy meg vagyok vettve? Nem látom sem életemben, sem mások előtt kedves létemben, sem viseltem dolgaiban, sem elmémnek közepszerű voltában, mit vethetne meg ellenkező felem. Te tehetted az én házamat szentséggé? Micsoda ésszel? azzal, amelyet elvesztettél. Micsoda kézzel? amellyel felhánytad. Micsoda szóval? amellyel felgyújtottad. Micsoda törvénnyel? amelyet még büntetéstől való szabadságodban sem hoztál.

³⁴⁷ Cornificius: [...] ad nostram quoque personam referamus subiectionem [...]

³⁴⁸ Cornificius: *Nam quid me facere convenit, cum a tanta Gallorum multitudine circum-sederer? Dimicarem? At cum parva manu tum prodiremus, locum quoque inimicissimum habebamus. Sederem in castris? At neque subsidium, quod expectarem, habebamus, neque erat, qui vitam produceremus. Castra relinquerem? At obsidebamur. Vitam militum neglegerem? At eos videbar ea accepisse condicionem, ut eos, quoad possem, incolumis patriae et parentibus conservarem. Hostium condicionem repudiarem? At salus antiquior est militum quam impedimentorum.*

³⁴⁹ Lausberg: Der Redner kann die Frage auch fiktiv an sich selbst richten oder richten lassen.

³⁵⁰ Lausberg 1960: 772. §: ceterum et interrogandi se ipsum et respondendi sibi solent esse non ingratae vices, ut Cicero pro Ligario (3, 7): *›apud quem igitur hoc dico? nempe apud eum, qui, cum hoc sciret, tamen me, antequam videret, reipublicae reddidit‹.*

Az Ueding–Steinbrink szerzőpáros a kérdés két irányát veszi fel: az egyikben a szónok saját magához intéz kérdést, a másikban a beszédpartneréhez, illetve ellenfeléhez (1986: 286). Az előbbire a Cicerótól és Quintilianustól idézett példákon kívül egy meg nem nevezett szerzőtől származó szövegrészletet is közölnek. Ennek a kérdését nem tartom a szubjekció fogalmába tartozónak, mert a szöveg-folytatás nem tekinthető válasznak:

Kedves barátaim, ez élményeink legfurcsábbika. Puccsok és fordulatok – rendben, meghalunk vagy ellenkezőleg, erősebbek leszünk általuk. Ez majd kialakul. De tehetetlenül kiszípolozva lenni, mint egy póktól befont rovar? Borzasztó.

Szilágyi a vizsgált alakzatot a következő beszédhelyzetekben tartja gyakorinak: „A kérdéseket a szónok vagy a maga, vagy hallgatósága, vagy pl. a megszemélyesített állam nevében teszi fel, s a beszédpartner általában az ellenfél, a vádlott, esetleg a szónok a maga nevében válaszolja meg a kérdést” (1992: 803).

Szerdahelyi a szubjekciónak több változatát is feltünteti: „a kérdést felteheti az író, s válaszolhat rá mások – akár képzelt vitaellenfele vagy megszemélyesített dolgok (Kölcsey Ferenc *Zrínyi második énekének* esetében pl. a Sors) – nevében, feltehető mások nevében, és válaszolhat rá maga, de lehet e kérdés-felelet dialógus mindkét partnere fiktív, mint Ady Endre *Két kuruc beszélget* című versében:

*»Ordasokkal élünk,
Nádban, gazban, sásban,
Mi a célunk, mi a célunk
E nagy bújdosásban?«*

*»Hadd el, komám, hadd el,
Hadd el komám, mindegy.«* (1995: 288)

Valójában ezek a szermocináció típusú kérdések közé sorolható.

Ladányi lényegre törő megállapítást tesz a nézőpont kijelöléséről: „Pragmatikusan a közönség tekinthető kérdezettnek abban az esetben is, ha a szónok önmagának teszi fel a kérdést és önmaga felel is rá. Pusztán csak arról van szó, hogy a kérdező-kérdezett dialógusát a szónok egymaga játssza el, de mondanivalóját a közönség felé irányítja” (1962: 191).

1.6. A szubjekció rokonítása más alakzattal

Vossius más alakzathoz viszonyítva határozza meg a vizsgált típust: „A prolepsishez hasonló a ὑποβολή vagy a subjectio”³⁵¹ (1729 [1606]: 114).

Laky az interrogatiót és a szubjekciót egy paragrafus alá vonja, ezzel jelezve ennek a két kérdésalakzatnak a rokonságát (1854: 99).

Névy a *kérdés* címszón belül veszi fel a vizsgált alakzatot. Ez rendjén is volna, ha a címszó után az interrogatiót nem tüntetné fel zárójelben. Így ugyanis azt a látszatot kelti, hogy a szubjekció az interrogatio alfaja (1887: 86).

Lausberg Cicero *De oratore* című művének egyik helyére utalásával (Kr. e. 56: 3, 53, 203) nyilvánvalóvá teszi, hogy a szubjekciót azonosítja a perkontáció-

³⁵¹ Vossius: Prolepsi similis est ὑποβολή, sive subjectio.

val. Az ókori retorikus a hivatkozott helyen ezt mondja az alakzatok felsorolása-kor: „a kérdezés és a vele rokon ellenvetés, melyre magunk adjuk meg a vá-laszt”³⁵². Lausberg könyve 806. §-ban úgy utal vissza a 771–775. §-ban meg-tárgyaltakra, hogy azokban „az *at* szóval bevezetett *subiectio* az *antitheton* egyik fajtája”³⁵³ (1960). Ezenkívül a szubjekciót kapcsolatba hozza egy nem kérdés-alakzattal is: „Az ugyanannál a válasznál maradás is felfogható (a pronuntiatio-ban aláfestendő) fokozásként”³⁵⁴ (1960: 775. §).

Robrieux a szubjekció ismétlődésében egy másik alakzatba való átmenetére utal: „Amennyiben a kérdés-felelet alkalmazása szisztematikussá válik, a műve-let már dialogizmus”³⁵⁵ (1993: 79).

Burton (2003) alapvetően azonosnak tekinti a *dianoia* (διάνοια) alakzatát a szubjekcióval, mert azt állítja az előbbi fogalomról: „Kérdés és felelet kombiná-ciójával kifejtett érvelés (néha egyszerűen egyenlő az *anthypophora*val)”³⁵⁶. Mi-vel a zárójelbe tett megszorítást a retorikus nem részletezi, és példát sem hoz rá, nem lehet értelmezni a különbséget.

1.7. A szubjekció fogalmi tisztázatlanságának jelei a szakirodalomban

A szubjekció többféleképpen értelmezett fogalmát tükrözi a retorika tudomány-története. Még az alakzat elnevezése sem egységes. A kutatók többsége *subiectio* névvel illeti, de akad olyan is, aki *anthypophora*-nak, *hypobole*-nak, *response*-nak említi.

A szubjekció besorolása az alakzatrendszerbe a felfogásoknak megfelelő vál-tozatosságot tükrözi. Van olyan retorikus, aki szó- (*Cornificius*), van aki mondat- (Szabó–Szörényi), van, aki gondolatalakzatnak (*Cicero*, *Fouqelin*, *Gáspári*, *Göt-tert*, *Robrieux*, *Ueding–Steinbrink*, *Weber*) minősíti, sőt olyan is akad, aki az utóbbi kettőhöz egyaránt tartozónak tünteti fel (*Cicero*, *Szilágyi*), illetve nem egy retorikus nem tér ki a besorolására (*Burton*, *Schöpsdau* stb.). Megint mások nem a hagyományos, nyelvi szintek szerinti rendszert követik, hanem más kategóriá-kat vesznek fel: például a felhívó (*Plett*), illetve a pragmatikai (*Lausberg*) alakza-tok közé számítják.

A szubjekció fogalmának értelmezése eltérő képet mutat az egyes szakmun-kákban. Vannak olyan retorikaszerzők, akik kiszélesítik ennek az alakzatnak a je-lentésmezéjét, és nemcsak kérdésalakzatként fogják fel (*Fontanier*, *Vossius*, *Lamy*, *Szabó–Szörényi*, *Burton*). Más kutató (*Schöpsdau*) viszont leszűkíti a szubjekció fogalomkörét, amikor ahhoz köti, hogy egy általános jelentésű kérdést

³⁵² Cicero: ...et rogatio atque huic finitima quasi percontatio expositioque sententiae suae.

³⁵³ Lausberg: [...] mit *at* angefügte *subiectio* ist eine Art des *antitheton*.

³⁵⁴ Lausberg: Auch das Verharren auf der gleichen Antwort kann als (in der pronuntiatio zu untermalende) Steigerung empfunden werden.

³⁵⁵ Robrieux: Lorsque la forme question–réponse est employée de manière systématique, le procédé est appelé *dialogisme*.

³⁵⁶ Burton: The use of animated questions and answers in developing an argument (some-times simply the equivalent of *anthypophora*).

speciális(ak)nak kell követnie(ük), illetve más csak az ellentétképzést tekinti szubjekcióteremtőnek (Calboli, Ueding–Steinbrink). Lausberg a szubjekciót Cicero alapján azonosítja a percontatióval, Burton pedig a dianoea alakzatával. Weber – ellentétben Lakyval és Névvyvel – a szubjekcióban a ráció uralkodását látja és nem az érzelemét.

Egyetlen kutató munkásságán belül is felfedezhető következetlenség: Lausberg az 1960-ban írott könyvében a szubjekciót kérdés-felelet játéknak minősíti, viszont az 1976-ban megjelenőben a kérdés-felelet játékból csak a feleletet tekinti szubjekciónak. Mint a hivatkozott quintilianusi hely elárulja, itt arról van szó, hogy „a feleletben is előfordulhat bizonyos alakzat”³⁵⁷, az ókori retorikus szerint akkor, „ha a kérdező mással találja szembe magát, mint amit várt”. Mivel felfogásom szerint a szubjekcióban a formális kérdés és a felelet egésze az alakzat, a Lausberg által jelölt típust, amely valódi párbeszéd kérdésével és feleletével számol, nem tartom a szubjekcióhoz tartozónak, mint ahogy maga Quintilianus sem tekinti annak. De kétségtelen, hogy ettől függetlenül lehet magát a feleletet is alakzatként kezelni, ahogy ezt Quintilianus is teszi (94–95: 9, 2, 12). Megint csak szokatlan módon Lausberg a szubjekciót tárgyaló részének 775. §-ában (1960) valódi párbeszédre vonatkozó megállapítás szerepel: „Már a *Fecisti* [...] vádra adott, állapotot kifejező válaszok is a pártos állásfoglalás szempontjából való hasznosságot (utilitas) mutatják négy fokozatban: 1. *non feci* [...]; – 2. *feci, sed non hoc*; – 3. *feci, sed iure*; – 4. A beszédpartner illetéktelensége. – A kérdéssel szemben a válaszban megnyilvánuló fokozás a *dispositio* alaptörvényét mutatja: ›ne decrescat oratio‹”³⁵⁸.

2. A KÉRDŐ SZUBJEKCIÓ FUNKCIONÁLIS ÉS PRAGMATIKAI SZEMLÉLETŰ ÉRTELMEZÉSE

[A továbbiakban szubjekción mindig kérdőt értek.]

2.1. A szubjekció szerkezete

A szubjekció szerkezetét tekintve kérdő és felelő elemet tartalmazó alakzat, azaz kételemű, így alkot jellegzetes mondatpárt, ezért szemantikai és pragmatikai szempontból együtt kezelendő:

Azt mondják ugyanis, hogy a poézis a pallérozódásnak gyümölcse: igenis, ha poétának csak azt mondjuk, aki kiszabott mértékre, válogatott szókkal s mesterséggel ír, de vajon ezek teszik-e csak a poézist? Nem – azon dalok, melyeket az európaiak az írást nem tudó négereknél találtak [...], poézis nélkül nem készülhettek.
(Kölcsy Ferenc: A poézisről)

³⁵⁷ Quintilianus 94–95: 9, 2, 12: Est aliqua etiam in respondendo figura, cum aliud interroganti ad aliud.

³⁵⁸ Lausberg: Bereits die Status-Antworten auf die Anklage *Fecisti* [...] zeigen die Partei-Utilitas in vierfacher Abstufung: 1) *non feci* [...]; – 2) *feci, sed non hoc*; – 3) *feci, sed, iure*; – 4) Unzuständigkeit des Gesprächspartners. – Die Steigerung der Antwort gegenüber der Frage zeigt das Grundgesetz der *dispositio*: ›ne decrescat oratio‹.

Látható, hogy a szintaktikai forma a szubjekció alakzata szempontjából nem lényegi jegy: hiszen sem a valódi kérdéstől, sem a többi kérdésalakzattól nem különbözteti meg. Sőt az sem lehet szempont, hogy egyszavas-e a kérdés vagy nem, mert ez a mennyiségi szempont sem alkalmas arra, hogy a szubjekció kérdésalakzat-típusait elkülönítse.

A valódi párbeszédekben a kérdés és a válasz együtt alkot egy ún. fordulót. Mivel a szubjekció is kérdés és felelet együtteséből alkotott szerkezet, ezért nyilvánvaló, hogy elemeinek sorrendje meg van határozva. Így a kérő és a felelő mondat egymásra következve alkot jelentés-, illetve pragmatikai egységet.

2.2. A szubjekció mint művelet és annak az eredménye

Mivel a szubjekció kételemű alakzat, ezért elemeinek az egymáshoz való viszonyában rejlik a lényege.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a szubjekció kérdés-felelete megfeleltethető egyetlen (összetett) mondatnak.

Van-e a költségvetésnek több pénze? Nincs. Akarunk-e több járulékot fizetni? Nem.

(Kuncze Gábor napirend előtti felszólalása az országgyűlésben. 2004.)

Nincs a költségvetésnek több pénze. Nem akarunk több járulékot fizetni.

Az alapvető tartalmi azonosság ellenére figyelemkeltőbb és ezért hatásosabb a kérdés-felelet formájú megfogalmazás, amely tagadó mondat helyébe egymással opponáló kérdést és feleletet iktat. Látható, hogy a szubjekció létrejötté – mint minden kérdésalakzaté – kommunikatív indítékokra vezethető vissza: attól függ, hogy a szövegalkotó a közös információtartalomhoz mentális művelettel melyik formát konstruálja beszéde célja, illetve hatása érdekében.

A következő szerző is a virtuális szinonim lehetőségek közül választja ki a konszituációban legmegfelelőbbnek tartottat, és nem azt jelenti ki:

*Fizetnem kellene, **de** nincs mivel fizetnem az Úrnak.*

Hanem helyette önmagának tesz fel kérdést, dramatizálva a gondolatát:

*Eladósodva térünk meg az atyai házhoz, vagy járulunk a király elé haladéért. „Fizetéseképtelenné” lettünk, csődbe jutottunk – ennek a felismerését is benne érezzük a nehéz kérdésben: mivel **fizessek**? Nincs mivel fizetnem az Úrnak.*

(Tökés László: Törlesztés helyett hálaadás)

A művelet eredményeképpen a szubjekció háttérében tehát egyaránt együtt van a monológ és a dialógus, és éppen ez teszi sajátossá.

2.3. A szubjekció típusai

A szubjekció típusait a kérő és felelő elemének tartalmi-logikai viszonya szerint lehet megállapítani. Ebben az alakzatban a kérdést specifikus válasz követi, mert a válasz ellenvetés. Ezt a megállapítást alapvetően nem is az ókori szakirodalmi megállapításokra lehet alapozni, hanem az akkori illusztráló példákra. Érdekes megfigyelés adódik ugyanis a latin és a magyar nyelv használatának összevetéséből. Jól mutatja ezt a latin szöveg műfordítása, jelezve, hogy az *at* helyén ma-

gyarban nem kizárólag *de* áll, hanem *de hiszen*, *hiszen*, illetve tagadó logikai minőségű mondat:

Saepe, iudices, animum advorti multos aliqua ex honesta re, quam ne inimici quidem criminari possint, sibi praesidium petere. Quorum nihil potest adversarius facere. Nam utrum ad patris eius virtutem confugiet? At eum vos iurati capite damnastis. An ad suam vitam revertetur? Quam vitam aut ubi honeste tractatam? Nam hic quidem ante oculos vestros quomodo vixerit, scitis omnes. At cognatos suos enumerabit, quibus vos conveniat commoveri? At hi quidem nulli sunt. Amicos proferet? At nemo est, qui sibi non turpe putet istius amicum nominari.

(Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium. 4, 24)

Gyakran megfigyeltem, bírák, hogy sokan oly tisztességes úton keresnek védelmet maguknak, hogy ezt még ellenfeleik sem kifogásolhatják. Az én ellenfelem erre képtelen. Mert vajon apja erényességében keres oltalmat? **De hiszen** apját ti magatok ítéltétek halálra. Vagy korábbi életére hivatkozik? Milyen életre? Vagy mikor élt tisztességesen? **Hiszen** valamennyien tudjátok, hogyan élt szemetek láttára. Olyan rokonokkal hozakodik elő, akik előtt meg kell hajolnotok? Ilyenek **nem** léteznek. Barátait emlegeti majd? **De** senki sincs, aki ne tartaná szégyenletesnek, hogy ilyen ember barátjának mondják. (Fordította: Adamik Tamás)

Látható, hogy a magyarban kevesebb a kötőszóval jelzett ellenvetés a szubjekcióban, viszont az ellenvető válasz többféle módon kifejeződhet: ellentétet jelző kötőszóval (*de*, *mégis*, *úgyis* stb.); a kérdés és a válasz ellentétes logikai minőségével; kötőszóval nem jelzett ellentétes jelentéssel; ellentétes és magyarázó kötőszó együttesével (*de hiszen*); magyarázó kötőszóval (*hiszen*).

Leszögezhető, hogy a prototipikus megjelenési formában a többnyire eldöntendő kérdés és a válasz között nyelvileg jelölt ellenvetés van:

Szépen lassan fölirtam a címet. A tavasz. Aztán csak néztem a fehér lapot. Miről írnak? Kiről? Talán arról a fiúról az uszodából? De hiszen az nyáron volt. Ennek meg itt az a címe: A tavasz.

(Mándy Iván: Dolgozatírás)

Jól ismert beszédrészlet Cicero Catilina elleni I. szónoklatának néhány mondata:

Ó, idők, ó, erkölcsök! A senatus mindezt tudván tudja, a consul látván látja: ez mégis él. Él? Sőt még a senatusba is eljön, részt vesz a köztanácskozáson, egyikünket a másik után szemel ki és jelöl meg legyilkolásra: mi pedig, bátor férfiak, eléggé szolgáljuk a köz érdekét – hisszük –, ha dühödt fegyverei elől kitérünk.

(Ford. Borzsák István)

Ebben a fokozó kapcsolás rejti magában az ellenvetést: [nemcsak] *él...*, [hanem] *a senatusba is eljön*.

Nemegyszer kötőszóval nincs jelölve a kérdő és felelő elem kapcsolata, de ilyenkor a logikai minőség oppozíciója hordoz ellenvetést, és a felelő elem olykor pusztá tagadás:

De hogyan lehet jóvátenni, helyrehozni? Sehogy. Gyilkosságokat helyrehozni, jóvátenni nem lehet.

(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

Falstaff „katekizmusa” klasszikus példa az érvelés folyamatának levezetésére:

Lehet-e becsülettel pótolni egy féllábat? Nem. Vagy egy félkart? Nem. Vagy enyhíteni egy seb fájdalmát? Nem. Akkor hát a becsület nem ért a sebészethez? Nem.
(Shakespeare: IV. Henrik. V. felv.)

Olyan típus is létezik, amelyben a válasz egy odagondolt tagadással indul:

Be tudsz-e bizonyítani valamit, ami nem igaz? [’Nem’] Csak gyengeelméjűeknek. Rá tudsz-e bírni valamire, ami nem helyes? [’Nem’] Csak gyenge jelleműeket.
(Babits Mihály: Irodalmi nevelés)

De miről is beszélne, még ha volna is kivel? [’Semmiről’] Neki nincsenek örömei, sem fájdalmi, következésképpen gondolatai sem, melyeknek kifejezést kívánna adni.
(Mikszáth Kálmán: Lapaj, a híres dudás)

A magyarázat is rejthet ellenvetést magában:

*Miért mentetek ki a pusztába? Szélingatta nádszálat látni? Ugyan miért mentetek ki? Puha ruhákba öltözött embert látni? [De] **Hiszen** akik puha ruhákat viselnek, a királyok palotáiban vannak.*
(Máté evangéliuma. 11, 7–8)

Egyszerre ellenvetés és magyarázat szervesen összekapcsolódva is jelentkezhet a kérdés-felelet jelentésbeli kapcsolatában, jól szemlélteti ezt a fordítás:

*Hiányzott neked az otthon? **de hiszen** volt otthonod; volt pénzed bőven? **de hiszen** nélkülöztél.*³⁵⁹

Az ellentétes és magyarázó kötőszó együttese el is maradhat, mert ezt a hiányt pótolni tudja a befogadó:

S rámböknék szigorúan és igazságosan: iszom, dohányzom, bután étkezem, mozgásszegényen élek. Hát ezt az utóbbit megkérdőjelezem. Mozgásszegényen?! [De hiszen] Állandóan úszom az árral és néha ár ellen. [Ironikus felhanggal: Sőt nemcsak mozgok, hanem egyenesen úszom is.]
(Csiki László: Diurnus)

Sajátos a következő idézet, mert a szubjekció válaszeleme hiányos [’**De** gondolt, hiszen azt olvassuk...’], csak a kötőszó jelzi az ellentétes tartalmú választ:

*Nem gondolt talán a nemzet saját tetteivel? **De** olvassuk, hogy Attilának asztalánál bárdok éneklettenek; s Anonymus is említi a köznép énekeit, melyekben régi tettek dicsőítettének.*
(Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok)

Az ellenvetést a párhuzamos szerkezet fel is erősíti:

*Van? Már csak volt.
Volt? Már csak van.*
(Weöres: Illyés Gyula ravatalára)

³⁵⁹ Cicero: Orator: *Domus tibi deerat? at habebas; pecunia superabat? at egebas.*

2.4. A szubjekció szövegbeli működése

2.4.1. A szubjekció működése szövegbeli helyének megfelelően

A szubjekcióban a kérdés és a felelet együtt alkot beszédaktust, együtt van illúziós erejük a szövegben.

Az egész szöveget átszöheti azért, mert a mesélő úgy adja elő a történetet, hogy állandóan a címzettet kérdezi, de közben nem adja meg neki a szót:

*Elment a kúthoz.
De nem volt víz a vederbe',
Kapta magát, telemerte.
És vajon minek
Merítette meg
Azt a vedret?
Tán a kertet
Kéne meglocsolnia?
Vagy ihatnék? ...nem biz a.
Telt vederrel a kezében
A mezőre ballag szépen,
Ott megállt és körülnézett;
Ejnye vajon mit szemlélhet?
Tán a fényes délibábot?
Hisz olyat már sokat látott...
Vagy a szomszéd falu tornyát?
Hisz azon meg nem sokat lát...
Vagy tán azt az embert,
Ki amott a kenderet
Áztatóba hordja?
Arra sincsen gondja.*
(Petőfi Sándor: Arany Lacinak)

Itt tehát szöveget strukturáló erejű a szubjekció, mert a kérdés-felelet szervezi a vers konstrukcióját.

A vizsgált alakzat kitüntetett szövegbeli helye a szöveg fő része, azaz az érvelés. Hogy az itt elhelyezett kérdés-felelet milyen fontos szerepre tehet szert, azt a következő szónoki sorok jelzik:

Kérdem már: ezen s más sok hasonló véleményű törvényhatóságokat, melyek talán nem is a kisebb számot teszik, de ha azt, egy nagyon tiszteletes kisebb számot, lehet-e méltán vádolni azzal, hogy úgynevezett engedélyeik által a sérthetlen tulajdont bánatának? Bizonyára nem.

(Kossuth Lajosnak A magyar főrendek 1833-ban címmel tervezett könyve Előbeszédéből)

A nyelvi adatok tanúsága szerint szubjekció a szövegek minden pontján feltehető. Így a bevezetés részét képezve elindíthatja a gondolatsort:

*S valóban a korszerűtlenség jele, ha nem törődik a tudomány aktuális irányzataival?
De talán nem is lépéshátrányban van, mint a tudomány állítja, hanem eleve mások a
horizontjai.*

(Földényi F. László: Az esszé kísértete)

2.4.2. A nézőpont konstrukciós szerepe és nyelvi lenyomata a szubjekcióban

Hogy a nézőpont a szöveg deiktikus középpontjaként a pragmatikai jelentéseket meghatározó szövegszervező eljárás a szubjekcióban, jól nyomon követhető. Ebben az alakzatban ugyanis tagadhatatlanul megjelenik a megnyilatkozó beszélői pozíciója a nyelvi jelölőkben.

A legkülönbözőbb perspektívák teremődnek meg a szubjekció fiktív diszkurzusában. Speciális formája szerepel a következőben, mert noha a szubjekció kételemű, de összefüggő szerkezetében egy valaki úgy beszél, hogy kérdést tesz fel magának, és maga megadja rá a választ:

*És ha azt kérdelem magamtól, mi hát az, amit nemzetünk ennyi feláldozásért jutalmul
kap? Látom azt, hogy kapja az idegen érdekekérti katonáskodás kötelességének ál-
talanosítását; ezer-egynehány millió forint államadósságot, s vele az elviselhetetlen
tömerdek adók megörökítését.*

(Kossuth Lajos: Nyílt levél Deák Ferenchez. 1867. május 22.)

Ebben az alakzatban erőteljes a szubjektívizáció mind a kérdésben, mind a válaszban az E/1. személyűség előtérbe helyezésével. Ebben az esetben ugyanis olyan kérdés-felelet játékról van szó, amelyben nyelviileg megjelenítve kitüntetett pozíciója van a referenciális központnak az aktuális beszélőt reprezentáló igei személyragok: *kérdelem*, *Látom*, illetve a *magamtól* visszaható névmás révén. Láthatóan beépül a szövegbe a szubjektum véleménye. Ez a nyílt perspektívajelölés kiváló retorikus eszköze az érvelésnek, amely látszólag nem a levélben megszólítottat támadja, hanem a beszélő önmagához intézett kérdésére adott válaszával bizonyít. De a deiktikus szerkezetben így kijelölt két nézőpont: az *én* és a (szövegnek ebben a részében) nyelviileg nem jelölt *te* összeütközése ellenére a két pozíciót összekötő elem a *nemzet* szó birtokos személyjele: *-ünk*. A szubjekció lényegéhez tartozó ellenvetésre építkezésben a referenciális központhoz kapcsolódó értékelő mozzanat szembeállításra rajzolódik ki a kérdés és a felelet jelentését megjelenítő semleges kiindulópontok ellentétes tartalmú fogalmai között: *jutalmul* ↔ *idegen érdekekérti katonáskodás, államadósságot, elviselhetetlen tömerdek adók*. A feleletben felsoroltakból vitán felül állóan a *büntetés* fogalma következik. Ezt az író nem mondja ki, számít az olvasó következtetésére, tehát van ebben az alakzatban egy leheletnyi elhallgatás is. Ezenkívül irónia is, hiszen a felelet ellentétbe fordítja a *jutalom*hoz kapcsolható előfeltevéseket.

Szokottabb formája a nézőpont-megjelenítésnek az, amelyben egy valaki beszél, de már nem önmagához, hanem egy megszólítotthoz, mégis ő adja meg a kérdésére a feleletet, tárgyilagosságot sugallva azáltal, hogy a megnyilatkozó kérdező-felelő csak véleményalkotó, de közvetlenül nem érintett a történetekben:

Nő és anya és szükségtől retteghető asszony valami ilyet követhetett-e el? Nem, T. Törvényszék! Erkölcsei lehetetlenség ez; s merném kiáltani: vagy minden tapasztalás és emberisméret hazug, vagy ez a személy ártatlan!

(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

A vádlott ügyvédjének helyzetében az objektivitás hitelességét sugallóan a kérdés semleges kiindulópontú: jelzi a 3. személyű alany (*asszony*) és a hozzákapcsolt ige múlt ideje (*követhetett-e el*). Mégis rejtett beszélő énként a semleges kiindulópontok ellenére (*nő, anya, asszony*) Kölcsey nyelvi jelét adja érzelmi állásfoglalásának egy szerkezetes jelzőben: *szüségstől retteghető* és a vádak megkérdőjelező, egyenesen dubitációt sejtető ható igés formában és az *-e* partikula használatában. A válaszban újabb semleges kiindulópontok mellett – bizonyos 3. személyű fogalmak (*lehetetlenség, tapasztalás, emberisméret*) – megjelenik E/1. személyben az alany jelenre vonatkoztatott perspektívájával a referenciális központ, amely magában rejt az aktív tudatosságot a *merném kiáltani* szintagmában. Így a szubjekció alakzatában az oppozíció a kérdés és felelet nézőpontjának eltérő voltában teremődik meg. Sajátos játék ez: a beszélő én dialógust indít el olyan álláspontot hangoztatva, mint amelyet ellenségei mondanának, hogy utána rögtön a felelettel megcáfolja annak valótlanságát. Furcsa kettősség ez: egy valaki beszél, de két nézőpontot jelenít meg egy összefüggő kérdésalakzati szerkezetben.

Az önmegszólító forma jellegzetes nézőponttípust alakít ki:

S mit nyertél, jó recenzens, szabadságoddal? Íme, Berzsenyiddel még azt sem tudád elhítenni, hogy az általatd gáncsolt rossz rímek az ő hibájából eredtenek.

(Kölcsey Ferenc: Kritika és antikritika)

Az egyes szám második személyű deiktikus formával jelzett önmegszólítás Én-orientációjú voltát a kérdés és a felelet értékelő, emocionális tartalma erősíti meg. A kérdés öniróniával említi a jó ellentétébe forduló 'szegény, szerencsétlen' le-sajnáló értelmével és a *nyertél* jelenidejűségével az érzelmi hozzáállást. Ennek a szubjekciónak a deiktikus rendszerében furcsa módon az ellentétképzést a figyelem fölkelésére és a rámutatásra szolgáló *Íme* mondatzó emeli ki. A belső és a külső nézőpont ütközését a válaszban a semleges kiindulópontot jelölő *Berzsenyiddel* és a referenciális központot adó E/2. személy mutatja. Ezenkívül a belső nézőponton belüli oppozíció (*nyertél ↔ sem tudád elhítenni*) érzelmi telítettségű önértékelést eredményez. Mindez csak mentálisan, vagyis belső magánbeszédben megy végbe, hiszen írásos létmódú szövegben jelenik meg. Ezt a kommunikálást az én önmagával folytatja, vagyis a beszélő önmaga címzettje. Látható, hogy a második személyű önmegszólításban egyszerre van jelen az önelemzés szándékával a belső nézőpont, az önszemlélet és az „önmaga mint TE” elidegenítő gesztusból fakadó rejtett lenéző nézőpont.

A következő idézetben nem az E/1., hanem a T/1. személy válik deiktikus funkciójává, amikor a kérdés egy közösség nevében hangzik el:

Mit tegyünk tehát? Vétkezzünk, mert nem a törvény, hanem a kegyelem uralma alatt élünk? Szó sincs róla.

(Pál apostol levele a rómaiakhoz. 6, 15)

A T/1. személyű igealakokkal (*tegyünk, Vétkezzünk, élünk*) jelölés azt mutatja: a megnyilatkozó a beszédesemény alanya, aki magát is a közösséghez számítja. A válaszban ugyan nem artikulálódik a megnyilatkozó nyelvileg, hiszen személytelen a közlés (*Szó sincs róla.*), de bizonyosan ott rejtőzik benne, hiszen kétségtelen, hogy az ő kijelentése a vallomás aktusaként megfogalmazódó felelet, amely a tagadó formával tudatosan érzékelteti, mennyire nem ért egyet a vétkezés szabadságának lehetőségével.

2.4.3. A szubjekció használata a különböző szövegtípusokban

A szubjekció a figyelemirányítás, az élénkítés vagy a meggyőzés érdekében a legkülönbözőbb stílus- és szövegtípusokban, valamint egyéb kommunikációs szintereken használatos, azaz nincs kitüntetett előfordulási helye.

A klasszikus retorikai hagyomány szerint a szónokok élnek vele. Valóban kétségtelen, hogy a szónoki érvelésének gyakori eszköze az ókor óta:

Vajon, amikor a bejárat előtt megpillantottad a hajóorrokat s a többi hadizsákmányt, azt gondoltad, hogy a saját házádba lépsz be? Lehetetlen!

(Cicero: Antonius elleni 2. Philippica)

Különösen a törvényszéki szónoklatban, perbeszédben a bizonyítás és a cáfolás részeként volt figyelemkeltő, ezért a törvénykezés nyelve sokáig fenntartotta:

Mi érzet az, minek e megdöbbenő észrevétel mellett bennünk legközelebb ébredni kell? Utálat? bosszú? Nem! a legközelebb, legtermészetesebb érzet, ami itt szívünket elfogja: a legmélyebb, legigazságosb szánakozás.

(Kölcsey Ferenc: Gyermekgyilkos R. d. M. ügyében)

A mai joggyakorlat vád- és védőbeszédeiben viszont már nem használják ki ennek a kérdésalakzatnak a retorikus erejét. Napjainkban inkább a politikai tartalmú beszédben vált a hatáskeltés eszközévé:

Pillantsunk körül! Vajon az elmúlt rendszer vesztesei ülnek-e a kormánypártok pad-soraiban és a miniszteri bársonyszékben? Éppen ellenkezőleg.

(Orbán Viktor beszéde a FIDESZ IV. kongresszusán)

Hogy a kérdő formájú magyarázat világos tényfeltárást tartalmazhat, tanúsítja Antall Józsefnek az MDF V. országos gyűlésén tartott záróbeszédének részlete:

Először is az országot egy esztendőn keresztül foglalkoztató és megosztó kárpótlási törvény vagy a személyi kárpótlás és más kérdések, ha ezeket a kérdéseket vesszük alapul, milyen más megoldások voltak? Vagy semmit nem kínáltak, semmiféle kárpótlást, maradjon minden úgy, ahogy van. [...] Vagy olyan megoldásokat, hogy mindenki kapjon nevetséges összeget.

(Felelősséggel a hazáért)

A szubjekció a szokásos funkcióját kezdetben perbeszédben látta el, de később a használata nemcsak erre a területre szorítkozott, ahogy ezt Szilágyi megjegyzi: „Az alakzat lehetőségeivel természetesen a költők is éltek, a magyar költészetben *Kölcsey Ferenc* Zrínyi második éneke c. költeménye adja ennek szép példáját” (1992: 803).

A szépirodalom legkülönbözőbb műfajaiban élnek vele az alkotók, mert az olvasóval kiépítendő dialogikusság kitüntetett módja:

*Már sarjad a vadkaktusz is, mely elfedi neved
A mexikói fejfán, hogy ne is keressenek.
Még azt hiszed, élsz?... Valahol?... És ha máshol nem is,
Testvéreid szívében élsz?... Nem, rossz álom ez is.*
(Márai Sándor: Halotti beszéd)

Tudományos szövegben és esszében is célravezető a kijelentések egyhangúságának megszüntetése. A publicisztikai stílusban szintén kedvelt a felrázás ismert módjaként ez a kérdésalakzat, mert a szembeállítást szembeszökőbbé teszi:

Hol van hát az elem, mely a nemzeti újjászületés roppant munkáját végbevihesse? – én ily elemet sehol sem látok.
(Kossuth Lajos: Kiábrándulás. 1843. dec. 7. vezércikke a Pesti Hírlapban)

Hát a karuszenen sem voltak kazárok? Ugyan, ugyan!
(Ady Endre: A farkas és a bárány meséje)

A médiavitát – mondja – nem akarja föléleszteni? Nem kell föléleszteni, ez lángol, sajnos, az egész országban.
(Juszt László és Havas Henrik interjúja Lezsák Sándorral. Tallózó. 1992.)

Az esszéisztikus stílusnak is javára szolgál a szubjekció, mert az ilyen típusú szövegekben az előadó, az író monológját megtöri a dialogikus jelleggel, és erőteljes figyelemirányító erejű:

Ami pedig a nemzeti búsongó karaktert illeti: annyira bizonyos-e, hogy búsongásra hajlás és a szabadságnak magas érzelme nem férhetnek meg egymással? Búsongás nemcsak szolgálásnak, de az érzés mélységének következése is lehet.
(Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok)

A prédikációban, a gyászbeszédben a hitbeli meggyőzést segíti a hívek elgondolkodtatásával:

Ezt látni és hallani jöttünk hát ide? Megtapasztalni újból és „megtisztelni” a halált? Együtt sírni a gyászolókkal? Valamely materiális „bölcsséggel”, önmegadóan elfogadni a pusztulást? Racionális beletörődéssel megadni magunkat az elkerülhetetlennek?
Az Evangélium másra tanít...
(Tökés László: „Ímé, boldog az ember...”)

A vallásos tartalmú iratokban az olvasók kérdés általi megszólítása nem hagyja lankadni a figyelmet:

Nem vagyok szabad? Nem vagyok apostol? Nem láttam Jézust, a mi Urunkat? Nem a munkám eredménye vagytok-e ti az Úrban? Ha másoknak nem volnék is apostola, nektek bizony az vagyok, mert apostolságom pecsétje ti vagytok az Úrban.
(Pál apostol első levele a korinthusiakhoz. 9,1–2)

Sőt felbukkan a mindennapi kommunikációban, a bizalmas stílust is megengedő kommunikációs szintéren:

Van fogalma, hogy tud ez az én második, drága-csibész férjem a születésem napjára átadni egy csokor ibolyát, amiről még azt is tudom, hogy az én pénzből vette? Arról magának fogalma sincs.

(Gyökössi Endre: A HOGYAN. Három meditáció a meditációról)

2.5. A szubjekció szerepe és hatása

Az a tény, hogy szubjekcióval a legkülönbözőbb szövegtípusokban és műfajokban élnek a szövegalkotók, azt jelezheti: sokféle funkció betöltésére alkalmas.

Ez a kérdésalakzat valójában nem információt tudakol, hanem információt közöl. Mégis alapvetően retorikai-stilisztikai szerepe fontosabb, mint ismeretközlő funkciója, és ez összefüggésben van használatának céljával, azaz a monológ élénkítése révén a mondanivaló lényegére való figyelemirányítással. A szubjekció kommunikációs célja tehát: felkelteni a figyelmet a megnyilatkozó kérdéssel és az azt rögtön követő felelettel le is zárni a másféle válaszadás lehetőségét. Alapvetően tehát az élénkítés (vivacitas) és az érvelő indoklás szándéka hívja életre, ahogy azt a latinok hajdanán már megállapították. De ezenkívül a befogadó kérdés általi megszólításának kommunikatív indoka és ezáltal mentális művelet elvégzésére késztetése is kiváltja használatát a legkülönbözőbb korokban, stílus- és szövegtípusokban, valamint egyéb kommunikatív színtereken:

Panaszkodjunk – szokásunk szerint – vagy ostromozzuk a népes gyülekezetet, hogy milyen kevés benne az igazi tanítvány, a felnőtt atyafi és az ifjú testvér? – Nem hiszem, hogy ez helyes volna.

(Tökés László: Család és gyülekezet hitbeli összefonódása)

Látható, hogy miközben a beszélő a közösséghez tartozóként szólal meg, egyben együttgondolkodásra késztet.

2.6. A szubjekcióban bennfoglalt alakzattal teremtett komplex alakzat

2.6.1. Kényszerből fakadó alakzattársulás a szubjekcióban

Mivel a prototipikus szubjekció az antitheton alakzatának egyik válfaja, ezért szükségszerűen együtt jár vele a szembenállás alakzata. Ezt jelzi a feltett kérdésre az ellentétes kötőszóval indított vagy azt tartalmazó válasz:

Magyarországon ez ma eléggé szokatlan, de a jogosultak több mint fele elmegy a népszavazásra, és a választók 84 százaléka elutasítja a lepencei strand értékesítésének fideszes módját. Gondolják önök, hogy a népszavazás, a polgárok akarata bármilyen befolyással van a fideszes önkormányzatra? Dehogyan!

(Eörsi Máttyás napirend előtti felszólalása 2002. jan. 21-én)

*Adtál erőt, tehetséget,
és ösztönt minden jóra,
De talált-e hát készséget
Rá bennem minden óra?
Nem bizony, jól érzem,
Mily sokra nem érkezem.*

(A református énekeskönyv 504. dicsérete)

Hogy valami jót tettem volna? Nem, nem tettem.

(Kosztolányi Dezső: Kétkedő)

Mit nyernek evvel a károsodottak?

Semmit!

(Herman Ottó: Nyílt levél Mikszáth Kálmánhoz)

2.6.2. Nem szükségszerű alakzattársulás a szubjekcióban

A hatáskeltés érdekében más alakzatokat is bennfoglalhat a szubjekció, de ezek nem érintik a kérdésalakzat lényegét. A szónok fogalomnak is átadhatja a szót, és ilyenkor a fictio personae alakzatával mint beszélő személyt szólaltatja meg. Így jár el Cicero is, amikor az állam nevében intézteti a kérdéseket saját magához. Egész Itália, az egész állam „szájába adja” azokat a kérdéseket és válaszokat, amelyekkel őt, a szónokot és egyben consult támadhatják azért, mert nem lép fel elég erélyesen Catilina ellen:

*Végül is mi akadályoz? Talán az ősi hagyomány? **De hiszen** ebben az államban gyakorta magánszemélyek is halállal büntették a vészhozó polgárokat! Vagy azok a törvények, amelyek római polgárok kivégzéséről intézkednek? **De soha** nem tartották meg polgárjogukat ebben a városban azok, akik az államtól elpártoltak! Vagy az utókor gyűlölségétől félsz? Csakugyan szépen rovod le háládat a római népnek, amely téged, a magad erejéből nevéssé lett embert, az ősöknek minden ajánlása híján, a tisztségek minden lépcsőfokán át oly hamar a legfőbb hatalom birtokába iktatott, ha most a gyűlölségtől vagy valamely veszélytől félve polgártársaid biztonságával nem törődöl.*

(Catilina elleni I. beszéd. 11. Ford. Borzsák István)

A kérdés együtt járhat a címzett aposztrophé jellegű megszólításával:

*Te azonban inkább a mostohaapádhoz, mint a nagybátyádhoz akartál hasonlóná válni. Én idegen s consul létemre kikértem a tanácsait – **te, az unokaöccse**, fordultál hozzá valaha is politikai kérdésben? De hát kikhez is fordul, **halhatatlan istenek**? Azokhoz természetesen, akiknek még a születésnapjára is tekintettel kell lennünk.*

(Cicero: Antonius elleni 2. Philippica. 6. Ford. Maróti Egon)

*Vajon legitim volt ez a kormány akkor, **képviselőtársaim**? Erre kérték a szavazatot? Természetesen nem.*

(Fodor Gábor napirend előtti felszólalása az országgyűlésben. 2004. X. 12.)

A gradációval összekapcsolódva a szubjekció hatása még expresszívabb:

*Mit valánk teendők? **Engedni**? Az szívünk győződésével meg nem fért. **Nem engedni**? Azt követi kötelességünk nem hagyta.*

(Kölcsey Ferenc: Búcsú az országos rendektől)

2.7. A szubjekció társulása kérdésalakzatokkal

2.7.1. Kérdéssor a szubjekcióban

Ebben a típusban több kérdés halmozódik a válasz előtt:

De megszületett az úrbér, statusgazdászati viszonyaink legfontosb részének vélt evangelioma. Kiegyenlítette talán a földesúr s jobbágy közti viszonyokat? megoldotta a nemzetnek emez életkérdését? kiengesztelte legalább az egyik felet? – a válasz meg van írva rangkülönbség nélkül minden magyar honfi szívébe.

(Kossuth Lajos: Késő!!)

Lehet-e egyáltalán az igazságot felismerni, és pontosan verbalizálni, szavakba önteni? Hiszen ha át is szűrtem magamon, pusztán azáltal, hogy szavakkal akarom kifejezni, már szükségképpen eltorzul a mondanivaló. Egyáltalán ki láthatja a teljes igazságot? Mindössze igazságmozzanatokot figyelhetünk meg.

(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

2.7.2. Szubjekciósor

Ebben az alakzattípusban a kérdés-feleletek párhuzamossága a tartalomnak hatásos tagolást ad:

Őseitek parányi fészkeket raktanak? szedjétek össze a romokat, s tegyetek belőle mély alapot jövőendő nagyságnak. Apró harcokat vívtanak? csináljátok a békesség műveit temérdekekké. Változékonyságban sínlettek? változzatok ti is, mint a lepe, nemesbnél nemesb alakokra.

(Kölcsey Ferenc: Mohács)

Érzékelhetően ritmikus prózát teremtett Kölcsey Ferenc ebben pár mondatban a többszörös szubjekció párhuzamosító hatásának köszönhetően.

2.7.3. Szubjekciólánc

Ez az alakzattípus nem egyetlen kérdés-feleletből áll, hanem a lexikális elemek ismétlődése révén több követi egymást, egymásra épülve, egybekapcsolódva:

BOLYAI. De mit nyerne, ha át is ragasztaná rám azt a politikai tüzet? Egy hatvanéves ember a tapasztalat taposta úton hajtja, ha vannak, a reményeit. S miben reménykedjen egy Erdélybe vetett matematikus? Hacsak abban nem, hogy akibe jó húsz éve önmagát mintegy áthelyezte: kijut az őt lehúzó föld vonzóköréből?

(Németh László: A két Bolyai)

2.7.4. Más kérdésalakzat társulása szubjekcióval

A szubjekció kérdésére noha válaszként interrogáció áll, de így is lezárja a gondolatsort az utolsó kérdésalakzat megállapításként értelmezése:

S kik ezek a főrendek? Nem azok-e, kik az országnak legtöbb javaival élnek? nem azok-e, kik a helyeken ülnek, hol Zrínyi a bajnok és koszorús író, hol Pázmány Péter és Liszti ragyogtanak? kik a sorokon gyülekeznek, miket egykor Kohári és Amade, Orczy és Ráday s nemrég Széchényi és Festetics György ékesítettek? Nem méltán kívánhatók-e, hogy ne szegezzék magokat az ellen, amiért az őket megelőzőt nagyok élni és halni dicsőségnek tartották.

(Kölcsey Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

Ez azért hatásos, mert a felelet csak sugallt megállapítást hordoz.

A retorikusságot fokozza az a szerkesztésmód, amelyben kétszer ismétlődik meg a szubjekció, interrogáció sorrend:

Hogyan kell apának lenni tulajdonképpen? Honnan tudnánk, ha nem ismerjük az Atyát? S hogyan kell tisztelnie egy gyermeknek a szüleit? Honnan tudná, ha nem ismeri azt, aki mögöttük áll?

(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

2.8. Kérdésalakzatok átértékelődése átmeneti tartománnyá

Gyakori, hogy a szubjekció kérdő elemeként interrogáció szerepel:

Nagy ég, szült ily szörnyű kínzást már képzelet?

Soha ennyire nem gyötörtek még szívet.

(Molière: Emberglyölő. Szabó Lőrinc ford.)

Ebben a részletben a szövegkontextus jelzi: az interrogációként értelmezhető [’Nem szült ily szörnyű kínzást képzelet.’] mondat a szubjekció kérdő elemévé válik, hiszen ezt követően önmagának ad választ a drámai hős. Így a kérdés-felelet a sugallt és a közölt megállapítás miatt tautologikus a nyomósítás érdekében.

A következő szövegrészletben is interrogáció a szubjekció kérdő eleme, vagyis ez önmagában is azt a jelentést hordozza: ’Nincs olyan józan eszű ember’. Az ókori szónok mégis szükségét érzi, hogy kijelentéssel is megerősítse a kérdésben bennfoglalt jelentést, ezáltal átértékelve az interrogációt a szubjekció kérdő elemévé:

De hát, az isten szerelméért, van-e olyan józan eszű ember, aki inkább a szavakból, mint a tettekből ítélné meg, hogy békében van-e valaki vele, vagy háborúskodik? Bizony olyan nincs.

(Démoszthenész: III. Philippika)

Máskor a tartalom megerősítésképpen értékelődik át az interrogáció a szubjekció kérdő elemévé, mert a beszélő tagadó jelentésű választ ad a maga által feltett állító kérdésre, amely valójában tartalmilag egyenértékű a kérdéssel:

De mi letettünk az asztalra nemcsak egy pártprogramot, letettünk egy globális kormányprogramot, majd egy újabb gazdasági programot, amit folyamatosan megvalósítunk. Hol van ehhez hasonló, hol van egyáltalán más politikai erőnél vagy más politikai pártnál megfogható hasonló munka? Egyetlen egy sem született meg.

(Antall József: Felelősséggel a hazáért – záróbeszéd az MNF. V. országos gyűlésén)

A következő idézetnek bár mindkét kérdése interrogációnak tekinthető, mégis érkezik rá válasz, ezáltal ezek átértékelődnek a szubjekció kérdéseivé, a felelet pedig megismétli az interrogációba foglalt tartalmat kijelentő mondat formájában:

Ki az, aki el merné mondani, hogy ő soha nem haragszik senkire? Ki meri állítani, hogy – ha ez a fenti mondat nem is szalad ki a száján – valami keserű indulat nem szakad föl soha a szívéből? Azt hiszem, egyikünk sem.

(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

A dubitációnak ható eldöntendő kérdések szubjekcióvá válnak, mert felelet érkezik rájuk a következő bibliai részletben:

Mert Mózes törvényében meg van írva: „A nyomtató ökör száját ne kösd be.” Vajon az ökörről gondoskodik-e így az Isten? Nem teljes egészében értünk mondja ezt? Bizony értünk íratott meg, hogy aki szánt, reménységgel kell szántania, és aki csépel, azzal a reménységgel csépeljen, hogy részesedik a termésből.

(Pál apostol első levele a korinthusiakhoz. 9, 9–10)

Dubitációnak tűnő kérdés (választó kötőszó, feltételes mód, *talán* módosítószó) a szöveg folytatás miatt szubjekcióvá válik:

Vagy talán gondatlan nagyítás s nevetséges pöffeszkedés az, hogy ezeket a játékszín miatt ejtett szavakra mondanám el? Nem, tekintetes Rendek!

(Kölcsey Ferenc: Játékszín)

Az információt közvetítő válasszal a szónok azt erősíti meg, hogy ne lehessen dubitációként értelmezni a kérdést.

2.9. A szubjekcióval rokonítható és szembeállítható alakzatok

A kérdésalakzatokon belül szerkezeti szempontból a szubjekció azokkal tart rokonságot, amelyek kérdés-felelet forma felépítésűek, tehát a raciocinációval és a szermocinációval. De míg a szubjekcióban a kérdést és a választ ellenvetés tartja össze, addig a többi hasonló szerkezetű kérdésalakzatban a kérdésre nem következik ellenvető válasz. Pragmatikailag viszont azokkal tart rokonságot a szubjekció, amelyek a közönséghez fordulással a tanácskozást szimulálják: vagyis a dubitációval és a kommunikációval.

A megszólaló nemcsak személy lehet, hanem fogalom is, ezért érintkezik a szubjekció a *fictio personae* alakzatával is.

A nem-kérdésalakzatok közül az ellentét (*antithesis*) számít rokon alakzatának, hiszen a szubjekciónak meghatározó jellemzője az ellenvetésre épülés.

2.10. Összefoglalás

A szubjekció (g. *ὑποφορά, ἀνθυποφορά*, l. *subiectio*, a. *figure of response*, f. *subjection*, *hypobole*, *prolèpse* és *upobole*, n. *subjectio*, *Frage und Antwort*) a klasszikus retorika által is számon tartott egyik kérdésalakzat-típus: dramatizáló szándékkal használt kérdés-felelet a monológban. Az teszi ezt a mondategyüttest alakzattá, hogy mind a kérdés, mind a felelet ugyanattól a személytől származik. Ez olyan kételemű szerkezet, amelynek kérdő eleme többnyire eldöntendő kérdés, és ez általában egyértelműen sugallja az ellenvetést.

Ez a kérdésalakzat-típus a szövegbeli működése révén a monológ típusú szöveget, a kijelentő mondatok sorát a kérdő formával dramatizálva figyelemkeltővé és élénkebb stílusúvá teszi. Ez a szerepe rokonítja a szubjekciót a kérdés-felelet formai felépítésű kérdésalakzatokkal: a raciocinációval és a szermocinációval. Ugyanakkor azonos szándék teremti meg a tanácskozás érdekében a közönséghez fordulást szimulálók: a dubitációval és a kommunikációval.

Bár nincsenek sajátos nyelvi jelei a szubjekciónak, mégis világosan elkülönítendő más, hasonló kérdés-felelet típustól, mert a szubjekció tipikus megvalósulásában a kérdésre a válasz ellenvetés, míg a raciocinációban a kérdésre ellen-

vetés nélküli válaszadás következik. A szembeállító ellenvetés többféleképpen is kifejeződhet: ellentétet jelző kötőszóval (*de, mégis, úgyis* stb.), a kérdés és a válasz ellentétes logikai minőségével, magyarázó kötőszóval, ellentétes és magyarázó kötőszó együttesével vagy csupán tagadószóval.

A szövegbeli helyzetük következtében nemegyszer bekövetkezik egyes kérdésalakzatok, főként interrogációk szubjekcióvá átértékelődése.

2. A KÉRDŐ RACIOCINÁCIÓ – KÉRDÉS-FELELET FORMÁJÚ MEGOKOLÁS, MAGYARÁZAT, KÖVETKEZTETÉS

Görögül *αἰτιολογία*, latinul *rationatio* a megnevezése a vizsgált alakzatnak.

A görög megnevezése, az *αἰτιολογία* az 'okát keresi/adja valaminek' jelentésű igéből származik. A latin elnevezés a 'megfontolás, az ész, okosság' jelentésű *ratio* szóból létrehozott 'megfontolás, okoskodás' jelentésű *rationatio* terminus.

1. AZ ALAKZAT RÖVID TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

1.1. Az alakzat elnevezése és helye a retorikai-stilisztikai rendszerekben

Cornificius *rationatio* néven nevezi meg ezt a vizsgált alakzatot a szóalakzatok közé sorolva (Kr. e. 86–82: 4, 16, 23), Cicero viszont a gondolatalakzatok között (Kr. e. 56: 3, 54, 207) említi. Pécseli Király (2000 [1612]: 325) Ciceróhoz hasonlóan a körülmények és a jellemző vonások locusaiból eredő gondolatalakzatok típusába veszi fel.

Quintilianus *rationem* mondja (94–95: 9, 3, 98).

Crusius nem választja szét minden esetben a kérdésalakzatokat, így a *rationem* is a szubjekcióhoz tartozónak tartja (1564: 301).

Lausberg nem számítja a kérdésalakzatok közé a *rationem*-t, hanem a szillogizmussal, az enthümémával és az epikheirémával azonosítja (1960: 371. §).

Szilágyi a *Világirodalmi lexikon* szócikkében (1989: 325) a *rationem*-t (*rationem*) antik retorikai-poétikai fogalomként említi.

Schöpsdau a *rhetorische Frage* szócikkben a kérdés-felelet szekvencián belül kitér mint rokon jelenségre a *rationem*-re (*αἰτιολογία, ἀπόφασις*) is (1996: 446).

Burton (2003) *rationem* és *aetologia* (*αἰτιολογία, apodeixis, redditio causae, etiology, reason rend, tell cause, cause shown*) néven is felveszi a vizsgált alakzatot.

1.2. A *rationem* sajátos lényege a szakirodalomban

A retorikusok többsége megokolásra és következtetés levonására tartja alkalmasnak a *rationem*-t, mint Cornificius is, hiszen szerinte a *rationem*-vel „önmagunktól kérjük számon, hogy mit miért mondunk, és folyton azt követeljük magunktól, hogy minden egyes állításunkat megindokoljuk”³⁶⁰ (Kr. e. 86–82: 4, 16, 23). Hosszan idéz példákat rá:

Őseink, amikor egy asszonyt elítéltek valamely bűnért, úgy vélték, hogy ezzel az egy ítélettel sok gonosztettét bizonyították. Hogyan? Akit szemérmetlenség vádjával ítélték el, arra szerintük a méregkeverés vádját is rábizonyították. Miért? Mert szükségszerű, hogy az, aki saját testét rút szenvedélyének engedte át, sokaktól féljen. De hát kitől?

³⁶⁰ Cornificius: *Rationatio est, per quam ipsi a nobis rationem poscimus, quare quicque dicamus, et crebro nosmet a nobis petimus unius cuiusque propositionis explanationem.*

*Férjétől, szüleitől és mindazoktól, akikről feltételezi, hogy az ő becstelensége miatt rossz hírbe kerültek.*³⁶¹

Cicero is azt állítja: a *ratiocinatio* „valamely állításhoz megokolás hozzáfűzése”³⁶² (Kr. e. 56: 3, 54, 207). Pécseli Király hasonlóan vélekedik: „A *ratiocinatio*val a dolgot a jellemző vonásokból vagy a körülményekből eredő következtetéssel bővítjük” (2000 [1612]: 325). A Vergilius Aeneiséből vett idézet elárulja, hogy a szakirodalmi szerző nem kérdő formájúnak tarthatja ezt az alakzatot.

Burton (2003) a következőképpen határozza meg a *ratiocinatio*t: „Érvelés (tipikusan saját magunkkal) kérdések formájában. Néha egybeesik az anthypophorával. Pontosabban a *ratiocinatio* állhat állításokból, amelyeket jóváhagyásként az okra (*ratio*) való rákérdezés követ, ezt a beszélő saját maga válaszolja meg”³⁶³. Példája a következő:

*Az öregkor különb a fiatalkornál. Miért? A testet már megszeliidítettük, az elmét megérlelte a bölcsesség.*³⁶⁴

Burton felveszi az *aetiologia* (αἰτιολογία) címszót is, és így jellemzi ezt a fogalmat: „Az érvelésnek az az alakzata, amelynek során az állítás mellett kifejtjük annak okát is, gyakran egy magyarázó mellékmondat formájában.”³⁶⁵ Ahogy a meghatározásból is következtetni lehet, a példa nem tartalmaz kérdést:

*Nem a bírókban nem bízom, hiszen ők pártatlanok.*³⁶⁶

Schöpsdau viszont a *ratiocinatio* lényegét a formai megoldásában látja, hiszen így summázza ezt a sajátosságát: „Ha egy szónok a jobb érthetőség kedvéért érvelésének egyes lépései közé tömör kérdéseket illeszt (főleg „hogyhogy?”, „miért?”), a *ratiocinatio* alakzata jön létre”³⁶⁷ (1996: 446).

Szilágyi három értelmezését adja a *ratiocinatio*-nak. Az első szerint az amplifikáció egyik fajtájaként arra szolgál, hogy a szöveg egyik eleméből a másik

³⁶¹ Cornificius: *Maiores nostri si quam unius peccati mulierem damnabant, simplici iudicio multorum malefactorum convictam putabant. Quo pacto? Quam inpudicam iudicant, ea veneficii quoque damnata existimabatur. Quid ita? Qui necesse est eam, quae suum corpus addixerit turpissimae cupiditati, timere multos. Quos istos? Virum, parentes, ceteros, ad quos videt sui dedecoris infamiam pertinere.*

³⁶² Cicero: [...] ad propositum subiecta ratio.

³⁶³ Burton: Reasoning (typically with oneself) by asking questions. Sometimes equivalent to anthypophora. More specifically, *ratiocinatio* can mean making statement, then asking the reason (*ratio*) for such an affirmation, then answering oneself. In this latter sense *ratiocinatio* is closely related to *aetiologia*.

³⁶⁴ Burton: *Old age is superior to youth. Why? The body has been tamed and the mind ripened with wisdom.*

³⁶⁵ Burton: A figure of reasoning by which one attributes a cause for a statement or claim made, often as a simple relative clause of explanation.

³⁶⁶ Burton: *I mistrust not the judges, for they are just.*

³⁶⁷ Schöpsdau: Wenn ein Redner zur Verdeutlichung zwischen die einzelnen Schritte seiner Argumentation knappe Fragen (meist vom Typ <wieso?>, <warum?>) einschaltet, ergibt sich die Figur der *ratiocinatio*.

nagyságára következtessünk. A másodikban Cícero és Quintilianus felfogása alapján az epikheirémával, a három részből álló szillogizmussal azonosítja. A harmadikban a *Rhetorica ad Herennium* definícióját idézi (Kr. e. 86–82: 14, 23).

1.3. A raciocináció rokonítása más alakzattal

Adamiknak a Cornificius művéhez fűzött egyik jegyzete szembeállítja a szubjekciót és a raciocinációt: „Különbséget kell tenni a *subiectio* és a *raciocinatio* között. *Subiectio* az, amikor az egyes kérdésekre adott válasz ellentétes jelentésű, s többnyire *at* vagy *sed* vezet be. A *raciocinatio* viszont a kérdésre adott választ jelenti; vö. Calboli: Rhet. Het. 323–324.)” (1987: 313).

1.4. A raciocináció fogalmi tisztázatlanságának jelei a szakirodalomban

Nincs gazdag szakirodalma ennek az alakzattípusnak. Az kitűnik a meghatározásokból és a példákból, hogy a retorikák nem kizárólag kérdésalakzat-típusnak tartják. A definíciók többségéből az olvasható ki, hogy érvelésként, állítás indoklásaként értelmezhető. A raciocináció rendszerbe való besorolása is változó, mert van, aki az ilyen szerkesztettséű kérdésalakzatokat a szubjekcióhoz veszi.

2. A KÉRDŐ RACIOCINÁCIÓ FUNKCIONÁLIS ÉS PRAGMATIKAI SZEMLÉLETŰ ÉRTELMEZÉSE

[A továbbiakban raciocináción mindig kérdőt értek.]

A közelmúlt mérvadó retorikájának (*Historisches Wörterbuch der Rhetorik*) a szócikke, illetve Calboli megjegyzése alapján soroltam be a raciocinációt a kérdésalakzatok típusába.

2.1. A raciocináció szerkezete

A raciocináció kételemű szerkezetű: ezért jellegéből adódóan a kérdő és felelő elemeinek sorrendje meg van szabva. Mivel így alkot sajátos mondatpárt, szemantikai és pragmatikai szempontból együtt kezelendő:

Mi az iskolai oktatás, legáltalánosabban véve? – Az iskolai oktatás a fejlődő emberi egyednek, a felnővekvő nemzedéknek beavatása a társadalom addig szerzett ismereteibe [...] S mi a tanárképzés? – A tanárképzés a felnőtté érlelődő korosztály egyik csoportjának felkészítése arra, hogy a felnővekvő egyedek tömegeinek, az újabb és újabb nemzedékeknek ezt a társadalomba nevelését szervezett keretek között és intenzíven segítse.

(Deme László: Hozzászólás „A nyelvtan helye a magyar szakosok képzésében a felnőttoktatásban c. előadáshoz”)

A raciocináció típusú szerkezet attól válik alakzattá, hogy a megnyilatkozó a feltett kérdésre önmaga adja meg a választ, vagyis fiktív a kérdezés és a válaszadás is:

Van itt is ember, mondd, de millyen ember?

Inség, gonoszság néz ki vad szeméből.

(Berzsenyi Dániel: Vitkovics Mihályhoz)

2.2. A raciocináció szintaktikai jellemzői

A raciocinációban a kérdés többnyire kiegészítendő, mert a megokolásra alapvetően ez a mondatfajta ad lehetőséget:

*S vajjon **miért** szakadt nemzetünk része, tán nagyobb része e két osztályzatra? Legelsőben is, mert a kiváltsági „circulus vitiosus” szűk körében forgott vérük.*

(Széchenyi István: Akadémiai megnyitó beszéde)

*E körül forog tehát a kérdés, s én azt mondom, hogy mi küzdünk nehézségekkel kétségtelenül, de **miben** áll ez a nehézség? abban, hogy háromszáz esztendő óta systematic semmivé tették e nemzetben a harcias szellemet.*

(Kossuth Lajos 1849. jan. 13-i beszéde a képviselőház debreceni ülésén)

Nem meghatározó jegy a raciocináció alakzata szempontjából a grammatikai forma, mert ezzel nem különbözik sem a valódi kérdéstől, sem a többi kérdésalakzattól. Az okok keresését viszont mégis leggyakrabban jellegzetesen a *miért* kérdőszó jelzi:

GALILEI. Miért? Mert az igazság, mint anyában a gyermek, minden tilalom ellenére ott moccan benne, s világra kívánczik.

(Németh László: Galilei)

És miért? Azért, mert járomba vetették nyelvünket; mert eltapodták.

(Kölcsey Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

És miért van ez így? mert ami 1790-ben jó [volt] volna, az 1836-ban már borzasztóan káros volt.

(Kossuth Lajos: Késő!! – Pesti Hírlapba tervezett, de eltiltott vezércikke)

Miért akkor hát ez a rendellenes dobogás, épp éjszaka, s ez a fullasztó nyugtalanság, épp akkor, amikor mindenki megnyugodott? Nyilván, mert mégsem vagyok teljesen benne a nagy szervezet lüktető áramlásában.

(Illyés Gyula: Orfeusz a felvilágban)

Látható a nyelvi anyag alapján, hogy az nem lehet szempont, hogy egyszavas-e a kérdés vagy sem, mert a kérdés terjedelme nem kérdésalakzat-típust jelölő sajtósság.

Ritkábban eldöntendő formájú is lehet a raciocináció:

Alkosson-e törvényt a külhoni magyarok magyar állampolgárságáról a magyar országgyűlés? Számomra egyértelmű a válasz: IGEN.

(Görömbei Andor: „Én is közületek való vagyok”)

2.3. A raciocináció mint művelet és annak az eredménye

Más kételemű kérdésalakzattal szemben a raciocináció sajátosságát elemeinek az egymáshoz való viszonya adja.

Babits Mihály Irodalmi nevelés című szövegének részlete így hangzik:

(1) *Miért beszélnek az emberek ily sokféle módon? **Mert** sokféle módon gondolkodnak.*

Ez a két mondatban megfogalmazott gondolat megfeleltethető egyetlen, többnyire összetett mondatnak:

- (2) *Azért beszélnek az emberek ily sokféle módon, **mert** sokféle módon gondolkodnak.*
- (3) *Az emberek ily sokféle módon beszélnek, **hiszen/ugyanis** sokféle módon gondolkodnak.*

Magától adódik a problémafölvetés: Melyik hatásosabb, hatékonyabb közlésforma az alapvetően szinonimikus tartalmú gondolatok közül? És miért? Erre a választ a három nyelvi forma grammatikai, szemantikai és pragmatikai összevető elemzése adja meg. Az (2) alárendelő összetett mondat az okozathoz szervesen kapcsolódó okot mellékmondati formában fogalmazza meg, és ezáltal némileg hangsúlytalanítja. A (3) mellérendelő összetett mondat az első tagmondati megállapításhoz fűzött okadó magyarázatot már egyenrangú tagmondatokkal fejezi ki. Az (1) a két mondatra tagolással nemcsak egyenrangúsítja a gondolat két fő tartalmi elemét (*beszélnek – gondolkodnak*), hanem a kérdés-felelet formával még jobban ki is emeli.

Hogy Babits Mihály a gondolatközlésében a raciocinációval él, ennek az elmebeli műveletnek kétségtelen pragmatikai oka van: hangsúlyossá tenni a tartalmilag fontosnak ítélt elemet. Ez a művelet nem pusztán befogadásra, hanem konstruálásra is készíteti az agyat egyrészt a mondat szerkezet-, másrészt a mondatfajta-választással. Nyelvi tapasztalata alapján tehát a befogadó meg tudja fejteni ezt a „rejtvényt”, sőt épp az aktív befogadás a hatékony értelmezés alapja.

2.4. A raciocináció szövegbeli működése

2.4.1. Szemantikai struktúrája

A raciocináció kérdése többnyire okra kérdez rá:

IMRE. *A talpában elnyüveti a szalagot, az ízületeibe ólmot folytat, elszokik a nyugtalan paripamozdulatoktól, s hagyja, hogy megbűdösödjék a lehelete. S **miért?** Mert megejtette egy szép szó: hivatás, család, haza.*

(Németh László: Villámfénynél)

S **mitől** oly gyanús sokak szemében? Mert máshonnan nézve, más mércékkel ítélkezve (például a tudományével, például a művészetével) fattyúműfajnak tetszik, amely, ha az igazság a tét, állítólag mutálni kezd.

(Földényi F. László: Az esszé kísértete)

De a raciocináció szemantikai tartalmába belefér mindenféle tágon értelmezett magyarázatadás:

GALILEI. *S tudja tisztelendőséged, mi a legborzasztóbb? Hogy mindez, amiért most előszednek, olyan messze van már tőlem.*

(Németh László: Galilei)

2.4.2. A raciocináció működése szövegbeli helyének megfelelően

Ha címben fordul elő a kérdés, az így felvetett kérdésre közvetlen válasz a szöveg nyitó mondatában található:

Lehetséges-e esztétikai nevelés egyáltalán? A kérdésre mindjárt azt mondom: igen, lehetségesnek tartom, különben eleve nem ezt a címet adtam volna.

(Balassa Péter)

Az alcímbe szereplő kérdésre a válasz a szöveg első mondata:

Miért hasznos ismerni az ügyek neveit?

Hogy tudják az ifjak, mikor szükséges a feltalálás helyeihez folyamodni.

(Melanchthon: A retorika alapelemeinek két könyve)

A reklámszöveg írója az önmaga által feltett kérdésre a választ a szakavatott, az autómárkák ismerőjének pózába helyezkedve, ellenvéleményt nem ismerve adja meg a reklám indításában azért, hogy utána kifejtthesse álláspontját. Vagyis felhívó szerepben kérdés-felelet formával, áltudakozódással vásárlásra készítő információt közvetít:

Lehet-e többet tudni a Reanult Scénicnél alappfelszerelésben és biztonságban? Renault Scénic RX4. Az első luxus kompakt egyterű állandó négykerék-meghajtással, 2.0 literes, 16 szelepes, 140 lóerős benzin és 1.9 dCi 105 lóerős dízel motorokkal.

Ennek a racionációnak a hatása abban is rejlik, hogy interrogációnak tűnik a *Lehet-e* fordulat miatt, amely tagadó jelentéssel azt sugallja: 'Nem lehet...' Ezen az értelmezésen viszont kizárólag a gépkocsimárka megnevezése fordít egyet anélkül, hogy explicit magyarázat lenne, mégis implikálja a 'Igen, lehet többet tudni a Reanult Scénicnél, és ez a Renault Scénic RX4.'

Szépirodalmi művet is lehet racionációval indítani:

KÁZMÉR. *Nincs más kiút! Ha békét akarunk,
mert nézz belé csak: mi a főbajunk?*

A magány. *Az! Senkihez senki nem
tartozik többé. S már a szerelem, –*

Mi az is? Két magány egy börtöne.

(Illyés Gyula: Orfeusz a felvilágban)

A legtöbb racionáció, mint Kossuth Lajos újságcikkében is, a tárgyalás argumentáló részében van elhelyezve. Az ő írásművészetét dicséri, hogy nem akárhogyan szerepelnek a kérdései, hanem a legfontosabb egységét, az érvelést szervezik, és nem is akármilyen kérdésalakzattal szolgálják a retorikusságot, hiszen a racionáció két eleme: a kérdés elgondolkodtat, a felelet viszont nem hagy kétséget a helyes jelentésadás felől. Publicisztikai szövegében Kossuth kérdései valódiaként nem értelmezhetők, mivel közvetlen válaszreakció ebben a kommunikációs szituációban nem várható. Vezércikkének minden kérdő mondata azért is álkérdés, mert maga a szónok ad választ kérdéseire. Éppen emiatt válik dominánssá az újságcikkben az érvelő jelleget szolgáló, az ok-okozati összefüggéseket, bizonyítékokat felsorakoztató racionáció:

Miért merik Zágrábban oly fennen lobogtatni a pártütés zászlóját? **Miért** merik Bácskát s a Bánátot megtámadni gyűlevész rabló csoportok? **Miért** merik a camarilla romjai reactiót forralni? **Miért** mernek Bécsben arról álmodni, hogy a pénz és hadügyi tárcákat visszakerítik? **Miért** kecsegtetik magokat az ausztriai követek Frankfurtban azzal, hogy megnyírják országunkat, s egy foederatióba beleolvasztanak, mely-

ben egyenlők legyünk a többiekkel a gyengeségben?... **Miért** történik mind ez? Azért, **mert tudták**, hogy készületlenek vagyunk, **mert tudták**, hogy a múlt országgyűlés a miniszteriumot útnak eresztette, mint az indus rege szerint isten az első embert pénz nélkül, hadsereg nélkül, fegyver nélkül, **mert látták**, hogy az ó rendszer makacs bűnei miatt rohamnak indult gyökeres változás közben, midőn, a régi rend nincsen többé, az új pedig még meg nem szilárdult, itt vallás, amott nyelv és népiség, és magánérdek, és minden indulat ki akarandja zsákmányolni a lázas állapotot; s azt hitték, hogy az egyetemes bomlás közepett kicsi bár, de compact erőnek győzni könnyű lesz.

(Kossuth Lajos 1848. július 5-i újságcikke) [Kiemelés – Sz. N. I.]

Ezek a kossuthi kérdések hatásosak és patetikusak, retorikusságuk abból fakad, hogy mindegyiküket előismétléssel az okra és célra egyaránt rákérdező *miért?*-ek indítják, jelezve: a tényekbe belenyugodni nem tudó államférfi medítál, ugyanakkor elgondolkodtatni is kívánja az országgyűlési képviselőket a kialakult történelmi helyzeten. Az okokat és célokat feszegető kérdések jelentésadása a *merik* igealak megismétlésével nyomatékosítódik. A záró kérdés pedig mintegy összefoglalásként, az eddigi cselekvéseket a *történik* proverbiummal summázza.

A kérdő mondatfajta változatlan ismétlése, halmozása magában is fokozó jellegűnek hat. Ugyanakkor a kérdések tartalmi egymásra épülése a jelentésképzés folyamatában a gradáció alakzatát is megteremti, hiszen az ellenség támadásai katalógusszerű felsorolásának sorrendje amplifikációszerűen a *fennen lobogtatni*-től a *megtámadni*, *reakciót forralni*, *visszakerítik*-en át jut el a *kecsegtetik magokat*, *megnyírják országunkat* fölismerésig.

Ahogy a kérdéseket is egymásra halmozta az újságíró Kossuth, ugyanúgy az azokra adott feleleteket is egy tömbben közli. Hogy nem egyetlen évről, hanem évrendszerről van szó, erről a változatlan módon megjelenő elemek tagoló szerepe árulkodik (*Azért, mert tudták; mert tudták* stb.). Az isocolon elemeiben, vagyis 13 colon élén a *tudták* előismétlésszerű visszatérésének ritmuskeltő ereje következtében patetikusságot eredményez. A szövegnek ez a része félreérthetetlenül vall arról, hogy Kossuth „hallotta” az írását, szónokként írta újságcikkét is:

Mert tudták, hogy Horvátországban kész gyakorlott fegyveres erejük van, míg minenkünk mindent semmiből kell teremtenünk;

tudták, hogy a mi gyakorlott hadsereg van országunkban, annak legnagyobb részében nem bízhatunk;

tudták, hogy azon szellemnek ezen viszonyokban keresztülszőtt hatását imposant erő ellensúlya nélkül egy vágással nem lehet kiirtanunk, melly szellemmel a hadsereg századokon át saturáltatott;

tudták, hogy a magyar háromszín ellen a sárgafekete színre hivatkozniok annyit teszen, mint a megszokott esküre, megszokott kegyre, megszokott disciplina erejére hivatkozni;

mert tudták, hogy országgyűlés nélkül a belső bomlásnak, külső támadásnak, ármány s árulásnak ezer oldalról torlódó vészével szembeszállani készületlenek vagyunk.

Tudták, hogy nincsen egyetlen fegyvergyárunk;

tudták, hogy külföldről fegyvert nem kapunk;

tudták, hogy váraink bástyái porlásban vannak, magtáraik üresek, védjeik idegenek;

tudták, hogy a népnél e szó: „katonaállítás” keserves emlékezetek nyomán nem a polgári jogok legszebbikének, ha nem szolgaság kínjának nézetik, s azért népünk a katonaság eszméjétől rendszeresen elidegenítve, még az úrbéri felszabadítást is gyanúval fogadja.

[Tagolás – Sz. N. I.]

Szembetűnő, hogy az anafora alakzata emeli ki a halmozásos fokozás részeit nemcsak a kérdésekben, hanem a válaszokban is. Az utóbbiakban nyilván azért részletező a megtámadtatás okainak taglalása, mert a publicistának megfelelően kell bizonyítania a harcra készültség fontosságát. A haladás szövegszerkesztési elvének és a jelentésképzésnek megfelelően az érvelésben a bizonyítás tehát a kérdésfeltevés és a válaszadás egységében történik. A kérdések a történelmi tényeket fogalmazzák meg, a feleletek pedig feltárják az okokat, vagyis így argumentatív hatásúak. Az érveket valójában a kérdés és a felelet együtt raciocinációként szolgáltatja a *Miért?... Azért, mert* formával.

2.4.3. A nézőpont konstrukciós szerepe és nyelvi lenyomata a raciocinációban

Adataim a raciocináció természetét jól mutatják, azaz ez a kérdésalakzat-típus úgy szolgáltat információt, hogy közben szerep- és nézőpontváltás nem következik be:

Miért oly kivételesen remek az az Eső [Maugham írása]? Mert pörgő szekvenciákban löki szájunkra a fogcsikorgatást, a röhejt, a szánalmat, a köphetnéket.

(Illyés Gyula: Hogy születik színdarab)

Ebben a kérdésben a még rejtett referenciális központ a válaszban már jelölt lesz az ige jelenidejűségével. Ehhez társul még a tudatosság szubjektumára utaló T/1. személyű birtokos személyjeles forma is.

A raciocináció fiktív dialógus volta abból fakad, hogy a megnyilatkozó bár kérdést tesz fel, ám nem is várva válaszra, maga felel meg kérdésére, mint a következő drámarészletben is:

MIKLÓS. *Hát tudod mit? Legjobb, ha visszaviszlek.*

(Hubay Miklós: Tüzet viszek)

Látható, hogy a nézőpont nem váltódik az áldialógus elemeiben, mert csupán az alapvetően figyelemkeltő hatásszándék miatt formálta a beszélő a gondolatait kérdés-feleletté. Teljesen formális az E/2. személy kérdéssel megszólítása, mert a referenciális központot képviselő döntése a meghatározó: ezt jelzi a ragozott igei formák sorrendje: *tudod, visszaviszlek*.

A következő idézetben nyelvtanilag nincs kifejtetté téve a referenciális központ a kérdésalakzat egyik elemében sem, de egyértelmű, hogy mégis ez határozza meg a tájékozódást. A kiindulópont az E/3. és T/3. személyű alakokban jelenik meg. Egyértelmű, hogy a külső nézőpontnak ilyenfajta megjelenítése a magyarázat hitelét erősíti. A szubjektum háttérbe szorításának kétségtelen oka a magyarázat, a következtetés-levonás objektivitásának az éreztetése:

Az elmúlt évtizedekben Közép-Európa számos írója fölvetette, egymástól függetlenül, hogy a mai nyugati civilizáció fő ismérve az, hogy a gazdasági dinamizmus parttalan-

ná, azaz mértéktelenné vált. S mi ennek a következménye? Szakítás az európai kultúra hagyományával, a mérték és az erkölcs háttérbe szorítása, törekvés a szenvedés kirekesztésére, akár azon az áron is, hogy ezzel alapvető emberi igények zárójelbe kerülnek, s mint idejélműlt, „irracionális”, „metafizikus” megnyilvánulások bélyegződnek meg.

(Földényi F. László: Európa belső hídjai)

A következő közhelyben a durva hangvételű, a bosszúságot sem leplező megnyilatkozás raciocináció formáját ölti:

Tudja, kivel szórakozzon? A nénikéjével. (A jó édesanyjával.) De ne velem! (Ksz.)

A referenciális központot jelölő E/1. személyű alany implicit a kérdésben, a válaszban viszont a személyes névmás ragos alakja világosan hordozza: *velem*. Az ehhez tartalmilag kalcsolódó tagadott igealak (*ne szórakozzon*) a kettős válasz mindegyikében a hiány által, de zeugmatikus ráértéssel veendő.

2.4.4. A raciocináció használata a különböző szövegtípusokban

A raciocináció is – mint minden argumentációs kérdésalakzat – a törvényszéki beszédekben született:

S tudjátok-e, micsoda veszedelemtől tarthattok, ha valami történnék? Attól, hogy a Hellespontos idegen kézbe jut, ellenfeletek Megarát és Euboiát hatalmába keríti, s a peloponnesosiak vele tartanak.

(Démoszthenész: III. Philippika)

Miért beszélek hát ennyit az élvezetről? Mert nemcsak szégyenére nincsen, hanem még nagy dicsőségére is válik az öregnek az, hogy nem kívánczik valami nagyon semmiféle élvezetre.

(Cicero: Az idősebb Cato vagy az öregségről. 13. Ford. Némethy Géza)

Előmutatja gyermekeit; visszakéri tőlünk a gyámkarokat, miktől azokat megfosztók, vissza az árvák örökre eldúlt örömeit, a jobb napok reményét s a becsület bezáródott ösvényét. S miért, T. Törvényszék? mert hidegen néztük a cselszövényt, mit a gonosz oly magában bízva, oly kárt örülő lélekkel szőtt.

(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

Politikai beszédben különösen fontos az érvelés. Kölcsey Ferenc, a szatmári képviselő kiváló argumentációs technikáját mutatja a pozsonyi országgyűlésen 1833. március 4-én mondott beszéde:

Miért nem akarnak a mi kérésünkre hajolni? Azt mondják, nyolc század óta van öszveköve a nemzettel a római nyelv; s annál fogva az több érdekléssel van öszvekapcsolva, és eltörlésére vagy megváltoztatására felette szükséges előbb mind a kívánság eredetét s kiterjedését, mind pedig a teljesedés lehetőségét és az említett érdekekkel való megegyeztetését bővebb vizsgálat alá vétetni.

(A magyar nyelv ügyében)

Széchenyi István az első képviseleti országgyűlés válaszfelirati vitájában (1848. július 21.) kétségtelenül okra kérdez rá, és a raciocináció alakzatának megfelelően feleletet is ad rá:

Akárkivel találkozom, azt hallom, hogy veszélyben van a haza. Így már lassanként (?) magam is elkezdem hinni; hanem nem azért gondolom, hogy veszélyben van a haza, mert ellensége van odakünn, hanem azért, mert ellensége van idebenn. És kérdem, mi lehet annak oka, hogy ellenség van idebenn? Rossz szándéknak, hazafiság hiányának e pillanatban nem tudom tulajdonítani.

A szubjektív vélemény közlése is belefér az országgyűlési szónoklatokba, bizonyítja Deák Ferenc Fölrati javaslatának egyik részlete:

Áttérek azon kérdésre: kinek mondjuk el mindezeket? Véleményem erre nézve az, hogy amit mondanunk kell s mondani akarunk, mondjuk el annak, ki az országgyűlést összehívta s kinek összehívása nélkül most együtt nem tanácskozhatnánk; annak, ki a fedelmi hatalmat tetteleg gyakorolja, őfelségének Ferenc Józsefnek.

Napjaink politikai tartalmú szónoklataiban is gyakori fogás a hatásosságra törekvő érvelésben a raciocináció:

Hiszen, tisztelt Országgyűlés, mi kell a sikerhez? Kell egy nagy adag cinizmus, kell a polgárok akaratának teljes semmibevétele, és megfelelő kapcsolat Orbán Viktor miniszterelnökhöz, hiszen aki hozzá be tud menni, az igen rövid időn belül a Széchenyi-terv egyik kedvezményezettje lesz.

(Eörsi Máttyás napirend előtti felszólalása 2002. jan. 21-én)

A tudományos szövegben nagy szerep jut a megokoló raciocinációnak:

Ha ez így van, mi lehet az oka, magyarázata annak az ellenszenvnek, ingerültségnek, esetenként meglepő indulatnak, amellyel az elmondottakhoz hasonló – úgy gondolom, igaz és tárgyilagos – megállapításokat fogadják?

Az egyik talán abban a felfokozott érdeklődésben keresendő, amely napjainkban a paraszti, falusi, népi dolgok, tárgyi és szellemi alkotások, tulajdonok iránt ország-szerte megnyilvánul.

(Lőrincze Lajos: Egy magyar nyelv van!)

A raciocináció a híveknek megnyugtató válasz adására vallásos tárgyú, de a legkülönbözőbb műfajú szövegekben is használatos:

Haraguvék Isten, és vetevé út ez munkás világ belé: és lëün hálálnék és pukulnek fëszë, és mënd ű nemének. Kik azok? Miü vogymuk.

(Halotti beszéd és könyörgés)

Esetleg bizonyágtétel kiemelését célozhatja:

Kérdezed: Ki az?

Jëzus Krisztus az,

Isten szent Fia,

Az ég és föld Ura,

Ő a mi diadalmunk.

(Református énekeskönyv, 390. dicséret).

Vagy egyáltalán a hallgatóságnak a beszédbe való formális bevonása kedvéért szerepel raciocináció:

Sokan gyűltünk össze elhunyt testvériünk temetésén. Mi hozott össze bennünket, akiket életében így talán soha nem látott együtt, s különösen késő öregsége idején még

egyenként is ritkán? Halálának híre és a temetés alkalma gyűjtött össze – minden bizsonnyal – és a gyászoló hozzátartozók iránti részvét.

(Tökés László: „Ímé, boldog az ember...” – temetési beszéd)

A szépirodalomban szónoki vénájú prózaírók is gyakran felhasználják a prózai monológ jellegének kiváló élénkítési eszközeként. Ez arra jó, hogy az olvasóban az író nem hagy kétséget a kérdésfeltevéssel, hanem a válaszással rögtön meg is adja a kellő információt:

Kihez beszélt Szindbád? Senki máshoz, mint a törvénytelen fiához.

(Krúdy Gyula: Valamely szívhez szóló történet)

A figyelmet is irányíthatja az író ezzel a kérdés-felelet alakzattal. Ezt teszi Krúdy Gyula is Az útítárs című novellájában, így keltve fel az érdeklődést a gondolataiban csak a nőikkel foglalkozó férfi szereplő egy futó kalandjának nőalakjára:

Amíg a ködben csavarogtam, a házárnyakat nézegettem, piros ablakokról szerettem volna kitalálni, hogy mi történik mögöttük – olykor egy-két gondolatfoszlányt szenteltem Olgának, akit délután szobámban találtam. Mi is volt rajta a feltűnő? Igen, olyan hevesen csókolt meg, mintha önmagát akarná bolondítani.

A raciocináció alakzata arra is alkalmas, hogy vele a szerző a múltidézt időtlenné tágítsa:

Miután én nem szóltam – hisz szomorú voltam –, letelepedett lábamhoz, és a földön guggolt hallgatva, engedelmesen, lélegzetvisszafojtva.

Meddig ültünk így?

Talán hét esztendő repült el felettünk, mint az elátkozottakon.

(Krúdy Gyula: Az útítárs)

Láthatóan, a mélázó és bánatos hős szubjektív időérzékelése folytán nemcsak a konkrét térbeliségtől fosztja meg Krúdy a helységet az X. város megnevezéssel, de pontos időmegjelölés híján a belső idő révén elidőtlenít, meseivé varázsolva a történetet.

A drámai hős magyarázatadására is felhívhatja a figyelmet a raciocináció azáltal, hogy gondolatát az író kérdésre és feleletre tagolja:

JÁNOS. *De Antal bátyám is megítélheti: mi voltam én neki? A legkápráztatóbb mutatóványa, aki kisfiúként a nagy deákokkal feleltem fizikából.*

(Németh László: A két Bolyai)

KOSSUTH. *Kik védhetik meg legjobban egy ország szabadságát? Akik legjobban nélkülözték!*

(Illyés Gyula: Fáklyaláng)

A lírai én önmagának feltett kérdésével élete titkát kívánja megfejtetni:

Mi volt az élet, uramisten?

Mi volt? ez volt: sok fénytelenység,

Fakó robot és kénytelenység,

Száz bús határ reménytelenység.

(Tóth Árpád: Új tavaszig vagy a halálig)

Az esszé szabadabb stílusa – amely megengedi a csevegést az olvasóval – különösen jó terepe a raciocináció használatának:

S mitől oly gyanús sokak szemében? Mert máshonnan nézve, más mércékkel ítélkezve (például a tudományéval, például a művészetével) fattyúműfajnak tetszik.

(Földényi F. László: Az esszé kísértete)

A publicisztikai stílus jellegzetessége: szeret kérdésfelvetéssel élni, de úgy, hogy nem hagyva nyitva a vélekedés útját, felelettel zárja le a gondolatsort:

Mit tőn ezen kívül Magyarország? Szabaddá tette az embert, szabaddá a földet, minden vallás- és fajkülönbség nélkül, közössé a terhet és jogokat, s a rögtönzés minden hibái mellett is oly alapot vetett, melyben a nemzet jólléte felvirágozhatik.

(Kossuth Lajos cikke. 1848. júl. 5.)

Mi történne, ha sikerülne lemondásra bírni őket? Valószínűsíthető, hogy a független intézmények vezetésére minden szempontból rátermett jelöltek a mai helyzetben nem vállalnák el az utódlást, nehogy a közvélemény politikai kinevezetteknek tekintse őket.

(Miklósi Zoltán: Árkok és árnyak. HVG. 2004. jan.)

Interjúban az elbeszélés részeként szembetűnő élénkítő eszköz a raciocináció:

Maga a történet utálatos, mert annak idején az államtól az életművemért kaptam egy lakást, és egyszer csak a XIII. kerület vagyongazdálkodója kijelentette: vagy 54 milliót vagy magas házbért fizetek, vagy költözzek ki. Mit tehettem volna? Próbáltunk egy másik lakást szerezni.

(Kenyeres Ilona: Szabad akarat – zokni nélkül. Interjú Faludy Györggyel)

A különböző fajtájú reklámokban is hatásos eszköz, mutatja egy autóhirdetés:

Mikor válik könnyűvé a döntés? Mihelyt szembesülünk vele.

Sajátos szerepű a raciocináció a következő banki reklámanyagban:

Miért előnyös Önnek a Multipont kártya?

Egyszerre bankkártya és pontgyűjtő kártya.

Hogyan vehet részt a Multipont programban?

A Multipont program pontjait kétféle bankkártyával gyűjtheti.

Láthatóan a kérdéseket a bank nézőpontjából fogalmazták meg. Jelzi ezt a kérdések névmáshasználata és igeragozása (*Önnek, vehet részt*), de a válaszok is a banktisztviselő szájából hangzanak el. Ebben az esetben a monologikus szöveg mesterséges dialógussá formálása vitathatatlan.

Közhelyes fordulatokban (Ksz.) a kézenfekvő igazságok kimondására szolgál a raciocináció:

Tudod, mit kaptam azért a sok melóért? Egy meleg kézfogást.

Tudod, mi kéne neked? Egy rendes asszonyka, aki gondodat viselné.

Tudod mit? Tehetsz nekem egy szívességet.

Mi lenne, ha mindenki lógna a munkahelyéről? Leállnának a gyárak.

Mi lenne, ha mindenki a kövezetre dobna a szemetet? Nem lehetne lépni a szeméttől.

Mi ebből a tanulság? Abszolúte semmi!

A szlengből vett adatokban gyakran a lekezelés jeleként fordul elő:

Tudod mit? Le vagy ejtve! (Kardos–Szűts)

2.5. A raciocináció szerepe és hatása

A raciocináció kommunikációs szerepe pszichológiai okokkal magyarázható: a megnyilatkozási kérdéssel a figyelemnek a lényegre terelése történik meg, a rá adott azonnali felelet pedig a kérdés „lezárása” magyarázatadással. Ez a kérdés-alakzat tehát információt közöl.

Figyelemkeltő funkciója van a banki reklámban:

Kinek ajánljuk a Devizaszámlát? Mindenkinek.

És Önnek miben segíthetünk? ...bátran forduljon munkatársunkhoz...

A figyelem ébrentartásának alakzata a publicisztikában:

Miről van szó? Általános európai tapasztalat, hogy az első EP-választásokon lényegesen magasabb a részvétel, mint a későbbiekben.

(Török Gábor: A helyzet fokozódik. HVG 2004. jan.)

Figyelemirányító jellegű országgyűlési felszólalásban a magyarázat előkészítése:

Mert mit jelent ez? Annyit jelent, képviselőtársaim, hogy egy adott kormánykoalíció szembenéz azzal, hogy csökken a választói bizalom iránta, és próbál korrigálni ezen.

(Fodor Gábor napirend előtti felszólalása. 2004. X. 12.)

Szépírói szövegben az érdeklődést keltheti fel:

Hol lakott Szerenádi Szerafin? Nem is lakhatott másfelé, mint a Bakonyban, ahol még manapság is akadnak bolondos vénemberek, akik azzal fenyegetik dologtalan öreg cselédjeiket vagy megunt hozzátartozóikat, hogy majd elmennek a Sobri Jóska nyomába, szégyent hoznak a családra.

(Krúdy Gyula: Legjobb olyan asszonyt elvenni, akinek első urát felakasztották)

Az élénkítést szolgálja az elbeszélésben:

Tudja, magának milyen asszonyt kellene elvenni? Olyant, aki megtanítsa enni.

(Krúdy Gyula: Nem veszek lovat csupán a szőriért)

A mindennapi társalgásunkban gyakori, hogy a kérdést megismételve válaszolunk, amint ezt a szépíró híven leképezi:

– Kinek lesz az a sok étel? – kérdeztem Dóczinét, mikor már mindent megszemléltem a konyhában.

Dócziné mérgesen kapta fel a fejét:

– Kinek? Hát a vendégeknek.

– Nem tudom, ki jönne mihozzánk – feleltem. – Az apámnak nem szabad senkivel se beszélni, mert különben elviszik vissza a kufsteini börtönbe.

(Krúdy Gyula: Az asszonyfái szüret)

Hangulatkeltő hatása a mindennapi társalgásban:

Mikor lesz ott megint százezer ember? Majd ha hazajön a Puskás. (Ksz.)

A humor eszközeként is szerepelhet, bár a jópofáskodásba durva hangnem is vegyülhet:

Tudod, mire támaszkodj? A nyugdíjadra! (Ksz.)

Tudja, kinek parancsolgasson? A jó édes anyukájának. (Ksz.)

A gyermekversben a raciocinációsor ritmuskeltő szerepet is betölthet:

*Vajon hova fut a kocsi?
Három falun át!
Vajon hova fut a vonat?
Völgyön hegyen át!*
(Weöres Sándor: Kocsi és vonat)

Egy tömbből álló verset tagolhat a változatlanul visszatérő raciocináció:

*Lelkemben bakhánsláрма tombol
és mint a bakháns-asszonyok
lihegnek szenvedélyeim
hova?
tova!
elől a tigrisbőrös Isten
öntözi vérpiros borát,
megereszti a zabolát,
hova?
tova!*
(Babits Mihály: Bakhánsláрма)

2.6. A raciocinációban bennfoglalt alakzattal teremtett komplex alakzat

Az aposztrophé retorikai szituációban gyakori kísérője a raciocinációnak:

*S hasznot ki várt, **T. Törvényszék?** Az özvegy? Ha minden képzelhető esetet keresztül-gondolok, alig találok oly messzéről hozott, oly keresve keresett feltételt, min valami következést építhessek.*
(Kölcsey Ferenc: Védelem P. J. számára)

Gondolatrímust teremt a raciocinációk előismétlése:

***Honnan** tehát a világosodás? A katolicizmus kebeléből. **Honnan** a reformáció? A ka-tolicizmus felvilágosodásából.*
(Kölcsey Ferenc: Töredékek a vallásról)

Az utóismétlés ünnepélyességet fokozó hatásos ritmusteremtő forma a raciocináció felelő elemében:

*De ha valaki merész valamiben, esztelenül szólok, merész vagyok **én is**. Hébertek **ők?** **Én is**. Izráeliták? **Én is**. Ábrahám utódai? **Én is**.*
(Pál apostol második levele a korinthusiakhoz. 11, 21–22)

Sajátos ismétlésszerkezetet teremt a kérdés és a válasz azonos indítása:

*Szeretem a másikat. Miért? Mert ő a párom, mert Istentől kaptam ajándékba. Ez elég ahhoz, hogy szeressem. **Akkor is**, ha nem szeretetreméltó? **Akkor is**. **Akkor is**, ha ő már nem szeret engem, vagy azt állítja, hogy nem szeret? **Akkor is**. Nem ettől függ az agapé. Hanem mitől? Attól, hogy neki szüksége van rám, és én mindig azt adom neki, amire szüksége van.*
(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

A raciocináció kérdő és felelő eleme anafora, illetve epifora alakzatát tartalmazhatja, azaz szümplokét, világosan kiemelve a lényegét:

Kik azok, akik a békeszerződést gyakran megszegték? A karthágóiak. Kik azok, akik a háborút a legkegyetlenebb módon viselték? A karthágóiak. Kik azok, akik Itáliát meggyalázták? A karthágóiak. Kik azok, akik azt akarják, hogy megbocsássunk nekik? A karthágóiak.

(Cornificius: Ad Herennium. 4, 14, 20)

Ha a felelet szinonimával ismétli meg az alapvetően azonos tartalmat, akkor is félreérthetetlenül jelzi a változatlan témát:

Szomorkodtok, hogy a római népnek három hadserege pusztult el? Antonius pusztította el! Nélkülözitek a legkiválóbb polgártársaitokat? Őket is Antonius rabolta el tőlünk! Megrendült e testület tekintélye? Antonius tekintélye rendítette meg!

(Cicero: Antonius elleni 2. Philippica. 22. Ford. Maróti Egon)

A következő vicc nyitottsága ellenére is a válasz változatlanul ismételt voltára játszik rá:

Leo Rosenblum dühös levelet ír krakkói adósának. A levél szövege a következő:

*Ki ígérte, hogy a hónap végére megadja a tartozását? **Maga!** Ki nem tartotta be a szavát? **Maga!** Ki egy nagy gazember?*

Leo Rosenblum

2.7. A raciocináció társulása kérdésalakzatokkal

2.7.1. Raciocinációsor

Ez az alakzattípus nem egyetlen kérdés-feleletből áll, hanem több követi egymást, azonban ezek grammatikailag egymástól nem függő, hanem pusztán egymást követő raciocinációk:

Születési helye? Magyarország. Anyanyelve? Magyar. Kultúrája? Magyar. Ízlése? Magyar. Diplomája? Magyar.

(Popper Péter: Megfáradt keserűség)

A faggatás hangulatát, módszerét jól érzékelteti a szerző a monologikus szövegben a kérdések és válaszok sorával.

Tartalmilag függetlennek látszó raciocinációk követik egymást a következő esszérészletben is:

Hőseink közül melyek sikeresebbek, a leckéikkel is? A béka-egéharci levegőjűek. Mi a legvigasztalóbb a társadalmi szólásmondásaink közül? Ne félj, testvér, lesz ez még rosszabbul is.

(Illyés Gyula: Hogyan születik színdarab)

2.7.2. Raciocinációlánc

A jelentésükben és a grammatikailag egymáshoz kapcsolódó raciocinációk láncot alkotnak, mint a következő alkalmi beszéd részletében is, amelyben a tartalmi-grammatikai kötést az *ezt* utaló szerepű névmás biztosítja:

Mi a dal? harmoniás szavakba öntése a gondolattá érlelt érzeménynek. S mi indítja a költőt ezt tennie? Azon természeti hajlandóság, mi szerint azt, ami a keblet dagasztja, ohajtjuk rokonérzésűekkel közleni.

(Kölcsy Ferenc: Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett)

2.7.3. Más kérdésalakzat társulása raciocinációval

A raciocinációhoz szervesen tapad a dubitáció a következő tudományos előadás szövegében, lebegtetve a témát, mintegy kitolva a válaszadást:

De mi az, amit az inkognitó lehetősége ad a „költői egzisztencia számára”? Ad-e egyáltalán valamit, vagy inkább elvesz? Egy biztos: az inkognitó rejtekében teremtet világ végtelenül fájdalmas azon ember számára, aki valahol mindig vágyott a szeretetre, mindig sóvárgott a megértés után, szerette volna feltörni az önmaga körül szövődő csipkerózsika-kastélyszerű magányt, szeretett volna feléledni Szeléné álmotalan örök álmából.

(Gyenge Zoltán: Az inkognitó)

A raciocináció által közvetített információt kérdőjelezi meg a kapcsolódó interrogáció a drámarészletben:

CSOKONAI. *Miért kerestem én örökké az illanót? Ami ellibben, azt akartam kordába fogni. Hát nem képtelenség?*

(Páskándi Géza: Diákbolondító)

Bravúrosan fonódnak egymásba az érvelés szolgálatában a különböző kérdésalakzat-típusok: raciocináció után interrogáció, majd megint raciocináció:

Mert íme, bár első tulajdonainál fogva Európa leghíresebb nyelvei mellett sem vonulna szégyennel vissza; mégis hátra kellett maradnia. S emiatt a mi egész tudományi míveltségünk, a mi egész literatúránk hol áll? Nem hozom fel a németet, francot vagy angolt, de maga a dán és svéd parányi literatúra is nem sokkal előbb van-e a mienknél? És miért? Azért, mert járomba vetették nyelvünket; mert eltapodták.

(Kölcsy Ferenc: A magyar nyelv ügyében)

Megállapítás értékű interrogációval felel a megnyilatkozó a raciocinációban a kérdésre:

Mit mondunk azért ezekre? Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?

(Pál apostol levele a rómaiakhoz. 8, 31)

Miért akartátok hát, hogy visszajöjjelek? Hogy szemtanúja legyek azok elűzésének, akiknek én visszatérésemet köszönhetem?

(Cicero: Milo védelmében. 37. Ford. Boronkai Iván)

2.8. Kérdésalakzatok átértékelődése átmeneti tartománnyá

A dubitáció sajátosságait viseli magán (hatóige-képző, -e kérdő partikula) a következő tudományos előadás kérdése, mégis átértékelődik raciocinációvá az ellenvetés nélküli válasz megadása miatt.

A kérdés azonban megmarad: létezhet-e az inkognitó embere számára más alternatíva, elfogadhatja-e a külvilág által nyújtott békés, boldog, unalmas, ám minden komp-

likáció nélküli életet? Persze, hogy elfogadhatja. De annál az életnél, lehet, hogy akár jégen állva, mezítláb, a senkinek énekelni is jobb.

(Gyenge Zoltán: Az inkognitó)

Ha interrogációra raciocinációszerűen felelet érkezik, átértékelődik azzal, hogy az interrogációval sugallt jelentést önti szavakba:

S te, kedves olvasóm, aki azt gondolod, hogy a két gyerek most ezen a nyáron fürdött a patakban, bizony csalódot. Hol van már az a két gyerek, hol? És hol vannak mind-azok az emberek, akik ebben a könyvben előd jönnek, mozognak, cselekszenek és beszélnek? Por az mind!

(Gárdonyi Géza: Egri csillagok)

2.9. A raciocinációval rokonítható vagy szembeállítható alakzatok

A kérdésalakzatokon belül szerkezeti szempontból a raciocináció a kérdés-felelet formájúakkal, tehát a szubjekcióval és a szermocinációval tart rokonságot. Abban különbözik a szubjekciótól, hogy míg abban a kérdés és a felelet szemantikai ellenvetésre épül, addig a raciocinációban főként a magyarázat tartalmi-logikai kapcsolata létesül. Pragmatikai ok állítja szembe a szermocinációval a raciocinációt, mert míg az előbbiben nyelviileg is jelölve van a nézőpontkülönbség két fiktív személy fiktív dialógusának a kérdésében és válaszában, addig a raciocináció két elemét azonos nézőpont tartja össze, mert csak látszólagos a dialógus, hiszen a megnyilatkozó a válaszadás jogát nem adja meg a kérdezettnek.

Pragmatikailag azokkal rokon a raciocináció, amelyek a tanácskozást szimulálják a közönséghez fordulással: tehát a dubitációval és a kommunikációval.

2.10. Összefoglalás

A raciocináció (g. *αἰτιολογία, ἀπόφανσις*, l. *rationatio*, a. *etiology, reason* rend, tell cause, cause shown; n. *Ratiocinatio*, f. *epicheirhème*) a klasszikus retorikai rendszerben is szereplő kérdésalakzat-típus, amely olyan dramatizáló szándékú kérdés-felelet monológban, amelynek a felelő eleme magyarázatként, indoklásként, következtetésként szolgál. Emiatt többnyire az okokra kérdez rá (*miért? mitől? hogyan?*), és ezért szinte kivétel nélkül kiegészítendő kérdés formájában használatos. Két eleme együtt alkotja az alakzatot azáltal, hogy áldialógus monologikus szövegben, hiszen mind a kérdés, mind a felelet ugyanattól a megnyilatkozótól származik. Ez a kételemű szerkezet tartalmilag egyenértékű vagy egy okhatározói, vagy egy magyarázó összetett mondattal.

A raciocináció legfontosabb szerepe: figyelem felhívása a magyarázatra. Ezért olyan hatású, mintha külső nézőpontból objektív véleményt fogalmazna meg.

A többi kérdésalakzathoz hasonlóan az ókori törvénykezési beszédekben született meg, napjainkban viszont magyarázatot közlő volta miatt inkább a politikai szónoklatokban és a tudomány nyelvében gyakori. A raciocinációnak nem szükségszerű velejárói a bennfoglalt alakzatok.

Ez az alakzat beletartozik egyrészt a kérdés-felelet szerkezetű kérdésalakzatok típusába, emiatt rokon a szubjekcióval, a szermocinációval, másrészt a beszéd-

partnerhez fordulást szimulálók közé sorolódik: tehát a dubitációval és a kommunikációval azonos szándék teremti meg. Ugyanakkor elkülönítendő más kérdés-felelet típusoktól, mert a szubjekcióban a kérdés és a válasz között ellenvetés van, míg a raciocrinációban a kérdésre érkező válasz nem rejt magában ellentétet, hanem indoklást; valamint különbözik a raciocrináció a szermocrinációtól is, mert az utóbbi dialógust szimulál, míg az előbbiben a feltett kérdésére maga a megnyilatkozó felel.

2. A KÉRDŐ SZERMOCINÁCIÓ – PÁRBESZÉDUTÁNZÁS

A vizsgált alakzat megnevezésére több terminus technicust is használtak a retorikatörténet folyamán, és használnak manapság is. Már a görögben is sok elnevezése volt: ἡθοποιία, διάλογοι, διάλογος, διαλογισμός, μίμησις, προσωποποιία. Latinul is hasonlóképp egy egész terminus technicus sorral nevezik meg: *sermocinatio*, *prosopopoeia*, *ethopoeia*, *allocutio*, *fictio personae*, *moralis confictio*, *figuratio vel expressio*, *imitatio morum alienorum*, *sermones hominum as-simulati*. Angolul: *right reasoner*, németül: *Frage-Antwort-Spiel*, franciául pedig *dialogisme*-nek, illetve *sermocination*-nak mondják. Hogy ezek a nevek összefüggnek, a szakirodalmi utalások teszik egyértelművé. Például Adamiknak a Cornificius-fordításához írott egyik jegyzetében (4. könyv: 203. jegyzet) ez áll: „A *sermocinatio* görög elnevezése: *διάλογος*”.

A *διάλογος* görög szó a ’között’ jelentésű *διά* és a ’beszéd’ jelentésű *λογος* szó összetétele, és két vagy több személy egymás közti beszélgetését jelenti, illetve az illetőnek az önmagával folytatott beszédét. Ugyanerre a fogalomra a latinok a *sermocinatio* szót használták, amely a ’beszélgetés’ jelentésű *sermocinium* alakból származtatható.

Magyarul párbeszédutáNZásnak lehetne nevezni.

1. AZ ALAKZAT RÖVID TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

1.1. Az alakzat elnevezése és helye a retorikai-stilisztikai rendszerekben

A retorikusok egy része *sermocinatio* terminussal nevezi meg a vizsgált alakzatot. Így jár el Cornificius is, amikor a gondolatalakzatok közé sorolja (Kr. e. 86–82: 4, 52, 65), illetve Crusius (1564: 369), Vossius (1729 [1606]: 120). Lausberg szintén ilyen néven veszi fel (1960: 407–411; 1977: 142–143), és az elfordulás egyik típusaként (*aversio ab oratore*) fogja fel, nem számítva a kérdéسالakzatok közé. A Szabó–Szörényi szerzőpáros a négy változáskategória mondatalakzatainak immutációs alakzatai között veszi fel a *sermocinatiót* (*allocutio*, görögül: *ethopoeia*), tehát Lausberghez hasonlóan nem a kérdés alakzatai között szerepelteti (1988: 199).

A másik szokásos elnevezése ennek az alakzatnak: *dialogismus*. Ezt használja Puttenham, amikor a díszítésre (*The Third Booke of Ornament*) szolgáló alakzatok között a *dialogismust* (*right reasoner*) is tárgyalja (2004 [1589]: 196–197).

A francia retorikusok *dialogisme*-nek nevezik. Így Fouquelin is, aki a gondolatalakzatok (*Figures de sentence*) típusán belül a fikcióval, a megszemélyesítéssel (*prosopopée*, *prosopopoeia*) keletkezőkhöz sorolja a teljes *prosopopée* egyik módjaként (1990 [1555]: 383).

Fontanier a beszéd alakzatain belül – amelyek nem képek (*Des figures de discours autres que les tropes*) – a *dialogisme* alakzatot a stílusalakzatok (*Des figures de style*) alfejezetben a mondatfordulatokból származó stílusalakzatok (*Figures de style par tour de phrase*) között tárgyalja (1977 [1821]: 375).

Akad olyan retorikaszerző is, aki több, egyenértékűnek tekintett névvel illeti a vizsgált alakzatot, mint például Quintilianus. Ő a *sermocinatio*, προσωποποιία, *fictio personae* (94–95: 9, 2, 29) elnevezéseket sorolja fel a vizsgált alakzat megnevezéseiként, de közben utal arra, hogy a saját korukban ezek jelentésselteréseket takartak. Hiszen a προσωποποιία-ban „mind a személyek, mind a szavak költöttek”, a *dialogus*nak pedig inkább „az emberek költött beszédét szeretik nevezni”, amelyet némelyek latinul *sermocination*nak is mondanak, a szerző pedig a szokáshoz igazodva mindkettőt egy névvel nevezi meg³⁶⁸ (94–95: 9, 2, 31). Ennek magyarázatát példa kíséretében a következőkben adja meg: „mert nem lehet anélkül beszéltetést költeni, hogy ne valamely személy beszéljen. De azon dolgok esetében, amelyekről a természet megtagadta ezt, ilyenképpen enyhíthetjük az alakzatot: *Mert hiszen ha hazám, amely sokkal drágább az életemnél, ha egész Itália, ha az egész állam így szólna hozzám: M. Tullius, mit csinálsz?*”³⁶⁹ (94–95: 9, 2, 32).

Vossius alapvetően azonosnak tekinti a *sermocinatiót* és a *dialogizmust* (1729 [1606]: 120–121).

Szerdahelyi a *szermocinációt* (*sermocinatio*, *éthopoiia*, *ethopoeia*, *allokúció*, *allocutio*) szócikkében a klasszikus retorika gondolatalakzataként, illetve ennek egyik fajtájaként: drámai alakzatként határozza meg (1992: 309).

Schöpsdau *Frage, rhetorische* szócikkében a rokon jelenségeket tárgyalva szól a *sermocinatióról* (διαλογισμός) a kérdés-felelet típusú alakzaton belül (1996: 447).

Plett (1991 [1971]: 66) a felhívó alakzatok (Appellfiguren) közé veszi fel a *sermocinatiót* (*allocutio*, *mimesis*, *imitatio*).

Burton (2003) a *dialogizmus* (*sermocinatio*) és a *sermocinatio* (*dialogue*) alakzatával külön is foglalkozik, holott a zárójelben megadott másik elnevezéssel a kettő azonosságát sugallja.

Vannak olyan retorika- vagy stilisztikaszerzők, akik a kérdéses alakzatot két elnevezés alatt tárgyalják: *dialogisme* és *sermocination*, és más-más fogalmat rendelnek hozzájuk, nem is utalva a két szócikk összefüggésére. Így jár el Maza-leyrat és Molinié a stilisztikai szótárukban (1989: 99), valamint Molinié a retorikai szótárában (1992: 115), miközben mindkét alakzatot makrostrukturálisnak tekinti. Robrieux is felveszi (1993: 70) a *dialogisme* és a *sermocination* alakzatot anélkül, hogy kapcsolatot jelezne közöttük. Sőt külön típus alá rendeli őket. Az előbbi a legfőbb beszédalakzatok (Les principales figures de discours) típusában

³⁶⁸ Quintilianus: Ac sunt quidam, qui has demum προσωποποιίας dicant, in quibus et corpora et verba fingimus; sermones hominum assimilatos dicere διαλόγους malunt, quod Latinorum quidam dixerunt sermocinationem. Ego iam recepto more utrumque eodem modo appellavi.

³⁶⁹ Quintilianus: Nam certe sermo fingi non potest, ut non personae sermo fingatur. Sed in his, quae natura non permittit, hoc modo mollior fit figura: *Etenim si mecum patria, quae mihi vita mea multo est carior, si cuncta Italia, si omnis res publica sic loquatur: M. Tulli, quid agis?*

a gondolatalakzatok között (Les figures de pensée) és ezen belül a kijelentés és a dialektika (Les figures d'énonciation et de dialectique) csoportjában a manipulálók (manipuler) alakzatfajtájának egyik típusaként nevezi meg. A *sermocination*-t pedig ugyanebben az alakzatszoportban az élővé tevők (rendre vivant) egyik altípusaként jelöli meg.

Magyarító tendencia érvényesül egy-két esetben a magyar retorikusok műveiben. Szvorényi *személyköltés*ként (*prosopopoëia*) a gondolatalakzatok „képzelemható” típusában tárgyalja (1851: 47). Terestyéni kérdés-felelet formájú idézetként említi a vizsgált alakzatot egyetlen példával szemléltetve (1960: 185):

Egy kispolgár Csepelen két héttel ezelőtt megszólított, és azt kérdezte tőlem: „Mondja, államminiszter úr, miért nincs nálunk többpártrendszer? – Igaz – mondtam – Amerikában két párt van, maga választhat az egyik vagy a másik milliomos között. Tudja mit, most válasszon dolgozók között.”

Olyan sajátos eset is akad, hogy nem nevezik néven a vizsgált alakzatot. Cicero például a retorikai tárgyú műveiben (Kr. e. 56: 3, 53; Kr. e. 46: 40, 138) csak a fogalom körülírását adja meg, de példával egyik értékezésében sem szolgál.

1.2. A szermocináció sajátos lényege

A retorikusok szerint ennek az alakzatnak a lényeges jegye az, hogy olyan költött beszéd, amelynek a jellemhez illőnek kell lennie. Cornificius szerint ezzel az alakzattal „megszólaltatunk valamely személyt, s beszéde tükrözi jellemét”³⁷⁰ (Kr. e. 86–82: 4, 52, 65). Hosszan idéz a retorikus erre példának egy történetet:

*Alighogy ezt kimondta, ez már ott is terem, s így kiált rá: „Hát itt csücsülsz, te pimasz? Nem haltál szörnyet a hangomtól? Csillapítsd gyűlöletemet, és véreddel lakasd jól haragomat!” Ő nagyot sóhajtván így szól: „Féltem, hogy valóban legyőzől. Most látom: nem akarsz a törvény előtt megküzdeni velem, ahol veszíteni a legruttabb, és győzni a legszebb: meg akarsz ölteni. Megölhetsz, de nem legyőzve fogok elpusztulni.”*³⁷¹

Kommentárként pedig azt fűzi hozzá: „Úgy vélem, a fenti példában kinek-kinek a jelleméhez illő szavakat adtam a szájába; s ez az, amit ebben az alakzatban meg kell valósítani”³⁷² (Kr. e. 86–82: 4, 52, 65).

Hasonlót vall Crusius is. Megállapítása szerint akkor használjuk a szermocinációt: „Ha a beszédet egy bizonyos szereplőnek megfelelően adjuk át”³⁷³ (1564:

³⁷⁰ Cornificius: ...alicui personae sermo adtribuitur et is exponitur cum rati-one dignitatis.

³⁷¹ Cornificius: Vix haec dixerat, cum ecce iste praesto „Sedes – inquit – audax? Non vox mea tibi vitam ademit? Exple meas inimicitias et iracundiam satura tuo sanguine.” Ille cum magno spiritu verba „Metuebam – inquit –, ne plane victus essem. Nunc video: iure tecum contendere non vis, ubi superari turpissimum et superare pulcherrimum est: interficere vis. Occidar equidem, sed victus non peribo.”

³⁷² Cornificius: Puto in hoc exemplo datos esse uni cuique sermones ad dignitatem accommodatos; id quod oportet in hoc genere conservare.

³⁷³ Crusius: Cum orationem personae alicui tribuimus.

369), érzékeltetve ezzel a beszélő személy erkölcsait és érzelmeit, mint a következő szövegben is:

Tartják mindenki beszélgetésével, örömeivel a lakomát. Miután Rubriusnak úgy látszott, hogy az ügy már elég forró állapotban van, így szólt: Kérlek, Philodamos, mért nem hívatod be a lányodat? Az ember, aki igen tekintélyes volt, s már ennyi időt megélt, és apa volt, megrökönyödött ennek a szemtelen embernek a mondásán.

(Cicero: In Verrem. 2, 66)

Burton (2003) is a stílus személyhez szabott megfelelőségét hangsúlyozza a *sermocinatio (dialogue)* néven jelölt alakzat definíciójában: „Első személyben előadott drámai szöveg valaki nevében annak jellegzetes beszédmódját használva (és retorikai célzattal). Néha egy teljes dramatizált jelenet egynél több személy párbeszédét előadva dialógus formájában. Az ékesszólásban a *sermocinatio* keveredhet a narrációval”³⁷⁴. Példaként a *Rherotica ad Herennium* *sermocinatio* címszava alatt közölt szöveget idézi:

Tüstént betört a házba, majd nagy hangon kiáltotta: „Hol van a ház szerencsés ura? Miért nem jelent meg előttem? Miért hallgattok?” Erre a félelemtől megdermedve mindenki más néma marad, egyedül e szerencsétlen felesége szólal meg nagy siránkozás közepette, lába elé vetve magát: „Mindarra, ami legkedvesebb számodra az életben, kérlek, irgalmazz nekünk, ne pusztítsd el az elpusztultakat! Irgalmasan élj szerencsédde! Mi is voltunk valaha szerencsések. Gondolj arra, hogy te is ember vagy!”

Cicero *Orator* című értekezésében láthatóan új elemmel bővül a *sermocinatio* sajátosságainak felsorolása: a megszemélyesítéssel, hiszen a jó szónok egyik feladatát így jelöli ki a szerző: úgy beszéljen, „hogymint személyeket beszédükkel és jellemükkel mutasson be, élettelen dolgokat beszéltesen”³⁷⁵ (Kr. e. 46: 40, 138).

Szvorényi szerint is megszemélyesítő jellegű a *sermocinatio*, mert „meghólt személyeknek, sőt érzéktelen dolgoknak is élet, munkásság és beszéd tulajdonítatik” a *prosopopoëia*-val (1851: 47), azaz „az élettelen dolgoknak beszédet tulajdonítván, azokat mintegy megszólaltatjuk” (1851: 47), mint teszük ezt az elhunyt ősapák a háza korcs fiaikhoz szólva Kölcsey Ferenc Mohács című művében.

Quintilianus szerint a *fictio personae*-val az alapvető cél a hitelességre törekvés, ám joggal figyelmeztet a szerző a megelőző korok retorikáirólval összhangban: „Ezzel nemcsak önmagukban tépelődő ellenfeleink gondolatait hozhatjuk elő (s ezek hitelre is találhatnak, ha olyasmiket mondatunk velük, amikre valószínűleg gondolhattak), hanem a magunk másokkal folytatott beszélgetéseit is hihetően földézhethetjük, vagy másokét egymás között, ha tanácsadás, korholás, panaszkodás, dicséret vagy irgalomkeltés céljából alkalmas személyeket beszél-

³⁷⁴ Burton: Speaking dramatically in the first person for someone else, assigning language that would be appropriate for that person's character (and for one's rhetorical purpose). Sometimes this has meant dramatizing an entire scene, performing the dialogue of more than one person. In oratory, *sermocinatio* was readily blended with the *narratio*.

³⁷⁵ Cicero: [...] ut hominum sermones moresque describat; ut muta quaedam loquentia inducat.

tetünk” (94–95: 9, 2, 30). A retorikaíró szerint: „e stíluseszköz azt is megengedi, hogy lehívjuk az égből az isteneket, és felidézzük az alvilági lelkeket. Városok és népek is megszólalhatnak”³⁷⁶ (94–95: 9, 2, 31). Ebből kitűnik, hogy a többisten-hívő rómaiak ezt a hitelesség megvalósításának gondolták.

Fouquelin azt emeli ki a *dialogisme* alakzata kapcsán, hogy ez egyes személyek színlelt beszélgetése. A szerző ennek az alakzatnak tulajdonítja a Saint-Gelais által készített sírfelirat hatásos voltát is:

*Kié az a test, amelyet ily nagy nép követ? [...] A franciák fénye aludt ki.*³⁷⁷

Fontanier szintén a szimulációt hangoztatja: „Néha a beszélő azt színleli, hogy kérdést tettek fel neki beszéde közben, és válaszol is azokra a kérdésekre, amelyeket fel tehettek volna neki”³⁷⁸ (1977 [1821]: 376), mint La Fontaine (12. könyve 12.) meséjében:

*A madár, amelyet a vadász nagy alázatosan bemutatott, ha nem kitaláció ez a történet, egyenesen őfelsége orrára szállt, és otthagyta névjegyét. – Hogyhogy, a király orrára? – Igen, magának a királynak az orrára. – Hát nem volt sem jogara, sem koronája? – Ha lett volna is, akkor is egyre megy, mert a király orrát csak annyira becsülte, mint egy közemberét.*³⁷⁹

Puttenham a fiktív dialógusban részt vevők személyét is részletezi: „Néha alkalmunk adódik, hogy elbeszélésünkben bizonyos beszédet más ember szájába adjunk, mintha például a király szólna a tanácsosához vagy egy alattvalójához, a kapitány a katonájához vagy a katona a kapitányához, a férfi a nőhöz, vagy fordítva: ilyen esetben minden személynek a természetes beszédmódját, ami illik hozzá. [...] Vergilius így beszélteti Aeneas személyében Turnust és még sok nagy uraságot, sőt néha alacsony sorból származókat is, és mi láthatjuk, milyen jól eltalálja a helyzetükhöz és életkorukhoz illő szavakat”³⁸⁰ (2004 [1589]: 196–197).

³⁷⁶ Quintilianus: Mire namque cum variant orationem tum excitant. His et adversariorum cogitationes velut secum loquentium protrahimus, quae tamen ita demum a fide non abhorreant, si ea locutos finxerimus, quae cogitasse eos non sit absurdum; et nostros cum aliis sermones et aliorum inter se credibiliter introducimus; et suadendo, obiurgando, querendo, laudando, miserando personas idoneas damus. Quin deducere deos in hoc genere dicendi et inferos excitare concessum est. Urbes etiam populi que vocem accipiunt.

³⁷⁷ Saint-Gelais: *Qui est ce corps que si grand peuple suit? [...] Que des Français la lumière est éteinte.*

³⁷⁸ Fontanier: Quelquefois celui qui parle, feint d’être interrogé au milieu de son discours, et répond aux questions qu’il suppose qu’on lui fait.

³⁷⁹ La Fontaine: *L’oiseau, par le chasseur humblement présenté, / Si ce conte n’est apocryphe, / Va tout droit imprimer sa griffe / Sur le nez de sa majesté. – / Quoi! sur le nez du roi? – Du roi même en personne. – / Il n’avait donc alors ni sceptre ni couronne? – / Quand il en aurait eu, ç’aurait été tout un: / Le nez royal fut pris comme un nez du commun.*

³⁸⁰ Puttenham: We are sometimes occasioned in our tale to report some speech from another mans mouth, as what a king said to his privy counsell or subiect, a captaine to

Plett is joggal hozza összefüggésbe a szermocinációt a megszemélyesítéssel, és egyben a megszólalás fiktív jellegét is hangsúlyozza: „»Megszemélyesítés«: valódi vagy kitalált személyek jellemzése fiktív beszéd segítségével”³⁸¹ (1991 [1971]: 66). Ő Erasmus A balgaság dicsérete című művéből olyan példát hoz, amelyben egy tulajdonság: a balgaság beszél. A dialogikus szermocináció megvalósulását pedig egy sajátos műfaj: a középkori vitázó költemény megjelenésében látja, amelyben a tavasz és a tél, a bagoly és a fülemüle, a fölműves és a halál vitázik (1991 [1971]). Burton is (2003) a fiktív jelleget emeli ki a *dialogizmus* (*sermocinatio, righth reasoner*) meghatározásában: „A beszélő valaki más nevében beszél, vagy más nézőpontjait hozza be saját beszédébe, vagy egy áldialógust hoz létre, amelyben saját magával szemben álló pozíciót is betölthet a beszélő”³⁸². Az erre hozott példája nem kérdésalakzat.

Vossius egymást követően tárgyalja a szermocinációt és a dialogizmust, és köztük az árnyalatnyi különbséget a megszólaltatott személyek számában látja. Az egyikről azt tartja: „Sermocinatio sajátosan az, amikor egy olyan személy beszédét alkotja meg valaki, aki jelen van a helyszínen. Ilyesfajta beszédeket sokat alakítanak ki a történetírók és a költők”³⁸³ (1729 [1606]: 120). Cicero Pro Quinctio beszéde példázza ezt az alakzatot:

*Mit mond ezekre Naevius? Nyilvánvalóan kineveti a mi örültségünket, hogy életében a tökéletes kötelességteljesítés elvét hiányoljuk, és a derék férfiak intézményeit keressük. Ezt mondja: Mi közöm nekem ahhoz a bizonyos teljes feddhetetlenséghez, illetve aprólékos odafigyeléshez? Ezt mondja: Foglalkozzanak ezekkel a kötelességekkel a derék férfiak, rólam viszont úgy döntsenek, hogy ne azt kérdezzék tőlem, hogy mim van, hanem hogy ezt milyen dolgokkal szereztem.*³⁸⁴

De felveszi a szerző a vizsgált alakzatot más néven is, eszerint: „Sermocinatiónak vagy *διαλογισμός*nak nevezik, amikor két embert szerepeltetünk, akik egymás-

his souldier, a souldiar to his captaine, a man to a woman, and contrariwise: in which report we must alwaies giue to euery person his fit and naturall, & that which best becommeth him. [...]. Virgil speaking in the person of Eneas, Turnus and many other great Princes, and sometimes of meaner men, ye shall see what decencie evry of their speeches holdeth with the qualitie, degree and yeares of the speaker.

³⁸¹ Plett: „Impersonation”: Charakterisierung realer oder erfundener Personen durch fiktive Rede.

³⁸² Burton: Speaking as someone else, either to bring in others' points of view into one's own speech, or to conduct a pseudo-dialog through taking up an opposing position with oneself.

³⁸³ Vossius: Sermocinatio proprie est, cum sermo affingitur personae, quae praesentis sit instituti. Cuiusmodi multae affinguntur multis orationes ab historicis et poetis.

³⁸⁴ Cicero: *Quid ad haec Naevius? Ridet sc. nostram amentiam, qui in vita sua ratione summi officii de sideremus, ac instituta bonorum virorum requiramus. Quid mihi, inquit, cum ista summa sanctimonia, ac diligentia? Viderint, inquit, ista officia viri boni, de me autem ita considerent, non quid habeam, sed quibus rebus invenerim, quaerant.*

sal beszélnek”³⁸⁵ (1729 [1606]: 120–121). Cicero Pro Milone beszédéből (22.) vett részlettel szemlélteti:

*Milót azok a kihallgatások hozzák kellemetlen helyzetbe, melyeket csak most folytatnak le a Libertas-templomban. De hát miféle rabszolgákat vallatnak ottan? Még kérdés? P. Clodiuséit. És kinek a követelésére? Appiuséra. Ki állította elő őket? Appius. Honnét? Appius házából.*³⁸⁶

(Ford. Boronkai Iván)

A dialogicitás mint fő sajátosság emelődik ki több kutató megállapításában is. Egyértelmű ez Mazaleyrat és Molinié felfogásában, hiszen így vélekednek: „nem látjuk, hogyan jelölhetne mást, mint egy párbeszéd szintaktikai rendszerének megjelenését, amelynek célja, hogy bizonyos elevenséggel fejezze ki egy kifejtés vagy egy leírás információit, amelyeket ezzel az eszközzel élénkebbé tesz”³⁸⁷ (1989: 99). Vignytól vett idézet a példájuk:

*Három név asztalba bevésve mélyen. – Ennyi maradt belőlük... és egy piros karú lány vidám meséje. „Semmit sem felejtettek el” – mondta ő. A cseléd még mutatott néhány semmiséget, míg követte lépésről lépésre a nyomokat. – És Isten? – Ilyen ez a század, rá nem gondoltak.*³⁸⁸

A francia stilisztikusok a szermocinációról a következőt állítják: „egy beszélőnek sajátos módon a szájába adott párbeszédről van szó, aki kifejezetten úgy van megjelenítve, mint valamely entitás, vagy halott, vagy távollevő személy alakja”³⁸⁹ (1989: 325–326). Ezt Szalézi Szent Ferencről vett mondatokkal példázzák:

*Egy szép fiatal lány, ragyogóbb, mint a nap, királyi ruhában és olajággal koszorúzva jelent meg Szent Jánosnak, Alexandria püspökének, és így szólt: „Én vagyok a király legnagyobb lánya, ha te kedvesem leszel, színe elé foglak vezetni.” Ő felismerte, hogy a szegények iránti irgalmasság volt az, amit Isten jelölt ki számára.*³⁹⁰

³⁸⁵ Vossius: Sermocinatio etiam vocatur, sive διάλογισμός, cum duos inter se colloquentes inducimus.

³⁸⁶ Cicero: Sed quaestiones urgent Milonem, quae sunt habitae nunc in atrio Libertatis. Quibusnam de servis? rogas? de P. Clodii. Quis eos postulavit? Appius. Quis produxit? Appius. Unde? ab Appio.

³⁸⁷ Mazaleyrat–Molinié: [...] on ne voit pas comment elle désignerait autre chose que l'apparition d'un système syntaxique de dialogue destiné à exprimer avec quelque vigueur les informations d'un exposé ou d'une description rendus, par ce moyen, plus vivants.

³⁸⁸ Vigny: *Trois noms, sur une table, / Profondément gravés au couteau. – C'était d'eux / Tout ce qui demeurerait... et le récit joyeux / D'une fille au bras rouge. « Ils n'avaient, disait-elle, / Rien oublié. » La bonne eut quelques bagatelles / Qu'elle montre en suivant leurs traces, pas à pas. / – Et Dieu? – Tel est le siècle, ils n'y pensèrent pas.*

³⁸⁹ Mazaleyrat–Molinié: [...] il s'agit [...] du discours particulièrement mis dans la bouche d'un locuteur expressément présenté comme figure d'une entité ou d'une personne morte ou absente.

³⁹⁰ Saint François de Sales: Une belle jeune fille, plus reluisante que le soleil, ornée et parée royalement et couronnée d'une couronne d'olives, apparut à saint Jean, évêque d'Alexandrie, et lui dit : « Je suis la fille aînée du Roi; si tu me peux avoir pour ton

Molinié szerint a *dialogisme* „egy nyilvánvalóan elméleti tárgyú műben a szereplők közötti dialógusok módszeres használatát (mint Platón vagy Bouhours atya dialógusai)”³⁹¹ (1992: 115) jelenti. Ilyen példának tartja a Bernanos-idézetet is. Az idézett pamfletben a *papi fejedelem* megszólításával, a kérdéssel és válasszal dialógus formálódik, amely patetikussá teszi a szöveget:

*Ezeknek a nem egyenrangú neveknek a szentségtörő egymáshoz közelítésében látom innen a főpapot, amint megszaggatja ruháit. Kíméld meg magad ettől a veszteségtől, ó, főpap! Az igazsággal tartozunk a halottaknak: mit adhatnánk nekik?... Az igazsággal, legyen, de milyennel? Hát a jog szerinti igazsággal! Emberileg ki akadályoz meg engem abban, hogy szembesítsek két legyőzöttet? Mi rossz volna ebben?*³⁹²

Fontanier a *dialogisme*-nak az egyenes beszéd jellegét emeli ki: „direkt közli a szövegeket, amelyeket a szereplőknek tulajdonít úgy, ahogy azok elhagyják a száját, vagy ahogy a beszélő saját magával folytat dialógust ilyen vagy olyan körülmények között”³⁹³ (1977 [1821]: 375).

Lausberg meghatározásában újszerű elem az, hogy a tudati folyamatok kivetítésének eszközét is látja a vizsgált alakzatban, hiszen ezt írja: „A *sermocinatio* természetes (történelmi vagy kitalált) személyek kijelentéseinek, beszélgetéseinek és belső monológjainak vagy kimondatlan gondolati reflexióinak a kitalálása, amely az érintett személyek jellemzését szolgálja”³⁹⁴ (1960: 407). A kutató a vizsgált alakzat keletkezéséről és megjelenési módjáról is ír: „A *sermocinatio* a szerző fantáziájának erejéből táplálkozik. Nyelvi formája rendszerint egyenes beszéd”³⁹⁵ (1960: 408). Az 1977-es kötetében is változatlan álláspontot hangoztat, de egyértelműsége miatt mégis érdemes idézni: „a beszélő, noha csak ő maga

amie, je te conduirai devant sa face. » Il connut que c'était la miséricorde envers les pauvres que Dieu lui recommandait.

³⁹¹ Molinié: Celui-ci consiste soit en l'utilisation systématique de dialogues entre des personnages dans un ouvrage dont l'objet est manifestement théorique (comme les dialogues de Platon ou du Père Bouhours).

³⁹² Bernanos: *À ce rapprochement sacrilège de noms inégaux je vois d'ici le prince des prêtres déchirer sa robe. Épargnez-vous cette dépense, ô prince des prêtres ! On doit la vérité aux morts : que leur donnerait-on ?... La vérité, soit, mais laquelle ? Hé bien, la justice ! Humainement, qui m'empêcherait de confronter deux vaincus ? Où serait le mal ?*

³⁹³ Fontanier: Le Dialogisme consiste à rapporter directement, et tels qu'ils sont censés sortis de la bouche, des discours que l'on prête à ses personnages, ou que l'on se prête à soi-même dans telle ou telle circonstance.

³⁹⁴ Lausberg 820. §: Die Sermocinatio ist die der Charakterisierung natürlicher (historischer oder erfundener) Personen dienende Fingierung von Aussprüchen, Gesprächen und Selbstgesprächen oder unausgesprochenen gedanklichen Reflexionen der betreffenden Personen.

³⁹⁵ Lausberg 821. §: Die Sermocinatio wird durch die Kraft der Phantasie des Autors erfunden. Ihre sprachliche Form ist normalerweise die direkte Rede.

beszél, beszédét egyenes beszéd formájában egy másik személy szájába adja, és annak jellegzetes beszédstílusát (ezért ethopoiie) is utánozza”³⁹⁶ (1977: 143).

Több retorikus viszont nem egyetlen sajátosság megtestesüléseként értelmezi a szermocinációt. Ilyen a Szabó–Szörényi szerzőpáros is. Meghatározásukban a hangsúly a valódival szemben a valószerűn van: „elfordulás a »beszélőtől«, s egy másik (esetleg fiktív) személy beszéltetése, valószerű (történelmi vagy kitalált) személyek fiktív kijelentéseinek, gondolati reflexióinak közlése stb. Tartalmilag a szermocinatio nem történelmi valóság, hanem csak valószínűség. Nyelvi eszköze a közvetlen beszéd, monológ, dialóg. Ide tartozik a kitalált személy (*fictio personae*) jelensége is, egy nem emberi dolognak mint beszélő személynek a bemutatása. (Ez lehet haza, város is.)” (1988: 199). Erre a jelenségre példát Kölcsény Ferenc Mohács című írásából idéznek a szerzők:

Jön a szónok s említi őseiteket; de beszéde kiáltó szó a pusztában. Mit akartok? azt várjátok-e, hogy a halottak sírból felszálljanak? hogy rémletes arccal jelenjenek meg álmaitokban? És mit fognátok felelhetni, ha szavaikat felemelnék? mondván: „Nép, mi vagy? hol a bizonyosság, hogy tőlünk származtál? hazát alkotánk, s te reánk nem emlékezel; hidegen taposod győzedelmeink mezeit.”

Robrieux is több lényeges jellemzőt köt a szermocinációhoz: egyrészt értelmezése szerint ez az alakzat jelenlevővé teszi és megszólaltatja a távollevőket, a holtakat, az isteneket, a természetfölöttieket és az elvont entitásokat. De ugyanez az alakzat a tekintélyért szolgálatában is állhat, amikor a történelem illusztris személyiségeit beszéltetik (1993: 70), mint Rousseau Értékezés a tudományokról és a művészetekről című írásában:

Ó, Fabricius! Mit gondolt volna a te nagy lelked, ha szerencsétlenségedre láttad volna annak a Rómának a pompás képét, amelyet a te karjaid mentettek meg, és amelynek a te tiszteletre méltó neved több dicsőséget szerzett, mint az összes hódításod. „Istenek! – mondtad volna – mivé váltak ezek a szalmatetők és egyszerű tűzhelyek, amelyeket egykor a mérsékletesség és az erény lakott? Mily gyászos ragyogás lépett a római egyszerűség helyébe?”³⁹⁷

Másrészt a retorikus szerint „Mindenesetre könnyű megkérdőjelezhetetlen tekintélyek szájába adni valamely fiktív beszédet, és így rájuk bízni a gáncsolás képességét. Ez az alakzat ráadásul lehetővé teszi, hogy az ellenfél vagy egy harmadik személy nézőpontját a direkt és az egyenes beszéd álobjektív formájában jelenítsük meg, szükség szerint torzítva el a gondolatát, vagy oly módon előadva,

³⁹⁶ Lausberg 432. §: [...] der Redner legt, obwohl nur er selbst redet, seine Rede einer anderen Person in direkter Rede in den Mund und ahmt dabei auch deren charakteristische Redeweise (daher „Ethopoiie”) nach (imitatio, μίμησις).

³⁹⁷ Rousseau: *Ó, Fabricius ! qu’eût pensé votre grande âme, si, pour votre malheur, vous eussiez vu la face pompeuse de cette Rome sauvée par votre bras, et que votre nom respectable avait plus illustrée que toutes vos conquêtes ? « Dieux ! eussiez-vous dit, que sont devenus ces toits de chaume et ces foyers rustiques qu’habitaient jadis la modération et la vertu ? Quelle splendeur funeste a succédé à la simplicité romaine ?*

hogy a szónok érdekeit szolgálja”³⁹⁸ (1993: 70–71). Ezt az esetet Zola szövege mutatja be. Ebben az író saját szavait adja azoknak a kisembereknek a szájába, akiket pedig bizonyos körök szeretnének úgy látni, mint a Dreyfus-ellenesek szolgálai követőit:

*Ugye akkor, amikor már olvasták a maguk plakátjait? maguk azt remélik, hogy a vidék és a városok szegényei magukkal lesznek. És azt mondják majd, akik éheznek az igazat és az igazságosságot: „Mivel hülyitene ezeket, az ő Dreyfusukkal, hát az áruló már mindent bevallott! És maguk szerint ezzel be is van fejezve minden, a szörnyű méltánytalanság bevégeztetik.”*³⁹⁹

Schöpsdau is több meghatározó sajátoságot összegez a *sermocinatio* (διαλογισμός) definíciójában: „Az önmagával folytatott fiktív beszélgetés, amellyel egy szónok vagy költő egy személy jellemét vagy cselekedeteinek mozgatórugóit igyekszik láthatóvá tenni, gyakran dialogikus kérdés-felelet játékként valósul meg”⁴⁰⁰ (1996: 447). Így adja Cicero Verres szájába a következő gondolatot:

Ha a megbízatást a gyámolt számára szerzik meg, akkor a zsákmány kikerül a kezemből. Milyen eszköz létezik ez ellen? Milyen? Meg kell tiltani a gyámoltak, hogy a megbízatást megszerezzék.

A szócikkíró meghatározása és példái (Terentius Eunuchusának kezdő sorai, illetve Falstaff katekizmus a becsületről) nem követik az antik retorikákban kialakult felfogást. Mert például Quintilianus erről az alakzatról azt mondja, hogy ezzel az alakzattal „a magunk másokkal folytatott beszélgetéseit is hihetően föl idézhetjük, vagy másokét egymás között” (94–95: 9, 2, 30), vagyis eszerint a megszólaló nem önmagával folytat beszélgetést, hanem két valós vagy fiktív személy szólal meg.

1.3. A szermocinációnak tulajdonított szerep és hatás

Cicero nagyra értékeli ennek a gondolatalakzatnak a szerepét, mondván: „Személyeknek költött szerepben való felléptetése az egyik legfontosabb s legragyogóbb eszköze a hatás fokozásának”⁴⁰¹ (Kr. e. 56: 3, 53).

³⁹⁸ Robrieux: Il est en tout cas facile d’accorder à des autorités incontestées une parole fictive en leur déléguant le pouvoir le vitupérer. Cette figure permet en outre de présenter le point de vue d’un adversaire ou d’un tiers sous la forme pseudo-objective de la citation et du discours direct, en déformant sa pensée au besoin, ou en l’énonçant de manière à servir les intérêts de l’orateur.

³⁹⁹ Zola: Quand ils auront lu vos affiches, n’est-ce pas ? vous espérez que tous les humbles des campagnes et des villes seront avec vous. Ils diront des affamés de vérité et de justice : « Qu’est-ce qu’ils nous embêtent, ceux-là, avec leur Dreyfus, puisque le traître a tout avoué ! » Et, selon vous, tous sera fini, la monstrueuse iniquité sera consommée.

⁴⁰⁰ Schöpsdau: Das fiktive Selbstgespräch, mit dem ein Redner oder Dichter den Charakter einer Person oder die Motive ihres Handelns sichtbar macht, wird oft als dialogisches Frage-Antwort-Spiel (διαλογισμός, *dialogismós* oder *sermocinatio*) realisiert.

⁴⁰¹ Cicero: [...] personarum ficta inductio vel gravissimum lumen augendi.

Quintilianus ennél konkrétabban világítja meg a vizsgált alakzat funkcióját és hatását: „részint csodálatosan változatossá teszi a beszédet, részint megindítóvá” (94–95: 9, 2, 29). Hasonlóan vélekedik a Mazaleyra–Molinié szerzőpáros is, illetve Molinié. Szerintük a *dialogisme*-nak az a célja, hogy „a tan kifejtését dinamikusabbá tegye, vagyis egy szónoki beszédben a párbeszédes szakasz megjelenítésében úgy, hogy élénkítse az elbeszélést, vagy még erősebben vágjon vissza az ellenfélnek”⁴⁰² (1992: 115).

Vossius ennek az alakzatnak a hasznát abban látja, hogy „a beszéd hitelességét biztosítja”⁴⁰³ (1729 [1606]: 122).

Robrieux még világosabban körvonalazza a szermocináció szerepét, mondván: illusztris személyt akkor beszéltetnek, „amikor arról van szó, hogy [a beszélő] saját korát ócsárolja, összehasonlítva azt a múlt értékeivel”, halottakat pedig azért, hogy „tudtul adják a szent alapelvek hanyatlását vagy meg nem tartását”⁴⁰⁴ (1993: 70). Ennek a hatásosságát a retorikaszerző a stílus realizmusában és a sűrítettségben véli felfedezni. Szerinte ez olyan szuggesztív kérdéssorral oldható meg, amely *zárt*, mert igen vagy nem felelet adható rá, és az a cél, hogy a beszédpartnert elvezesse a végső válaszhoz: például egy kereskedelmi megbeszélés során a vásárlási szándék kinyilvánításához vagy egy gondolat elfogadásához egy meggyőzőési jelenet végén mint a szókratészi módszerben (1993: 163):

SZÓKRATÉSZ. *Akkor tehát vannak olyan emberek, akiket esztelennek és vannak olyanok, akiket józanaknak hívsz?*

ALKIBIADÉSZ. *Igen.*

SZÓKRATÉSZ. *És ugye az esztelenek vannak nagyobb számban és a józanok kisebb számban?*

ALKIBIADÉSZ. *Pontosan.*⁴⁰⁵

Szerdahelyi két szerepet tulajdonít a vizsgált alakzatnak: „Funkciója a szónoklat *díszítése*, ill. a megszólaltatott személy *jellemzése*” (1992: 309).

1.4. A szermocináció típusai a tudománytörténetben

Fontanier példákkal mutatja be a dialogizmus fajtáit. Az egyikben a szerző több személyt is szerepeltet, mint például La Fontaine a kutyát és a farkast, a két békát

⁴⁰² Molinié: [...] à rendre plus dynamique l'exposé doctrinal, soit en l'apparition d'un passage dialogué dans un discours **oratoire** de manière à animer la **narration** ou pour réfuter plus acerbement l'adversaire.

⁴⁰³ Vossius: [...] fidei conciliat orationi.

⁴⁰⁴ Robrieux: [...] lorsqu'il est question de blâmer l'époque contemporaine en la confrontant aux valeurs du passé [...] pour dénoncer la décadence ou l'inobservance de principes sacrés.

⁴⁰⁵ Platon: SOCRATE. – *Il y a bien, n'est-ce pas, des gens que tu appelles insensés et d'autres sensés ?*

ALCIBIADE. – *Oui.*

SOCRATE. – *Et les insensés sont le grand nombre, et les sensés le petit nombre ?*

ALCIBIADE. – *C'est exact.*

és sok más állatszereplőt. De egyetlen személyt is beszéltethet az író, mint az ifjabb Racine az Ézsaiás Könyvéhez írt írásában a babiloni zsarnok haláláról szólva. Olyan fajta is lehetséges, amelyet J.-B. Rousseau a szereplője szájába ad. Ebben Ezékiel magából csinál beszélgetőpartnert híres énekében (1977 [1821]: 376):

*Úgy tűnik, hogy rossz sorsom egyre nő a csapások és zavarok miatt, és a könnyben fürdő szemeim már alig bírom nyitva tartani. Azt mondtam a sötét éjszakának: „– Ó éj, árnyadba temetsz engem örökre!” É s újból mondtam a hajnalnak: „– A nap, amelyet nyitsz, lesz az utolsó számomra.”*⁴⁰⁶

Lausberg a szermocináció három típusát különbözteti meg a megnyilvánulás típusai szerint: dialógus nélküli beszéd, dialogikus beszéd, monologikus beszéd (1960: 823.§). Szerdahelyi a beszéd megvalósulási módját tipizálva szintén azt állapítja meg: a szermocinációban „a megnyilatkozás formája egyaránt *dialógus*, *monológ* vagy a személy kimondatlan gondolati reflexióinak *belső monológyszerű* megjelenítése” (1992: 309).

Plett a szermocinációt három szempontból is tipizálja. Mimetikus formája alapján a megszemélyesítés a történelmihez és valószerűhöz igazodik történelmi alakok megszólaltatásával (Ethopoiie) vagy a fantázia világába került tárgyak, állatok, halottak és elvont fogalmak beszéltetésével (Prosopopoiie). A pszichológiai formái szerint vagy finom érzelmi állapotot (ethosz), vagy heves szenvedélykitörést (pathosz) jelenít meg az Ethopoiie, illetve a Pathopoiie. A harmadik felosztási alapja a beszédforma. Véleménye szerint: „A megszemélyesítés kétféle beszédformában realizálódik, a monológban és a dialógusban (dialogizmus), ahol a monológ két típusa a közönség nélküli (önmagával folytatott beszélgetés, »soliloquy«) és a közönségre irányuló (monologue) típus, míg a dialógus két fajtája a »külső« (két személy közötti) és a »belső« (egy személyen belül két ellentétes erőt megjelenítő) dialógus”⁴⁰⁷ (1991 [1971]: 68).

1.5. A szermocináció rokonítása más alakzattal

Plett egyértelműen rokonítja a vizsgált alakzatot a megszemélyesítéssel: „A szermocinatio a megszemélyesítés alakzata, hiszen itt a beszélő felvett szerepben fordul közönségéhez: színészként viselkedik, aki mások utánzásának (mimesis,

⁴⁰⁶ J.-B. Rousseau: *Ainsi de maux et d’alarmes / Mon mal semblait se nourrir, / Et mes yeux noyés de larmes / Étaient lassés de s’ouvrir. Je disais à la nuit sombre : « O nuit, tu vas dans ton ombre / M’ensevelir pour toujours ! » / Je redisais à l’Aurore : « Le jour que tu fais éclore / Est le dernier de mes jours. »*

⁴⁰⁷ Plett: Die Impersonation wird in zwei Redeformen realisiert, dem Monolog und dem Dialog (dialogismus), wobei der Monolog in einen publikumslosen (Selbstgespräch, »soliloquy«) und einen publikumsorientierten (»monologue«), der Dialog in einen »äußeren« (d. h. zwischen zwei Personen) und einen »inneren« (d. h. zwischen zwei Kräften einer Person) untergliedert wird.

imitatio) művészetében gyakorolja magát”⁴⁰⁸ (1991 [1971]: 66). Viszont más alakzattól el is különíti: „Ez a jellegzetes utánzás, amely a szóbeli megnyilatkozásban (egyebek mellett a vicc forrásaként) az előadás területét is magában foglalja, megkülönbözteti a sermocinációt a személyleírástól”⁴⁰⁹ (1991 [1971]: 66).

Míg Fouquelin retorikájában egyenértékű a prosopopée és a sermocination (1990 [1555]: 380), addig Mazaleyra és Molinié már alárendeltségi viszonyt állapítanak meg közöttük. Ezért ők így vélekednek: a *sermocination*-ban „a prosopopée [megszemélyesítés] egy szölamra redukált változatáról van szó”⁴¹⁰ (1989: 325), illetve Molinié retorikaszótára a megszemélyesítés (prosopopée) egyik változataként kezeli a *sermocination*-t, mondván: ebben „a beszélő úgy adja elő a mondandóját, hogy egy halott vagy távol levő személlyel, egy állattal vagy egy léttel, vagy egy elvont fogalommal mondatja el”⁴¹¹ (1992: 299), mint ahogy La Fontaine az Oroszláné temetése című meséjében a halott oroszzlánkirálynőt beszélgeti a szarvas megszólalásában. Nyilvánvaló az illusztrációból, hogy a szarvas szájába adott beszéd nem kérdő formájú.

Quintilianus úgy látja: a *fictiones personarum*, amelyet a görögök *προσωποποιίαν*nak mondanak, merészebb eszköz, mint a felkiáltás (94–95: 9, 2, 29).

Robrieux-nek elütő a felfogása ezektől a véleményektől, mert a subiection-nal hozza kapcsolatba a sermocination-t, hiszen azt jelenti ki: „Amikor a kérdés-felelet formát [azaz a szubjekciót] rendszeresen használják, ezt az eljárást *dialogisme*-nek nevezik”⁴¹² (1993: 79). Ez a megállapítás összemosza az említett két alakzat fogalmát, márpedig a szubjekcióban a megnyilatkozó én formálisan sem adja át a szót másnak, hanem a maga által feltett kérdésre maga válaszol, viszont a *dialogisme*-ban ki vannak osztva a kérdező és a felelő szerepek. Különben a retorikus, mivel az élővé tevők (*rendre vivant*) egyik típusaként nevezi meg a sermocinációt, egyben a prosopopée-val is összekapcsolja.

1.6. A sermocináció összefüggése a szövegtípussal és a szöveghellyel

Nagyon lényeges, amit Mazaleyra és Molinié a stilsztikaszótárukban a sermocináció szöveg- és műfajteremtő jellegéről megjegyeznek: „A *dialogisme* a tarta-

⁴⁰⁸ Plett: Die Sermocinatio ist die Figur der Impersonation, da sich hier der Sprecher zur Anrede seines Publikums einer angenommenen Rolle bedient: Er wird zum Schauspieler, der sich in der Kunst der Nachahmung (*mimesis*, *imitatio*) anderer übt.

⁴⁰⁹ Plett: Diese spezifische *Mimesis*, die in der mündlichen Rede (u. a. als Quelle des Witzes) auch den *Pronuntiatio*-Bereich einbezieht, hebt die Sermocinatio von der *Descriptio Personae*.

⁴¹⁰ Mazaleyra–Molinié: [...] il s’agit [...] d’une variété de prosopopée réduite à une unique voix.

⁴¹¹ Molinié: [...] un locuteur présente expressément les propos qu’il rapporte comme tenus par une personne morte ou absente, ou par un animal ou un inanimé ou une abstraction.

⁴¹² Robrieux: Lorsque la forme question-réponse est employée de manière systématique, le procédé est appelé *dialogisme*.

lom megformálását, egy irodalmi műfaj mintáját is adhatja, például a filozófiai dialógust⁴¹³ (1989: 99). Ezenkívül Molinié a dialogisme szövegtípushoz kö-töttségéről azt is megállapítja: „előfordulhat még bármilyen irodalmi szövegben, amikor egy teljesen természetesen egyszerreplős résznél vagyunk”⁴¹⁴ (1992: 115).

Szerdahelyi úgy találja, hogy a szermocináció nemcsak a szónoklatban, hanem költői műben is „valóságos vagy fiktív személyek fiktív megnyilatkozásainak be-építése” (1992: 309).

Schöpsdau arra hivatkozik (1996: 447), hogy ennek az alakzatnak a drámában történő használatára az antik szerzők Terentius Eunuchusának kezdetét idézik, újabban pedig Falstaff katekizmusát a becsületről:

Mi a becsület? Egy szó. Mi az a szó: becsület? Levegő...

Véleményem szerint az utóbbi a raciocináció alakzatát valósítja meg.

Cornificius tapasztalata szerint vannak olyan szermocinációk (Kr. e. 86–82: 4, 52, 65), amelyeket a következő formulával vezetnek be:

*Mit gondoltok, mit mondanak majd, ha ilyen ítéletet hoztok? Hát nem fognak vala-mennyien így szólani?*⁴¹⁵

1.7. A szermocináció fogalmi tisztázatlanságának jelei a szakirodalomban

A retorikatörténetben többnyire azonosnak tartják a szermocinációt és a dialogizmust. A francia szerzők viszont nem azonosítják ezt a két fogalmat, szerintük az előbbiben egy személy szájába adott szövegről van szó, az utóbbi viszont párbeszéd (Mazaleyrat–Molinié, Molinié, Robrieux).

Egyes retorikaszerzők utalnak a szermocinációnak a szubjekcióval való ro-konságára, de a meghatározásokból nem világlik ki eléggé: mi a különbség a szubjekció és a szermocináció, illetve a dialogizmus között, mert az utóbbiba beletartozónak tartják nemcsak más megszólalását monológban (Quintilianus, Mazaleyrat–Molinié, Szabó–Szörényi, Szerdahelyi), beszélgetését dialógusban (Quintilianus, Mazaleyrat–Molinié, Szabó–Szörényi, Szerdahelyi, Schöpsdau), hanem a beszélőnek saját magával folytatott belső beszédét, gondolatait is (Fon-tanier, Lausberg, Szabó–Szörényi, Schöpsdau, Szerdahelyi).

A hangsúlyokat a retorikusok meghatározásukban máshová teszik a megszólaltatott személy kapcsán. Egyesek azt hangoztatják, hogy ebben a típusban fiktív személyeknek (Szabó–Szörényi), sőt élettelen dolgoknak, illetve nem evilági lényeknek (Quintilianus), állatoknak (Molinié), elvont fogalomnak (Molinié), ha-lottnak (Mazaleyrat–Molinié, Molinié), távol levő személyeknek a szájába adják a beszédet a szerzők (Mazaleyrat–Molinié, Molinié), mások történelmi (Szabó–

⁴¹³ Mazaleyrat–Molinié: Le dialogisme peut également constituer la forme du contenu, matrice d’un genre littéraire, par exemple des « dialogues philosophiques ».

⁴¹⁴ Molinié: [...] encore dans un texte littéraire quelconque alors que l’on se trouve dans un passage tout normalement à une seule voix.

⁴¹⁵ Cornificius: *Nam quid putamus illos dicturos, si hoc iudicantis? Nonne omnes hac utentur oratione?*

Szörényi), valós személyeknek (Lausberg) a költött megszólalásáról (Fouquelin, Puttenham, Szabó–Szörényi, Szerdahelyi) is beszélnek, illetve olyan is akad, aki mind a valós, mind a fiktív személyek beszéltetését látja benne (Szerdahelyi). Egyben viszont egyetértenek a retorikaszerzők: a beszéltetést úgy kell megalkotni, hogy a megszólaló jelleméhez és gondolkodásmódjához illő legyen.

Az alakzat témájára vonatkozóan csak egy kutató tesz megjegyzést, hangoztatva: lehet egy tan kifejtése is (Molinié). A szövegtípusra vonatkozó megállapítások is csupán néha tűnnek fel, és ezekben a szerzők kizárólag az irodalmi művekhez (Molinié, Szerdahelyi) vagy szónoklatokhoz (Molinié, Szerdahelyi) kötik ezt az alakzatot.

2. A KÉRDŐ SZERMOCINÁCIÓ FUNKCIONÁLIS ÉS PRAGMATIKAI SZEMLÉLETŰ ÉRTELMEZÉSE

2.1. A szermocináció szerkezete

Kételemű szerkezet a kérdő szermocináció: kérdés és felelet alkotja. Mivel a szövegalkotó kérdezőt és felelőt konstruál ebben az alakzatban, így a nyelvi-stiláris-pragmatikai-kommunikatív szerep feltárásához a kérdés csakis a ráadott válasszal együtt vizsgálható:

Hová és mikor lehet utazni a szabadjeggyel?

A zord európai télből a forró trópusokra repítjük Önt: bármely évben, január 1. és március 15. között az Aeroviva charter járatain a Maldív-szigetekre.

Ez szuper! És hány bónuszpontot kapok a legközelebbi New York-i utamra?

Bp. és New York között a távolság 7.025 kilométer. Összesen 14.050 bónuszpontot írunk Önnek jóvá törzsutas számláján.

És ha frankfurti átszállással repülök?

Akkor bónuszpont jár külön a Bp.–Frankfurt szakaszra.

2.2. A szermocináció szintaktikai jellemzői

A szermocinációban mind a (szinte kizárólag kiegészítendő) kérdés, mind a kijelentő mondatfajtájú felelet szintaktikai szempontból szabályos. Alakzattá azáltal válik, hogy mindig az egyenes beszédet szimulálja: az egyenes kérdést és az arra adott választ. A színlelt beszédhelyzetet az igeragozás, illetve a birtokos személyjelezés világosan jelzi a kérdésben és a válaszban. De ha nem következetes a kérdezőre-felelőre kiosztott szerep, a szöveg rosszul szerkesztettnek hat:

Hurrá nyaralunk!

Milyen bankkártyát vigyek?

Az elektronikus bankkártyát ATM-ben és vásárlásakor ún. POS terminálon keresztül használhatja.

Mi a teendő, ha elveszítem vagy ellopják a bankkártyámat?

A legfontosabb az, hogy a bankkártyát azonnal letiltssa.

Mi lesz a csekkekkel, számlákkal, míg Ön nyaral?

Adjon csoportos átutalási megbízást a Banknak.

Látható, hogy az információt kérő ügyfél és a választ adó banki alkalmazott kérdés-felelet szekvenciáját megtöri az utolsó ún. forduló, amelyben a szövegalkotó – feledve a szimulált beszédhelyzetet, „kiesve az ügyfél szerepéből” – nemcsak a választ, hanem a kérdést is a banktisztviselő szájába adja.

3.3. A szermocináció mint művelet és annak az eredménye

Ez olvasható egy tájékoztatóban:

Hogyan kell kezelni a gombás fertőzést?

Ma már igen sokféle, hatékony, külsőleg és belsőleg alkalmazható gyógyszer áll a rendelkezésünkre.

Hangozhatott volna így is:

A gombás fertőzés kezelésére ma már igen sokféle, hatékony, külsőleg és belsőleg alkalmazható gyógyszer áll a rendelkezésünkre.

A gyógyszert népszerűsítő reklámszakember nem tett mást, mint egyetlen kijelentésként is megadható megállapítást kérdés-felelet formában fogalmazott meg úgy, hogy a kérdés a nem szakember szájába illik, a válasz a szakemberébe. Így a kérdés-felelet az álinterrogatív beszédhelyzet, valamint a kérdő-felelő formával való információközlés miatt alakzattá vált. Ez pedig hatásosabb, hatékonyabb, mert figyelemkeltőbb, mint a kijelentő formájú ismertetés.

2.4. A szermocináció típusai

A szermocináció több szempontból osztható típusokra.

Az információ iránya szerint monológáról és dialógusról szokás beszélni. De monológban is megjeleníthető a párbeszéd. Például regényben egy történet elmondásakor az egyik hős egyenesen idézheti egy másik személy szavait:

Ha meglátja az ezredes úr, azt mondja majd nekem: Mon chef Potrien, hová settenkedik ilyen nesztelenül ez a század? [...] Mondja, kedves Potrien – kérdi majd álmélkodva –, kik ezek az éltes mosónők katonaruhában? – Ezek újoncok, mon commendant, de véletlenül kerültek ide, mert a házi orvosuk bebeszélte, hogy Fort Ste. Thérèse-ben van a hülyék intézete.

(Rejtő Jenő: A három testőr Afrikában)

Nagy Lajos a káté műfajára játszik rá Tavaszi kiskáté című írásában:

Mik nyílnak ki tavasszal?

– A virágok. A kijárók előtt bizonyos ajtók. A bicska a zsebemben.

Mik nem nyílnak ki tavasszal?

– A börtönök ajtajai. A gazdagok pénztárcái. Öreg politikai ökrök szeme és esze.

Hová utaznak tavasszal a gazdagok?

– A gazdagok tavasszal Olaszországba utaznak, esetleg Párizsba vagy a Riviérára; ezek mind nagyon szép helyek, bár azért, hogy a pesti gazdagok odautaznak, kissé megrondulnak.

Hová szeretnének utazni tavasszal a szegények?

– Akárhová, akár Afganisztánba vagy Haiti szigetére, mindegy.

Miért jönnek meg tavasszal a fecskék és a gólyák?

– Szerintem tisztán azért, mert nem olvasnak lapokat, s így nincs szegényeknek semmi világpolitikai tájékozottságuk.

A szerző ironikus stílusával azt láttatja, ez „káté”, azaz ezt tudni illik hazánkról.

Kétségtelenül dialógust formálnak a kérdező és a felelő szerep kiosztásával a reklámszakemberek a legkülönbözőbb tájékoztató szerepű ismertetőikben:

Hogyan igényelheti az Erste NetBank szolgáltatását?

A szolgáltatás igényléséhez egy, a Lakossági folyószámlához kapcsolódó kiegészítő szerződést kell csak kitöltenie.

Önnek tengernyi ötlete van, nekünk hidunk a megoldáshoz!

Milyen megoldásokat nyújtunk Önnek?

Kommunikációs programot adunk.

Hozzájárulunk bevételének növeléséhez.

Megismertetjük az üzleti világban.

Megszervezzük sajtókapcsolatait.

Figyelemmel kísérjük cége piaci helyzetét.

Becsomagoljuk az Ön gondolatait.

Vállaljuk a híd szerepét!

Mivel a gyermekmondókák egy része dialógust imitál, a mondókákat utánzó gyermekversekben is fellelhető a párbeszédutánzás. Tamkó Sírátó Károly *Mondjam még?* című versének mindegyik strófazárlata kérdés-feleletre épül fel, amelynek dialogikus jellege az igeragozásból és a gondolatjel-használatból is feltételezhető:

Volt egy dongó

Meg egy légy!

Tovább is van,

Mondjam még?

– Mondjad!

A szermocinációnak különböző fajtáit hozza létre a megszólalók eltérő típusba sorolása (élő, élettelen, halott, állat, növény stb.). Megszólaltathatók létező személyek vagy költöttek. Lehet állatnak is szavakat adni a szájába:

– Gólya, gólya, gilice,

Mitől véres a lábad?

– Török gyerek megvágta,

Magyar gyerek gyógyítja,

Síppal, dobbal,

Nádi hegedűvel.

A költő áldialógust teremthet nem személyek között is:

– Ki szólít?

– Én vagyok.

– Ki tett így tönkre?

– Kéjek vad vigalma.

A szíved,

*melyet alig tart már egy vézna szál:
vér és erő mind elhagy engemet,
ha látom, mi vagy, félig meggebedt
vert kutya, amely lapúl és zihál.*

– *Mi közöd hozzá?*

– *Gyötrődöm miatta.*

(Villon: *A szív és a test vitája. Le débat du coeur et du corps*)

Hasonló a Bessenyei György műve is:

A szíve sirva: *Én bizony nem lakom véled, mert itthagylak, én nem szidatom magamat.*

B: *Hát ki bántott édes szívem? ne sírj; mondd meg, ki bántott, majd megverem.*

Sz: *Egy szuszogó Dómás nevű ember a minap is azt mondotta felőlem, hogy eszetlen, gonosz vagyok.*

(Bessenyei a szívével)

A szermocináció sajátos fajtája valósul meg a következő színdarabban, ahol a bíró, dr. Ludányi Imre eljátszatja a bűntényt: egy tilos terhességmegszakítás végbe-
menetelét úgy, hogy a halott baba, Ökrösné szerepét ő alakítja olyan módon,
hogy a szóhasználatát is átveszi, hitelesítve a figurát:

JÚLIA. *Jézus Máriám...*

LUDÁNYI belép. *Jó reggelt... Mi az, lányok, mit néztek? Nem tudjátok, ki vagyok?
Káresz, kúresz, ahogy lesz, úgy lesz.*

JÚLIA idegesen fölnevet.

LUDÁNYI *Hadd lám, mi van itt? Az ágy felé indul.*

ANNA. *Hozzám nem érjen!*

LUDÁNYI *Jól van kicsikéim, nem kell félni az öregasszonytól. Az ágyba néz.
Mennydörgős... Hát ez meg micsoda? Annához. Te rongy, te utolsó! Erre mondtad
nekem, te szemét, hogy nem rúg még?!
(Karinthy Ferenc: Ezer év)*

Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regényében a Baradlay Kazimírt temető
pap beszédét azáltal teszi drámaivá, hogy abban az Isten és a megholt párbe-
szédét képzelgeti el a gyászolókkal:

*Ó, én uram, légy irgalmas azokhoz, akik életükben az irgalmat nem ismerték soha.
[...]*

*Mert ki védné meg, ha nem a te végtelen irgalmad a föld hatalmasát, midőn di-
csőségéből levétközve előtted áll és rettentő kérdéseidre felel:*

– *Segítéd-e a nyomorultat?*

– *Nem!*

– *Fölemelted-e az elesettet?*

– *Nem!*

– *Oltalmazója voltál-e az üldözöttnek?*

– *Nem!*

– *Hallgattál-e a kétségbeesők könyörgéseire?*

– *Nem!*

- *Törülted-e le a szenvedők könnyeit?*
- *Nem!*
- *Kegyelmeztél-e a meggyőzötteknek?*
- *Nem!*
- *Szeretettel fizettél-e a szeretetért?*
- *Nem! nem! és mindörökké nem!*

2.5. A szermocináció szövegbeli működése

2.5.1. A szermocináció működésének pragmatikai jellemzői

Természetesen adódik a kérdés: mi lehet a magyarázata az írott reklámszövegekben a kérdés-felelet gyakori előfordulásának? A reklámérdekű szöveg alkotója a párbeszédes forma jellegét használja fel a figyelemkeltésre. Az áldialógus jelleget még az eltérő betűméret és -vastagság is sugallja és megerősíti.

Bár sem a szermocináció kérdésében, sem a kijelentő mondatos válaszában nyelvileg-szintaktikailag semmi agrammatikus nincs, mégis abszurdá teszi a kommunikációs helyzet nemcsak a kérdést, hanem a feleletet is, mert nemcsak a kérdés ál, hanem a válaszadás is fiktív.

A valós vagy fiktív személyeknek a fiktív kommunikációs szituációban, például a reklámokban a rájuk osztott szerepük a tanácsadás: ők az orvosok, a gyógyszerészek, azaz a gyógyszerek ismerői az ezen a téren informálatlan beteggel szemben, vagy ők a banktisztviselők az ügyféllel szemben, az autószalonbeli eladó és a vevő stb. Meggyőző erejű ez a szerepkiosztás. Ez a kétféle szerep két pozíciót jelöl ki, meghatározva a kérdező és kérdezett közötti távolságot, és ezt tükrözi a nyelvi elemek megválasztása is: orvos-beteg, banktisztviselő-ügyfél stb. viszonya sohasem tegező, így ebben a beszédhelyzetben a nyelvi udvariasság jele a magázás.

Hogy miért hatásos a szermocináció forma, az egyik bank reklámjának a pszeudo-dialógusai élén álló mondat jelzi: *Őn kérdez, mi válaszolunk*, azaz a reklámszöveg írója a banki szolgáltatások iránt érdeklődőben szokásosan felvetődő problémákat a feltételezett befogadó nézőpontjából fogalmazza meg kérdés formájában, a válaszokat pedig a banktisztviselő szájába adja, azaz kettejük elképzelt, ideális párbeszédét jeleníti meg.

Az írott formátumú banki reklámszöveg meghatározott pragmatikai viszonyok között keletkezik: az adó a bank létalapját biztosító pénzmozgásokat akarja megteremteni, felgyorsítani, a vevő pedig tárgyilagos tájékoztatást vár el hitelfelvételről, pénzügyi befektetésekről. Az ezt leképező kérdések és feleletek fiktív párbeszédet jelenítenek meg. Mivel ez a reklámfajta nem pénzügyi szakembernek, hanem az átlagpolgárnak készül, az ő feltételezett szociokulturális ismereteihez igazodva szükséges a pénzügyi manőverekről, azok feltételeiről, várható eredményeiről tájékoztatást adni. Ebben a kommunikációs szituációban nagy szerep jut a reklám írott voltának, stiláris megformáltságának. A pénzügyletekben való részvételre rábírásnak kiváló pszichikai motiváló eszköze kijelentő mondatok helyett kérdők használata.

A banki nyomtatott reklámtípusban rejtettebben van jelen a befolyásolás, mint más reklám szerepű szövegben, például az autóreklámokban. Ezek ugyanis racionális reklámok. Míg a banki reklámokbeli kérdés-felelet fajták felvilágosító jellegre törekedve, ésszerű cselekvésekről tájékoztatnak, addig éppen a szermocináció típusú álkérdéses mód választása miatt egyértelmű mégis a befolyással való meggyőzés.

A pragmatikai háttér a gyógyszerreklámban is tagadhatatlan: a gyógyszercégek nem az orvosnak, hanem a nagyközönségnek kívánnak felvilágosítást nyújtani, ezért népszerűsítő jellegűek. Az egészségügyi szakmában nem jártas embert szólítja meg ez a reklámtípus. A reklámszöveg célcsoportja tehát ebben az esetben a betegek tömege mint lehetséges felhasználók. A célcsoport számára a kínált gyógyszer használati értéke akkor nyilvánvaló, ha tisztázza a betegekben felvetődő kételyt, hogy a gyógyszer valóban alkalmas a betegség megszüntetésére, enyhítésére. A felvilágosító szándék miatt nekik szól a magyarázat és az ezt segítő kérdésfeltevés, amelynek beszédaktusértéke van: a beteg spontán kérdései rögzülnek. Ilyen módon teremtik meg a pragmatikai körülmények a kommunikációs cselekvés stratégiáját: a szöveg nyelvi struktúráját.

A szociokulturális viszonyok is magyarázattal szolgálnak a gyógyszerreklámszövegek tartalmát és formáját illetően is. A vevő, azaz a gyógyszerreklámot olvasó, a gyógyszer iránt érdeklődő beteg higiénés kultúrája kevés, hiányos és bizonytalan. Ezért igényeinek megfelelő tényszerű információkat vár el, és ezek alapján igyekszik dönteni. Viszont az átlagembernek kevés az ideje, ezért nem szeret és nem is fog hosszú szövegeket terjedelmes okfejtésekkel elolvasni. Az adó, vagyis a szövegszerkesztő kétségtelen feladata az, hogy az olvasó háttérismeretét megtámogatandó információkat nyújtson betegségekről és kezelésükről, az életminőséget javító lehetőségekről. Ebből következik az, hogy a reklámszövegek funkcionalitása látszólag a felvilágosítás irányába tolódik el a gyógyszer mint termék objektív tulajdonságainak felsorolásával, és a kérdések a betegség megszüntetésére vonatkozó tevékenység állomásait jelzik, így csak rejtetten sugallják: ezt a gyógyszert vedd meg.

Hogy miért éppen ez a szövegszerkezet felel meg leginkább a gyógyszerreklám céljaira? Erre a feleletet az interakciós helyzet adja meg: az írott reklámszöveg mint monologikus forma nem igazán érdekkeltő a befogadó számára. A dialogikus forma viszont a beteg kérdezősködését jeleníti meg: a betegben a betegséggel és az arra javasolt gyógyszerrel kapcsolatban természetesen felvetődő olyan kérdéseket, amelyeket a beteg tehetne fel az orvosának, illetve a választ az orvosként-gyógyszerészként felelő adja meg.

2.5.2. A nézőpont konstrukciós szerepe és nyelvi lenyomata a szermocinációban

Jellegzetes a reklámszerepű gyógyszer-tájékoztatókban a nézőpont kijelölése:

Mikor ajánlott a készítmény alkalmazása?

Alsó végtagi vénás megbetegedések (visszérbetegség) tüneteinek csökkentésére.

Mikor nem szabad a készítményt alkalmazni?

Nyílt vérző sebfelületen.

Alkalmazható-e a készítmény gyermekeknél?

A készítményt csak 3 éves életkor felett alkalmazza gyermeknél.

Alkalmazható-e a készítmény más készítményekkel együtt?

Külsőleg a visszerek kezelésére – ha orvosa másként nem rendeli – egyidejűleg csak egyféle készítményt alkalmazzon!

Pragmatikai szempontból azonos az első két szermocináció megszerkesztettsége – szintaktikai felépítettségük eltérése ellenére is –, hiszen mindkettő kérdéseiben igealakok híján az aktuális beszélő jelöletlenül marad, a válaszokban pedig a gyógyszerészhez vagy az orvoshoz mint tudatos szubjektumhoz információk kapcsolódnak. Nyilván a nézőpontnak ilyen grammatikai formájú jelöltsége az objektivitást hangsúlyozza. A másik két szermocináció szintaktikai megformáltsága bár továbbra is az objektivitást érzékelteti, a feleletek magázó formája miatt már személyesebbé válik (*alkalmazza, alkalmazzon*), és ekkor érzi meg a befogadó, hogy ki vannak osztva a kérdezői és válaszolói szerepek a betegnek és az orvosnak vagy a gyógyszerésznek. Tehát a befogadó számára világos lesz, hogy a rejtett referenciális központ jelöletlensége ellenére is a kérdésekben a beteg személye áll a háttérben.

A banki nyomtatott reklámanyagokban viszont gyakran az ügyfél egyes szám első személyben érdeklődik a szolgáltatások felől:

Hogyan értesülhetek a számlám állásáról?

Havonta díjmentes számlakivonatot küldünk Önnek.

Hogyan fizetek azért, amit vásárolok?

[...] fizethet kártyával [...]

Ezekben a szermocinációkban világosan szemben áll a kérdező és felelő nézőpontja. A szövegalkotó ugyanis azt színleli, hogy a kérdéseket az ügyfél teszi fel. Ezekben a referenciális központtal egybeesik a tudatosság szubjektuma az E/1.-ben a jelenidejűségtől is megtámogatottan. A feleletek viszont a banktisztviselő szájába illenek. Jelzi ezt a Hivatal nevében megszólalás – általánosítást tartalmazó T/1. személyű forma (*küldünk*) –, amelyben együtt valósul meg a semleges kiindulópont a referenciális központtal. Ezt a nézőpontváltást játssza meg a reklámszöveg alkotója.

2.5.3. A szermocináció használata a különböző szövegtípusokban

Az a tény, hogy a kérdés-feleletet mint retorikai formát használják és halmozzák bizonyos didaktikus, ismeretet terjesztő szövegfajták, vitathatatlanul jelzi, hogy a pragmatikai meghatározottságú beszédmód előírja a szövegtípust, és ettől függ a kérdésalakzat-típus használatának gyakorisága. Vagyis nemcsak a mondat szerkezet és a szövegtipológiai sajátságok között lehet összefüggést találni, hanem bizonyos szövegbeli konstrukciós típusok és a szövegtípus között is. Ezt tanúsítja az a tény, hogy mindenféle tájékoztató szövegtípusban (tankönyvben, publicisztikai írásban, reklámban stb.) – amely nyilvánosságot tételez fel (Ladányi 1962: 192) – fellelhető ez a kérdésalakzat.

Platón sajátos műfajt alakított ki azáltal, hogy mestere, Szókratész tanítási-beszélgetési módszerét: az ironikus kérdezési modort örökítette meg párbeszédes szövegeiben. Szókratész ugyanis miközben azt állította magáról, hogy nem tud semmit, a kérdéseire adott válaszokból az tűnt ki, hogy a magát tájékozottnak gondolóról bizonyosodott be, hogy nincs tisztában a dolgokkal. Így örökíti ezt meg a Szókratész védőbeszéde című írás:

SZÓKRATÉSZ. *De hát mondd meg már, te derék ember, ki teszi őket [az ifjakat] derekabbakká.*

MELÉTOSZ. *A törvények.*

SZÓKRATÉSZ. *De nem ezt kérdelem, te legderekabb, hanem melyik ember, aki mindezekelőtt ezeket is ismeri, a törvényeket.*

MELÉTOSZ. *Hát ezek a bírók, Szókratész.*

SZÓKRATÉSZ. *Hogy érted, Melétosz? Ezek tudják az ifjakat nevelni és derekabbá tenni?*

MELÉTOSZ. *De mennyire!*

Látható, hogy a szókratészi kérdés olyan vizsgálati, ismeretszerzési módszer, amelyben az előrehaladás kizárólag kérdés-felelettel történik. Az interrogatív modell Szókratész perspektívájában az eiróneia, azaz a színlelt tudatlanság. Hiszen ő az, aki felveti, hogy milyen entitásról legyen szó, illetve ő határozza meg, hogy mire kérdez rá. A kérdezés nála a bizonyítás vagy a cáfolás eszközévé válik. Arisztotelész felfogásában a beszédsszituáció szimmetrikus, vagyis a kérdezett is visszakérdezhet, hogy megvédje álláspontját. Szókratésznál viszont aszimmetrikus a beszédhelyzet.

Platón óta különben a tudományos művek rávezető módszereként is használatos a szermocináció alakzata, illetve ezzel a formával filozófiai műfaj, ún. szókratészi beszélgetés (szókratikosz logosz) teremtmődött. Valójában az orvos-beteg párbeszédében is ez a módszer él, akár az orvos kérdezi a beteget, akár a beteg az orvost. Hasonló a tanári kérdések jó része is, például okkereséskor.

Arisztotelésznek a Topikában megfogalmazott véleménye szerint a dialógusban a kérdező célirányosan alakítja ki a kérdést aszerint, hány premisszát szeretne a következtetéshez megkapni. A szerző négyfajta álkérdéstípust különít el: az általánosból kiinduló indukciósat, a fokozó jellegűt, a válaszadót önellentmondásba keverőt és az érvelőt. Mindezek a típusok önmagukban is alkalmasak a konklúzió levonására (1923: 155b).

Grammatika is épült fel kérdés-feleletre:

351. Mit nevezünk időhatározónak? *A történés idejét jelentő határozót. Kérdőszavai: mikor, mikortól fogva, mióta, mikorra, mennyi időre, mennyi ideig, meddig?*

352. Milyen ragokkal szerkesztünk időhatározót?

1.) Helyhatározóragokkal (átvitt értelemben).

2.) Külön időhatározó ragokkal. Ezek: -kor, -nta, -nte.

3.) A határozói igenév -ván, -vén végeztével.

353. Milyen névutókat használunk időhatározásra?

1.) Helyhatározó névutókat: alatt, előtt, után, között, közben, közé, felé, át, hosszát.

2.) Külön időhatározó névutókat: *múlva, óta.*

(Nagy József: Teljes magyar nyelvtan kérdés-felelet formában)

Didaktikus jellegük miatt hasonlóak ezek a kérdés-feleletek az egyes vallások, illetve egyházak által kibocsátott kátékhoz, amelyek a vallásos ismereteket dialógusokba foglalták. Jól mutatja ezt a heidelbergi káté felépítése:

Mi módon emlékeztet és biztosít téged a szent keresztség afelől, hogy Krisztusnak a keresztfán való egyetlenegy áldozata neked javadra szolgál?

Oly módon, hogy a vízzel való külső megmosást maga Krisztus szerzette, és egyben azt ígérte, hogy az Ő vére és Lelke az én lelkem tisztátalanságát, azaz minden bűnömöt olyan bizonyosan elmossa, amilyen bizonyosan megmosattam külsőképpen a vízzel, amely a test tisztátalanságát szokta elmosni.

Mit jelent a Krisztus vérével és Lelkével megmosatni?

Azt jelenti, hogy Istentől elnyerjük bűneink bocsánatát az ő kegyelméből a Krisztus véréért, amelyet Ő a keresztfán való áldozatában értünk kiontott. Továbbá, hogy a Szentlélek megújít, és a Krisztus tagjává szentel bennünket, hogy a bűnnek egyre jobban meghaljunk, és istenes, feddhetetlen életet éljünk.

Nyilván ez Kálvin János *A genfi egyház kátéja* írásához igazodik:

Lelkész. Hány sákramentuma van a keresztyén egyháznak?

Gyermek. Mindössze kettő van, amelyeknek használata minden hívővel közös.

L. Melyek azok?

Gy. A keresztség és a szent vacsora.

L. Micsoda hasonlóság vagy különbség van ezek között?

Gy. A keresztség mintegy bemenetel ránk nézve a keresztyén egyházba. Ebben van ugyanis a biznyságunk afelől, hogy mi, akik egyébként külsők és idegenek vagyunk, az Isten családjába fogadtatunk, hogy az ő házanépe közé számíttassunk. Az úrvacsorára pedig azt bizonyítja, hogy Isten, mikor lelkünket táplálja, atyánknak mutatja magát.

De míg Kálvinnál még a lelkész kérdező és a gyermek felelő fel van tüntetve, a későbbi kátékból ez törlődik, csak a kérdés-felelet forma marad fenn.

Ilyen jellegű liturgiai kérdések hallhatók a zsidó széder-est folyamán is, amikor a kérdéseket a feleletet adó házigazda olvassa fel. Ha más férfi nincs ott a helyszínen, akkor a kérdező önmagával dialogizál: tehát mind a kérdést, mind a feleletet a házigazda mondja (Roth é. n.: 30–32). Az ebben a sajátos, hogy ezek a liturgikus kérdések eleinte az érdeklődő gyerekek szájából hangzottak el, és az eredetileg spontán kérdés és felelet liturgiai kérdés-felelet játékká fejlődött, amelyben „hol fennmarad a kérdező-felelő kettős szereposztása (előimádkozó-imádkozó közösség, gyermek-felnőtt), hol pedig kérdező és kérdezett eggyé válik, minthogy a válasz eleve ismert” (Ladányi 1962: 192). Ez a kérdésforma „nyilvánosságot tételez fel: közönséget, imádkozó közösséget, olvasóközösséget. Máskülönben a liturgiai kérdés alapját képező emocionális hatás nem jönne létre” (Ladányi 1962: 192).

Napjainkban a legkülönbözőbb reklámhordozókban: felvilágosító, népszerűsítő prospektusokban divattá vált a szermocináció használata. Az itt használt kér-

dés-feleletek sokban emlékeztetnek a szókratészi kérdve kifejtésre, illetve az iskolai pedagógiai természetű kérdve kifejtő módszerre, csak itt mindkét szerepet a reklámszövegező „játssza el”, játszatja el. Nem véletlen tehát, hogy a szermocináció kérdésalakzata a banki és a gyógyszerajánló reklámszövegekben a leggyakoribb, mert ez a kérdésalakzat alkalmas a hatékony információközlésre.

Nemcsak a reklám mint szövegtípus szervezi meg a szövegstruktúrát, hanem a reklámfajta is sajátos jelentésszerkezetet teremt, vagyis a gyógyszerajánló domináns nyelvi-stiláris-retorikai eszköze a szermocináció, mert ennek kifejező értéke nagyobb a kijelentő mondaténál. Így válik a gyógyszerreklám mint a szociokulturális érintkezés konvencionalizált formája speciális kognitív struktúrává, azaz a gyógyszerreklám-szöveg nyelvi szerveződése a szövegtípus függvénye.

A gyógyszerreklámokban feltűnően gyakran élnek a kérdő mondatban rejlő jelentések, funkciók erejével. Ezt nem az a számadat mutatja igazán, amely azt jelzi, hogy az átnézett gyógyszerreklámokban 106-ból 62-ben van kérdés, hanem az, hogy a kérdő formát tartalmazókban átlag 3,6 kérdés szerepel. Különben ebben a reklámfajtában előforduló kérdő mondatoknak elhanyagolhatóan kis százaléka valódi kérdés, csak az, amelyik tesztszerű. A gyógyszerreklámok leggyakoribb kérdéstípusa felvilágosító szerepű szermocináció:

HOGYAN KELL SZEDNI?

A tablettát szétrágás nélkül, kevés folyadékkal, étkezés után kell bevenni. [...]

MIKOR NEM SZABAD ALKALMAZNI?

*Nem szabad **Algopyrint** szedni a szerrel szemben fennálló ismert gyógyszerérzékenység esetén.*

MIKOR KELL ÓVATOSNAK LENNI?

Ha Önnek ismert allergiás betegsége (pl. asztma), vagy [...] – terhessége első 3 hónapjában, vagy utolsó 6 hetében van.

MIKOR KELL ABBAHAGYNI SZEDÉSÉT?

*Az **Algopyrin** ún. tüneti szer, tehát addig kell szedni, míg a fájdalom, ill. a láz megszűnik. A tünetek megszűnése előtt abba kell hagyni a szedését, ha nemkívánatos hatások, pl. bőrkütiés, hidegrázás, torokfájás lép fel.*

MIKOR KELL ORVOSHOZ FORDULNI?

Ha a feltüntetett legnagyobb napi adagban beszedett gyógyszer 3–4 napon belül nem szünteti meg a panaszokat, [...] ha az említett nemkívánatos hatások valamelyike jelentkezik.

Ha kérdés-felelet forma szerepel a gyógyszerreklámokban, akkor azok – kevés kivételtől eltekintve – nem egyetlen kérdés-feleletet tartalmaznak, így a kérdés-felelet a szövegtípus szerkesztési szabályává válik.

A jellegzetesen visszatérő, szinte sablonszerűen ismétlődő kérdésekből kirajzolódik a gyógyszerreklám struktúrája, amelyben a szöveg jelentésszerkezetével függ össze a kérdések sorrendje, ezért ennek a reklámfajtának a szokásos felépítettsége modellbe foglalható össze:

– Milyen hatóanyagai vannak? (Mi a készítmény hatóanyaga? Milyen hatóanyagokat tartalmaz ...? Hogyan hat?)

- *Mikor kell alkalmazni/alkalmazzuk? (Milyen esetben érdemes szedni? Milyen panaszok/tünetek esetén javasolt a szedése? Mikor ajánlott a készítmény alkalmazása? Mire alkalmazzák?)*
- *Hogyan kell szedni/alkalmazni/használni/bevenni? (Hogyan kell alkalmazni? Mikor vegyük be...? Mire kell figyelni alkalmazása/szedése során?)*
- *Mikor kell abbahagyni a szedését?*
- *Mikor nem szabad alkalmazni? (Mikor nem javasolt?)*
- *Mely gyógyszerekkel nem szabad együtt szedni?*
- *Mikor kell óvatosnak lenni?*
- *Mikor kell orvoshoz fordulni?*

Sajátos dialektikus kapcsolat feltételezhető a szövegtípus és a felhasznált szövegszerkesztés között. Miközben a gyógyszerreklám szövegtípusa megkívánja a szermocinációt az élénkítés érdekében, ugyanakkor vitathatatlan, hogy ez strukturalja a szövegtípust, azaz szövegtípus-teremtő erejű. Ennek a szövegfajtának a felépítettségében tehát – mint sok más szövegtípusban is – a nyelvi és a pragmatikai tényezők kölcsönhatása cáfolhatatlanul kimutatható: szerkesztettségét nyelven kívüli tényezők határozzák meg: a szöveg témája, pragmatikai célja, az írott formából adódó fikcionált beszédhelyzet szoros kapcsolatban áll a közlendőnek kérdés-felelet formában való megjelenésével. Így válik az írott gyógyszerreklámban – mint szövegtípusban – funkcionálissá a kérdés-felelet forma.

Anyaggyűjtésem tapasztalatai szerint a kérdés-felelet típusú alakzatok még a banki reklámokban és kisebb mértékben az autóreklámokban jutnak uralkodó szerephez. Ezekben az érzelmi manipulálásnak az eszközeivel alig élnek a reklámszakemberek. Az egyik reklámtájékoztató a formátummal: a külön oldalakra írt kérdésekkel és válaszokkal a banki tájékoztató reklámtípusnak a kérdésrendszerét szinte modellálja is:

- Mit kínál a...?*
- Mire...?*
- Milyen feltétellel ...?*
- Milyen dokumentumok kellenek hozzá?*

A szövegek jellegzetes típusát képviseli az autóreklám mint a tömegek tájékoztatásának és befolyásolásának egyik formája. Erre a reklámra különösen áll, hogy szükségletet kíván ébreszteni. Ilyenkor a racionális közlésrendszeren túl a pszichikai motiválás kedvéért az autóvásárlásra rábírás érdekében elég sűrűn előforduló a meggyőzés eszközeként a kérdésalakzatok szermocináció típusa.

A reklám szerepű eljárásismertetőket is nemegyszer szermocinációra építik:

- Mi az infoMMS?*
- MMS üzenet fogadására alkalmas készülékkel nemcsak szövegben, hanem képekben is megkaphatod a legérdekesebb információkat!*

Más tartalmú ismeretterjesztő kiadványokban is gyakori ennek a kérdésalakzatnak a használata. Például az Európai Unió Kommunikációs Közalapítvány által kibocsátott ismeretterjesztő füzetben is (2003):

- Miért olyan bonyolult az EU döntéshozatala?*

Egy több százmilliós szervezetben nem könnyű az egyes érdekek összehangolása.

Miért nem lépett ki még senki az EU-ból?

Minden tagállam tapasztalja, hogy néha rendkívül nehéz mindenki számára előnyös kompromisszumokat találni, és mindezért hosszú, fáradtságos vitákat kell folytatni. Azonban abban is egyetért mindenki, hogy sokkal jobb folyamatosan vitatkozni a közösen meghozandó döntésekről, mint kívülről mások döntéseihez vita nélkül alkalmazkodni.

A következő népi mondóka is szermocináció típusú kérdésalakzat:

Egy szem borsót ültettem,

Megette a kismadár.

Hol van az a kismadár?

Elbújt a nagy fűbe.

Hol az a nagy fű?

Levágta a nagy kasza.

Hol van az a nagy kasza?

Kert fele van akasztva.

Az irodalom más műfajaiban is szerephez jut a szermocináció, mint a következő fiktív párbeszédben is:

Guiraut de Bornelh: *Dal (trubad)*

– *Jaj, végem van! – De mi bajod?*

– *Én meghalok!*

– *Mi van veled?*

– *Egyszer minden reményemet*

Egy gyönyörű hölgybe vetettem.

– *Ezért mondod: sorsod kegyetlen?*

– *Ezért.*

– *Ő kergeti benned a vért?*

– *Így van bizony.*

– *Ezért vagy hát halálodon?*

– *Nem hinnéd, az milyen közel.*

– *Mért kívánsz így pusztulni el?*

A reneszánsz költészetben, illetve a középkoriban az imitált dialógust külön műfajnak tekintették. Ilyen volt például a *débat*, Villon-nál a *Le débat du coeur et de l'âme*, a trubadúrköltészetben a *tenso*, amely a költő és a hölgy, illetve két költő versenyéhez használja a dialógusformát. Sőt sírversek is születtek ilyen módon (Camões).

2.6. A szermocináció szerepe és hatása

A csupán intellektushoz szóló adatközlés száraz formáján lazít a kérdés, feloldja a kijelentő mondatok monotonitását az élénkítés eszközévé válva. Tehát a szermocinációnak áldialógus volta miatt retorikai hatása van: mert noha nem jön létre valódi kérdésszituáció, mégis bevonja az olvasót a kérdéskör megtárgyalásába a költött dialógus.

Pragmatikai és kommunikációs értelmezésből látni való: a kérdés-felelet forma a legalkalmasabb az oktatás kérdve kifejtő módszerének imitálására. Ezért nem véletlen, hogy a vallási káték, illetve újabban a legkülönbözőbb reklámok ilyen szerkesztettségűek, ezáltal biztosítva a tartalmi-szerkezeti tagolást, amely kiemeli az információ újszerűségét, a főbb tartalmi jegyeket.

A reklámok kérdéseinek modellezhető volta jelzi, hogy a kérdés-feleletnek reklámfajta formáló szerepe van. Bár ezek a sablonkérdések kiegészítendők, mégsem igazán elgondolkodtatni kívánnak, sokkal inkább az információátadás irányítói: a szövegtagolás eszközei azáltal, hogy átláthatóvá teszik a szöveget, tartalmi-szerkezeti részekre bontják. Így ez az alakzat alkalmas arra, hogy fogalmakat értelmezzen, folyamatokat magyarázzon, érvrendszert jelezzon, hiszen fontos információkat tudakolnak a kérdések, és sok ismeretet nyújtanak a válaszok. Ez a kérdésalakzat is – a többi kételeműhöz hasonlóan – valójában nem információt tudakol, hanem információt közvetít. Ez a racionális közlésrendszer a meggyőzés serkentését szolgálja a kérdések sémaszerű rendszerével.

A reklámszövegek kérdő mondatai mind álkérdések, hiszen írott formájú egyirányú közléshelyzetükben nincs mód válaszadásra. A kérdő formát tehát nem a kérdező beszédaktusa hívja elő, ez csak eszköze más funkciók betöltésének. Ezek a kérdések egy-két kivételtől eltekintve nem stiláris szerepűek, hanem a pszichikai-retorikai ráhatás hatásos eszközei: valódi kérdésszituáció nélkül is képesek az olvasót az áldialógus részesévé téve bevonni a probléma tárgyalásába. A befogadó oldaláról a kérdés-felelet azt a hatást kelti, hogy a benne felvetődő kérdések kerültek a papírra, és a kérdésként megfogalmazott, valószínűsített problémái kapcsán *ahá* élményhez juttatják a válaszok. Az adó oldaláról a kérdésfeltevés felhívó-tájékoztató szerepet tölt be. Beszélgetőtársként vonja be az olvasót a kommunikációba, a fiktív társalgásba, így a kérdéseknek aktivizáló szerepe van a befolyásolásban. Célja az, hogy a megszólaltatott személy foglalkozása fogalomkincsének, valamint műveltségének megfelelő szavak használatával hitelesítse az információt.

A reklámszakemberek tudják azt, hogy célszerűbb nem pusztán tényekkel adni felvilágosítást, hanem érvelni is kell. De az érvek kérdés-felelet formába ágyazottan érzelmi információ által vezérelve hathatósabbak. Ezek a szövegek tehát bár rejtetten, de emocionális szerepűek.

Az is jellemző, hogy milyen kérdésalakzat nem található a reklámokban. Sem dubitációval, sem kommunikációval nem éltek bennük a reklámszakemberek, hiszen egy biztonságot sugalló bank, orvos, gyógyszerész stb. kétségeket nem támaszthat tanácsalanságot megfogalmazó kérdő mondat, és az olvasótól sem kérhet tanácsot.

2.7. A szermocinációban bennfoglalt alakzattal teremtett komplex alakzat

Az ismétlés a leggyakoribb természetes velejárója ennek az alakzatnak:

*Egy, kettő, három, négy,
Te kis leány hova mégy?
Zöld erdőbe virágért.*

Minek az a virág?

Szitát kötögetni?

Minek az a szita?

Tejet szűrögetni...

(Gyermekmondóka)

A megszólítás is velejárója lehet a szermocinációnak, mint a következő népdalban is, amelyben a névtelen szerző a szerelmesek szájába adja a szót:

Felülről fúj az őszi szél;

Zörög a fán a levél.

– Ugyan, **babám**, hova lettél?

Már két este el nem jöttél.

Már két este el nem jöttél,

Talán a verembe estél?

– Nem estem én a verembe,

Véled estem szerelembe.

2.8. Szermocinációk társulása

A szermocináció szinte mindig kérdés-felelet-lánc. Ennek jellegzetes fajtáját képviseli a következő reklámszöveg azzal, hogy az ún. *ingatlanfedezetes hitel* vagy röviden *hitel* szó a kitételével vagy a hiányával összetartja a szöveget:

Ki veheti igénybe az ingatlanfedezetes hitelt?

Minden 18 év feletti, devizabelföldi magánszemély, aki rendelkezik a CIB Bank által elfogadható ingatlanfedezettel, illetve az adósminősítésnek megfelel.

Milyen célra vehető igénybe az ingatlanfedezetes hitel?

Új és használt lakás- vagy lakóház vásárlására.

Mekkora összegű hitelt lehet igényelni?

A hitel minimum összege 500 000 Ft.

Milyen dokumentumok szükségesek a hitelkérelem benyújtásához?

Ügyfél-azonosításhoz személyi igazolvány.

Úgy tűnik, hogy a reklámszakemberek a láncolatos formájú kérdés-felelet formában leltek rá a jó, a hatásos eszközre, amely elolvastatja az emberekkel a reklám szerepű tájékoztatókat. A figyelemfelkeltésnek nyilván tudatosan választott módjaként kapcsolódik ehhez még az is, hogy magukat a kérdéseket vastagítva, esetleg csupa nagybetűvel szedik.

2.9. A szermocinációval rokonítható és szembeállítható alakzatok

A kérdésalakzatokon belül szerkezeti szempontból a szermocináció azokkal tart rokonságot, amelyek kérdés-felelet felépítésűek, tehát a raciocrinációval és a szubjekcióval. De különbözik a szubjekciótól abban, hogy ez a kérdésalakzat megjátssza azt, hogy két személy szájába adja a megszólalás lehetőségét, míg a szubjekció és a raciocrináció kérdés-felelet játékában a kommunikáló magánál tartja a szót; hiszen ugyanaz a személy kérdez és felel.

Pragmatikailag viszont azokkal a kérdésalakzat-típusokkal érintkeznek a szermocináció, amelyek a párbeszédet szimulálják, ha fiktív személyekkel, akkor a *fictio personae* jelenségével, állatok és élettelen dolgok megszólaltatásakor pedig a megszemélyesítéssel.

2.10. Összefoglalás

A vizsgált alakzat megnevezésére több terminus technicust is használnak. A legfontosabb elnevezései: görögül *διάλογος*, *διαλογισμός*, latinul *sermocinatio*.

A szermocináció kételemű kérdésalakzat, és a többi ilyen szerkesztettségűhöz hasonlóan információközlő. Ez a kérdés-felelet típusú alakzatoknak az a fajtája, amely dialógust imitál valós személyek vagy fiktív lények jellemzésére, ezért a hitelesség érdekében ezek jelleméhez, gondolkodásmódjához illő szavakat szokás a megjelenítettek szájába adni.

Ez a kérdés-felelet forma azért hatásos, mert a közlés pszichikai körülményeire van tekintettel: a befogadó nem szeret passzív lenni. Ebből adódik az, hogy kommunikációs szituációba belehelyezkedve, a pragmatikai és pszichikai tényeket is figyelembe véve a szövegszerkesztő egy feltételezett kérdezőt és felelőt konstruál.

A kérdés és felelet alakzattá azért válik, mert nem valós beszédhelyzetben keletkezik, mégis a szöveg alkotója az elhitetés érdekében egyenes beszéd formájában fogalmazza meg mondandóját, ezzel ráadásul a stílus élénkítését is szolgálja. Ilyenkor kvázi-dialógus teremődik meg egy kvázi-kérdező és egy kvázi-felelő szerepváltása révén. A szermocináció egy személy által dramatizált monológban jelenik meg valódi párbeszéd hatását keltve, és ezt az igeragozás és a birtokos személyjelezés is mutatja.

A szermocináció jellemző sajátossága, hogy többnyire nem egy kérdés-felelet pár alkotja, hanem több. Megjelenhet irodalmi művekben (állatmesékben, mondókákban stb.), szónoklatokban, didaktikus ismeretközléses jellege miatt a katekizmusokban vagy újabban a legkülönbözőbb reklámokban: különösen gyógyszer, autót, banki szolgáltatást ajánló prospektusokban vagy felvilágosító tartalmú szövegekben. Ezekben, bár a megszólaltató személyek nincsenek jelölve, valószínűsíthető, hogy például a gyógyszerek használati utasításaiban a beteg és az orvos vagy a gyógyszerész, a banki reklámokban a banktisztviselő és az ügyfél, az autóreklámokban a vevő és az eladó között folyik a fiktív párbeszéd.

A reklámnak kitüntetett módszere a szermocináció. Ebben a szövegtípusban jól igazolódik: a mondatfajának nincs szövegtől független szerepe, stílushatása. Hiszen ezeknek a kérdéseknek a stiláris értéke nem szabálytalanságukban rejlik, hanem a szövegszerkezetben elfoglalt helyükből, szerepükből adódik, vagyis abból, hogy ezek álkérdések, és álfeleletek érkeznek rájuk. Ezeknek a nyelvtani mérce szerinti szabvány mondatoknak a „szabálytalansága” a konkrét kommunikációs helyzetből fakad.

A kérdések és feleletek csak imitálják a kétirányú közlési szituációt – legfeljebb belső válaszadásra készítetnek. A befogadás folyamatát szimulálva előlegezik a befogadóban felvetődő kérdéssort, és ezekből az előfeltételezett kér-

désekből alakul ki a szövegstruktúra. Így szermocinációlánc strukturálja ezt a típusú szöveget, amelynek szövegtipológiai jellegzetessége, kommunikációs funkciója és nyelvi szervezettsége egyértelműen összefügg.

A szermocináció egyrészt azokkal a kérdésalakzatokkal rokonítható, amelyek kérdés-felelet felépítésűek, azaz kételeműek, vagyis a raciocinációval és a szubjekcióval, ugyanakkor különbözik tőlük abban, hogy ez a kérdésalakzat azt szimulálja, hogy két személy beszélget, másrészt rokon a megszemélyesítéssel, mert nemcsak valós, halott vagy költött személyek szólalnak meg benne, hanem állatok, élettelen dolgok is. Eszerint különböző típusai állapíthatók meg a szermocinációnak.

4. AZ ÖNVIZSGÁLATRA KÉSZTETŐ KÉRDÉS

1. AZ ALAKZAT RÖVID TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

Az idegen nyelvű szakirodalomban nem találtam utalást az általam önvizsgálatra készítő kérdésnek nevezett alakzatra. Elnevezésem ennek a kérdésalakzatnak arra a sajátosságára utal, hogy a szövegalkotó a kérdésfeltevése hatására a befogadótól önvizsgálatot és vele egyetértő választ remélve építi tovább szövegét. Az ebben a típusban tárgyalt kérdések ugyanis a saját helyzet, állapot, vélemény vizsgálatára, illetve átgondolására készítő kérdések, és a befogadó a helyzet, az állapot és a vélemény egy mozzanatával való szembesülés következményeképpen fogadja el a kérdező által (természetesen a kérdés után) javasolt megoldást. Amennyiben a kérdésben felvetett probléma nem foglalkoztatja a befogadót, akkor számára teljesen közömbös a kérdésalakzat második elemének javaslata.

Bár a retorikák nem veszik fel rendszerükbe ezt a kérdésalakzat-típust, mégis a reklámokban és a publicisztikában való relatív gyakorisága miatt említésre méltó, és ezért érdemesnek tartottam bevenni a kérdésalakzatok rendszerébe.

1.1. Az alakzat elnevezése és helye a szakirodalomban

A magyar reklám-szakirodalom ismeri ezt a kérdéstípust, Földi Katalin ezt *igen vagy nem választ igénylő nyílt kérdésnek* mondja (1977: 61). Ebben az elnevezésben az a zavaró, hogy nincs összhangban a nyelvtudomány fogalomhasználatával, mert a nyelvészek szerint a nyitott kérdés éppen „hosszabb, esetenként többmondatnyi kifejtést igényel” (Kugler 2000: 384).

Ezt a kérdésalakzat-fajtát Domonkosi Ágnes a kérdés értékű, de nem tudakoló szerepű kérdések közé helyezte a nyitva hagyott kérdésekkel együtt, és *egyetértető kérdésnek* nevezte el (2001: 82), nyilván azért, mert az ide tartozó kérdések eldöntendők lévén, igent vagy nemet sugallnak. Ezt az elnevezést sem vettem át, mert ennek a kérdésalakzat-típusnak csak egy részére jellemző az egyetértetés.

1.2. A vizsgált alakzattípus sajátos lényege a szakirodalomban

Domonkosi az egyetértető kérdés működését publicisztikai írásokból gyűjtött anyaga alapján így írta le: „Az ilyen kérdésre a publicisztika közléshelyzetében természetesen nem érkezhetsz válasz, a szerző gyakran mégis úgy folytatja a szövegépítkezést, mintha választ kapott volna; az eldöntendő kérdésre adott választ a folytatás miatt beleértjük a szövegbe. Az »üres mondatként« szereplő válasz általában a cikkíróéval azonos véleményt hordoz: állító formájú kérdés után igenlő, tagadó formájú után tagadó a befogadónak tulajdonított válasz” (2001: 82). Egy a szerző példái közül:

Önök is összerendeztek? Nem csoda.

1.3. A vizsgált alakzattípusnak tulajdonított szerep és hatás

Domonkosi így magyarázza meg a vizsgált alakzat szerepét: „Ez a kérdezői mód a kommunikáló partner feltételezett véleményének, válaszána meglevenítésé-

vel a meggyőzés hatásos eszköze lehet: vagy az ellentétes érvek cáfolása vagy pedig az azonos vélemény felmutatása révén” (2001: 82).

1.4. A vizsgált alakzattípus szövegbeli és szövegtípusbeli helye

Domonkosi megfigyelése szerint a „véleményt kifejtő publicisztikai szövegek gyakran alkalmazzák ezt a kérdezősi módot cikkek indításaként” (2001: 82). Egyik példája erre így hangzik:

Emlékeznek még Truffaut híres filmjére, a Négyszáz csapásra, amelyben az új férj addig gyötri feleségét, amíg az kénytelen intézetbe adni a korábbi házasságból hozott kisfiát? Sokáig azt hittem, ilyen hátborzongató történetet csak a francia neorealizmus képes kitalálni, ilyen a valóságban nincs is. Tévedtem.

(Mörk Leonóra: Kinek kell ez a gyerek? Nők Lapja. 1999. 8. sz.)

1.5. A vizsgált alakzattípus rokonítása más alakzattal

Domonkosi Fónagyra hivatkozva így vélekedik: „A párbeszédes forma imitálásának, a befogadó szövegbeli megjelenítésének bevett eszköze az olvasót megszólító valódi kérdés. A kérdésnek ez a módja párhuzamba állítható az antik retorikában *communicatio*nak nevezett alakzattal, amelyben »a szónok, az író a közönséghez fordul, mintha a jelenlevőktől vagy a jelen levőnek képzelte olvasótól tenné függővé állásfoglalását, döntését (Fónagy 1979: 482)«” (Domonkosi 2001: 82). Kétségtelen, hogy a befogadóhoz fordulás gesztusa megvan az önvizsgálatra készítő kérdésben, hasonlóan a kommunikáció típusú kérdéshez, ám szövegbeli szerkezetükben eltérnek: az utóbbiba nem épül be a befogadó feltételezett virtuális válasza, míg az önvizsgálatra készítőbe belekódolódik, illetve olvasót nem szólíthat meg valódi, csak alakzatos kérdés.

1.6. A vizsgált alakzattípus fogalmi tisztázatlanságának jelei

Ennek a kérdésalakzatnak nincs gazdag szakirodalma, így sok szempontú vizsgálata még nem történt meg. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy mind a reklámokkal, mind a publicisztikai írásokkal foglalkozó kutatók szerint léte kétségbevonhatatlan. Mindkét magyar kutató egyetért abban, hogy az ebbe a típusba tartozó kérdések eldöntendők, tehát igent vagy nemet kívánók.

2. AZ ÖNVIZSGÁLATRA KÉSZTETŐ KÉRDÉS FUNKCIONÁLIS ÉS PRAGMATIKAI SZEMLÉLETŰ ÉRTELMEZÉSE

2.1. Az önvizsgálatra készítő kérdés mint alakzat

Ez a nyelvi forma azért minősíthető alakzatnak, mert a szövegalkotó csak virtuálisan adja meg a válaszadás lehetőségét a megkérdezettnek, valójában egy tematikai ugrás után is ő folytatja a szöveget:

Szeretné lakását átállítani gázüzeműre?

A hitel összege a munkálatok teljes költségét fedezi.

Bár ez a reklám formálisan válaszadásra készíti a megszólítottat, mégsem várható rá reakció a reklám egyirányú közléshelyzetéből adódóan. Tehát fiktív kérdés-sé, azaz alakzattá álinterrogatív beszédhelyzetben elhangzó volta miatt válik.

Az önmegfigyelésre, önvizsgálatra készítő kérdések a befogadóban belsőleg az igenlést vagy tagadást váltják ki, és kijelentő beismeréssé alakulnak át, mint a következő sajátos reklámrészletben is:

*Ön is nehezen bírja a gyűrődést?
Megviselik a mindennapok?
Fáradtnak, levertnek érzi magát?
Nincs a megszokott formában?
Csökken a teherbíró- és tűrőképessége?
A pihenés sem segít?
Karikásak a szemei a kimerültségtől?
Feszültebb, ingerlékenyebb?
Gyakran rossz a közérzete?
Minden télen megfázik?
Töredeznek a körmei?
Már a kedvenc étele sem csábítja?*

Mivel a kérdező nem ismeri a választ, csak a kérdezett, valódi kérdés is lehetne ez a típus, de hogy mégis az álkérdésekhez sorolódik, abból fakad, hogy a kérdezőhöz nem jut el a válasz. Ezeknek a kérdéseknek a szerepe csupán a kérdésekben foglalt tények tudatosítása a kérdezettben az önvizsgálat kiváltása révén. Ez is elegendő ahhoz, hogy az *Aktiválja magát!* felszólító mondatot következőket jelentéssel kösse a befogadó a megelőző kérdésekhez.

2.2. Az önvizsgálatra készítő kérdés szerkezete

Kételemű, de nem szokványos kérdés-felelet viszonyról van szó az önvizsgálatra készítő kérdésben, mert a kérdést egy hozzá szervesen kapcsolódó ajánlást tartalmazó mondat követi, de ez csak a kérdés után odagondolt választ követően hangozhat el.

A kérdés és az azt követő kijelentés, felszólítás vagy felkiáltás között csak tartalmi-pragmatikai kapcsolat van, és nem kérdés-felelet szigorú szekvenciális szerkezeti összefüggése, mert ebben az alakzattípusban a kérdésre nem felelet a szövegfolytatás:

Puffad? Görcsöl? Egy szerrel elmúlik. Meteospasmyl.

Látható, hogy a kérdésekre nem válasz a reklám gyógyszer, iskolát stb.-t ajánló mondata. Tehát elliptikus a szöveg szerkezete. Az igenlést vagy tagadást tartalmazó mondat odagondolásával már logikusan következik a reklám ajánlása.

Az önvizsgálatra készítő alakzat kérdő elemének mondatfajtája mindig eldöntendő:

*Nyerni szeretne?
Válassza a legjobbakat! Most elképesztő nyárvégi kedvezményekkel az Öné lehet a Ford-csapat bármelyik tagja.*

*Szeretné, ha gyermeke anyanyelvi szinten használná az angolt?
Gyermekeink számára Debrecenben is lehetőség nyílik egy forradalmian új és rendkívül hatékony angol tanulási programban való részvételre!*

Az önvizsgálatra készítő kérdéshez kapcsolt mondat fajtája többféle lehet. A ki-jelentőben a felkínált lehetőség természetes közléséről van szó:

*Szeretne egyszerűen és olcsón ebédelni?
Az „EBÉDCSEKK” ideális megoldást jelent a munkahelyi étkezés megoldására.
Izgalmas új értékesítési feladatra vágyik?
A Tesco Global Áruházak Rt. és a CIB Bank közös együttműködése eredményeképpen újszerű feladatra keresünk munkatársakat.*

Csupán a figyelemkeltés nyomósítása érdekében kerül felkiáltójel a kérdésalakzat második elemének végére:

*Elégedetlen jelenlegi fogpótlásával? Mi tudunk Önnek segíteni!
Munka után nézel? Segítünk! (reklámhirdetés)*

A felszólító szövegfolytatással szemmel láthatóan aktivizálás a cél:

*Akar könnyen, gyorsan és színvonalasan gépjárművezetést tanulni?
Akkor válassza iskolánkat!*

2.3. Az önvizsgálatra készítő kérdés mint művelet és annak az eredménye

Az önvizsgálatra készítő kérdés létrejöttét nyomon lehet követni, ha például a *Tudni akarsz? Tanulj meg látni.* Babits Mihály-i szövegrészlet (Irodalmi nevelés) jelentését megpróbáljuk visszaadni a következő összetett mondatokkal:

*Ha tudni akarsz, (akkor) tanulj meg látni!
Ha tudni akarsz, (akkor viszont) tanulj meg látni!
Amennyiben tudni akarsz, (akkor) tanulj meg látni!*

Tagadhatatlanul lehetségesek ezek a megfeleltetések, de a kötőszótól, utalószótól lecsupaszított forma a közlő szándékát expresszívebben érzékelteti. Ez létrehozható úgy, hogy a feltételes mellékmondatú összetett mondatokból két mondatot konstruálunk: egy kérdést és egy felszólítást.

2.4. Az önvizsgálatra készítő kérdés típusai

A kérdésalakzat sugallt válaszmondatának logikai minősége alapján típusok különböztethetők meg.

Az önvizsgálatra készítő kérdésalakzatnak az értelmezése úgy lehetséges, hogy a kérdező mintegy feltételezi a kérdezett igenlő feleletét az állító kérdésre:

*Unod a tarifakáoszt? [IGEN. Ugyanis ezt csak unni lehet.]
Most két ajánlattal kápráztatjuk el a Prémium Kártyával rendelkező előfizetőket!*

Igenlést kíván a következő kérdésalakzat állító logikai minőségű első eleme:

Vannak céljai? Vásároljon részletre!

Jellegzetes fajtát képvisel a következő reklámszövegek kérdéssora, mert a választási lehetőségek sorjázása többféle ok felsorolásával igyekszik legalább egy *igen* választ elérni:

Őn is a teltkarcsú nők közé tartozik? Mindig jól akar kinézni? Szereti a minőséget?
Gyöngyház Ruházat

A tagadó önvizsgálatra készítő kérdésre a „Nem” a bekódolandó „válasz”:

Nem tetszik a rendszer? Csinálj forradalmat! (Kövecses)

Látható, hogy a dühösködők nyugtatására feltett tagadó tartalmú kérdés egyenesen sugallja a kérdésre adandó választ: *Nem!* És ehhez kapcsolódik a következőként megfogalmazódó felszólítás.

Ritkábban azonban van kivétel az „egyetértető” szabályszerűség alól:

Látta már a téli Balatont?

Szilveszterezzen velünk Zamárdiban, és megmutatjuk Önnek!

Az állító kérdés miatt ebben az esetben az üres mondat helyére várt befogadói válasz *Igen* lenne. Mégis a szöveg logikus folytatása miatt – *megmutatjuk Önnek* –, *Nem* válasz illik bele.

Az egyik divatáruház következő reklámjában is a választásra készítő állító kérdésre az igenlő válasz beiktatásával logikátlan lenne a szöveg folytatás:

Itt van az ősz, itt van újra! Ön felkészült már rá? Gyerek hosszú ujjú felsők...

Tagadást várva alkot kérdésalakzatot a következő hirdetés az állító logikai minőségű kérdés után, hiszen nyilvánvalóan kevés embernek szakmája a hirdetés:

Önnek szakmája a hirdetés? Bízva szakemberre!

2.5. Az önvizsgálatra készítő kérdés szövegbeli működése

2.5.1. Működésének pragmatikai jellemzői

A szövegalkotónak ezek a típusú alakzatos kérdései mindig közvetlenül személyhez szólnak akár magázó, önöző, akár tegező formában. A szöveg folytatását úgy fogalmazza meg a szöveg alkotója, mintha a kérdésre megérkezne a befogadó önvizsgálata következtében a válasz. Vagyis a reklámszövegbe beikódolódik a verbálisan meg nem fogalmazott igenlő vagy tagadó felelet, és a szöveg további része erre vonatkozó reakció. Ez a sajátos virtuális gondolati kötés teszi hatásossá ezt a kérdésalakzatot.

Vitathatatlan, hogy egy pénzügyi rt. következő hirdetési reklámjában a *Kölcsön?* kérdésre nem felelet az *Adunk! Döntés 48 órán belül.* A hiány kétféle szempontból is pótolható: egyrészt a kérdező, másrészt a kérdezett mondatának odagondolásával. A megkérdezett odagondolható válaszában megformáltsága sokféle lehet: *Igen. Valóban. Kérek.* A kérdésekre adott válaszok kijelentő formájú beismerésként fogalmazódnak meg a befogadó tudatában. A kérdező hiányt betöltő, összekötő mondata pedig így hangozhatna: *Ha igen, akkor...; Ha így áll a helyzet, akkor...* A hiány tehát így vagy úgy kiegészül. Ezért a kérdést követően a válaszolónak egy igenlő vagy tagadó válaszu ún. üres mondatát, azaz a szavakkal meg nem fogalmazott, csak a szövegalkotótól odagondoltat, szuggeráltat kell a szövegbe odaképzeln.

Van olyan reklámszöveg, amely felfedve az önmegfigyelésre készítő kérdés pragmatikai működését, meg is fogalmazza funkcióját:

Szokott Ön kimerültséget, fáradtságot érezni?

Szeretné, ha javulna koncentrációképessége?

Egyoldalúan táplálkozik?

Szeretné betegség után feljavítani leromlott állapotát?

Növelné ellenálló képességét?

Ha a fenti kérdések bármelyikére IGEN-nel válaszol, szüksége lehet Pharmatol Vitatra.

Szeretne csendes, nyugodt környezetben lakni?

Ha igen, akkor vásároljon lakást Debrecenben a kerekestelepi fürdőnél épülő, egyedi fűtésű, téglalapítású, 30 lakásos társasházban!

Elégedett vagy az alakoddal?

Ha nem, nyerj tőlünk fitnessbérletet!

Van a családjában bankár?

Jártas a pénzügyekben?

Ha nem, hívjon minket, csökkentjük kiadásait banki segítséggel!

Vagyis a két mondat közötti ürt a reklám szerkesztője áthidalja, a hiányt pótolja azzal, hogy nyelviileg kifejtetté teszi az ún. üres mondatot.

Sajátos megjelenési formája az önvizsgálatra készítő kérdésnek az, amelyben az igenlő és a tagadó kérdésre is ugyanaz a szövegező ajánlata:

Gyorsan szeretne hitelhez, biztosításhoz jutni?

Nem szeretne sorban állni?

Magyarország összes bankjának és biztosítójának ajánlata egy helyen!

Az olvasó önvizsgálatának eredményétől függ, hogy lesz-e azután a reklámozott dolognak befogadója. Mert ezek a szövegek csak a kérdések tartalmával egyetértő emberek számára mondanak valamit. A *Szokott iszonyú lábgörcsökre ébredni éjszaka?* kérdésre magában tagadva felelő a szöveg *A magnézium megoldást jelenthet e problémára.* folytatását el sem olvassa. Ezért a szöveg folytatását erre az ún. „üres mondat”-ra építik tovább a megnyilatkozók, ezáltal párbeszéd hatását keltik, vagyis ezt a kérdésalakzatot úgy fogalmazzák meg, hogy a befogadó egyetértését kiváltva folytathassák a szöveget. Tehát virtuális hozzáadási (adjekciós) művelet is szükséges az önvizsgálatra készítő kérdés értelmezésekor.

2.5.2. A nézőpont konstrukciós szerepe, nyelvi lenyomata az önvizsgálatra készítő kérdésben

Az önvizsgálatra készítő kérdések feltevőinek általában nincs grammatikai jelölője, ezért rejtve van az őket jelző referenciális központ:

Anyagi gondjai vannak? Mi segítünk megoldani.

Kényelmesen elhelyezkedett?

Akkor már is indítjuk legújabb elektronikus szolgáltatásunkat! (banki reklám)

Utazni szeretne? Foglalja le nyaralását most 5–8–10% kedvezménnyel!

Ezzel szemben szinte kivétel nélkül jelölve van a megszólított a magázó vagy önöző grammatikai formában az igei személyragokkal (*keres, szeretne, elhelyez-*

kedett), illetve birtokos személyjelezéssel (*gondjai*). Ezek a nyelvtani alakok azt mutatják: az ilyen típusú kérdések feltevői sohasem a befogadók tömegéhez szólnak, hanem mindig az egyes embert szólítják meg – igaz, csak szimulálva. A nézőpont ilyen kiosztása jelzi: a kérdésben a megkérdezettet helyezi előtérbe a kérdező, maga pedig rejtetten bújik meg a kérdés mögött. Viszont a szöveg folytatásában a kérdezőből ajánlattevővé előlépő és kijelentést vagy felkiáltást megfogalmazó többnyire T/1. személyű formában jelenik meg az igei (*segítünk, indítjuk*) és a névmási (*mi, nálunk*), valamint a birtokos személyjeles alakokban (*szolgáltatásunkat*), de közben a megszólított személye sem szorul háttérbe (*megtalálja, Önnek*). A felszólító mondatos szövegfolytatásban határozott javaslattevővé válik az előzőekben kérdést megfogalmazó, miközben formálisan a megszólított az igealaktól és a birtokos személyjelezéstől megtámogatottan reprezentálódik (*Foglalja le nyaralását; látogasson el, Vásároljon*), de a referenciális központ továbbra is rejtve marad.

A tegező formájú önvizsgálatra készítő kérdésalakzatok külön kezelendők nézőpont szempontjából, mert erőteljesebben van jelen bennük az E/2. személy:

A legtöbb ismerősöd westeles? Akkor legyél te is az!

Bárhogy próbálsz feldobni, hajad lapos és tartás nélküli marad?

Neked találtak ki az új Sunsilk Volumen sampont, balzsamot és hajkrémet.

Többre vágysz? Segít az FHB Tandem hitele.

A közvetlenkedő formák nyelvi lenyomatai világosan érzékelhetők az igei személyragban (*próbálsz, legyél, vágysz*), a személyes névmás hangsúlyos kitételében (*te, neked*) és a birtokos személyjelezésben (*hajad, ismerősöd*).

Ritkán fordul elő a látszólag személyhez nem kötött kérdés:

Kisteherautó és családi egyterű egyben? Toyota Hiace havi 43 000 forintért!

Látható, hogy sem a kérdésben, sem a szövegfolytatásban nincs igealak, személyes névmás, birtokos személyjeles alak, amely akár az aktuális beszélőt, akár a semleges kiindulópontot jelezné.

2.5.3. Az önvizsgálatra készítő kérdés szövegbeli helye

Gyakori, hogy ez a kérdésalakzat-típus indító elemként kezdi a reklámokat. Így ez szövegbeli helyzetéből adódóan a gondolatkifejtés elindítója, mert az önvizsgálatra készítő kérdésnek mindig van folytatása:

Utazni szeretne?

Üdüljön a csodálatos Vörös-tenger partján, ahol még decemberben is fürödhet!

2.5.4. Az önvizsgálatra készítő kérdés jelentése

Ezek a kérdések egyrészt olyanra kérdeznek rá, amire az átlagember vágyik: hogy szebb és egészségesebb legyen, amivel egyetért, amivel szinte lehetetlenség egyet nem érteni, amire *Igent* kell mondani. Hiszen mindenki szeretne olcsóbban vásárolni, vannak céljai, a szép külsőhöz hozzátartozónak véljük a hosszú, dús haját stb. Ezért ennek a típusnak feltűnő jelölője a *szeretne* ige gyakori előfordulása:

Szeretne azonnal hosszabb vagy dúsabb haját? High Care Center

Szeretné olcsóbban megvásárolni az Avon termékeket? Legyen törzsvásárló!

Akar 250 000 Ft-ot keresni? Jelenkezzzen üzletkötőnek vagy programszervezőnek.

Másrészt az önvizsgálatra készítő kérdés olyanra kérdez rá, ami gondot okozhat:

Rosszul hall? A szomszéd is hallja az ÖN tévéjét? Fülzúgásra panaszkodik?

Megnyílt az Acusticus Digitális Hallókészülékek Centrum és Szakorvosi Rendelő.

Nem tudta begombolni, vagy feszült a pocaknál? Rövid volt az ujja?

Az Ön méretére 2 munkanap alatt legyártjuk az INGÉT!

2.5.5. Az önvizsgálatra készítő kérdés használata a különböző szövegtípusokban

Gyakori az önvizsgálatra készítő kérdés banki reklámban:

Jövedelme biztos alap?

Vegyen fel személyi kölcsönt – ingatlanfedezet nélkül!

Ingatlant ajánlana fedezetül?

Vegyen fel személyi kölcsönt – ingatlanfedezettel!

Rejtett manipuláció érvényesül ezekben a kérdésekben, hiszen a mindennapi élet apró gondjait fogalmazzák meg a reklámírók kérdés alakjában azért, hogy mindeképp pénzügyi tranzakcióra vegyék rá az olvasót.

Autóreklámokban az újabban terjedő felszerelések meglétére rejtetten kérdeznek rá:

Elege van a forró nyárból?

Ha az idén nyáron vásárolja meg a Toyota AVENSIS bármely változatát, az alapfelszereltség részét képező nagy hatásfokú légkondicionáló gondoskodik arról, hogy még a legnagyobb kánikulában is felüdülés legyen az utazás.

A reklámok cég ajánlására is felhasználják az önvizsgálatra készítő kérdést:

Építkeznek? Újítat? A Minikre számíthat!

Nagyobb stabilitásra vágyik? A Sprinter ESP-vel a legbiztonságosabb.

Volt már Önnek személyi edzője, táplálkozás- és életmód-tanácsadója?

Világújdonság a WEBEN

WEBSTAR 3D

De ezenkívül a legkülönbözőbb termékismertetőkhöz élnek vele:

Volt már úgy, hogy éppen nem volt elég készpénz Önnél, és meglátta álmai ruháját, amire mindig vágyott?

A bankkártya a modern kor fizetőeszköze.

A publicisztika is igyekszik fenntartani a beszélgetés látszatát ezzel a kérdésalakzat-típussal:

Mire a másik hátba vereget, és rám kacsint: „Látja, milyen könnyen megúsza? Mázlista!”

(Nők Lapja 2005. jan.)

Illetve az újságíró a mindennapi kommunikációt hitelesíti a szöveg ilyen formálásával:

Nehéz helyzetbe kerül az a sokgyermekes szülő, akinek a csemetéje ilyen kérdéssel állít haza az iskolából: *Ugye, anya, mi szegények vagyunk? Mert a Marcinak az egyik gyorsétteremben lesz a születésnapja.*

(Gyöngy. 1999. febr.)

A Közhelyszótár is adatol ebbe a típusba tartozó kérdésalakzatot, és ez jelzi, hogy a köznyelv is retorizált:

Most utálsz? Akkor is el kell mondanom.

Szépirodalmi szövegben is az olvasóval való eszmecserét szimulálja az önvizsgálatra készítő kérdés:

*Nos ti, kikben nemes tűz ég a színpadért,
s pompás versekkel ott szereznétek babért,
akartok-e olyan művel a színre lépni,
amelyet az egész Párizs tódul dicsérni,
mely annál szebb, minél többször adják elő,
s még húsz év múlva is csak a sikere nő?
Minden sorotokat mély szenvedély hevítse,
keltsen fölindulást, tegyen hatást a szívre.*

(Boileau: Ars poetica. Rónay György ford.)

2.6. Az önvizsgálatra készítő kérdés szerepe és hatása

Ez a kérdésalakzat valójában információt közöl. Vagyis az ebben az alakzatban megjelenő kérdések szerepe a benne foglalt tények tudatosítása. Ez is elegendő ahhoz, hogy a befogadó a kérdő mondathoz – a hiányos szerkesztés ellenére – a felszólítást, felkiáltást vagy a kijelentést következtető jelentéssel kapcsolja.

Hatása egyrészt abban rejlik, hogy az olvasót, a hallgatót az önmegfigyelésre, az önvizsgálatra készítéssel bevonja a kommunikációba. Másrészt a tömörítő szándék miatti hiány következtében hatásosabb, mint egy kérdésalakzat nélküli információátadás.

2.7. Az önvizsgálatra készítő kérdés társulása kérdésalakzatokkal

2.7.1. Önvizsgálatra készítő kérdéssor

Az olvasóra tett hatás fokozható az egyetértést kiváltó kérdések halmozásával is:

Szeretné, ha pénze biztonságban lenne – úgy, hogy közben bármikor hozzáférhet –, és akkor is gyarapodna, amikor nem is gondol rá? Havonta többször sorban áll, hogy befizesse villanyszámláját, gázsámláját és egyéb közüzemi számláit, s valami kényelmesebb megoldást szeretne?

Válassza az Erste Bank Lakossági folyószámláját, amelyhez számos szolgáltatás kapcsolódik!

Úgy gondolja, hogy a közeljövőben nem lesz szüksége a számláján lévő pénzére? Szeretne egyszerűen, utánajárás nélkül minél nagyobb nyereségre szert tenni?

Dolgoztassa pénzét magasabb fordulatszámon, és kösse le, ameddig szüksége nem lesz rá!

2.7.2. Önvizsgálatra készítő kérdéslánc

Hasonlóképp hatásos a kérdéshalmozás láncolatos formája is:

Olvasott Ön már Esterházyt bolgárul?

Vagy Borbély Szilárdtól valamit?

Még nem?

Mostantól megteheti!

Magyar szerzők bolgár nyelven!

Érdekli egy forradalmian új világ, amelyben mindent megteszünk Önért? Ahol kérésére felkeresik, és igényeivel személyesen foglalkoznak?

Mi megteremtettük. (VOLVO)

2.7.3. Az önvizsgálatra készítő kérdés társulása más kérdésalakzattal

A valódi kérdést imitáló önvizsgálatra készítő kérdés és az interrogáció egymásutánja alkotja a fősorokat a következő hirdetésben:

Tankolás?

Mi az egy Volkswagennek?!

Egy Volkswagenbe is kell üzemanyag. Csak nem mindegy, hogy mennyi...

A *Tankolás?* kérdéssel „indítja a kommunikációt” a szövegalkotó. Ennek kétféle jelentést lehet tulajdonítani: hiszen vagy valódi érdeklődést jelez, vagy csak mímel. Vitathatatlan, hogy ez a reklám csak utánozza a tudakoló kérdést, mert közléshelyzetében felelet nem várható rá. Mégis úgy építkezik a szövegalkotó a továbbiakban, mintha megkapta volna a szükséges választ, vagyis önvizsgálatra készítően az állító eldöntendő kérdésre az igenlést. Ennek tudatában folytatja a „beszédet”, megtoldva gondolatsorát egy interrogációval: *Mi az egy Volkswagennek?!*, amelynek mondatvégi kettős írásjelezése egyben annak az értékelő tartalmát is erősíti, és ennek a kérdéstípusnak a jellegéből adódóan tagadó jelentéssel értelmezhető [*’Semmi az egy Volkswagennek.’*].

2.8. Kérdésalakzatok átértékelődése átmeneti tartománnyá

Van olyan eset, amikor a kérdéstípusba sorolás problémás. Az *Elhinné nekünk, ha azt mondanánk, hogy van olyan gyógyszer, mely megállítja a hajhullást és növeszti a haját?* ’Valószínűleg nem hinné el nekünk...’ jelentése miatt interrogáció, de az *Ezt tudja a Regaine* szöveg folytatás miatt már önvizsgálatra készítő alakzattá minősül át.

Hasonlóképp a következő reklámok kérdése is interrogációnak hat a folytatás nélkül, hiszen azt jelenti: ’Nagyon egyszerű’, ’Nagyon vonzó’:

Ugye milyen egyszerű?

Helyezze magát kényelembe, és intézze pénzügyeit a NetBank segítségével!

Íme, egy, csak a Renault dCi dízelmotoros modelljeire jellemző, visszajelző lámpa. Ugye, milyen vonzó? Mert az 1,9 literes dCi motor fogyasztása mindössze 5,9 liter 100 kilométeren.

Valójában az egyetértést sugalló *ugye* kérdőszó hatására a befogadó feltételezett *Igen* válasza odaértendő, tehát az önvizsgálatra készítő kérdésalakzat típusába sorolható át.

2.9. Az önvizsgálatra készítő kérdéssel rokonítható és szembeállítható alakzatok

Szerkezeti szempontból a kételemű kérdésalakzatokkal tart rokonságot az önvizsgálatra készítő kérdés, vagyis a szubjekcióval és a raciocinációval, azaz a párbeszédet szimulálóknak azzal a csoportjával, amelyekben a kérdező adja meg a feleletet is. De el is tér tőlük, mert ebben a kérdésalakzat-típusban nem tekinthető feleletnek a kérdésre következő mondat.

Pragmatikailag az önvizsgálatra készítő kérdés a befogadóhoz közvetlenül forduló kommunikációval rokonítható, csak míg abban a megjátszott tanácskozás szándékával teszi fel a szövegalkotó a kérdést, addig ebben – többnyire a kérdés logikai minőségének megfelelően – megadja a szembesülés következményeképpen a megoldást.

2.10. Összefoglalás

Az önvizsgálatra készítő kérdés fogalmát nem ismeri a retorika. Én viszont szükségét éreztem nyelvhasználati gyakorisága miatt kibővíteni az ókori kanonizált alakzatrendszerrel ezzel a kérdésalakzat-típussal.

Az önvizsgálatra készítő kérdést alakzatnak lehet minősíteni, mert bár a kérdező tudakol, ám ez formális, hiszen folytatja megnyilatkozását, és rögtön indítványt is tesz a kérdésben megfogalmazott probléma megoldására. Ezt azonban anélkül teszi, hogy valóban választ kapott volna kérdésére.

Jellegzetes szerkezeti felépítése van az önvizsgálatra készítő kérdésalakzatnak: eldöntendő kérdés és többnyire felkiáltónak jelzett mondat (ritkábban kijelentő vagy felszólító). A kérdő és az azt követő kijelentés, felszólítás vagy felkiáltás között viszont csak tartalmi-pragmatikai kapcsolat van, és nem kérdés-felelet szigorú szekvenciális mondatpár összefüggése. Ugyanis ebben az alakzat-típusban a kérdésre nem felelet a szövegfolytatás.

A kérdés és a válasz között egy ún. üres mondat teremt kapcsolatot, azaz egy nyelvileg meg nem formált, de odagondolt mondat, amely többnyire az állító logikai minőségű kérdésre *Igen*, a tagadóéra viszont *Nem*. A megnyilatkozó ezt a feltételezett választ belekódolja a szövegébe. A megjátszott tudakolást tehát egy odagondolt mondat köti a kérdésalakzat információt adó másik eleméhez, vagyis virtuális adjekciós művelet következik be. Így ez a szerveződés szoros összefüggésben van szemantikai és pragmatikai okokkal.

Az önvizsgálatra készítő kérdés formailag a kételemű kérdésalakzatokkal rokonítható, pragmatikailag viszont a befogadót megszólító kommunikációval.

Ennek a kérdésalakzatnak az a szerepe, hogy döntésre készítse a befogadót, arra vegye rá, hogy válasszon a megnyilatkozó szándéka szerint (céget, terméket,

cselekvést stb.). Gyakori kérdésalakzat-típusa ez a reklámoknak, a publicisztikának és ritkábban a szépirodalomnak is. A meggyőzés kiváló eszköze, mert a kérdésekkel mindig az élet problémás helyzeteire és a szokásos emberi vágyakra világít rá, a szöveg folytatásban pedig megoldást kínál. Hatását fokozhatja az, ha kérdéslánc, -sor vagy komplex alakzat formájában szerepel.

C. HATÁRSÁVBA TARTOZÓ KÉRDÉSALAKZATOK

A határsávba sorolt kérdésalakzatok két alakzat „metszetébe” esnek. Két típust számítottam idetartozónak.

A kérő kérdésre az interrogáció értelmezésekor szokásos mondatfajta átfordítási művelete érvényes, de ugyanakkor a valódi kérdésekkel együtt járó verbális feleletet sokszor kiváltja:

Elkérhetném a tollát?

Erre a rejtett felszólításra lehet reagálás a toll odanyújtása, de szóbeli válasz is.

Az interrogáció és a felkiáltás határsávjába esők pedig mindkét nyelvi jelenség sajátosságait magukon viselik, mert egyszerre kérve felkiáltók és felkiáltva kérdők:

Mit ki nem találasz!

Az ilyen típusú alakzatokban (ÉrtSz.: *Hány ember szívesen cserélne vele! Hány ízben összeszidtam már!;* ÉKsz.: *Hány ember hitt neki!*) összemosódik a kérő és felkiáltó dallamvonal, de a kérő névmás megmaradása miatt azért rejtetten a kérő jelleg is megőrződik.

1. A KÉRŐ KÉRDÉS – FINOM FELSZÓLÍTÁS

Ezzel az alakzattal nem a retorika, hanem a pragmatika, a beszédaktus-elmélet, a diszkurzuselemzés, a kommunikációelmélet, a szociálpszichológia és a szociolingvisztika kutatói foglalkoznak. A modern nyelvelméletek, diszciplínák nem a klasszikus retorikából hagyományozódott értelemben használják a szónoki kérdés fogalmát, hanem kizárólag a dialógusok udvarias megfogalmazású kérésével azonosítják, amelyben a kérdés felszólítást takar. Ezek a tudományágak mind külön névvel illetik ezt az alakzattípust. A beszédaktus-elméletben közvetett illokúciós tettként (Searle 1988b [1975]), a társalgáselemzésben felszólításenyhítőként (Schegloff 1988), a kommunikációelméletben a mintanorma elemeként (Bańczrowski 1998), a pragmatikában funkciófordulásként (Pléh–Radics 1980), a szociálpszichológiában udvariassági formulaként (Ervin-Tripp 1988 [1976]), a szociolingvisztikában közvetett kérésként (Ervin-Tripp 1979 [1972]), az inferenciálméletben konverzációs implikaturaként tartják számon (Pléh–Radics 1982).

A retorikában ennek nincs neve. Én magam *kérő kérdésnek* nevezem, jelezve, hogy milyen kommunikációs céllal használják.

1. AZ ALAKZAT RÖVID TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

1.1. A vizsgált kérdésalakzat mint indirekt beszédaktus

A különböző tudományágak abban egyetértenek, hogy a vizsgált kérdésalakzat indirekt beszédaktus. Többféleképpen sorolják be: Austin a végrehajtók (1990 [1955]: 145–155), Searle a direktívumok (utasítók) közé (1988b [1975]). Searle – Austin filozófiai szemantikai beszédaktus-elméletének továbbfejlesztője – a be-

szédaktusokat konstitutív szabályoktól meghatározott konvencionális cselekvéseknek minősíti. Világosan leszögezi, hogy a különbség az állítás és a kérdés között a célkitűzésben van, ám az udvarias beszédfordulatok adott kontextusban az „explicit illokúciós erőt jelölő” kifejezések nélkül is képesek a felhívás (az utasítás) teljesítésére, például: *Megtenné ezt nekem?* (1988a [1969]: 45).

Searle alaposan elemzi a megnyilatkozások konverzációs szabályait, kiemelten foglalkozik a közvetett beszédaktusokkal, vagyis azokkal, amelyekben „egy illokúciós aktust egy másik végrehajtása útján, közvetetten hajtunk végre” (1988b [1975]: 54). Ezek szerint nemcsak a nyelvi kód által továbbítják az információt, hanem pragmatikai elemekből is nyerik, magából a szituációból, és használatuk fő indítéka az udvariasság.

Labov (1988 [1977]) amikor dialóguselemzéssel feltárja a megnyilatkozással végzett cselekvések szabályait, a kérdő mondat felszólító erejét onnan származtatja, hogy az a pragmatikai feltételekre (képesség: *Nem tudod kinyitni az ajtót?*, szükségesség stb.) kérdez rá. Magukat az udvariassági formulákat a direkt felszólítás érvényesülési feltételeinek megkérdőjelezéséből vezeti le.

Pléh Csaba szembeállítja a konvencionális cselekvésértékű, azaz információt kívánó kérdőszervezeteket a szintaktikailag kérdés formájú, de valójában közvetett felszólításokkal, amelyekben a cselekvésérték megváltozott. Hogy az utóbbiak mennyire csak udvariassági formák, példával is igazolja. A *Be tudnád csukni az ajtót, vagy én csukjam be?* vagylagos szerkezetben ha a kérdező magára vonatkoztat, akkor az igei állítmányt nem feltételes, hanem felszólító módba teszi. Ha pedig a *Meg tudná mondani, hány óra?* kérdésre az a felelet érkezik az eredeti cselekvésértéknek megfelelően: *Én ne tudnám!*, az a viccnek vagy a rosszindulatnak a jele (1980: 152). Az udvarias indirekt felszólítások alakzatos kérdésként felfogásához az szükséges, hogy „a felszólítás érvényesülési feltételeire vonatkozó kérdést a hallgató felszólításként értelmezze” (Pléh 1980: 160).

Pléh és Radics arról is írnak, hogy a kérdő mondatok gyakran szerepelnek felszólításként, vagyis illokúciós értékük változik. „Ezek egy része »átlátszóan« udvarias felszólítás: minden összefüggésben, s gyakorlatilag bármilyen beszédpartner között felszólításként értelmeződik. Pl. Felhívnád a mozit? *Nem csuknád be az ajtót?*” (1982: 103).

Leech már egyenesen udvariassági elvet (politeness principle) fogalmaz meg (1983: 81), de az ehhez kapcsolódó hat maxima közül egy sem kapcsolódik a felszólítás nyelvi kifejezőmódjához. Viszont a Lakoff által megállapított udvariassági elv *Ne írd elő!*, sőt *Kínáld fel választási lehetőséget!* maximáihoz kapcsolhatók a kérdő formájú felszólítások (1979).

Clark és Carlson a közvetlen és a közvetett illokúciós aktusnak az összefonódását fogalmazzák meg a bennfoglalás elve kapcsán, mondván: a beszélő felismerteti a címzettet a kérését, mégpedig azáltal, hogy felfedeztetni vele a formának megfelelő beszédaktust (1988 [1982]: 154).

Keszler Borbála a mondat funkciójának és formájának ellentmondása kapcsán – hivatkozva Austin és Pléh, illetve Radics írásaira –, az egy pohár víz kérésére használt formákkal mutatja be a lokúció és az illokúció fogalmát: *Adjál egy po-*

hár vizet! Nem adnál egy pohár vizet?, megállapítva: „A sugallt (illokúciós) jelentés mindkét esetben felszólítás, a lokúciós jelentés azonban csak az első mondatban felszólítás, a másodikban kérés” (1989: 293).

Zentai a másik személyt (annak „homlokzatát”) érő „fenyegetés” fokozatait megállapítva, kijelöli a közvetett kérés helyét is. Eszerint az *Adj egy cigit!* felszólítás olyan mértékben fenyegeti a partner negatív homlokzatát, hogy nyílt megfogalmazása elutasítást váltana ki, már mérséklődik a támadás ereje, ha kérünk, még inkább, ha közvetett módon kérdéssel fordulunk a másikhoz (*Adnál egy cigit?*) (1999: 198).

Szili Katalin azt állapítja meg: a „kéresek illokúciós ereje a beszélőnek hallgatójával szembeni jövőbeli elvárásaival azonosítható, másképpen szólva a kérés a beszélőnek arra irányuló szándékát jeleníti meg, hogy hallgatója tegyen valamit” (2002a: 13). A kutató felmérése szerint a kérés udvariassága nem az elkérendő tárgy értékétől függ, mert „lényegében azonos módon kérünk el valakitől egy tollat, mint egy autót” (2002a: 23).

1.2. A vizsgált kérdésalakzat akusztikuma

Ritkábban a klasszikus grammatika is tárgyalja ezt a kérdéstípust, például Károly Sándor (1964), aki arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvhasználókra kollektív érvényességű változást mutat a felszólító jelentésű *Hoznál egy kis vizet!* mondat, amely elveszti az eldöntendő kérdéshez illő emelkedő-ereszkedő dallamot, és csak ereszkedő hanglejtésű. Vagyis a kutató a magyar nyelvközösségtől szentesített és a kiegészítendő, illetve az eldöntendő kérdések hanglejtésétől eltérő sajátos dallamívben látja a funkcióváltozás bekövetkeztét.

Fónagy a vizsgált kérdésalakzat hangoztatására vonatkozóan a következőt szögezi le: „A kérdő szerepüktől megfosztott eldöntendő kérdő mondatok idővel elvesztik kérdő hanglejtésüket is. »Szabadna egy kis tüzet?« dallama az udvarias felszólító mondat hanglejtését veszi át” (1979: 185).

1.3. A vizsgált kérdésalakzat típusai a tudománytörténetben

Searle arra hivatkozik, hogy bizonyos mondatokat eleve „konvencionálisan közvetett kéréseként használunk” (1988b [1975]: 54), például: *Ide tudná adni a sót?* A közvetett direktívák (utasítások, rendelkezések, követelések, könyörgések, tiltások stb.) végrehajtására hagyományosan használt mondatok általa felállított hat csoportjának leg többjében kérdéseket említ, például a képességekre rákérdezőkre: *Nem tudnál egy kicsit csendesebb lenni?*, a végrehajtásra: *Abbahagyod ezt a szörnyű ricsajozást?*, a megtétel vágyára: *Nem akarod ideadni azt a kalapácsot az asztalról?*, a megtétel indokaira vonatkozóakra: *Muszáj továbbra is így kalapálnod?* és a direktív illokúciós igét is beágyazókra: *Megkérhetnélek esetleg, hogy vedd le a kalapod?* (1988b: 58–60).

Labov és Fanshel a kérések szabályait példákra alapozva fogalmazzák meg. Abból indulnak ki, hogy a *Gyere haza!* felszólítás utasításként értelmezhető a *Volnál szíves hazajönni?* kéréssel szemben. Az imperatívuszok alapformák a kérések szabályában, de az enyhített formák, bár alapvetően cselekvéskérések,

mégsem tartalmaznak imperatívuszt, mert ezek közvetett kérések. A mögöttes kérések illusztrálására a kutatók egy egész lehetségsort konstruálnak az előfeltételeknek megfelelően:

a) Egzisztenciális státusz: *Letörölted már a port?*

b) Következmények: *Milyen volna, ha letörölnéd a port?*

c) Időreferencia: *Mikor tervezel port törölni?*

d) Egyéb előfeltételek:

A cselekvés szükségessége: *Nem gondolod, hogy már elég vastag a por?*

A kérés szükségessége: *Nem tervezel port törölni?*

Képesség: *Nem tudnál fogni egy porrongyot és letörölni a port?*

Hajlandóság: *Mit szólnál hozzá, ha fognál egy porrongyot?*

Kötelezettség: *Nem te jössz most a portörléssel?*

Jogok: *Hát nem kértél, hogy juttassam eszedbe a portörlést?*

A típusokhoz kapcsolódóan a következő következtetéseket vonják le a kutatók: „A szükségességre és képességre való utalás általában enyhítő, míg a jogokra és kötelességekre utalás súlyosbító. [...] A kérések enyhítésére és súlyosbítására szolgáló szintaktikai eszközöket az intonációs kontúrok gazdag változatossága egészíti ki” (Labov–Fanshel 1988 [1977]: 26, 27). Labov és Fanshel, miközben különbséget tesznek a cselekvéskérések és az információkérések között, leszögezik: „Vannak különböző szónoki kérdések is, amikor a beszélő egyáltalán nem kér semmiféle információt” (1988 [1977]: 31). Az információkérési szabályból kizárnak két speciális esetet: „ahol A egyszerűen tudja a választ, és nincs szüksége az információra, és ahol tudja, hogy B nem rendelkezik az információval, tehát nem kaphatná meg tőle. Mindkét szituáció különböző formákban fordul elő, amelyeket nevezhetünk »szónoki kérdéseknek«, »teszt-kérdéseknek«, »csalétek-kérdéseknek«” (1988 [1977]: 32).

Pléh más kutatók (Labov, Lakoff stb.) nyomán egyetemes és egyedi indirekt felszólításokat különböztet meg. Az egyetemes indirekt felszólítások az egymást nem ismerő beszédpartnerek között is, a legkülönbözőbb nyelvekben és kultúrákban is használatosak, és érdekes módon mindegyikben ezek többsége jellegzetesen udvarias. A szükséges feltételekre rákérdezéskor „a forma másodlagos, nem szó szerinti értelme konvencionalizálódott” (1980: 155), például *Fel tudnál tenni egy kávét? Nem akarsz főzni egy kávét?*, de a hallgató számára éppen a forma miatt van lehetőség elvileg megtagadni a cselekvés elvégzését.

1.4. A vizsgált kérdésalakzat használatának célja, kommunikációs színterei

Ervin-Tripp felmérésre támaszkodva jelenti ki, hogy munkahelyektől függően másként alakul a munkavégzésre való felkérés. „A gyárakban a beosztottakat néha kéri, néha utasítják. [...] az egyetemeken csak azok utasították egymást, akik ismerősök s egyenrangúak. A megszólított személyeknek ezen a kategóriáján belül azonban, ha a beszélő a címzett területén belül volt, inkább kérésre kerül sor. Ha távolság volt köztük, akkor az utasítás valamilyen toldalékos kérdés révén szelídült kéréssé (*Kérd meg Marcyt, vagy nem akarod?*), vagy hozzátettek egy »kérem«-et, vagy valamilyen megszólítási kifejezést, esetleg sajátos hanglejtéssel

színezték az utasítást. Ha a megszólított nem volt egyívású, akkor kérésekre, pragmatikus neutralizációkra vagy egy másik megszólítotttra való átkeréklésekre került sor” (1979 [1972]: 359). A tanulmányíró ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy a személyek társadalmi kapcsolataiba beleszótt kiváltságok és kötelességek azonos funkció esetén is különböző nyelvi formákban valósulnak meg. „Szélsőséges tiszteletet igénylő helyzetekben, ahol csak lehetséges, ott a kérésnek egy másik személyre történő áthárítását tapasztaljuk” (1979 [1972]: 359), és a kérés ilyenkor rendkívül tiszteletteljes (*Joan, megtennéd nekem azt a szívesességet, hogy odaadnád a lyukasztót?*).

A Deme László, Grétsy László és Wacha Imre által szerkesztett *Nyelvi illemtan* című kötet egyik helyén a kérdéshasználattal kapcsolatban az a tanács olvasható, hogy ha jog szerint meg is illetnek bizonyos előnyök bennünket, az „udvariasság azt kívánja, hogy ilyenkor igényünk bejelentése, kinyilatkoztatása helyett kérjünk, például így: »Kisgyermekkel utazom, nem kaphatnék egy ülőhelyet«” (Grétsy 1987: 181).

Pléh és Radics úgy találja, hogy konkrét beszédhelyzetek elemzése révén tárható fel egy-egy megnyilatkozás cselekvésértéke, hiszen ha valaki állításra felel, akkor annak az illokúciós értéke „kérdés”, illetve egy „implicit felszólítás teljesítését ugyanúgy meg lehet tagadni, mint egy explicitét, éppen ez mutatja [...] ilyenkor, hogy felszólítás volt” (1982: 105).

1.5. A vizsgált kérdésalakzatban a nyelvi forma és a szituáció összefüggése

Turner a speciális nyelvi szerepekről szólva (Specific Functions of Language) példákkal igazolja, hogy a grammatikai formájuk szerinti kérdések nem kizárólag tudakolódásra szolgálnak (1975: 203):

*Egy aranyos kisfiú megterítené az asztalt?*⁴¹⁶

„A Kíváncsi vagyok, meg tudnád-e mondani, mennyi az idő. grammatikailag állítás, de kérdő szerepben (udvariassági jeggyel). [...] A Kíváncsi vagyok, hogy egy kedves kisfiú vajon szeretné-e megteríteni az asztalt. valójában parancs, de olyan kérdésnek álcázva, hogy végül kijelentés lesz belőle”⁴¹⁷ (1975: 204). Nyelvi tapasztalatát így összegzi a kutató: ugyanaz a mondat nem lehet egyszerre parancs és kérdés, bár az imperatív funkció keveredhet a kérdő formával (*Lennél olyan kedves, hogy idefigyelj?*), vagy a kérdő funkció imperatív formát is ölthet (*Mondd meg nekem, mennyi az idő!*).

Searle azt állapítja meg: bizonyos szintaktikai formák alkalmasabbak a közvetett illokúciók kifejezésére, mint mások. Ilyen formák az angolban azok, amelyekhez a *kérlek* könnyen kapcsolódhat, illetve amelyekben a *tudod*, *tudnád*, *sze-*

⁴¹⁶ Turner: *Would some nice little boy like to set the table?*

⁴¹⁷ Turner: 'I wonder if you could tell me the time' is grammatically a statement but has interrogative function (with a dimension of politeness). [...] 'I wonder if some nice boy would like to set the table' is really a command but pretends to be a question of the kind that pretends to be a statement.

retném vagy a *ha* stb. szerepel, és ezáltal „a közvetett kérések konvencionálisan udvarias formáivá” válnak (1988b [1975]: 70).

Susan Ervin-Tripp sokak által megtapasztalt tényből indul ki: „Ugyanazokat a célokat különböző eszközökkel érhetjük el, melyeknek egy jó része közvetett” (1988 [1976]: 77). Ezt bizonyítandó a kérést kifejező direktívumtípusokat (mint a kommunikatív illokúciós aktus fajtáit) szociális megoszlásuk szerint csoportosítja, és elkülöníti a szükséglet-kijelentéseket, felszólításokat, beágyazott felszólításokat, engedélydirektívumokat, kérdő direktívumokat és célzásokat. Az ezek közötti különbségeket a példái jól szemléltetik:

Kellene nekem egy gyufa. Adj egy gyufát! Tudnál gyufát adni? Kaphatnék gyufát? Van gyufád? Elfogyott a gyufa.

Témám szempontjából a beágyazott felszólításoknak van jelentősége, amelyek „lehetővé teszik az engedelmeskedő hallgató számára, hogy úgy válaszoljon, mintha saját akaratából tenne valamit” (1988 [1976]: 106). A kutató azt igazolja példáival, hogy bár a direktív szándék kétségtelenül felfedezhető mindegyikben, mégis ezek „társas jelentése” nem azonos:

Miért nem nyitod ki az ablakot? Baj volna, ha kinyitnád az ablakot? Zavarhatlak azáltal, hogy nyisd ki az ablakot? Ki tudod nyitni az ablakot? Nem tudod kinyitni az ablakot? Kinyitod az ablakot? Nem nyitod ki az ablakot? Vennéd a fáradságot, és kinyitnád az ablakot?

Ervin-Tripp érvényesnek látja ezekre a példákra azt a szabályszerűséget, hogy egy „kérdő mondatot úgy értelmezzünk, mint utasítást valami megcsinálására” (1988 [1976]: 86), ha bizonyos feltételeket kielégít: modális igék vannak benne, a tagmondat alanya és a címzett azonos, az állítmány a kimondás pillanatában fizikailag lehetséges cselekvést ír le. Ennek révén világosan eltérő társadalmi megoszlást mutatnak a közvetlen és a beágyazott felszólítások. A „kérdő direktívumokra történő átalakítás akkor szükséges, amikor a címzett rangja magas, s a feladat nehéz” (1988: 87). Ezekre a címzetteknek társadalmilag megfelelő direktívumokra idézett példái a következők:

Aláírná ezeket valamikor a héten, professzor úr? Gondolja, hogy meg tudja ma estére csinálni a kéziratot? Meg lehet a kézirat ma estére?

Ha a kérdésdirektívum valami olyan feltételre, akadályra utal, amely lehetetlenné teszi a kérés teljesítését, akkor, ha negatív a kérdés, ötven százalékban negatív lesz a válasz is:

Nincs aprója a telefonhoz?

A kutató úgy találja (1988 [1976]: 93), hogy a kérdésdirektívumok esetén gyakoriak a félreértések, mert kétértelműek a kérdés formájú megnyilatkozások:

Kértek valamit inni? (A házigazda a vendégekhez éjjel kettőkor – a beszélő szándéka szolgáltatásnyújtás.)

Ó nem, máris megyünk. (Értelmezés: direktívum a távozásra.)

Ervin-Tripp azt a jelenséget, hogy egy modalitás különböző szerepeket tölthet be, pragmatikai neutralizációnak nevezi. Empirikus kutatásai alapján arra a követ-

keztetésre jut, hogy családi viszonylatokban az egyenrangúság szempontja a meghatározó: egyenrangúság esetén a neutralizált formák az uralkodók (kérdések stb.), gyerek-felnőtt kapcsolatában a direkt felszólítások, felnőtt és gyerek kapcsolatában pedig fele-fele arányban alkalmazzák ezeket a formákat. Vagyis az indirekt felszólítások udvariassági fordulatok. A „beszédaktusok formai variációja az udvariasságnak köszönhető. [...] Ha listát készítünk egyazon dolog különböző lehetséges kifejezéseiről, akkor megítélhetjük a listát az udvariasság szerint. [...] Az emberek a megfelelő udvariassági értéket a címzett rangja és kora szerint választják ki, valamint a feladat nehézségéhez [...] igazodva” (1988 [1976]: 116–117).

A Brown és Levinson szerzőpáros udvariasságkonceptiójában kiindulási pont az, hogy a beszédpartnerek az együttműködés érdekében vigyáznak egymás énképére (face), ennek a módja a hallgató kedvező énképét védő közeledő (positive politeness) és a hallgató tartózkodó énképét megőrző tartózkodó (negative politeness) udvariasság. Udvariasságelméletükben bizonyos társalgási fordulatok és az interakció szociális szerepviszonyai közötti összefüggés vizsgálatával is foglalkoznak. Több sztereotip *retorikai kérdést* (*rhetorical questions*) hoznak fel példának a kommunikáció egyik stratégiájára. Mivel erre a kérdéstípusra nem várnak választ, valójában „ez a kérdésfeltevésre vonatkozó komolysági feltétel megszegése”⁴¹⁸ (1990 [1978]: 223). A kutatók szerint ezekkel kifogások emlegetésekor élnek: *Honnan is tudtam volna ...?* [’sehonnan’] vagy kritikai megjegyzések megtételekor: *Hányszor mondtam el neked ...?* [’túl sokszor’]; *Mit mondhatnék?* [’semmit, ez az egész olyan rossz’].

A kérdést illetően Schegloff a diszkurzuselemzés szempontjából érdekes megállapításokat tesz vizsgálatait alapján. A *Miért nem jössz el néha hozzám?* megnyilatkozás kapcsán jegyzi meg: ez nem kérdés, hanem kérdő formájú meghívás. Az ilyen típusú kérdést, amelyik felszólítást rejt magában, felszólításenyhítőnek nevezi, bár a gúnyos és a parancsot nem enyhítő formák is idesorolódnak: *Miért nem mész a fenébe, és hagysz nekem békét?* Ezek jellegzetessége a *miért nem; megtenné, hogy* fordulat. Használatuk „szociolingvisztikai” szabálynak engedelmeskedik, mert a beszélő és a vevő relatív státuszától függ. Ez a szabály „átalakítja a szintaktikai formát »felszólítóról« »kérdővé«, a cselekedetet pedig ennek megfelelően »parancsolásból« »kérésé«” (Schegloff 1988 [1984]: 64).

Mey gyakorlati példák elemzésekor foglalkozik a nem valódi kérdésekkel, és a következő az okfejtése: „Ha megkérdezzük egy járókelőt, hogy mennyi az idő, a következő kérdést használjuk: »Meg tudná mondani...« vagy »Van önnek...«. A kérdező bizonyára megdöbbenne, ha azt a választ kapná: »Igen!«, anélkül, hogy bármilyen egyéb információt hallana. Mégpedig azért, mert ez sokkal inkább kérés volt, mint kérdés (mivel az ún. udvarias felszólítás kifejezései, pl.

⁴¹⁸ Brown–Levinson: [...] to break a sincerity condition on questions.

»kérem, mondja meg...« vagy »kérem, adjon...« ritkán fordulnak elő a fentiekhez hasonló beszédhelyzetekben)⁴¹⁹ (1993: 48).

A szerző több hasonló példát is elemez: „Ha azt mondom valakinek: »Arrébb tudna menni egy kicsit?«, nem azt várom, hogy az illető igennel válaszoljon, vagy azt mondja: »Talán tudnék«, de nem mozdul egy centit sem. Mégis, ha így válaszolna, azt nagyon helytelennek tartanám, bár jóllehet, én egy eldöntendő kérdést tettem fel, amit azonnal fel lehetett ismerni az intonáció és a szörend alapján. Ellenben, ha az illető nem mond semmit, csak arrébb megy (főleg, ha mindez színházban vagy hangversenyteremben történik), tökéletesen elégedett vagyok a »válaszával«. Ennek a kétségtelen inkongruenciának az oka a »kérés« karakterében rejlik. Ez ugyanis nem a partnerem fizikai vagy morális értelemben vett szabadságára vonatkozott, csak annyit mondtam neki, hogy menjem arrébb, csakhogly indirekt módon, ennélfogva ez indirekt beszédaktus volt»⁴²⁰ (1993: 142).

Pléh és Radics arra a következtetésre jutnak, hogy egyes esetekben a birtoklást kifejező ígék kérdő használata is felszólításként működik. Például:

Van egy kis tüzed? Nincs egy kis tüzed?

„A birtoklást kifejező ígéket tartalmazó kérdések azonban csak akkor értelmeződnek felszólításként, ha valamilyen elidegeníthető s gyakran el is idegenített dolog birtoklásáról van szó. (Ellenpélda: *Van testvéred?*)” (1982: 103).

Péter Mihály a feltételes módú kérdő mondatok jelentéséről azt szögezi le, hogy általában udvarias felszólítást vagy kérést fejeznek ki, és ez még a logikai minőség függvényében változik is: „A tagadó alakú kérdésben erősebb a kérés illokúciós értéke, mint az állító alakúban: a tagadó forma mintegy »szelíden provokálja« a címzettet, hogy hangsúlyozottan fejezze ki beleegyezését: *Eljönneél? – Igen. Nem jönneél el? De igen*” (1991: 158). Ugyanakkor szerinte megfelelő into-

⁴¹⁹ Mey: Asking a passer-by what time it is, a person may use a question of the type: ‘Can you tell me...’, or even ‘Do you have...’ (that is, the time). The questioner would certainly be greatly taken aback by an answer in the affirmative (‘Yes’), without any further information being offered. The reason for this astonishment is that such a ‘question’ is really more of a ‘request’ than a question (cf. the ‘polite imperative’) of the type ‘please tell...’ or ‘please give...’ – expressions which, incidentally, are rarely found in situations like the above.

⁴²⁰ Mey: If I say to somebody *Could you move over a bit?* I do not expect that person to ‘answer my question’ with *Yes* or *Yes, perhaps I could* and not budge an inch. On the contrary, I would consider such an ‘answer’ highly inappropriate, even though I did indeed utter a question (formally characterized as such by word order, intonation, est.) of the ‘Yes/No’ type. By contrast, if the person did move, but never ‘answered’ my question (such as might be the case if the scene happened to be a cinema or concert hall), I would be perfectly happy with his or her reaction (or ‘answer’). / The reason for this apparent incongruity is found in the character of my ‘question’. It was never intended as an enquiry into the physical or moral degrees of freedom of my interlocutor; what I told him or her was simply to move over, but I did so indirectly: hence the expression *indirect speech act*.

nációval és a *vége* módosítószóval nyers, sürgető felszólítást is közölnek a következő formák: *Abbahagynád végre? Elindulnátok végre?* Ez annyira újszerű megállapítás, hogy a *vége* határozószónak ezt a szerepét sem az ÉrtSz., sem a ÉKsz. nem vette fel anyagába.

Szili az udvariasságnak a nyelvünkre jellemző megnyilvánulásmódjait Leech rendszerén belül vizsgálja. Felmérése alapján többek között szól a tiszteletadásnak arról a formájáról is, amely a kérést udvarias formában jeleníti meg. Fontos következtetésre jut: „az udvariasságot mint nyelvi jelenséget mindig az adott beszédtevékenység direkt nyelvi kifejező eszközeit felváltó, grammatikailag bonyolultabb szerkesztettségű formák jellemzik” (2000: 270). Ezek egyike a kérdésben a feltételes mód használata. Ezzel kapcsolatban azt jelenti ki: „a feltételes mód a választás tipikus nyelvi kódjaként jelenik meg” (2000: 274). Ez szembeállítva a felszólító mód jelével – a kutató szerint – egészen másképp értelmezhető: míg a felszólító mód „a hallgató számára egylépcsős folyamatot jelent: amikor hallja az *Adja ide!* hangsort, rögtön dekódolja azt. [...] A felszólító mód valós, mindig a beszédidőhöz kötött (itt és most) határozott jelentéstartalmát pedig a feltételes mód képes a virtuális világba áthelyezni: *add ide! ideadnád, ha...? elkérhetném, ha...* A két grammatikai jel tehát együttesen (*elkérhetném*) a határozott felszólítást [...] elég összetett jelentést hordozó kérdéssé alakítja, melynek megfejtésekor a hallgatóra is több feladat hárul: amikor meghallja a kérést, előbb annak jelentését fogja fel (‘szeretné elkérni’), majd a valódi üzenetét: ‘azt akarja, hogy adjam oda’ ” (2000: 269).

1.6. A direkt és az indirekt formák közti választás okai

Csató Valéria és Pléh Csaba a közvetlen és közvetett felszólítás nyelvi eszközeinek az interakciós helyzettől, partnerektől és céloktól függő variálódását vizsgálva arra keres választ: „(i) milyen nyelvi változatok használatosak a magyar nyelvben a kérések aktusára, (ii) mutat-e szabályszerűséget a választott nyelvi forma és a beszédhelyzet társas dimenziói közti összefüggés?” (1987–1988: 99). A kutatók arra a megállapításra jutnak, hogy a direktivitásnak három szintje különböztethető meg: a direkt kérés nyílt felszólítást vagy explicit performatívumot tartalmaz (*A következő saroknál álljon meg! Kérem, csukja be maga után az ajtót!*), a konvencionálisan indirekt kérés minden helyzetben felszólításként funkcionáló nem felszólító megnyilatkozás (*Kaphatnék egy étlapot?*), az egyedi indirekt felszólítás a kommunikációban résztvevők egyedi értelmezése alapján kérés (*Mikor mondod el a pletykát?*).

Kutatásuk szerint „a legdöntőbb befolyásoló a státusz és az interakciós cél: magasabb státuszúak felé és komolyabb dolgokat kérve indirektebbek vagyunk” (Csató–Pléh 1987–1988: 99). Az indirekt kérés pedig azzal jár, hogy „gyakrabban kíséri nyomatékosítás, mely aláhúzza a kérés fontosságát” (Csató–Pléh 1987–1988: 103), illetve az indirektivitás szintaktikai jelzői a feltételes mód használata és a tagadás. A hallgató-orientált kérés komolyságát a konvencionálisodott udvariassági formulák is elárulják (*tud, tudna, -hat, -hatna, Meg tudná mondani, hány óra?*), de míg a *tudna* típusú kérdés gyakori, addig a *tudhat* típusú

teljesen hiányzik, mert ezt szemrehányáskor és hibáztatáskor használjuk. A középiskolások és a felnőttek közötti életkori eltérések abban jelentkeznek, hogy a fiatalabbak beszédében több a direkt forma. Viszont a magasabb státuszra való tekintettel a serdülők hajlamosabbak a konvencionális udvariasságra. Általános tapasztalat az, hogy az ismerősséggel a konvencionális udvariasság csökken.

A szerzőpáros felmérése azt is kutatta, hogy van-e a nemeknek hatása a direkt vagy indirekt forma közötti választásra. Mindkét korcsoport szerint a nő–férfi kapcsolatban „több az udvariassági formula, a tagadó megfogalmazás és a feltételes mód használata” (1987–1988: 106), illetve az otthon, a család a konvencionálisan udvarias és direkt kérések színhelye, de a „direkt kérések neutralizált formában hangzanak el, hiszen udvariassági formulákkal kapcsolódnak, illetve kiegészítendő kérdés alakjában tagadó megfogalmazásban és feltételes módban, melyek mind enyhítik követelő jellegüket” (1987–1988: 108). A felmérésük tanúsága alapján gimnazisták véleménye szerint „*autoritást* hívó helyzetekben a magasabb pozíciójú személyek a direkt, utasítatók helyzetükből következően” (1987–1988: 109), a felnőttek szerint viszont „azok a személyek hajlamosak a direktivitásra, illetve alternatív módon a teljes indirektségre, akik nem vagy alig ismerik egymást, és a hierarchiaviszonyok tekintetében bizonytalan helyzetben találkoznak. Mindkét stratégia célravezető lehet: a kérő személy így gyorsan kivívhat fölényt, illetve az indirektitás könnyen biztosítja az esetleges kibúvókeresést, szabadkozást” (1987–1988: 109).

Csató és Pléh vizsgálatának legfőbb tanulsága az, hogy az életkor, a nem és az ismerőség nem döntően befolyásoló tényező a kérdésfajta elkülönítésében, annál inkább a státusz és az interakciós cél (információ, akció, javak vagy engedély kérése: *Becsukta az ajtót?*).

Pléh hivatkozva Searle, Gordon és Lakoff dolgozataira, *átkulcsolásról* beszél, arról a jelenségről, amelynek kapcsán „a közvetett beszédaktusok a szó szerinti aktus érvényesülési feltételeire vonatkoztatva kódolódnak át” (1990: 18). Azt jelzi a kutató, hogy ilyenkor a felszólítás vagy kérés olyan feltételeire kérdezzünk rá, amelyek megléte rendszerint szükséges a felszólítás érvényesüléséhez, és amelyek nyilvánvalóan fennállnak: *Be tudná csukni az ajtót? Nem kellene becsukni az ajtót?* Természetesen a grice-i együttműködési elvből fakad, hogy kérésként értelmezzünk-e bizonyos kérdő mondatokat.

Ez a kérdésalakzat, akárhogy nevezik is, alapvetően az udvariasság kifejezőeszköze, hiszen a használati (azaz nem udvarias) normával szemben a magas (vagyis udvarias) mintanormát képviseli (Bańcerowski 1998: 130). Elnevezései különben magukért beszélnek, a szerepeket jelölik meg: felszólításenyhítő, udvariassági formula, közvetett kérés.

1.7. A vizsgált kérdésalakzat befogadói értelmezése

Searle szerint a közvetett beszédaktusok megértéséhez az szükséges, hogy a beszélő építsen a hallgatóval közös háttér-információjára, illetve a hallgató a beszélő szándékát a mondatalkotási szabályok ismeretében értelmi és következtetési képességeivel felfedje. Például „a beszélő kimondhatja azt a mondatot, hogy *El-*

éred a sót? és azt nem pusztán kérdésként érti, hanem sótkérésként” (1988b [1975]: 53), így kérdés által, közvetett eszközökkel jut érvényre a lényegi jelentés, az illokúciós cél. Searle az értelmezésről azt állapítja meg: közvetett beszédaktusokban „a megnyilatkozásnak két illokúciós ereje van” (1988b [1975]: 54), hiszen a szó szerinti illokúciótól eltér az elsődleges illokúció, mert az elsődleges illokúciós aktus nem szó szerinti, a másodlagos illokúciós aktus szó szerinti jelentés. Míg a megnyilatkozás az elsődleges illokúciós aktust jelenti, mégis érteni kell rajta a másodlagost is, mivel megőrződik a szó szerinti jelentés is. Ezt az albizonyítja a kutató, hogy szó szerinti és közvetett kéreseként is helyénvalók az adható válaszok: *Ide tudod adni a sót? Sajnos nem, az asztal túlsó végén van. Igen, oda tudom. (Tessék.)*. A hallgatónak kell kiderítenie, hogy mikor kérdés a képességeiről, és mikor kérés. Ennek az eljárásnak a menete Searle szerint két fázisban történik: az elsőben a mondat jelentésében foglalt illokúciós mondanivalón túl egy mögöttes illokúciós mondanivaló létezésének megállapítása történik meg, a másodikban a mögöttes illokúciós mondanivaló kiderítése.

Grice – az inferenciaelmélet megalkotója (1988 [1975]: 237) – miközben ki mondja a „Légy világos!” maximát, egyben azt is megfogalmazza, hogy a jelentés nemcsak explicit, hanem implicit is lehet, vagyis bizonyos információk csak implikálódnak, egyesek hagyományosan, mások nem konvencionálisan. A nyelvi szabályok megszokottsága meghatározza, korlátozza a kommunikációs eszközhasználatot, amelyben létrejön a konvencionális implikátúra, azaz a megnyilatkozás lexikális egységeihez szokásosan kapcsolt inferencia. Ugyanakkor viszont a pragmatikai funkciók érdekében az eredetileg nem konvencionális kifejezőmódot is felhasználhatja a beszélő, és a befogadó a *Meg tudja mondani, hány óra van?* kérdést helyesen kérésnek fogja fel. A közvetett beszédaktusok, azaz a nem konvencionális implikátúrák megértését tehát a nyelvhasználók együttműködése biztosítja.

Schegloff arról értekezik, hogy kétértelműség lehet jellemző ezekre a kérdő formákra. Arra figyelmeztet: a felszólításenyhítők operátorai „nem szolgálnak általános vagy akár csak korlátozott érvényű eszközökül arra, hogy egy nem kérdő szerepű kérdő forma értelmezését megfosszuk a kérdő értéktől” (1988: 64). A befogadó „nem kérdésként hallja a megnyilatkozást, hanem enyhített parancsként vagy meghívásként stb., noha érdekes módon a kérdés továbbra is hozzáférhető marad a szó szerinti elemzés számára, s egy meghívást visszautasíthatunk azáltal, hogy a meghívást kérdésként kezeljük” (1988 [1984]: 64).

A Levinson által megállapított pragmatikai inferenciaszabályok azt kívánják elősegíteni, hogy a megnyilatkozás formája és latens jelentése közötti összefüggést feltárják. Megfigyelése szerint „a legtöbb kérés indirekt formában fogalmazódik meg”⁴²¹ (1994 [1983]: 264). Írásában arról is vall, hogy a rejtett pragmatikai jelentést hordozó megnyilatkozások többféle reakciót is kiválthatnak. Például a *Kinyitnád az ajtót?* megnyilatkozásra az explicit és az implicit jelentéssel kap-

⁴²¹ Levinson: [...] most usage [of requests] are indirect.

csolatban adható verbális feleletnek több stiláris variánsa is van, de az ajtó kinyitása vagy ki nem nyitása mint cselekvés is lehet válasz.

1.8. A vizsgált kérdésalakzat fogalmi tisztázásának jelei

A kutatók különböző irányultságból, éppen ezért sokoldalúan világítják meg a vizsgált kérdésalakzatnak a lényegi jellemzőit, alakzat voltát, a direkt és az indirekt formák közötti választás okait, célját, kommunikációs színtereit, szerepét és hatását, típusait és a befogadó általi értelmezését. Zavaró viszont, hogy nincs egységes elnevezése ennek a kérdéstípusnak, hanem tudományáganként más és más.

2. A KÉRŐ KÉRDÉS FUNKCIONÁLIS ÉS PRAGMATIKAI SZEMLÉLETŰ ÉRTELMEZÉSE

2.1. A kérő kérdés mint alakzat

A direkt és indirekt nyelvi formák szemben állnak egymással, és a nyelvhasználatunkban kialakult kommunikációs stílust beteljesítve választjuk ki a beszédhelyzetnek, a beszédpartnereknek megfelelő formát.

A direkt formában nyílt felszólítás fogalmazódik meg:

Menj ki a piacra!

Az indirektben a lehetőségtől, a képességtől függővé tett kétértelmű kérdés így hangzik:

Kimennél a piacra?

Ugyanis míg a felszólítás egyenesen nekiszegezi a parancsot a beszédpartnernek, és jelenidejűségével azonnali teljesítést vár el, addig az indirekt forma többszörösen is felkínálja a teljesítés alóli kibújást a kérdő forma, a feltételes mód és/vagy a hatóige-képző használatával, mert nem kényszerítő erejű elvárásként fogalmazódik meg, hanem a választás lehetőségét éreztetve. A felszólítás határozottsága helyébe a feltételek teljesítésétől függő határozatlanság lép.

Ez a kérdéstípus azért számít alakzatnak, mert csak formálisan kérdés, valójában kérés a szerepe. A köznyelv számos fordulatát idézhetnénk erre bizonyágként: *Nem mennél innen?* Ez a kérdés félreérthetetlenül a 'Menj innen!' felszólítást implikálja, de míg a direkt felszólítás udvariatlannak tűnő parancs, addig a kérdésbe burkolt viszont nemcsak hogy elveszti a támadóan felhívó jellegét, hanem a feltételes mód használata miatt egyenesen a finom, választékos stílus velejárója. Az ilyen kérdésekben bekövetkezik a jelentésbeli funkciófordulás, hiszen udvariassági formulákká, felszólításenyhítő indirekt kérésekké válnak.

2.2. A kérő kérdés szerkezete

Átmeneti kategóriába soroltam a kérő kérdést, mint a valódi és a formális kérdés határsávjába tartozót. Ugyanis amikor verbális választ vált ki, akkor valódi kérdésnek tűnik, valójában felszólítás erejű, és ilyenkor alakzatoként egyelemű kérdésalakzat:

Levennéd a felső polcra a poharakat?

2.3. A kérő kérdés akusztikuma

A kérő kérdés elveszti az eldöntendő kérdésre jellemző emelkedő-ereszkedő dallamívet, és helyette ereszkedő hanglejtésű lesz, átvéve a felszólító mondatra jellemző hanglejtést:

SAS. *Adnál nekem is?*

(Szakonyi Károly: Honkongi paróka)

2.4. A kérő kérdésben az illokúciós beszédaktus szintaktikai jellemzői

A kérő kérdésekben a kérdésnek mint illokúciós beszédaktusnak grammatikai jelölői vannak. A kérő kérdés mondatfajtája szinte mindig eldöntendő. Látszólag a kérő mondatnak az igemódhasználata nem jellemző jegy, az mégis feltűnő jelenség, hogy bizonyos kérdésekben a feltételes mód használata – nyilván a szerénykedő, udvarias forma miatt – szabályszerű. Ez hasonló jelenség lehet, mint az ún. szerénykedő feltételes mód használata első személyben (*Arról szeretnék szólni...; Azzal szeretném kezdeni...; Azzal folytatnánk...; Csak ennyit szerettem volna mondani.*). Ennek analógiájára ún. udvariaskodó feltételes módnak nevezhetnénk ezt az igemód-használatot. Ilyenkor az interrogáció feltételes módja főnem felszólítást, udvarias kérést jelent.

A feltételes mód használata érezteti a feltételtől függőséget, ezzel biztosítva a hallgató szabadságát a cselekvés teljesítésében, felkínálva a feltételhez kötésnek a lehetőségét:

BODOR. *Kit kergettem én el? S nem magyaráznád meg, mi ebből a sértő?*

(Németh László: A kis család)

A hatóige-képző és a feltételes mód együttes használata az udvarias kérés mozzanatát még inkább megerősíti:

TEVÉKENY. *Létrákat? Ó! Láthatnék egyet?*

(Örkény: Pisti a vérzivatarban)

A kérő kérdés igeidő-használata azt mutatja, hogy jelen és jövő idejű formák egyaránt használatosak benne, mert a jelenben vagy a jövőben végrehajtható cselekvésekre készítetnek:

Megtenné a kedvemért? Meg fogod tenni a kedvemért?

A kérő kérdés logikai minőségének átcsapása inkább csak árnyalatnyi jelentéskülönbségeket teremt:

Meg tudná csinálni hétfőre?

Nem tudná megcsinálni hétfőre?

A befogadók a tagadó forma használatakor inkább negatív választ feltételeznek, bár a két nyilatkozat eltérő nyelvi formája mögött azonos implikátúra bújkol meg. Ebben az esetben elhanyagolandó tényező az interrogáció logikai minősége, alapvetően a feltételes és a felszólító mód között virtuálisan feszülő ellentmondás a lényeges elem: *Légy szíves, hozz egy csokor virágot! ↔ Hoznál egy csokor virá-*

got? *Nem hoznál egy csokor virágot?* [’Légy szíves, hozz egy csokor virágot!’]
De míg a kérdő formában feltétel lappang: ha van időd, pénzed, kedved, ha nem vagy fáradt stb., addig a neki formálisan megfeleltethető felszólításból hiányzanak a bennfoglalt feltételek, udvariasan bár, de direkt módon felszólítanak a cselekvésre.

2.5. A kérő kérdésben a felszólítást enyhítő lexikai elemek

A *kér* ige használata főként alárendeltségi viszonyban használatos. Egy beosztott, egy alárendelt fél nem direkt felszólítással szokott élni, ha a főnökével beszél, mert tiszteli benne a rangot, a tudást stb., vagyis a nyelvhasználat együtt jár a tiszteletet adó viselkedés egyéb formáival: az illokúciót a *kér* performatív ige explicit módon jelzi, a hatóige-képző és a feltételes mód a megszólított cselekvésének a felfüggesztését csak lehetőségként hozza számításba:

Megkérhetem uram, hogy a dohányzásra kijelölt kocsiban dohányozzék?

Megkérhetném, hogy fáradjon át a dohányzásra kijelölt kocsiba?

A *tud* modális ige és a főnévi igenév együttese a felszólítás helyett a lehetőséget érezteti, azt, hogy valakinek módjában áll-e valamit megtenni:

Tudsz-e segíteni?

Birtoklást kifejező igék is használatosak felszólító értékben:

Van cigid? Nincs egy kis kenyered?

A nyomatékosító szerepű partikula a következő adatban inkább kérlelő színezetet ad a kérésnek:

BRACH. *Nem feküdne le mégiscsak, gróf úr?*

(Németh László: Széchenyi)

Tiszteletet kifejező önöző névmás finomítja a felszólítást:

Ön is helyet foglalna?

A tiszteletteljes megszólítási forma enyhíti a kérést is:

GÖRGEN. átveszi a levelet, de tétován ülve marad. *Nem világosítana föl, gróf úr, hogy mit várhatok ennek a házkutatásnak az eredményétől?*

(Németh László: Széchenyi)

2.6. A kérő kérdés mint művelet és annak az eredménye

Az udvariasság egyik nyelvi jele az, hogy a felszólítás direkt kényszerítő erejét indirekt beszédaktussá, vagyis kéréssé szelídíti:

Eloktanád a cigarettádat?

Ugyanezt a tartalmat familiáris környezetben a legtermészetesebb nyelvi viselkedésmód miatt felszólítással fejezzük ki:

Oltsd el a cigidet!

Oltsd már el a cigid!

A kérés illokúciós beszédaktusának ezek a nyelvi formái a társadalmi konvenció részeként viselkedési szabályokként működnek.

Még erőteljesebb a változtatás akkor, ha a tagadónak állítóba, az állítónak tagadóba átcsapása történik meg, mert ilyenkor olyan stiláris variációkkal számolhatunk, mint a *Menj arrébb!* kemény felszólítás helyett az eufemisztikus *Nem mennél arrébb?* enyhe kérdés.

2.7. A kérő kérdés típusai

2.7.1. A kérdés és a szóbeli válasz összefüggése alapján

A kérdésben megfogalmazott kérdés, ha azonnali cselekvést igényel, verbális válasz helyett vagy mellett cselekvés is funkcionálhat feleletként:

Nem hallom a híreket. Elzárná a magnót?

A későbbi cselekvés jelzése viszont mindenképpen szóbeli reagálást kíván:

A hónap végén vizsgázom. Áthozná a jövő héten a jegyzeteimet?

2.7.2. A tisztelet fokozatai szerint

A tiszteletadó formákon belül is egyik udvariasabb, mint a másik, tehát fokozatok különböztethetők meg. Ennek nyelvi jelei vannak.

Nagy tiszteletadást tükröző formák:

Önözés, státusz megnevezése és feltételes módú idealak használata:

Államtitkár úr, előkészítené Ön ezt a tárgyalást?

Státusz megnevezése és hatóige-képző, illetve feltételes mód együttes használata:

Doktor úr, láthatnánk a beteget?

Közepes fokú tiszteletadást tükröző formák:

Magázás és feltételes mód:

Akkor maga megcsinálná ezt a csapatot?

Alapfokú tiszteletadás jele:

A familiáris nyelvhasználatban a kijelentő módban megfogalmazott kérdés:

Ideadod a füzeted?

2.7.3. A konvencionalizálódás foka szerint

A konvencionalizálódás foka szerint egyetemes és egyedi kérő kérdéseket választhatunk szét. Az egyetemesek konvencionalizálódtak, és többségükben udvariasak:

Tudna tüzet adni?

Megmondaná, hány óra?

Ezek egyetemesen bennfoglalt jelentése: 'Adjon, legyen szíves gyufát!' vagy 'Adjon, legyen szíves tüzet az öngyújtójával a cigarettám meggyújtásához!' 'Kérem, mondja meg, hány óra van most.'

Egyedi kérdés esetében nem mindig fedezhető fel a rejtett felszólítás, hiszen a kérdés információt kérő tudakozódként hat:

Ma hamar haza tudsz jönni?

2.8. A kérő kérdés szövegbeli működése

2.8.1. A nézőpont konstrukciós szerepe és nyelvi lenyomata

A kérdés orientáltsága nyomot hagy a szövegben. A kérdezőorientált kérdésben az E/1. személy a referenciális központ, és az ő ható igébe és feltételes módba burkolt kérése kerül fókuszba:

Felpróbálnál egyet?

A kérdezőorientált kérdésben nem az első személy kerül referenciális központba – ahogy a következő adatban is –, hiszen a kérdéssel megszólított cselekvő képességére és a tőle függő lehetőségre kérdez rá a nyelvi rejtve maradó E/1. személyű kérdező:

GÉZA. *Kiengednél végre?*

(Szabó Magda: Az a szép, fényes nap)

A kettős orientációjú kérdés mind a kérdezőre, mind a kérdezetre vonatkozik, jelzi ezt egy grammatikai elem, a többes szám első személyű igei személyrag:

SAS. *Te jó ég, már háromnegyed nyolc. Nem indulnánk?*

(Szakonyi Károly: Honkongi páróka)

2.8.2. A kérő kérdés pragmatikus jelentései

A kérő kérdésben az emberek közötti szociokulturális viszony leképezése történik meg.

Rá lehet kérdezni a cselekvés végrehajtásának képességére:

Tud/tudna számítást készíteni a kiadásokról?

A cselekvés végrehajtására való hajlandóságot is lehet kutatni:

Felkelnél végre?

A kérdés teljesítésének lehetőségét is szokták tudakolni:

Lehetne/lehetséges lenne gyorsabban kézbesíteni a csomagot?

Engedélykérésre is alkalmas:

Írhatok/írhatnék ezzel a tollal?

Udvarias unszoláskor is használatos:

Anyám, álmodtam én is egyet,

Nem fejtene meg mit jelent?

(Petőfi Sándor: Jövendölés)

Olyan kérdő formájú szerény javaslatban, amelyben a tagadott cselekvés ellenkezőjét tartja kívánatosnak a megszólaló, szintén ismeretes a használata:

Nem jönne velem egy darabon? (ÉrtSz.)

2.8.3. A kérő kérdés használata a különböző szövegtípusokban

A kérő kérdés a mindennapi nyelvhasználat szerves része, de nincs kitüntetett szöveghelye. A protokolláris érintkezésben jut különösen fontos szerephez, ezért a használati (azaz nem udvarias) normával szemben a magas (vagyis udvarias)

mintanormát képviseli (Bańcerowski 1998: 130). Természetesen a legkülönbözőbb beszédmódokat visszaadó irodalom is él vele.

2.9. A kérő kérdés szerepe és hatása

Nyelvenként más-más formái vannak az udvarias viselkedésnek. Egyes nyelvekben a kérő kérdés használata csak stiláris probléma, másokban ennél jelentősebb: a kulturális illetudáshoz tartozik, megint másokban viszont nem értelmezik kérésként ezt a típusú kérdést. Eszerint a kérő kérdés nem nyelvi univerzálé, hanem nyelvspecifikus sajátosság. Mi magyarok – mint sok más nyelvhasználói – szeretünk udvariasak lenni, azaz megadni nyelvi interakcióinkban a tiszteletet a kornak, nemnek, státusznak.

Az udvariasságot kifejező regiszter szerepe világos: bizonyos beszédhelyzetekben nyelviileg is érzékeltetni a tiszteletadást, illetve a támadónak érezhető nyílt felszólítás helyett finomabban, kérdő formájú kéréssel érni el a célt, így harmonikus kapcsolat jön létre a beszélő és a befogadó között. Éppen ezért a megszólított reagálása is kulturáltabb, még a teljesítés elutasítását is jobban „csomagolja”.

2.10. A kérő kérdésben bennfoglalt alakzattal teremtett komplex alakzat

A megszólítás nem szükségszerű velejárója a kérő kérdésnek, de mivel udvariasabb magatartást jelez, ha a beszédpartnert nevével, hivatali tisztségével vagy címével szólítják meg, így gyakori velejárója, különösen a magázó, illetve önöző formában:

Nem jönne el mégiscsak, mérnök úr?

2.11. A kérő kérdéssel rokonítható és szembeállítható alakzat

A kérő kérdések rokonok az interrogációval a jelentésbeli funkciófordulás miatt. Csak míg az interrogációban domináns a logikai minőség váltása a modalitás- és a mondatfajta váltása mellett, vagyis többnyire az állító forma tagadó értékben, tagadó forma állító értékben értendő, addig a kérő formulákban a módváltással együtt járó modalitásváltás a jellemző, de ezt nem feltétlenül kíséri a logikai minőség váltása. A két kérdésalakzat érintkezésére az alapot a feltételes mód használata adja. De míg a kérő kérdést rejtett felszólításként fogjuk fel, addig a feltételes módú ígét tartalmazó interrogációk kijelentő vagy felkiáltó mondatként is értelmezhetők: *Ki ne ismerné?* [’Mindenki ismeri.’]; *Mit nem adnék érte?* [’Sokat adnék érte!’]

2.12. Összefoglalás

A kérő kérdés nem tartozik bele a retorikák kanonikus alakzatrendszerébe. Nyelvhasználati gyakorisága viszont magyarázat a kérdésalakzat-rendszerbe történő felvételéhez. Elnevezésével tükrözni kívántam az ezzel a kérdésalakzattal elérendő kommunikációs célt.

A kérő kérdés a direkt felszólításhoz képest finomabb, udvariasabb, parancsoló jelleg nélküli rejtett felszólítás feltételes módban egy bizonyos tevékenység

végrehajtására, tehát kommunikációs célja: kérés kifejezése. Ez felszólító mondat helyett álló, kérő értelmű kérdő formával valósul meg, tehát indirektség jellemző rá. Az udvarias kommunikációs stílust bár csak meghatározott beszédhelyzetben használjuk, mégis átszövi nemcsak a jelenlétével, hanem a hiányával is egész nyelvhasználatunkat. Vagyis a kérő kérdés külső és belső kontextuális tényezők következtében létrejött konvencionális tiszteletadó, udvariassági formula tekintettel a korra, nemre, státuszra. Az előbbiekhöz a beszédpartnerek közötti társadalmi-szociális távolság, a kor- és a nembeli különbség, az utóbbihoz a kérdésnek a kérdezettre nehezedő súlya tartozik. Tehát a kérő kérdés leképezi az emberek közötti szociokulturális viszonyokat, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy az adott kultúrkörben mi a nyelvi szokásos forma. Az udvariasság enyhítő stratégia, amellyel a felszólítás, a sürgetés helyett él az ember, hogy barátságos hangnemű viszonyt teremtsen a beszédpartnerek között.

A pragmatikai jellegű tudományágak ezt a nyelvhasználati módot mint közvetett illokúciós tettet (*Nem tudnál egy kicsit csendesebb lenni?*), mint udvariassági formulát (*Kaphatnék egy pohár vizet?*), mint felszólításenyhítő formát (*Mi volna, ha kitakarítanál?*), mint közvetett kérést (*Kaphatnék egy étlapot?*) emlegetik.

Úgy gondolom, hogy a kérdő névmás megmaradása miatt latensen akkor is megőrződik a kérdő jelleg, ha a mondat felszólítóként való értelmezése már konvencionálizálódott. A kérdő névmásos formához kapcsolódó emotív érték ugyanis akkor is jelen van, ha közben a mondatfajta változik (Károly Sándor 1964: 87), sőt az emocionális jelleg a kérdő szemantikai szerkezet egy részének megtartásából fakad (Péter Mihály 1991: 152).

2. AZ INTERROGÁCIÓ ÉS A FELKIÁLTÁS HATÁRSÁVJA

1. A felkiáltás értékében használatos interrogáció

Értekezésemnek ebben a fejezetében két alakzattípusnak: az interrogációnak és a exklamációnak a határsávjába eső sajátos átmeneti jelenségeket vizsgálom. Ha az interrogáció felkiáltás értékben használatos, gyakori, hogy a mondatvégi intonációs írásjel a kérdő névmás megléte ellenére felkiáltójel vagy kérdő- és felkiáltójel együttese, jelezve a határsáv jelleget:

Mit nem adnék érte! (ÉKsz.)

Hogy neked mekkora tappancsaid vannak?! (Kardos—Szüts)

Ez azt is jelenti, hogy nem mindig könnyű az alakzatok szétválasztása, illetve a tipikus megjelenési formák mellett helyet kapnak a nem-tipikusak is.

Ilyenkor a kérdő névmásnak megfelelő kérdőjel helyett az interpunkció-módosulás a megnyilatkozás valós funkcióját jelölő eszközzé válik. Erre idéz példákat Károly Sándor: „Olykor a mondat alakja is csak annyiban kérdő, hogy kérdőszó van benne. De ezeknek a mondatoknak a hanglejtése a felkiáltó mondatokra jellemző, s a kérdőszó sem kérdést jelent, hanem valamilyen pozitív, esetleg negatív jellegű tulajdonságot, mennyiséget: »Micsoda illat van itt!« [’Milyen jó illat’] (közny.); »Micsoda bűz van itt!« [’Milyen kellemetlen, vagy milyen nagy bűz’]” (1962: 45). Hogy az intonáció nemegyszer a mondat funkcióváltozásának a külsődleges eszköze, és ilyenkor a kérdő mondat kollektív érvényességgel egy másik mondatfajta típusába megy át, és ereszkedés helyett a kezdő hangmagassággal zárul.

Elekfi László a *Nyelvművelő kézikönyvben* (1980) a szórend, illetve a kérdő mondat szórendje címszó alatt külön említi a felkiáltó és így fokozó értelmű kérdő névmás hatását a szavak sorrendjére. Példájában szembeállítja a valódi kérdés kirekesztő szórendjét (*Hányszor mondtam el már? Hányszor mondtam már el?*) a kérdőszavas, de felkiáltó mondat egyenes (*Hányszor elmondtam már!*) szórendjével (1980: I, 1149, II, 892).

Az értelmező szótárak (ÉrtSz.; ÉKsz.), Hernádi Miklós *Közhelyszótára* és a szlengszótárak anyaga alapján azt igyekszem feltárni, hogy az eredetileg kérdő szerepű névmásokat milyen nem kérdő funkciójú használat értékeli át az exklamáció értékű interrogációkban, ezért milyen jelentésárnyalattal, illetve stílusértékben, beszédsszituációban használatosak a magyar köznyelvi, szleng és szépirodalmi szövegekben.

2. A felkiáltás értékében használatos interrogációk típusai

A szótárakból gyűjtött adatokat jelentésük alapján csoportosítom. Ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy az interrogáció és a felkiáltás határsávjába eső jelenségek leggyakoribb szerepe az olyan értékelés, amely mennyiséget, nagyságot, minőséget, fokozást, túlzást sejtet, illetve az értékeléshez általában valamilyen érzelmi viszonyulás társul alapvetően pozitív vagy negatív előjellel.

Az interrogáció és felkiáltás határsávjába eső formákban a kérdő névmások általában értékelő tartalmúakká válnak: *Milyen pompás látvány! Milyen csapás!*, ráadásul többnyire negatív minősítéssel. De ezek az adatok nemcsak fokozó, túlzó értelműek [*'Nagyon pompás!', 'Nagy csapás!'*], hanem a fokozás lehetetlenségét is kifejezik. Így válik ez a forma a kifejezhetetlenség kifejezőeszközévé.

2.1. Mennyiséget kifejező értékelők

A ***hány?*** mennyiséget jelentő melléknévi (és számnévi) kérdő névmás az ÉrtSz. szerint felkiáltásokban *'milyen sok! mennyi (sok)!'* jelentésben használatos: *Hány ember szívesen cserélne vele! Hány ízben összeszidtam már!* – Az ÉKsz. is *'milyen sok!'* jelentésben adatozza felkiáltásban a *hány?* előfordulását: *Hány ember hitt neki!*

A ***hányadik?*** melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz.-szócikk mondatában *'milyen sokadik!'* jelentésű: *Kelmednek is régen behantoltuk sirját, / Azóta hányadik új esztendő-t írják!* (Arany János). – Az ÉKsz. is feltünteteti ugyanebben a szerepben ezt a kérdő névmást: *Hányadik napja már!*

A ***hányadszor?*** határozószói kérdő névmást az ÉrtSz. felkiáltásban *'mily sokadik alkalommal!'* jelentésben adja meg: *S felkurjant a kedvenc nóta, / Ki tudná hanyadszor fúja!* (Arany János). – Az ÉKsz. is ugyanerre a funkcióra tartja alkalmasnak.

Méltatlankodó értékelést fogalmaz meg a ***hányszor?*** határozószói kérdő névmás felkiáltásban *'milyen nagyon sokszor, milyen gyakran'* jelentésben: *Hányszor megmondtam, hogy ne háborgass!* (ÉrtSz.) – Az ÉKsz. adatában is *'mily sokszor!'* jelentésű: *Hányszor kértelek!*

A ***mennyi?*** mennyiséget jelentő melléknévi (és számévi) kérdő névmás az ÉrtSz. adatai szerint érzelmileg színezett mondatokban a csodálkozás, a megdöbbenés, a felháborodás és a vágy kifejezésére *'milyen sok!'* fokozó, esetleg túlzó jelentéssel töltődik fel: *Mennyi pénz! Mennyi ember! Mennyi baj érte őket!* – Az ÉKsz. is ugyanebben a jelentésben veszi fel kérdő színezetű felkiáltásban: *Mennyi kincs!*

A ***mennyi?*** mennyiséget kifejező kérdő névmás ***-t*** raggal határozószószerűen *'milyen sokszor vagy soká!'* jelentéssel telítődik határozóértékű tárgyként: *Mennyit könyörögtem neki hiába! Mennyit ültünk ott a váróteremben!* (ÉrtSz.).

Sajátos változatot képviselnek ezen a típuson belül a tagadó formájú, de állító jelentésű értékelést kifejezők. A ***mi?*** főnévi kérdő névmás ***-t*** ragos formáját teljesülhetetlen vágy kifejezésére feltételes módú igével a *'milyen (nagy, jelentékeny, értékes) dolgot', 'bármit!'* jelentésben veszi fel az ÉrtSz.: *Mit meg nem próbáltam volna, csak...! Mit nem adnék érte, ha...!; Mit nem tettem volna érted, Szép kis szőke gyermekem!* (Petőfi Sándor) Valóban ezek a tagadó mondatok mindig átfordulnak állítóba, így *'sokat'* jelentésű a *mit nem* fordulat, azaz mennyiség jelzéseként értelmezhető. – Az ÉKsz. szerint is ez a forma vágy érzékeltetések tagadó mondatban feltételes módú igével *'bármí'* jelentésű: *Mit nem adnék érte!*

Az ebbe a típusba sorolt adatokban rejtetten a *'sok'* jelentése bújik meg.

2.2. Nagyságot kifejező értékelők

A **mekkora?** melléknévi kérdő névmás felkiáltásban az ÉrtSz. alapján csodálkozás fokozó, túlzó kifejezésére 'milyen nagy! ilyen roppant nagy!' jelentésű: *Mekkora gazdagság! Mekkora ez a gyerek! Mekkora merészség!* Ez a névmás sajnálkozás, felháborodás fokozó, túlzó kifejezésére is 'milyen nagy! ilyen roppant nagy!' jelentésű felkiáltásban: *Mekkora kár!* – Ugyanezt a jelentést veszi fel az ÉKsz. is a következő csodálkozást kifejező alakzatban: *Mekkora ez a gyerek!* – A diákszleng meglepődést érzékeltetve a nagyság jelzését a **mekkora?** melléknévi kérdő névmás elé kitett „*hogy* + személyes vagy mutató névmás” kiemelő jellegű szerkezettel nyomatékosítja is: *Hogy te mekkora ödön* ['buta'] *vagy! Hogy neked mekkora tappancsaid* ['láb'] *vannak?! Hogy ez mekkora hólyag* ['nagyképű']! (Kardos–Szűts) – Ez a névmás **-t** ragos formában is főnévi értékben ige előtt állva 'milyen nagy mértékű' jelentésű (ÉrtSz.): *Mekkorát ásított! Mekkorát aludtam!* – A **mekkora?** melléknévi kérdő névmás határozóragos formáját ige előtti helyzetben az ÉrtSz. 'milyen nagy mértékű' jelentésben rögzíti: *Mekkorára nőtt ez a gyerek!*

Az ÉKsz. a régies *Mi szégyen!* frazéma **mi?** kérdő névmásához a 'mekkora!' jelentést kapcsolja.

A **mily?** melléknévi kérdő névmást az ÉrtSz. főnévi értékben 'milyen' jelentésben értékelő tartalmúnak tekinti. Ezért a *Milyet ásított!* jelentése: 'Milyen nagyot, hatalmasat ásított!'

A **milyen?** kérdő névmás főnévi értékben (ÉrtSz.) az igéhez hozzáértendő tárgy nagy voltának kifejezésével értékel: *Tüsszentett, de milyeneket!* – Az ÉKsz. felkiáltásban 'mekkora' jelentést kapcsol a **milyen?**-hez: *Milyen élmény volt! Milyen csapás!* Valójában a tudati transzformálás következtében nagyságot értékelő tartalom kapcsolódik a kérdő névmáshoz: 'nagyon nagy' stb.

A régies és irodalmi **minő?** melléknévi kérdő névmás fokozó jelentésű használatakor az ÉrtSz. és az ÉKsz. ugyanazt a példát hozza, és 'milyen', 'milyen?', 'milyen!' jelentést tulajdonít a *Minő szégyen!* (Arany János) felkiáltás kérdő névmásának, amely 'nagy', 'nagyon nagy' értékelő tartalmat rejt magában.

Ennek a típusnak a kérdő névmásaiban lappangva mindig a 'nagy', 'nagyon nagy' konkrét vagy absztrakt jelentés realizálódik.

2.3. Minőséget kifejező értékelők

A **hogy?** határozószói kérdő névmás felkiáltásban a személyes állásfoglalás viszszaadására a legkülönbözőbb jelentésárnyalatokkal telítődik (ÉrtSz.): 'milyen jól...!', 'milyen nagyszerűen...!', 'milyen ügyesen...!', 'milyen gyorsan!' stb.: *Húsz esztendő... az idő hogy lejár!* (Petőfi Sándor); *Hogy vitt ezerekkel! hogy vitt egyedül!* (Arany János); *Hogy nézett, milyen kedvesen!* (Gárdonyi Géza). Szerintem az utóbbiakban inkább a 'csodálatra méltó módon' jelentés aktualizálódik.

Rosszallás hallik ki az ÉrtSz.-ből gyűjtött anyag alapján a **milyen?** melléknévi kérdő névmással alkotott népies, bizalmas stílusú interrogáció-exklamáció határsávjába eső olyan mondatokból, amelyek valamely kellemetlen látványhoz vagy

tapasztalathoz 'ilyen szokatlan, kifogásolható (szennyezett, rendetlen stb.) külsejű, állapotú, minőségű vagy fajtájú' jelzésként tapadnak: *Nézze meg az ember, milyen már megint a kezéd?! [Mosd meg azonnal!]; Nahát, milyen a hajad?! [Fésülködjél meg!]; Milyen ez a füzet?! [Csupa tintafojt!]; Milyen kézzel ülsz az asztalhoz?! [Rögtön menj kezét mosni!]* Hasonlóan értelmezhető a *milyen?* -t ragos alakja is: *Adott neki takarót, de milyet?! [Csupa lyuk.]*

A tagadó forma a jelentésváltozást több nyelvi adatban is állító jelentéssel nyomatékosítja. Az ÉrtSz. szerint a **hol?** határozószói kérdő névmás állító jelentésű, de tagadó formájú felkiáltásában 'milyen sok helyen?!' jelentéssel töltődik fel: *Hogy te hol nem jártál!* [ÉKsz.: *Hogy te hol nem jársz!?*] *Hol meg nem fordult ez az ember!* Véleményem szerint inkább 'érdekes, furcsa helyeken' jelentésben veendő ez a kérdő névmás.

Az ebbe a típusba sorolt adatok többnyire csodálkozással, illetve meglepődéssel keveredő értékelésnek adnak hangot.

2.4. Fokozást kifejező értékelők

Bosszúságnak, szánakozásnak, csodálkozásnak, elismerésnek, rosszallásnak hangot adó felkiáltásban a **hogya?** határozószói kérdő névmás 'milyen nagyon...!', 'milyen rendkívüli fokban, mértékben...!', 'mennyire...!' jelentésű (ÉrtSz.): *Hogy nagyozol! Hogy ordít ez a gyerek! Hogy sajnálom szegényt! Hogy megvénült néhány év alatt! Hogy örültek! Hogy ünnepeltek!* (Gárdonyi Géza) – A **hogya?** határozószói kérdő névmás felkiáltásban 'mily nagyon...' tartalmat implikálhat az ÉKsz. adata szerint is: *Hogy sajnálom!*

Felkiáltásban a **hogyan?** határozószói kérdő névmás 'milyen nagy fokban...!', 'mennyire...!' kifejezésére képes (ÉrtSz.): *Hogyan sírhat még a hitves, hogyha így sír az atya!* (Babits Mihály) – Az ÉKsz. a **hogyan?** határozószói kérdő névmást csodálkozó vagy felháborodott felkiáltásban 'mily nagyon...', 'mily jól!' jelentéssel veszi fel: *Hogyan megszépült!*

Az ÉrtSz. a **mely?** főnévi kérdő névmás egyik jelentését felkiáltásban ritka és régi alakban határozószószerűen 'milyen nagy mértékben, fokban' tartalommal rögzíti: *Mely szép dolog, hogy az ember nem tudja a jövőt...* (Mikes Kelemen); *Ah mely édes ízzel Alszik kincsem itt!* (Csokonai Vitéz Mihály) – Az ÉKsz. ezt a használatot szintén a 'mennyire!' határozószószerű jelentésben adatolja: *Mely szép dolog!* ['Nagyon szép dolog!'].

Az ÉKsz. a **micsoda?** kérdő névmás 'mennyire!' jelentését határozószói jelentésben veszi föl a *Micsoda szép nő!* adata alapján. Így a kérdő névmás tulajdonképpen a 'nagyon' értékelést rejt magában.

A határozószói értékű **milyen?** kérdő névmás (ÉrtSz.) az 'ennyire nagy fokban, mértékben' jelentést foglalja bele a felkiáltásba: *Milyen boldog ember! Milyen pompás látvány! Milyen szépen elképzeltem!* – Határozószóként az ÉKsz. 'mennyire!' jelentésben adatolja: *Milyen furcsa!* – Ksz. ismerősen csengő fordulataiban is a *milyen?* 'mennyire', illetve 'nagyon' jelentésű: *Hogy milyen kicsi a világ! Milyen pipák lehetnek, akiknek mögötte van telkük vagy házuk...*

Ezekben a nyelvi adatokban a kérdő névmás fokhatározói értékű [’mennyire’, ’nagyon’].

2.5. Negatív érzelmektől kísért cselekvést vagy a cselekvés módját értékelők

A **hoggy?** határozószói kérdő névmás az ÉrtSz. szerint helytelenítéssel vegyes meglepődés közlésére alkalmas, azt érzékeltetve, hogy a beszélő nem érti a történeteket: *Hogy a csudába(n) feledkezhettem meg róla!*; *Már hogy tudtam ily bután megrémülni!* (Ambrus Zoltán) – A Ksz. interrogációnak tartott adata a **hoggy?** határozószói kérdő névmással negatív tapasztalatok miatti meglepetést fejez ki: *Hogy mik vannak! És hogy kell vigyázni!* – Méltatlankodó, sőt felháborodott hangnemű kérdés a ’mi jogon! milyen alapon?!’-t firtatja (ÉrtSz.) a **hoggy?** határozószói kérdő névmással: *Hogy tudtál ilyet csinálni?!* [’Nem csinálhattál volna ilyet.’]; *Hogy mersz a szemembe nézni?! Hogy beszélhetsz így az anyáddal?! Hogy jutott eszébe ilyet mondani?!* Látható, hogy ezek az állító logikai minőségű kérdések tagadásként értelmezhetők. – Rosszalló tagadást tartalmaz a **hoggy?** határozószói kérdő névmás olyan kérdésben is, amelyben a hitetlenkedő beszélő képtelen feltételezni a kérdezett cselekvést: *Már hogy tenne ilyet?!* (ÉrtSz.) [’Nem tesz ilyet.’].

Tagadó formájú mondatban a **hoggy?** határozószói kérdő névmás magától értetődő nyomatékos állítás visszaadására szolgálhat (ÉrtSz.). Ilyenkor a rosszallást vagy bosszankodást szitokszók hozzákapcsolása jelzi: *Hogy a csudába, a fenébe, az ördögbe ne...?!*; [Megveszed ezt a cipőt?] *Hogy a csudába ne venném meg, mikor olyan olcsó?!* [’Hogyan is gondolhat valaki ilyen bolondot?!’; ’az csak természetes, hogy igen!’; ’hát persze, hogy igen!’; ’de mennyire...!’]. – Az ÉKsz. bizalmas stílusminősítést társít a ’persze, de mennyire!’ jelentésű *Hogy a csudába v. a fenébe stb. ne...?!* formákhoz. – Felháborodást jelez a Ksz. **hoggy?** határozószói kérdő névmással állító jelentésben: *Hogy nem unják meg!* [’Meg kellene, hogy unják.’].

A **hogyan?** határozószói kérdő névmás (ÉrtSz.) csodálkozó kérdésben a kételkedés mozzanatát emeli ki a ’hát lehetséges az, hogy...?’, ’(szinte) lehetetlen (az), hogy...’ jelentéssel: *Hogyan mondhatott volna ilyet egy gyerek?! Hogyan is gondolhatott ilyen örülségre?!*

A **hogyan?** határozószói kérdő névmás felháborodást, felelősségre vonást is sugallhat rosszallón ’mi jogon?! mi alapon?!’ jelentéssel, nyilván az állító tartalomnak tagadóba átfordulásával (ÉrtSz.): *Hogyan jutott eszedbe ilyet tenni?!* [’Nem lett volna szabad, hogy ilyesmi eszedbe jusson.’].

Állandósult szókapcsolatot tartalmazó, érzelmileg telített kérdésben a gondolat, megnyilatkozás, cselekvés szokatlan, meglepő voltának gyakran még szemrehányással is tetézett érzékeltetésére szolgál a **hova?** határozószói kérdő névmás (ÉrtSz.): *Hova beszélek?! Hova gondol?!* – Az ÉKsz. is érzelmileg színezett mondatpéldát idéz a **hova?** sajátos előfordulására: *Hova gondolsz?!* ’Hogy is gondolhatsz ilyet!’ jelentésben. – Az ÉrtSz. átvitt értelmű felkiáltásában a **hova?/hová?** határozószói kérdő névmáshoz ’(m)ilyen rossz, súlyos vagy megalázó

(anyagi, társadalmi) helyzetbe, milyen erkölcsi mélységbe...!’ jelentés is társulhat: *Hova jutottunk! Hova süllyedtünk!*

A **mi?** főnévi kérdő névmás **-t** ragos formában mondást jelentő igével kapcsolatban ’miféle furcsa dolgokat beszélsz?’ jelentésű: *Miket nem beszélsz?! (ÉrtSz.)*, azaz a mondat meglepetést, hitetlenkedést sejtet. Méltatlankodó felkiáltás alkotható *mit?*-tel valamely nem várt kívánságra vagy kijelentésre reagálva is: *Hát még mit nem!* – Az ÉKsz. szerint a *Még mit nem!* ’Azt bizony nem lehet!’ jelentéssel egyenértékű. – A katonai szlengben (Kis) a cselekvés jogosulatlansága miatti felháborodás éreztetésére alkalmas: *Mit akar ez, hiszen annyi csillagja van, mint nekem!*

Az adatok tanúsága szerint a méltatlankodó rosszállást a tagadó jelentés erőteljesen nyomatékosítja. De a tagadó forma is fokozza a közlés hatékonyságát határozott állítást sugallva.

Az **is** partikulát az ÉrtSz. három viszonyjelentésben is adatozza, amellyel a kérdések alakzatként értelmezhetők. Kifejezhet ilyenkor az **is** rosszállást, megrovást, szemrehányást és ugyanakkor meglepődést is. Az érzelmek összefonódására figyelmeztet a mondatvégi kettős intonációs írásjel: *Hogy is tehetél ilyet?! – Az is partikula az ÉKsz. szerint nyomósításra szolgál tagadó jelentésű kérdő mondatban: Mit is tehetnék mást?!; illetve szemrehányást, megrovást tartalmazó kérdésben: Hogy is felejtetted el?!)*

Az ebbe a típusba sorolható alakzatokkal bizonyos cselekvések vagy cselekvési módok miatti negatív érzelmeknek: méltatlankodásnak, felháborodásnak, bosszúságnak szokás hangot adni.

2.6. Tagadó jelentéssel hangsúlyozott cáfolást kifejezők

A **hol?** határozószói kérdő névmás a ’sehol sincs (sehol sem volt, lesz)’, illetve ’eltűnt, elmúlt, megsemmisült’ jelentésben használatos (ÉrtSz.), mivel a dolog megléte szóba sem jöhet: *Hol volt már akkor a háború!* (Mikszáth Kálmán) – Érzelmileg színezett felkiáltó értelmű mondatban különösen valamely hely vagy idő távoli vagy ismeretlen voltának kifejezését is szolgálhatja (ÉKsz.): *Kedveltem őt, de hol van az már!* – A Ksz. felkiáltásaiban a **hol?** a ’sehol sincs (volt, lesz)’ jelentésben értendő: *Hol van az a nyár! Hol van már a tavalyi hó!*

Az ÉrtSz.-beli adatok tanúsága szerint a **ki?** főnévi kérdő névmással kifejezett és kérdő-felkiáltó dallamtól kísért interrogációk szokásos jelentésátfordulása eredményeképpen az állító forma tagadó jelentésű: *Ki hallott olyat, hogy...?! Ki látott már ilyet!* [’Senki...’] – Tagadó értelmű rosszállást éreztet a **ki?** főnévi kérdő névmás névelős nyomósító szóval is: *Ki a csoda számított erre?! Ki az ördög hitte volna?! (ÉrtSz.)* – Esetleg a nyomósító szó ragozva is szerepelhet, de a **ki?** mindig ragozatlan marad: *Ki a fenének jutna ilyesmi eszébe!* (ÉrtSz.) – A **ki?** főnévi kérdő névmás méltatlankodó kifejezésben sértőnek tartott címzés, megszólítás visszautasításakor is szokásos ’senki’ jelentésben: *Nekem is egy kriglit cimborára!* – *Miféle cimborára!* *Ki itt a cimborára!* (ÉrtSz.)

Az ebbe a típusba sorolt nyelvi adatok olyan beszédhelyzetekben hangzanak el, amelyekben a megszólaló a beszédpartner megállapítását cáfolja.

2.7. Több funkciós értékelők

Nyelvi anyagom szemléletesen mutatja, hogy a nyelvi gazdagság miatt szinte tipizálhatatlanul sokféle illokúciós aktus társítható az interrogáció és a felkiáltás határsávjába eső formákhoz. Ez abból fakad, hogy ugyanaz a kérdő névmás a legkülönbözőbb jelentéseket hordozhatja, például a *micsoda?* melléknévi kérdő névmás pozitív és negatív töltetű egyaránt lehet: 'milyen különös, meglepő, szokatlan vagy nagyszerű', illetve 'milyen kifogásolható tulajdonságú, természetű, fajtájú', sőt 'milyen nagy (mértékű, fokú)' jelentést is felvehet. Az is nyomon követhető, hogy ugyanahhoz a megnyilatkozáshoz is (*Mit látnak szemeim!*) elmentéses jelentések is társulhatnak.

Az ÉrtSz. adatai alapján érzelmileg telített közlésben a csodálkozással vegyes megütközés kifejezésére a *mi?* főnévi kérdő névmás a *mi nem* fordulatban 'milyen furcsa, rendkívüli dolog' jelentésben szerepel: *Mi nem jut eszedbe?! – A Mi minden! Mi mindent összebeszél! Mi mindent hurcol magával a táskájában!* adatok *mi minden* fordulatához 'milyen sok mindenféle tárgy, dolog' jelentést rendel az ÉrtSz., nyilván a csodálkozás érzékeltetésére. – A szlengben (Kövecses) a *mi?* kérdő névmás és a névelővel nyomósított forma a közlés expresszívabbé tételét szolgálja csodálkozás, meghökkenés visszaadására, és közben a szóhasználat elárulja a beszélő korát és hangvételét is: *Mi a manó!* [bizalmas, humoros]; *Mi a ménkű!* [idősek által használt bizalmas, humoros]. A *mi?* főnévi kérdő névmás határozószói értékben (ÉrtSz.) melléknévi állítmány előtt felkiáltásban 'milyen nagy fokban, mértékben; mennyire, milyen' jelentésű: *Legkivált az esték ilyenkor mi szépek!* (Petőfi Sándor) – Az ÉKsz. a *Mi szép!* mondat *mi?* kérdő névmásához a 'mennyire!' jelentést kapcsolja. Az ÉKsz. is felveszi a *mi?* melléknévi kérdő névmás 'semmi' jelentését tagadó tartalmú interrogációban: *Mi közöm hozzá!?*

A *mi?* főnévi kérdő névmás *-t* ragos formában (ÉrtSz.) gyakran a kérdő jelleg háttérbe szorulásával, de azért kérdő vagy felkiáltó hangmenettel használatos főleg méltatlankodás, rosszallás jelzésére, amikor 'semmi!' a magától értetődő jelentés: *Mit is várhattam tőle?! Mit tehettem volna?! – A felkiáltó színezetű mit nekem, neked stb. szókapcsolatoknak az ÉrtSz. 'mit jelent?', 'mit számít?', 'mit ér?' jelentést tulajdonít: Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája!* (Petőfi Sándor). Vagyis ez az idézet tagadásként értelmezhető: 'Semmit nem jelent!'. Tagadó értékű is lehet a *mit?*-tel szerkesztett mondat felháborodás jelzésekor: *Hát még mit nem?! (ÉrtSz.)*

Ugyanakkor az ÉKsz. jelzése szerint a *mit?* forma egyrészt különösen kérdő jelleg nélküli felkiáltásokban gyakori értékelő tartalommal: *Mit látnak szemeim!* ['Miféle dolgot látok!']; *Mit tesz Isten!* ['Az a furcsa dolog történt, hogy ...']. Ezek örömet és bosszúságot egyaránt jelenthetnek. – Az ÉKsz. által adatolt *Mit ki nem talál!* fordulatban a *mi?* főnévi névmás *-t* ragos alakja 'meglepő, örömteli dolgokat vagy butaságokat' jelentésű.

A negatív vagy pozitív dolgokon való elámulást a 'sok' és 'meglepő' jelentésű *mi?* nyomósítja a Ksz. adatában: *Ha ez az úgy beszélni tudna, mi mindent tudna mesélni!*, illetve a *mit?* forma ugyanezt a jelentést sejteti: *Hogy ez mit tudna*

mesélni! (Ksz.). A Ksz. másik adatában pedig a csodálkozás és a bosszankodás egyszerre bújik meg: *Nézzenek oda, hogy miket tanul az ember!*

A **micsoda?** melléknévi kérdő névmás az ÉrtSz. szerint pozitív és negatív jelentésű egyaránt lehet: 'milyen különös, meglepő, szokatlan vagy nagyszerű': *Micsoda házak vannak Pesten!*, illetve 'milyen kifogásolható tulajdonságú, természetű, fajtájú?': *Micsoda kérdés!* Ezenkívül ez a melléknévi kérdő névmás főleg felkiáltásban 'milyen nagy (mértékű, fokú)' jelentést kaphat: *Hű, micsoda csődület támadt egyszerre! Micsoda sikere volt!* – Az ÉKsz.-ban is a **micsoda?** melléknévi kérdő névmás felkiáltó jelleggel 'milyen különös, meglepő, nagy, szép stb.' értékelő tartalmat közvetít: *Micsoda tévedés! Micsoda szép nő! A micsoda?* melléknévi kérdő névmással alkotott Ksz.-adat meglepetésnek hangot adó, pejoratív ízü ismerős fordulat: *Hogy micsoda emberek (népek) vannak!*

Az ÉKsz. a 'milyen?' jelentésű **mily?**-t határozószói minőségben pozitív és negatív tartalmú értékelést sugalló felkiáltásban is adatolja: *Mily galádság! Mily szép!*

Felkiáltásban a **milyen?** kérdő névmás melléknévként fokozó jelentést hordozva a főnévi jelentéstartalmat nyomósítja a 'nagyértékben feltűnő, szokatlan (kitűnő, kiváló, szép vagy jó)' (ÉrtSz.): *Milyen ebédet ettem! Milyen szépség! Milyen boldogság itt lenni!; [Öltetek disznót?] De még milyen disznót öltünk!; [A méhek] milyen sietéssel ereszkednek egy-egy most nyílt... virágcsoporra...* (Gárdonyi Géza). A **milyen?** kérdő névmás főnévi értékben (ÉrtSz.) az ígéhez hozzáértendő tárgy szokatlan voltának kifejezésére szolgálva 'ennyire különöset' jelentésben értékel: *Milyeneket beszél!*

Az interrogáció és exklamáció határsávjába eső egyes nyelvi adatokban az eltérő funkciók vagy egymás mellett élnek, vagy összekapcsolódva.

3. A határsávba eső formák írásjelhasználata

Az interrogációk végén az írásjelhasználat többféleképpen is alakulhat: lehet csak kérdőjel, de szerepelhet kérdve-felkiáltó (*Mit tehetnénk a szabály ellenében?! Jó-zsef Attila: Osztás után*) vagy kérdve-felszólító mondat végén (*Hát el tudod képzelni, hogy csak úgy semmivé leszünk?!*) kettős írásjel is (Farkas 1957: 193; Rácz 1961: 229; 1980: 1147). Tapasztalat szerint a kérdő és felkiáltó jelleg sokszor szétválaszthatatlanul egybekapcsolódik a mondatokban. Ennek extralingvális jele a mondatvégi kettős intonációs írásjel:

SAS. *Éppen most kell ezt megbeszélni?! [...]*

SAS. *Hogy mit csináltál ezzel a borotvával?!*

(Szakonyi Károly: Honkongi páróka)

Az erősebb nyomatékot, az érzelmi indítékú másodlagos intonációt a kettős mondatvégi írásjel vizuálisan is jelöli:

Hát hogy vegyem?! Kitüntetésnek?! Ez a kollégium megbecsülése?!

(Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig)

Ksz.: *Ki a csoda számított erre?! Ki az ördög hitte volna?! Ki hallott olyat, hogy...?!*

Mit is tehetnék mást?! Mit várhattam tőle?! Mit tehettem volna?!

ANCSIKA. *És tudsz te egyáltalán síelni?! [...]*

MARA. *Nem tudsz várni egy percig?!*

(Szakonyi Károly: Honkongi paróka)

Ki a csoda (az ördög, a fene) számított erre?! (ÉrtSz.)

Ki hallott olyat, hogy...?! (ÉrtSz.)

Láncszerűen is egymásba kapcsolódhatnak a kérdve-felkiáltó formák:

SAS. *Diktálni fogok! Miért nem írtuk meg már azt a javaslatot?! Mi az istencsudájával van elfoglalva mindig? Nem tudok magának lediktálni tíz oldalt?!*

(Szakonyi Károly: Honkongi paróka)

Érzékelhető az idézett nyelvi adatokban, hogy a kettős írásjel használata a kétféle mondatfajta összefonódását jelzi, így egybemosódik bennük a kérdő és a felkiáltó dallamvonal. És nemcsak a mondatvégi kettős intonációs írásjellel (!?), hanem a felkiáltójellel záródó nyelvi adatokba is beleérezhető a kérdő jelleget a kérdő névmás megléte miatt.

A már teljesen funkciót váltott, csak a sajátos lebegtetett dallamáról és a kérdőszaváról felismerhető interrogációkban a felkiáltójel önmagában is állhat (Farkas 1957: 193; Károly Sándor 1962: 41): *Hogy ez mit tudna mesélni!; Hogy mik vannak! És hogy kell vigyázni! Hogy milyen kicsi a világ! Hogy milyen jól megy egyeseknek! Hogy micsoda emberek (népek vannak)! (Ksz.)*. Ilyenkor az interrogáció felkiáltó értékűségét az intonációs írásjel is jelzi:

Önös érdekből elkövetett többrendbeli gyilkosság. Ki hitte volna! Hiszen a király csak egy kis szőlőt kívánt meg.

(Cseri Kálmán: A tízparancsolat)

ÉrtSz.: *Ki látott már ilyet! Ki a fenének jutna ilyesmi eszébe! Miket csinál! Mi mindent összebeszél!*

Nyelvi anyagom azt mutatja, hogy többnyire a kérdő névmást tartalmazó felkiáltó értékű interrogációk végére kerül felkiáltójel vagy kettős írásjel, gyűjtött anyagomban ugyanis kivételként csak két felszólító és egyetlen óhajító értékű mondat végén van felkiáltójel. Tóth Árpád tiltása hangzik így a *mi?* ragos formájával: *Ó, csillag, mit sírsz! Messzebb te se vagy, Mint egymástól itt a földi szívek?* Ebben az idézetben a *mit?* 'minek?', 'miért?' jelentésű, illetve a mondat jelentése: 'Ne sírj!'. – A közszlengben (Kövecses) a *Mit néző, nem vagy te intéző!* durva méltatlankodás azért, mert valakit bámulnak. Ez egyértelműen tiltásnak is felfogható. – A 'miért van az, hogy..?' jelentésű *miért?* határozószói kérdő névmást az ÉrtSz. a következő adatban veszi fel: *Miért hogy egy mennydörgés nem csapott / belé fiam gödrébe...!* (Katona József). Szerintem ez a *miért?*-tel szerkesztett felkiáltás óhajt implikál: 'Bárcsak egy mennydörgés csapott volna belé fiam gödrébe'.

Szépirodalmi adatokban néha pont is elképzelhető az interrogáció és az exklamáció határsávjába eső mondat végén (*Ki az ördögnek jutna eszébe az a gondolat, hogy annak a rongyos falucskának védelmére építették volna a sastanyát a vár építői*. Krúdy Gyula). Tehát az interrogációként értelmezés nem az írásjel-

használat függvénye, hanem a tartalomé. Poetica licentiának minősíthető a kérdőjel elhagyása és a pont kitétele az interrogáció végére, másrészt a rejtett jelentés, azaz a költői lemondás vizuális jele:

*Letésem a lantot. Nehéz az.
Kit érdekelné már a dal.
Ki örvend fonnyadó virágnak,
Miután a törzsök kihál:
Ha a fa élte megszakad,
Egy percig éli túl virága.*
(Arany János: Letésem a lantot)

Az interrogáció és felkiáltás határsávjába eső formákat nemegyszer a különböző szótárak eltérő intonációs írásjellel szerepeltetik:

ÉrtSz.: *Hol van a tavalyi hó?;* ÉKsz.: *Hol van (már) a tavalyi hó?;* Ksz.: *Hol van már a tavalyi hó!*

ÉrtSz.: *Mi közöm hozzá?;* ÉKsz.: *Mi közöm hozzá!?*

Hogy sokszor mennyire szétválaszthatatlanul kapcsolódik össze az interrogáció és a felkiáltás, bizonyítja az ÉrtSz. egyetlen szócikke, amelyben ugyanazt a jelentést hordozó mondat kétféle írásjellel van felvéve nem várt kívánságra vagy kijelentésre reagáló méltatlankodó felkiáltásként:

Hát még mit nem!; Karórát is most akarsz? Hát még mit nem?

Hasonló adatok még a Közhelyszótárban is találhatóak:

Csak tudnám, minek? Csak tudnám, minek!

Hol van az a nyár, hol a régi szerelem? Hol van az a nyár!

Ezek egyértelműen annak a jelei, hogy ingadozik a funkcióváltás megítélése.

V. A KÉRDÉSALAKZAT-RENDSZERSZER NYITOTTSÁGA ÉS EGYETEMESSÉGE

1. A kérdésalakzatok rendszerszerűsége

Szükséges és célszerű a kérdésalakzatok egy csoportban tárgyalása, mert a valódi kérdés információkérő funkciójától eltérő rendeltetésük összeköti őket, vagyis a legkülönbözőbb szerepektől kísért információsugallás vagy -közlés, illetve az a tény, hogy rendszer voltukból eredően egymáshoz képest határozhatók meg eltérő sajátágaik alapján. A kérdésalakzatokat összekapcsolják általános funkcióik: a monológban a stílus élénkítését, a retorikai érvelést segítő szerepük, a hatást fokozó erejük, összességében a szövegek retorizáltságát eredményező voltak. Ez egyszerre adódik magából az alakzataból és annak a konszituációban betöltött szerepéből. Tehát a kérdésalakzatok a kommunikációs helyzetben, a retorikai szituációban stiláris jeggyé válnak.

A kérdésalakzat-típusok egy csoportba sorolhatók azért is, mert jellemző rájuk, hogy fiktív a párbeszédhelyzet, amelyben keletkeznek, illetve vagy azonos a kérdező és a kérdezett, vagy az egyirányú közlési szituáció miatt a kérdésfelvetés célja nem felvilágosításkérés, hanem emocionális információsugallás vagy -közlés. Ehhez az alapot a kérdésalakzatoknak a valódi kérdés információkérő funkciójától eltérő rendeltetése teremti meg. Így válnak a kérdésalakzatok az érzelmkifejezés, az udvariasság, a hezitálás, a meggyőzés vagy éppen a manipulálás eszközeivé, alapvetően a retorikusság nyelvi formáivá azáltal, hogy mint dramatizáló dialogikus alakzatok szimulálják a kérdezést. Éppen ezért a kérdésalakzatok funkciójuk alapján alapvetően jól elkülöníthetők a valódi kérdéstől.

A kérdésalakzatok összetartozását a nyelvi gazdaságosságra visszavezethető keletkezésük is magyarázza. A következő mondatban például nem kell úgy bevezetni megszólalásunkat: *Jelzem neked, hogy fel vagyok háborodva*, mert elegendő egyetlen formális kérdés: *Hát mindig nekem kell takarítanom?* Ez a kérdő formájú mondat miközben információt sugall, a gondolatot érzelmi többlettel továbbítja, és ezzel egyértelmű beszédaktust jelöl.

A kérdésalakzatok létrejötte is ugyanabból a forrásból ered: köszönhető egyrészt a szokásos használatból való eltérésnek (hiszen például a felszólítás legszokványosabb, leggyakoribb kifejezőmódja a felszólító mondat és nem a kérdő), másrészt az alapvetően azonos tartalmat visszaadó, egymással szinonimikus viszonyban lévő formák nem stiláris, de alapvető tartalmi egyenértékűségének, hiszen a megnyilatkozó a virtuális szinonimasorból választja ki a szándékának és a konszituációnak megfelelő formát.

A kérdésalakzatokat keletkezésük valószínűsíthető oka és célja is összekapcsolja. Általános jellemzőjük ugyanis az, hogy a befogadókra tett pszichikai hatás erőteljesebb a kérdő formával, mert ennek következtében nagyobb figyelemmel követik a szövegnek a kérdéssel kiemelt részét. A kérdező a megkérdezettet együttgondolkodásra sarkallja a kérdésalakzatokkal, és ennek következtében a

megkérdezett (a hallgató, az olvasó) szellemileg aktív részese a kommunikációnak, hiszen gondolatban önkéntelenül is igyekszik felelni.

A kérdésalakzatokat összefűzi az is, hogy a pragmatikai jellegű retorikai-stilisztikai dialogikus alakzatok közé sorolásuk nyilvánvaló. A nyelvhasználó a közlés érdekében választja a kérdésalakzatokat a pragmatikai szempontok: a közlés tárgya, körülményei és célja figyelembevételével, ugyanis ezek vagy megengedik, vagy tiltják használatukat. Vagyis a pragmatikus jelentésaspektus szempontja a meghatározó a kérdésalakzatok használatában, mert egyszerre érinti a jelentést és a stílust az a tény, hogy más kifejezési mód helyett a megnyilatkozó kérdésalakzattal él. Ennek következtében lesz a közlési viszonyokkal adekvát a stílus. A kérdésalakzat-használatból következtetni lehet a megnyilatkozó szociokulturális háttérére: személyiségére, a beszéd tárgyhoz és a beszéd társhoz való viszonyára, az interakciós szándékára, amelynek következtében a hallgató vagy az olvasó megfelelően értelmezheti a megnyilatkozó által szándékolt jelentést, érzelmi velejárót, így a szándékolt hatás bekövetkezik. A kérdésalakzat-használat hatása vitathatatlan, mert általa a valóságra, illetve a teremtet világra vonatkoztatás erőteljesebb, lényegre összpontosítóbb, a beszédpartnerek, a nyelvhasználók között a viszony személyesebb a kérdés megszólító jellege miatt.

Elfogadható az a nézet, amely a kérdésalakzatokat az ún. gondolatalakzatok típusába sorolja. A kérdésalakzatok nyelvi megvalósulása bár főként mondatban történik meg, de nem kizárólag, hiszen tagmondatban vagy több mondatos szöveg(rész)ben is megjelenhetnek a kérdésalakzatok.

Összeköti a kérdésalakzat-típusokat az a tény is, hogy univerzális sajátásnak tartható a nyelvekben a kérdésalakzatok léte. Ugyanakkor a kérdésalakzatok csoportja több szempontból sem egységes tömb, mint azt az értekezésemben a kérdésalakzat-típusok tárgyalásában bemutattam.

2. A kérdésalakzat-rendszer szűkítése

Felvetődhet a kérdés: lehetséges-e módosítani, szűkíteni vagy kibővíteni a kétezer év óta hagyományozott alakzatrendszert?

A tipológiai kritériumok alapján a kérdésalakzatok rendszeréből kihagytam olyan alakzatokat, amelyek több szakirodalomban is fellelhetők.

A *pysma* nevű alakzatról Burton internetes retorikája (2003) azt állítja: „Több kérdés egymás utáni feltevése (amelyek együtt várnak teljes válaszra).”⁴²² Van ettől eltérő felfogás is: Aquila Romanus és Martianus Capella szerint a *pysma* hosszabb választ igényel (hivatkozik rá Hartmann 2003: 746). Indokolatlannak tartottam ennek a kérdésalakzat-típusnak a felvételét külön, mert tapasztalatom szerint egyrészt minden kérdésalakzat-típus sorjázható, másrészt a hosszabb válasz igénylése sem kizárólag erre az alakzatra jellemző. Ráadásul zavaró az, hogy „a πῶμα szót percontationak” fordítják (Hartmann 2003: 746).

⁴²² Burton: The asking of multiple questions successively (which would together require a complex reply).

A retorikatörténetben a *percontatio* kérdésalakzata körül van a legnagyobb nézetkülönbség. A Schemata dianoeas szerint a percontatio „a másik személy válaszáat nem engedi meg”⁴²³ (hivatkozik rá Hartmann 2003: 746). Martinkó definíciója összemosza a kérdésalakzat-típusok határát: a „perkontáció [...] a klasszikus retorikában a szónoki, főleg a bírósági beszédben a szónok által feltett („szónoki”) kérdések és az általa adott feleletek, ill. a felvetett állítások és cáfolatok monológyszerű, ismétlődő, párhuzamos jellegű sorozata” (1986: 403). Dixon a perkontációnak olyan sajátosságokat tulajdonít, mint amilyeneket az interrogációhoz kapcsolnak más kutatók, hiszen a következőket írja: „megdöbbenést, illetve csodálkozást kifejező hangnemben történő érdeklődés, amely szólhat valaki más-hoz (vagy magához a beszélőhöz), és nem tesz lehetővé kielégítő vagy könnyed választ. [...] Más esetben kérdésünket szemrehányóvá és szidó hangvételűvé tehetjük”⁴²⁴ (1990: 36). – Valójában elfogadhatatlan kérdésalakzat esetében bármiféle válaszadás feltételezése. – Szerdahelyi szerint: „A szubjekciós kérdések és feleletek hosszabb láncolata a *perkontáció*” (1995: 288). A következő értelmezései is vannak a perkontációnak a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* szerint: gondolatalkazatként „a legtágabb értelemben vett – retorikai kérdést jelöli [...]. Ellentétben azzal a fajta kérdéssel, amely hosszabb kifejtést igényel válaszként, a percontatióra csak egy szóval válaszolhatunk. Ennek a dichotómiának felel meg gyakran a gyakorlatban az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés kettőssége. Végül a percontatio még a beszédszituáció fikcióján alapuló, az ellenfél felé irányuló, hallgatásra való felszólításként is értelmezhető. Ezekből a fogalmi különbségektől függetlenül az ornatustanban felszólító, felhívó alakzatként értelmezhető, amelynek a saját mondanivalónk számára hasznos érzelmeket kell keltenie. Újabb kézikönyvek a percontatiót a subiectióval szinonim fogalomként használják, azaz kérdés és felelet fiktív felcseréléseként”⁴²⁵ (Hartmann 2003: 745–746). – Szükségtelennek éreztem ennek a kérdésalakzatnak az önálló felvételét, mert egyrészt felszólító, felhívó alakzatnak – amely nem igényli a másik fél válaszáat – az interrogációként számon tartott fogalom értelmezhető, másrészt a fogalom kö-

⁴²³ Hartmann: «welche eine Antwort der anderen Person nicht zuläßt».

⁴²⁴ Dixon: [...] an enquiry addressed to another person (or to oneself) in a tone of bewilderment or amazement, and allowing of no satisfactory or easy reply. [...] Or we may put our question in a spirit of reproach and upbraiding.

⁴²⁵ Hartmann: Sie bezeichnet hier die – im weitesten Sinne – rhetorische Frage im Gegensatz zu derjenigen, die tatsächlich auf den Erwerb von Wissen zielt und nicht den Gedankenfiguren zu subsumieren ist. Im Gegensatz zur Frage, die eine längere Ausführung als Antwort erfordert, kann auf die <P.> [percontatio] mit nur einem Wort entgegnet werden. Dieser Dichotomie entspricht in der Praxis häufig diejenige zwischen Entscheidungs- und Ergänzungsfrage. Schließlich wird <P.> noch als – aufgrund der Redesituation fingierte – Aufforderung an die Gegenseite verstanden, zu schweigen. Unabhängig von diesen begrifflichen Unterschieden wird sie im Rahmen der *ornatus*-Lehre als Appellfigur aufgefaßt, die Emotionen zugunsten der eigenen Seite wecken soll. Neuere Handbücher gebrauchen <P.> synonym mit <subiectio>, d.h. als fingierten Austausch von Frage und Antwort.

rüli homály kétségtelen voltát jelzi, hogy választ nem tűrőként egyeleműnek tételezik fel, választ is tartalmazóként pedig eltérő terjedelmű feleleteket kötnék hozzá.

Az *epipléxis*ről azt állítja a szakirodalom: „Az *epiPLEXIS (percontatio)* szemrehányó kérdés, melynek gyakorta az a célja, hogy erőszakkal választ kényszerítsen ki” (Szabó–Szörényi 1988: 177). A *Kis magyar retorika* példája: *Meddig alszol még, hazám?* (Petőfi Sándor: *Meddig alszol még, hazám?*). Burtonnek viszont a következő a véleménye ugyanerről az alakzatról: „Kérdések felvetése, amelyek célja megdorgálni valakit, szomorúságot kifejezni vagy gyalázkodni, szitkozódni”⁴²⁶ (2003), példája: *Hogy nem pusztultam már el az anyaméhben? Vagy miért nem haltam meg, amikor születtem?* (Jób könyve. 3, 11). Nem pusztán azért hagytam ki a kérdésalakzat-rendszerből az *epipléxis*zt, mert nem találtam összhangot az idézett két felfogás között, hanem azért is, mert álláspontom szerint a felsorolt tartalmak beletartoznak az interrogáció fogalmába, és az adott példák alapján az interrogációra jellemző funkciófordulás ezekre szintén áll.

Az *exuscitatio* felvételét is feleslegesnek ítéltam, mert meghatározása és példája alapján ez szintén beleérthető az interrogáció fogalomkörébe: „Mások érzelmeinek felkorbácsolása a beszélő heves érzései által, néha szónoki kérdés segítségével, gyakran azért alkalmazzák, hogy haragra gerjesszék a közönséget”⁴²⁷ (Burton 2003). Burton ilyen példákat idéz: *Álljak félre, és nézzem karba tett kézzel, ahogy a kormány sárba tiporja a jogaimat? Biztonságos ez? Helyes ez? Megengedhetjük magunknak, hogy ezt a rossz hozzáállást vigyük tovább?* Véleményem szerint az *exuscitatio*t legfeljebb az interrogáció egy speciális érzelmi kifejezésváltozataként, alfajaként érdemes elkülöníteni.

A retorikatörténetben alig jelenik meg a *dianoëa* (*διάνοια*) fogalma. Burton is alapvetően azonosnak tekinti a szubjekcióval, mert azt állítja az előbbi fogalomról: „Kérdés és felelet kombinációjával kifejtett érvelés (néha egyszerűen egyenlő az anthypophorával)” (2003)⁴²⁸. Mivel a zárójelbe tett megszorítást a retorikus nem részletezi, és példát sem hoz rá, így a különbséget nem lehet egyértelműen észlelni.

Mivel a kérdésalakzat-rendszerbe általam felvett típusokban a kérdések számát nem típushoz tartozást jelölő kritériumnak tartom – hiszen minden egyes kérdésalakzat-típusból alkotható kérdéssor –, ezért a mennyiségük által jellemzetteket kihagytam rendszerezésemből. Így a Dixon által következőképpen meghatározott *quaesitió*t is, mert szerinte ez „olyan kérdéssor, amely gyors egymásutániságban hangzik el az érzelmi nyomaték kedvéért”⁴²⁹ (1990: 36).

⁴²⁶ Burton: Asking questions in order to chide, to express grief, or to inveigh.

⁴²⁷ Burton: Stirring others by one's own vehement feeling (sometimes by means of a rhetorical question, and often for the sake of exciting anger).

⁴²⁸ Burton: The use of animated questions and answers in developing an argument (sometimes simply the equivalent of anthypophora).

⁴²⁹ Dixon: [...] a string of questions uttered in rapid succession for the sake of emotional emphasis.

3. A kérdésalakzat-rendszer bővítése

A kérdésalakzatok nyitott rendszert alkotnak. Ez a szövegtípusok változásának függvényében módosul: kihagyhatók belőle a feleslegesen felvettek, amelyeket számuk és terjedelmük miatt különítettek el a retorikák (perkontáció stb.), viszont mód van újak felvételére. Lehetséges módosítani, kibővíteni a kétezer év óta fennálló retorikai alakzatrendszert. Sőt nemcsak lehet, de szükséges is megváltoztatni, mert a nyelv dinamikus létező, amely folyton változik. A mindennapi vagy speciális célú kommunikáció megteremthet olyan nyelvi formákat, amelyek használatát és befogadását kommunikatív-, valamint stíluskompetenciánk lehetővé teszi, és amelyeket utólag alakzatnak minősíthetünk. Ilyennek tekinthető a retorikákban eddig számon nem tartott önvizsgálatra készítő és a kérő kérdés.

Szükségnek ítéltam az ókortól hagyományozott, kanonizálódott kérdésalakzatok mellé felvenni az önvizsgálatra készítő, mert napjaink reklámhirdetéseinek jellegzetessége (*Szeretne az elithez tartozni? Citroën Xsara Picasso Elit*). Célszerűnek gondoltam a kérő kérdést (*Be tudnád zárni az ablakot?*) elválasztani az interrogációtól (holott a pragmatikák gyakran szónoki vagy retorikai kérdés-ként említik), mert az a sajátja, hogy szokásosan verbális választ is kivált, elkülöníti tőle, valamint esetében nem jellemző a kérdés és az implikált jelentés között a logikaiminőség-váltás.

Nyilván az általam felvázolt kérdésalakzat-rendszer sem zárt. A megállapított tipológiai kritériumoknak való megfelelés alapján viszont be lehetne venni a rendszerbe – ha nagyobb gyakoriságot lehetne kimutatni esetükben – a következő alakzattípusokat is.

Például emlékeztető kérdéseknek lehet tekinteni a következőket, mert mind az Isten hatalmára emlékeztetnek:

KOLHAAS. *De ki tehet róla, hogy porszemenként kapjuk az életünket is, az egyetlen? Ki rendelte vajon, hogy a porszem igazsága nélkül értelmetlenné válik az egyetemes jog és igazság is, amelyet nem keresnünk kellene, hajszolni, mint a gyermek a szívárványt, hanem ott kellene lennie mindenütt, ahol meghirdették?*

(Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja)

Hasonlóképp Eötvös József sorai is emlékeztetők:

Elfelejtettük-e az időt, mikor a magyar színészet korcsmákban s falusi színekben tengette nyomorult létét, s ha néha városainkban megjelent, a nagy többségnél legfeljebb azon részvételre számíthatott, mellyel minden szokatlan fogadtatik; mikor a magyar költészet és szépirodalom egy évi termékei egy zsebkönyvbe befértek, s tudományos irodalmunk egy folyóiraton kívül évenként néhány iskolai könyvre szorítkozott?

(Vörösmarty Mihály)

Ugyanílyan szerep a következő mese- és drámarészlet is:

Lúdas Matyi az én nevem. Emlékszik-e, hogy mit ígértem? Még egy verés hátra van. De ne búsuljon, azzal sem maradok adósa! [...]

– Én vagyok Lúdas Matyi. Ugye, beváltottam a szavamat? Háromszor vertem meg kegyelmedet a lúdakért!

(Benedek Elek meséje)

PILISI. *Ugye megtiltottam, hogy találkozz vele?*

(Bereményi Géza: Halmi)

Sajátos típust képvisel a következő kérdésfajta, amelyben egy tv-reklám ilyen kérdezői technikával toboroz közönséget:

Én ott leszek a Vidor Fesztiválon. És Ön?

Ez a kérdésalakzat-típus közel áll ugyan az interrogációhoz, mert rejtett felszólításként is értelmezhető [‘Legyen ott Ön is!’], mégis szükséges megkülönböztetni tőle, mert a számon kérő jelleg mellett erősebb benne az aktivizáló, a provokáló.

Az egyik könyvkiadó tegezésre vált át az ilyen típusú aktivizáló, provokáló kérdésében a közvetlenebb viszony érzékeltetésére:

Én még olvasok! És te?

Az új Értelmező kézisztár rádiós hirdetése finoman, de mégiscsak manipulál provokatív kérdésével:

Gondolom, nem én leszek az egyetlen, aki sűrűn forgatja. Velem tart?

Párbeszédet imitál ilyenkor a reklám az olvasóhoz intézett kérdéssel, ezáltal az olvasó megszólítottnak érzi magát. Így ez a kérdésalakzat mindenképp azt sugallja a befogadónak, hogy a kérdésben foglalt elvárásnak meg kell felelnie. A befogadónak szegzett kérdést láthatóan mindig a megkérdezett magázásával vagy önözésével finomítják.

Megerősítést, egyetértést váró kérdés az *ugye?* után- vagy előrevetéssel záruló mondat:

Majd bejössz a második felvonás után is, ugye? És a harmadik után eljössz velünk, az igazgatóval, a feleségével és a partneremmel vacsorázni a szállóba.

(Csáth Géza: Tálay főhadnagy)

Ugye, másként beszél az öreg Bence, mint a fiatal Toldi?

(Babits Mihály: Irodalmi nevelés)

Lehet nyíltan is sugallni a befogadó egyetértését. Ezt teszi a következő hirdetés:

Ugye tudja, hogy az élet alapja a tiszta víz? (reklám)

Egyszerre emlékeztető, egyetértést igénylő és felrázó erejű a következő kérdés:

Idézem hát a haza szerény bölcsének egyik axiómáját: „A rosszul gombolt mellényt újra kell gombolni.”

Ugye nem akarják megfogadni a kehidai öregúr tanácsát? Ugye negyven évig, négyszáz évig, négyezerig akarnak hatalomban maradni?

Csak hogy tisztelt hölgyeim, uraim, a rosszul gombolt mellény egyszer csak elfojtja a lélegzetet.

(Jancsó Miklósnak a Charta tüntetésen mondott szónoklatából részlet)

Figyelemkeltő kérdésnek nevezhető a következő típus:

Mit írjak még? Írhatnám, hogy sokkal rosszabbul vagyok, mint voltam.

(Csokonai Vitéz Mihály levele a rézmetsző diákokhoz)

Nekünk ilyen ötleteink vannak, nekik meg blamázsexpó. És a sajtó tanulsága? Bemutatta, hogy hogyan lehet a magyar médiában a semmiből valami.

(Csapody Miklós napirend előtti felszólalása. 2004. X. 12.)

Nyilván az általam felvázolt kérdésalakzat-rendszer sem zárt. A megállapított alakzattípusok is nyitott kategóriák, mert az alakzattípusokba nem kizárólag a tipikus példányok sorolhatók bele, hanem a nem tipikusak is.

4. A kérdésalakzat-rendszer egyetemes és nyelvspecifikus volta

Univerzális sajátságának tartható a nyelvekben a kérdésalakzatok léte. Jelzi ezt a sok idegen nyelvű adat. Brown és Levinson az udvariasságról írott könyvükben miközben több sztereotip retorikai kérdést (*rhetorical question*) is idéznek, univerzális voltokra bizonyításként még tamil példát is felhoznak (1990 [1978]: 223): *Hát nem tudsz öt mérföldet jönni (hogyan meglátogass bennünket)?* [’Miért nem látogattál meg bennünket már?!’]⁴³⁰. Más elemzések is arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy a közvetett kérdés lehetséges módozatai egyetemesek, hiszen a közvetett felszólítások szinte kivétel nélkül udvariasnak tarthatók minden kultúrában és nyelvben (*Tudna útbaigazítást adni?*), mert a kérdő forma miatt a rejtett felszólítás elveszti támadó jellegét. Ez áll nyilvánvalóan az óhajtasra, felkiáltásra és megállapításra is, azaz ezek az átváltási formák univerzálisak.

A kérdésalakzatok bár univerzálisak, ám kifejezőeszközeik, szerepük, hatásuk nyelv- és kultúraspecifikus, szociokulturális meghatározottságú, különös tekintettel áll ez az ún. kérő kérdésekre, mert nyelvenként, kultúrkörönként más tekinthető udvariasságnak.

A kérdésalakzatok nyelvspecifikus jellemzői grammatikai vagy lexikális elemek. Például magyarban szokásosan az interrogáció vagy dubitáció teremtetői a modális értékű főmondatként funkcionáló sztereotip szókapcsolatok (*csak tudnám,...*), a feltételes módú igei állítmány és az általános alany kapcsolatából formálódó predikatív szerkezet (*Hinné az ember?*), vagy sajátos ismérvként jelentkezhet az esetleges szórendcsere, amelyben a valódi kérdés kirekesztő szórendje helyett (*Hányszor magyaráztam el már?*) a kérdőszós, de felkiáltó értelmű mondat egyenes szórendje (*Hányszor elmagyaráztam már!*) szerepel.

A frazeologizálódott interrogációk (*Ki a fenét érdekel ez? Mi az ördögöt csináljak? Mit tudom én?*) nyelvspecifikusságuk miatt pedig egyenesen hungarizmusoknak számíthatók.

⁴³⁰ Brown–Levinson: *Can’t you come five miles (to see us)?* (c. i. *Why haven’t you come to visit?!*)

Forrás

- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. 1962–1966. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz. = Juhász József – Szóke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. 1972. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Heidelbergi káté*. 1998. Bp.: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- Hernádi Miklós 2001. *Közhelyszótár* [Ksz.] Bp.: Aranyhal Könyvkiadó.
- Kardos Tamás – Szűts László [é. n.] *Diáksóder*. Hogyan beszél a mai ifjúság? Bp.: Ciceró Kiadó.
- Kálvin János 1998 [1545]. *A genfi egyház kátéja, azaz a gyermekeknek Krisztus tudományában való oktatására szolgáló formula*. Bp.: Kálvin Kiadó.
- Kis Tamás 1992. *Bakaduma*. A mai magyar katonai szleng szótára. Bp.: Zrínyi Kiadó.
- Kövecses Zoltán 1998. *Magyar szlengszótár*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Roth Emil é. n. *Az örködés éjszakája*. Bp. [k. n.]
- Új kiskatekizmus*. 1994. [h. n.] Bencés Kiadó.

Szakirodalom

- Adamik Tamás 1979. Az antik retorika szövegnyelvészeti vonatkozásai. In: Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154: 83–92.
- Adamik Tamás 1989. *retorika*. In: (Király István – Szerdahelyi István főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 11. kötet: 624–637.
- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Bp.: Seneca.
- Adamik Tamás 2004. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra (szerk.): *A szóközi beszéd kidolgozása*. Bp.: Trezor. 43–69.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Bp.: Osiris.
- Albetné Herbszt Mária 1992. A társalgás néhány jellemzője és szabálya. In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok*. Szemiotikai szövegtan. Szeged: JGyTF Kiadó. 5: 9–18.
- Alszeghy Zsolt Dr. – Sík Sándor Dr. 1931². *Stilisztika*. Bp.: Szent István Társulat Kiadása.
- Aristote 1923. *Topica. Liber de sophisticis elenchis*. Ed. Strache, I. – Wallies, M. Teubner, Lipsiae. Topiques éd. bilingue. Paris: Société d’Édition Les Belles Lettres.
- Arisztotelész 1963. *Poétika*. Fordította és a jegyzeteket írta Sarkady János. Az utószót írta Nádor György. [h. n.] Magyar Helikon.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Bp.: Telosz.
- Árvay Anett 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*, 11–35.
- Auerbach, Eric 1987 [1938]. *Figura*. In: Fabinyi Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete*. Ikonológia és műértelmezés 3. Szeged: JATE. Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék. 17–69.
- Austin, John L. 1990 [1955]. *Tetten ért szavak*. Fordította Pléh Csaba. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Bahtyin, Mihail M. 1986 [1970–1971]. *A beszéd és a valóság*. Fordította Orosz István és Könczöl Csaba. Bp.: Gondolat.
- Bally, Charles 1951³ [1905]. *Traité de stylistique française*. Genève – Paris: Klincksieck – Georg.

- Bañcerowski Janusz 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Magyar Nyelvőr* 49–62.
- Bañcerowski Janusz 1998. Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról. *Magyar Nyelvőr* 129–133.
- Barnlund, Dean C. 1977 [1970]. A kommunikáció tranzakciós modellje. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. I. Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 24–36.
- Barthes, Roland 1970. L'ancienne rhétorique. In: *Recherches rhétoriques*. Communication, 16. Paris: Seuil. 254–340.
- Barthes, Roland 1996. A régi retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. Pécs: Jelenkor–JPTE. III. 69–178.
- Bartók János 1978. A négyféle kérdő hanglejtés. *Magyar Fonetikai Füzetek* 1: 97–103.
- Beaugrande de, Robert – Dressler, Wolfgang 2000 [1972]. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Fordította Siptár Péter. Bp.: Corvina.
- Bencze Lóránt 1996a. A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 234–309.
- Bencze Lóránt 1996b. *Mikor miért kinek hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. [h. n.] Corvinus.
- Benczédi József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1968. *A mai magyar nyelv*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Benedek Marcell (főszerkesztő) 1978. *Magyar irodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Э. Береговская 1984. Проблемы исследовании зевгмы как риторической фигуры; К теории фигур: семантико-функциональная характеристика хиазма. – Известия АН СССР. Серия литературы и языка. 1.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Besenyői Erika 1982. *mondatalakzat*. In: (Király István főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 8. kötet: 523–524.
- Bitskey István (szerk.) 2003. *Retorikák a barokk korból*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Bodnár Elek – Deme László – Duró Lajos – Fábián Pál – Lengyel Dénes – Wacha Imre 1974. *Szónokok, előadók kézikönyve*. [h. n.] Kossuth.
- Bokor József 1991. A szokványos kifejezésmódok. In: A. Jászó Anna (szerk.) *A magyar nyelv könyve*. Bp.: Trezor. 168.
- Bolonyai Gábor 1992. *szolecizmus*. In: (Szerdahelyi István főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 14. kötet: 607.
- Braak, Ivo 1969. *Poetik in Stichworten. Literaturwissenschaftliche Grundbegriffe*. Kiel: Hirt.
- Brooks, Ceanth – Warren, Robert Penn 1958 [1949]. *Modern Rhetoric*. New York: Harcourt, Brace & Wordl, INC.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1990 [1978]. *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press.
- Burton, Gideon O. [1996–]2003. *Silva Rhetoricae*. <http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm>
- Bryant, Donald C. – Wallace, Karl R. 1962³ [1948]. *Oral communication*. New York: Meredith Corporation.

- Calboli, G. 1969. *Cornifici Rhetorica ad C. Herennium. Introduzione, testo critico, commento*. Bologna. [Hivatkozik rá Adamik Tamás: *Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 1987: 313.]
- Cicero Brutusa. (Latinul és magyarul.) 1903. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Posch Árpád. Bp.: Franklin-Társulat.
- Cicero válogatott művei*. 1987. Válogatta és az utószót írta: Havas László. Bp.: Európa.
- Cicero, Marcus Tullius 1903. *Brutus*. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Posch Árpád. Bp.: Franklin.
- Cicero, Marcus Tullius 1952. *Orator*. Heidelberg: Otto Seel.
- Cicero, Marcus Tullius 1969. *De oratore*. Leipzig: Teubner.
- Clark Herbert H. – Carlson, Thomas B. 1988 [1982]. *Beszédaktusok és hallgatók*. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp.: Tankönyvkiadó. I, 124–177.
- Coenen, H. G. 1996. Gedankenfigur. In: Ueding, Gert (ed.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. II, 1992–2003. Tübingen: Max Niemeyer.
- Cohen, Jean 1979. Théorie de la figure. In: Todorov, T. – Empson, W. – Cohen, J – Hartmann, G. – Rigolot, F.: *Sémantique de la Poésie*. Paris: Seuil. 84–127.
- Cohen, Jean 1996 [1979]. Alakzatelmélet. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. Pécs: Jelenkor-JPTE. I, 171–214.
- Corbett, Edward P. J. – Connors, Robert J. 1999 [1965]. *Classical Rhetoric for the Modern Student*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Cornificius 1987. *Rhetorica ad C. Herennium*. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Crusius, Martinus 1564. *Questiones in Rhetoricam Philippi Melancthonis*. Basel: J. Oporini.
- Csató Valéria – Pléh Csaba 1987–1988. Indirekt felszólítások a magyar nyelvben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 44–45: 99–115.
- Deme László 1979. A szöveg alaptermészetéről. In: Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 154: 57–65.
- Deme László – Grétsy László – Wacha Imre 1987. *Nyelvi illemtan*. [h. n.] Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.
- Dijk, Theun A. van 1980. *Textwissenschaft. (Eine interdisziplinäre Einführung)*. Tübingen: Niemeyer.
- Dixon, Peter 1990 [1971]. *Rhetoric*. London – New York: Routledge.
- Domonkosi Ágnes 2001. A kérdés alakzatai a publicisztikában. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa*. 2. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 65–88.
- Dubois, J. – Edeline, F. – Klinkenberg, J.-M. – Minguet, Ph. – Pire, F. – Trignon, H. 1970. *Rhétorique générale*. Paris: Larousse.
- Dubois, J. – Edeline, F. – Klinkenberg, J.-M. – Minguet, Ph. 1977. *Rhétorique de la poésie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Ducrot, Oswald – Todorov, Tzvetan 1972. *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris: Seuil.

- Du Marsais: *Des tropes* (Hivatkozik rá Cohen, Jean 1979. Théorie de la figure. In: Todorov, T. – Empson, W. – Cohen, J. – Hartmann, G. – Rigolot, F.: *Sémantique de la Poésie*. Paris: Seuil. 84–127.)
- Elekfi László 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. [Szócikkek: I, 1148–1149; II, 892.] Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Ervin-Tripp, Susan 1979 [1972]. A szociolingvisztikai szabályokról: váltogatás és együttes előfordulás. In: Pléh Csaba – Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Bp.: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 320–364.
- Ervin-Tripp, Susan 1988 [1976]. A direktívumok szerkezete az amerikai angolban. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp.: Tankönyvkiadó. I, 77–123.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997 [1990]. *Kognitív pszichológia*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fábián Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc 1958. *A magyar stilisztika vázlata*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Farkas László 1957. Milyen mondatok végére teszünk felkiáltójelet? *Magyar Nyelvőr* 189–193.
- Fehér Erzsébet 1998. Alakzat és szövegszerkezet. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Bp.: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke. 38–40.
- Finály Henrik Dr. 1884. *A latin nyelv szótára*. Bp.: Franklin Társulat.
- Fischer Sándor 1981. *Retorika*. Bp.: Kossuth.
- Florescu, Vasile 1982. *La rhétorique et la néorhétorique. Genèse – Évolution – Perspectives*. Bucuresti: Editura Academiei – Paris: Société D’Édition « Les Belles Lettres ».
- Fónagy Iván – Magdics Klára 1967. *A magyar beszéd dallama*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Fónagy Iván 1970. *addubitáció*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 1. kötet: 59.
- Fónagy Iván 1970. *alakzat*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 1. kötet: 146–147.
- Fónagy Iván 1975. *gondolatalakzat*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 3. kötet: 637–641.
- Fónagy Iván 1979a. *kérdő mondat*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 6. kötet: 182–185.
- Fónagy Iván 1979b. *költői kérdés*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 6. kötet: 426–430.
- Fónagy Iván 1979c. *költői nyelv*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 6. kötet: 430–459.
- Fónagy Iván 1979d. *kommunikáció*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 6. kötet: 482–483.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Bp.: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Fontanier, Pierre 1977 [1821]. *Les figures du discours*. Paris: Flammarion.
- Fouquelin, Antoine 1990 [1557]. La rhétorique française. [Paris: André Wechel] In: Francis Goyet (ed.): *Traité de poétique et de rhétorique de la Renaissance*. Paris: Librairie Générale Française. 315–413.

- Földi Katalin 1977. *A reklám lélektana*. Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fumaroli, de Marc 1999. *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Gadamer, Hans-Georg 1984 [1975]. *Igazság és módszer*. Bp.: Gondolat.
- Gallasy Magdolna 2003. Mondattörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Bp.: Osiris. 251–267, 483–559, 674–690, 770, 838–840.
- Gårding, Eva – Szende Tamás 1974. A kérdés és a kérdezés. *Magyar Nyelvőr* 333–341.
- Gáspári László 1989. *Retorika*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Gáspári László 1989. *Stilisztika*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Gáspári László 1995. Néhány megjegyzés a gondolatalkzatok státuszához. In: Keszler Borbála – Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Bp.: ELTE BTK Mai Magyar Tanszék. 165–172.
- Gáspári László 1996. Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 34–80.
- Gáspári László 2001. A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 1: 13–33.
- Gáspári László 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlata*. Piliscsaba: A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai.
- Genette, Gérard 1966. Figures. In: *Figures I*. Paris: Éditions du Seuil.
- Genette, Gérard 1977. Introduction. In: Fontanier, Pierre 1821. *Les figures du discours*. Paris: Flammarion. 5–17.
- Guiraud, Pierre 1954. *La stylistique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Göttert, Karl-Heinz 1994. *Einführung in die Rhetorik: Grundbegriffe – Geschichte – Rezeption*. 2., verb. Aufl. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós 1980, 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Grice, Paul H. 1988 [1975]. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp.: Tankönyvkiadó. I, 233–250.
- Habermas, Jürgen 1988 [1979]. Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp.: Tankönyvkiadó. I, 251–294.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Hamilton, Craig 2002. Conceptual integration in Christine de Pizan's *City of Ladies*. In: Semino, Elena – Culpeper, Jonathan (eds.): *Cognitive Stylistics. Language and cognition in text analysis*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Hartmann, V. 2003. *Percontatio*. In: Gert Ueding (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer. Band 6. 745–747.
- Havas László 1974. Utószó. In: Havas László (szerk.): *Marcus Tullius Cicero válogatott művei*. Bp.: Európa Könyvkiadó. 451–468.
- Heindolph, Karl Erich – Fläming, Walter – Motsch, Wolfgang 1981. *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin.
- Herczeg Gyula 1970. Sajátos kérdő mondatok újabb prózáinkban. *Magyar Nyelvőr* 49–57.
- Hiz, Henry (ed.) 1978 [1953]. *Questions*. Dordrecht–Boston: D. Reidel Publishing Company.
- Imre Mihály (szerk.) 2000. *Retorikák a reformáció korából*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Ingarden, Roman 1977 [1931]. *Az irodalmi műalkotás*. Bp.: Gondolat.

- Károly Sándor 1962. A mondatfajták. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. Bp.: Akadémiai Kiadó. II, 23–55.
- Károly Sándor 1964. A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 67–88.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Károly Sándor 1979. *kérdő mondat*. In: (Király István főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 6. kötet: 182–183.
- Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Bp.: Akadémiai Kiadó. II/2: 759–834.
- Katona László 1984. *nyelvi vétség*. In: (Király István főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 9. kötet: 475–477.
- Keckermann, Bartholomaeus 1618 [1606]. *Systema Rhetoricae*. II. Hanovia: Petrus Antonius.
- Keszler Borbála 1989. Az összetett mondat modalitása. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Bp.: Tankönyvkiadó. 283–305.
- Kibédi Varga, A. 1970. *Rhétorique et littérature*. Paris: DIDIER.
- Kibédi Varga Áron 1997. A realizmus alakzatai. (Zeuxistól Warholig) In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. Pécs: Jelenkor. IV: 131–149.
- Kibédi Varga Áron 1998. Retorika és strukturalizmus. In: *Szavak, világok*. Pécs: Jelenkor. 48–60.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Bp.: Tankönyvkiadó. 203–230.
- Kiefer Ferenc [é. n. 2000?] *Jelentéselmélet*. Bp.: Corvina.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Bp.: Osiris.
- Kolln, Martha 1999³ [1991]. *Rhetorical Grammar. Grammatical Choices, Rhetorical Effects*. Boston–London–Toronto–Sydney–Tokyo–Singapore: Allyn and Bacon.
- Knappe, J. 1996. *Figurenlehre*. In: Ueding, G. (ed.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer. Band 3. 289–342.
- Kocsány Piroska 1997. A retorikus kérdés. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus*. Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană. 250–258.
- Kocsány Piroska 2001. A retorikus kérdések egy lehetséges tipológiája. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa*. 2. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 7–27.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. sz.
- Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma 2006. *Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa*. 16. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kugler Nóra 2000. A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 369–393.
- Kuznec M. D. – Skrebnev, J. M. 1966 [1960]. *Stilistik der englischen Sprache*. [Első megjelenés helye: Leningrad.] Fordította: Gläser, Rosemarie. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Labov, William – Fanshel, David 1988 [1977]. Beszélgetési szabályok. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp.: Tankönyvkiadó. II, 9–59.

- Ladányi Péter 1962. A kérdő mondatok logikai analizéséhez. (Egy interrogatív logika vázlata) *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 187–207.
- Lakoff, Robin 1979. Stylistic strategies within a grammar of style. In: Judith Orasanu – Mariam Slater – Leonore Loeb Adler (ed.): *Language, sex and gender*. New York: New York Academy of Sciences. 53–80.
- Laky Demeter 1854. *Írályrendszer vagyis szerkesztésmódja a' gyakorlati életben előforduló írásmű-nemeknek*. Pest: Emich Gusztáv.
- Laky Demeter 1864. *Ékesszólástan*. Pest: Ráth Mór.
- Lamy, Bernard 1998 [1675]. *La rhétorique ou l'art de parler*. [Sok kiadást megért: 1675., 1676., 1688., 1701., 1715.] (A kritikai kiadást készítette Benoit Timmermans.) Paris: Presses Universitaires de France.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. München: Max Hueber Verlag.
- Lausberg, Heinrich 1976⁵ [1963]. *Elemente der literarischen Rhetorik*. München: Max Hueber Verlag.
- Lázár György – Vigh Árpád 1982. *metaplazmus*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 335–337.
- Leech, Geoffrey N. – Short, Michael H. 1995¹² [1981]. *Style in fiction*. London – New York: Longman.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Harlow: Longman.
- Lengyel Dénes 1974. Klasszikus retorika – mai élőbeszéd. In: Deme László (összeállította): *Szónokok, előadók kézikönyve*. [h. n.] Kossuth. 48–80.
- Levinson, Stephen C. 1994 [1983]. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindemann, Erika 1995³ [1982]. *A rhetoric for writing teachers*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Lotman, Jurij 1999 [1981]. *Retorika*. Ford.: Nagy István. *Helikon* 1–2: 90–108.
- Man de, Paul 1999 [1979]. *Az olvasás allegóriái [Allegories of Reading]*. Fordította Fogarasi György. Szeged: Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport.
- Martinkó András – Vigh Árpád 1982. *metabolé*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 299.
- Martinkó András 1986. *perkontáció*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 10. kötet: 403.
- Martinkó András 1992a. *szóalakzat*. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 14. kötet: 530.
- Martinkó András 1992b. *szónoki kérdés*. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 14. kötet: 656.
- Matuschek, S. 1992. *Aporie*. In: Ueding, G. (ed.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer. Band 1. 826–827.
- Mazaleyrat, Jean – Molinié, Georges 1989. *Vocabulaire de la stylistique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Meibauer, Jörg 1986. *Rhetorische Fragen*. Tübingen: Niemeyer.
- Mey, Jakob L. 1993². *Pragmatics. An introduction*. Oxford – Cambridge: Blackwell.
- Melanchthon, Philipp 2000 [1549]. *A retorika alapelemeinek két könyve*. Lipcse: Valentinus Papa Nyomdája.

- Mitrovics Gyula 1878. *Egyházi szónoklattan tekintettel a magyar egyházi beszéd irodalomra*. Sárospatak: Steinfeld.
- Molinié, Georges 1992. *Dictionnaire de rhétorique*. Paris: Librairie Générale Française.
- Murvai Olga 1982. Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In: Szabó Zoltán (szerk.): *A szövegvizsgálat új útjai*. Bukarest: Kriterion. 53–83.
- Nagy Ferenc 1965. „A fenségről” szóló értekezés és szerzője. Bevezetés. In: Pseudo-Longinos: *A fenségről*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 5–10.
- O. Nagy Gábor 1970. *barbarizmus*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 1. kötet: 690–691.
- O. Nagy Gábor 1972. *élénkség*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 2. kötet: 1041–1042.
- Négyesy László Dr. 1895. *Stilisztika*. Bp.: Lampel Róbert Kiadása.
- Németh G. Béla 1977. Az önmegszólító verstípusról. In: *11 vers. Verselemzések, versértelmezések*. Bp.: Tankönyvkiadó. 5–70.
- Németh T. Enikő. 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XX, 221–254.
- Népote–Desmarres, F. – Tröger, T. 1994. *Dubitatio*. In: Ueding, G. (ed.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer. Band 2. 972–974.
- Neuber, W. 1994. *Communicatio*. In: Ueding, G. (ed.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer. Band 2. 292–293.
- Névy László 1887. *Az írásművek elmélete vagyis az irány-, költészet és szónoklat kézikönyve*. Bp.: Eggenberger Könyvkereskedés.
- Nietzsche, Friedrich 1997 [1872–1876]. Retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. Pécs: Jelenkor. IV, 5–49.
- Omer Talon 1549. *Rhetorica*. [3. bővített kiadás] Párizs: Mathaeus Davidus Nyomdája.
- Papp Zsuzsanna 1991. Legkorábbi szövegemlékeink szöveggrammatikája. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Bp.: Akadémiai Kiadó. I, 755–781.
- Paul, Hermann 1909⁴. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle: Niemeyer.
- Peacham, Henry 1996 [1577]. *The Garden of Eloquence*. Frankfurt: B.-M. Koll.
- Pécseli Király Imre 2000 [1612]. Bevezetés a retorikába két könyvben. = *Isagoges Rhetoricae Libri Duo*. In: Imre Mihály (szerk.): *Retorikák a reformáció korából*. 1998/2000. Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó. 265–334.
- Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie 1988. *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*. Bruxelles: Université de Bruxelles.
- Pete István 1999. Az állító és a tagadó mondatok szinonímiája. *Magyar Nyelv* 305–312.
- Péter Mihály 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *Magyar Nyelv* 1–10.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Pléh Csaba 1980. *A szöveg mint aktualizált nyelv*. In: Radics Katalin – László János (szerk.): *Dialógus és interakció*. Bp.: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 134–165.
- Pléh Csaba 1990. A szaván fogott szó. Bevezető tanulmány. *Tetten ért szavak*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 7–25.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1982. Beszéddaktus-elmélet és kommunikációkutatás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIV, 87–108.

- Plett, Heinrich F. 1991⁸ [1971]. *Einführung in die rhetorische Textanalyse*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Plett, Heinrich F. 1988. Retorika és stilisztika. In: Kanyó Zoltán – Siklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből*. Bp.: Tankönyvkiadó. 131–167.
- Plett, Heinrich F. 2000. *Systematische Rhetorik*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Plett, Heinrich F. 2001a. *Figures of Speech*. In: Sloane, Thomas O. (ed.): *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford: University Press. 309–314.
- Plett, Heinrich F. 2001b. *Modernizing Classical Rhetoric*. www.asociacion-logo.org/revista-logo.htm
- Pólya Katalin 1991a. Kivánó mondatok. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Bp.: ELTE. 534–537.
- Pólya Katalin 1991b. Mondattan. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*. Bp.: Akadémiai Kiadó. I, 585–594.
- Pólya Katalin 1995. A mondat és fajtái. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Bp.: Akadémiai Kiadó. II/2: 19–42.
- Pusztai Ferenc 1964. A stílusfaji meghatározás formai kérdései a publicisztikában. *Magyar Nyelv* 191–199.
- Puttenham 2004 [1589]. *The Arte of English Poesie*. (Az eredeti kiadás: London: Field, R. 1589. 258 p.) www.bnf.fr
- Quintilianus 1971 [94–95]. *Institutio oratoria*. (L. Rademacher) Leipzig: Teubner.
- Quintilianus, M. Fabius 2008. *Szónoklattan*. Fordította és a jegyzeteket összeállította Adamik Tamás, Csehy Zoltán, Gonda Attila, Kopeckzy Rita, Krupp József, Polgár Anikó, Simon L. Zoltán, Tordai Éva. Pozsony: Kalligram.
- Quirk, Randolf – Greenbaum, Sidney 1977. *A University Grammar of English. Workbook*. London: Longman.
- Rácz Endre 1961. Az egyszerű mondat vizsgálata I. rész. In: Deme László – Köves Béla (szerk.): *Magyar nyelvhelyesség*. Bp.: Tankönyvkiadó. 225–259.
- Rácz Endre 1968. A mondat fajtái. In: Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. = MMNy. Bp.: Tankönyvkiadó. 210–226.
- Rácz Endre 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. Bp.: Akadémiai Kiadó. I, 1145–1148.
- V. Raisz Rózsa 2000. A retorikus kérdés intonációs problémáihoz. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa*. 2. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 21–27.
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques 2000 [1998]. *A társalgás cselei*. Bp.: Osiris.
- Reboul, Olivier 1984. *La rhétorique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Reboul, Olivier 1991. *Introduction à la rhétorique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Restan 1972. Синтаксис вопросительного предложения. Oslo – Bergen – Tromsø. (Hivatkozik rá Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Bp.: Tankönyvkiadó.)
- Révai Miklós 1973 [1805]. *A magyar szép toll*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Robrieux, Jean-Jacques 1993. *Éléments de rhétorique et d'argumentation*. Paris: DUNOD.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins, John. 85–112.

- Saresberiensis, Ioannes 2003 [1159]. *Metalogicon*. Latin eredetiből fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Bp.: Szent István Társulat.
- Scaliger, Iulius Caesar 1994 [1561]. *Poetices libri septem*. Lyon: Antoine Vincent – Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann–Holzboog.
- Schegloff, Emanuel A. 1988 [1984]. *A beszélgetés néhány kérdéséről és kétértelműségéről*. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp.: Tankönyvkiadó. II, 60–85.
- Schöpsdau, K. 1996. *Frage, rhetorische*. In: Ueding, G. (ed.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer. Band 3. 445–454.
- Searle, J. 1988a [1969]. Az illokúciós aktusok szerkezete. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp.: Tankönyvkiadó. I, 30–52.
- Searle, J. 1988b [1975]. Közvetett beszédaktusok. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp.: Tankönyvkiadó. I, 53–76.
- Sloane, Thomas O. (ed.) 2001. *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press.
- J. Soltész Katalin 1965. *Babits Mihály költői nyelve*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1986. *Relevance: Communication and Cognition*. Cambridge – Mass: Harvard University Press.
- Stenström, Anna-Brita 1994. *An Introduction to Spoken Interaction*. London – New York: Longman.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Szathmári István (szerk., lexikont írta, a bibliográfiát összeállította) 1961. *A magyar stilisztika útja*. Bp.: Gondolat.
- Szathmári István 1987. Magyar stilisztika. *Magyar Nyelv* 284–297.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Bp.: Tinta Könyvkiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály 1982. A retorika alkalmazásának lehetősége az oktatásban. *Literatura* 1: 139–156.
- Szegedy-Maszák Mihály 1990. Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről. *Literatura* 1: 30–76.
- Szerdahelyi István 1992. *szermocináció*. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 14. kötet: 309.
- Szerdahelyi István 1995. *Irodalomelméleti enciklopédia*. Bp.: Eötvös József Könyvkiadó.
- Szikszainé Nagy Irma 2001a. *A retorikai kérdés rövid tudománytörténete*. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa sorozat* 3. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 117 p.
- Szikszainé Nagy Irma 2001b. Németh László-i vitairatok kérdései. In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma (szerk.): *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére*. Folia Uralica Debreceniensia 8. 601–611.
- Szikszainé Nagy Irma 2001c. Kérdéstípusok szerepe a szórólapos gyógyszerreklámokban. In: Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára*. Pécs: Lingua Franca Csoport. II, 1196–1208.
- Szikszainé Nagy Irma 2001d. A frazeológiai egység mint retorikai kérdés. In: Csátár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián (szerk.): *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. 304–310.
- Szikszainé Nagy Irma 2002a. Kérdésfajták az írott autóreklámokban. In: Andor József – Benkes Zsuzsa – Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Bp.: Tinta. 479–489.

- Szikszainé Nagy Irma 2002b. A reklámcélú banki nyomtatott ismertető kérdéshalakzatai. In: Gécz-Zsoldos Enikő – Kovács Mária (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolc: Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 178–181.
- Szikszainé Nagy Irma 2002c. Kérdéshalakzatok retoricitása és szövegszervező ereje egy Kossuth-szónoklatban és -újságcikkben. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Kossuth Lajos, a szó művésze*. Debrecen: A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 78. szám 88–98.
- Szikszai-Nagy, Irma 2002d. La question rhétorique dans quelques ouvrages-clés hongrois. In: Szathmári István (szerk.): *Annales XXV*, 45–56.
- Szikszainé Nagy Irma 2003a. A retorikai kérdés és felkiáltás határsávja. *Magyar Nyelvjárások* 571–580.
- Szikszainé Nagy Irma 2003b. A retorikai kérdések kérdő névmásai és partikulája. *Magyar Nyelv* 300–310.
- Szikszainé Nagy Irma 2003c. Interrogációk a szlengben — mint nyelvi tükrök. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Bp.: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint a MNyT. 379–383.
- Szikszainé Nagy Irma 2003d. A „miért?”-ek stilisztikája és retorikája. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Bp.: Tinta Könyvkiadó. 201–217.
- Szikszainé Nagy Irma 2004a. Retorikus kérdésfunkciók Krúdy Az útitárs című kisregényében. In: Jenei Teréz – Pethő József (szerk.): *Stílus és jelentés*. Bp.: Tinta Könyvkiadó. 75–84.
- Szikszainé Nagy Irma 2004b. Retorikai kérdések szleng variációi. In: Gecső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Bp.: Tinta Könyvkiadó. 262–267.
- Szikszainé Nagy Irma 2004c. Kérdéshalakzat-típusok a retorikában. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra (szerk.): *A szónoki beszéd kidolgozása. A régi új retorika*. Bp.: Trezor. 29–35.
- Szikszainé Nagy Irma 2004d. A kérdéshalakzatok egy lehetséges tipológiája. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. VI. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 135–142.
- Szikszai-Nagy, Irma 2004e. Die rhetorische Frage in den Rhetoriken des Altertums. *Werkstatt 3*: 39–50.
- Szikszainé Nagy Irma 2004f. Ekvivalencia és ellentét a retorikai kérdésben. *Magyar Nyelv* 337–340.
- Szikszainé Nagy Irma 2004g. A kérdéshalakzatok világa. 2004. *Magyar Nyelvjárások* 51–58.
- Szikszai-Nagy, Irma 2003–2005. L’univers des figures d’interrogation: interprétations terminologiques. In: Szathmári István (szerk.): *Annales XXVI*, 361–370.
- Szikszainé Nagy Irma 2005a. Kérdéshalakzatokra épített József Attila-i verskompozíciók. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *József Attila, a stílus művésze*. Debrecen: A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 84: 116–123. = Debreceni Szemle 4: 559–565.
- Szikszainé Nagy Irma 2005b. A kérdéshalakzat-típusok szöveggörnyezeti meghatározottsága. In: Vass László (szerk.): *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged: JGYF Kiadó. 370–374.
- Szikszai-Nagy, Irma 2006a. Die Figuren der Frage: Probleme ihrer Typologie. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 16. 2: 181–194.

- Szikszainé Nagy Irma 2006b. A kérdésalakzatok tipizálásának gondjai. In: Szathmári István (szerk.): *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Bp.: Tinta. 68–73.
- Szilágyi Imre 1989. *raciocináció*. In: Király István – Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 11. kötet: 325.
- Szilágyi Imre 1992. *szubjekció*. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 14. kötet: 803.
- Szili Katalin 2000. Az udvariasság elméletéről, megjelenésmódjairól a magyar nyelvben. *Hungarológia* 2. 261–282.
- Szili Katalin 2002a. A kérdés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 12–30.
- Szili Katalin 2002b. Hogyan is mondunk nemet magyarul? *Magyar Nyelvőr* 204–219.
- Szili Katalin 2004. A bókra adott válaszok pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 265–285.
- Szvorényi József 1851. *Ékesszólástan vezérlétül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek ki-dolgozásában*. Pest: Heckenast.
- Tanner, William E. – Bishop, J. Dean 1982. *Rhetoric and change*. Mesquite: Ide House.
- Tarnay László 1991. Dialógus és irodalomtudomány. *Literatura* 2: 153–174.
- Tátrai Szilárd 1997. Az elbeszélés határai. *Magyar Nyelvőr* 325–338.
- Tátrai Szilárd 2002. *Az 'Én' az elbeszélésben*. Bp.: Argumentum.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI, 207–229.
- Terestyéni Ferenc 1960. A szónoki művészetről. In: Terestyéni Ferenc (szerk.): *Nyelvtan – stílus – szónoklás*. [h. n.] Kossuth. 107–209.
- Terestyéni Tamás 1980. Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés. In: Radics Katalin – László János (szerk.): *Dialógus és interakció*. Bp.: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 169–199.
- Thomka Beáta 1981. Stilisztikai-retorikai szerkezetek és műveletek. *Hungarológiai Közlemények* 18. évf. 4. sz. 499–508.
- Thomka Beáta 1991. A húsz-harminc évek költészetének domináns poétikai, retorikai alakzatai. *Literatura* 239–247.
- Todorov, Tzvetan 1967. Tropes et figures. Appendix. In: *Littérature et signification*. Paris: Larousse. 91–118.
- Tompa József (szerk.) (1961–1962): *A mai magyar nyelv rendszere*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Török Gábor 1995. A kérdésszerű nyelvi információ igazsága. In: Petőfi Sándor S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusai-hoz*. III. Szemiotikai szövegtervezés 11. Szeged: JGYF Kiadó. 81–88.
- Trencsényi-Waldapfel Imre 1958². Cicero. In: *Cicero*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp.: Gondolat. 7–50.
- Turner, G. W. 1975 [1973]. *Stylistics*. Harmondsworth – Middlesex: Penguin Books Ltd.
- Ueding, Gert – Steinbrink, Bernd 1986. *Grundriß der Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Ueding, Gert (red.) 2003. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Uspenszkij, Borisz 1984 [1970. Moszkva]. *A kompozíció poétikája. A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája*. Ford.: Molnár István. Bp.: Európa Könyvkiadó.
- Vajda András 1983. A költészet retorikája. *Helikon* 3–4: 441–446.
- Vajda András 1998. *Költészet és retorika*. Bp.: Universitas.

- Vanczák János 1907. *Gyakorlati szónoklattan munkások számára*. Bp.: Világosság Könyvnyomda.
- Vígh Árpád 1977a. A retorika újjászületése. *Helikon* 3–23.
- Vígh Árpád 1977b. A „liège-i retorika”. *Helikon* 140–149.
- Vígh Árpád 1980. A második liège-i retorika. *Helikon*. 3–4: 329–337.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. [h. n.] Gondolat.
- Vígh Árpád 1982a. *metalogizmus*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 8. kötet: 334.
- Vígh Árpád 1982b. *metataxis*. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 8. kötet: 340.
- Vossius, Gerhardt Johann 1729 [1606]. *Rhetorice contracta Praeceptis magis necessariis, et Exemplis, ex Opere eiusdem, cum Partitionum tum institutionum oratorium, desumptis aucta, ac Scholiis illustrate*. Claudiopolis: Samuel Pap Telegdi.
- Warren, Weaver 1977 [1949]. A kommunikáció matematikája. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. I. Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 71–81.
- Watt, William W. 1970⁴ [1952]. *An american Rhetoric*. New York – Chicago – Atlanta – Dallas – Montreal – Toronto – London – Sydney: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Watzlawick, P. – Beavin, J. A. – Jackson, D. D. 1977 [1968]. A kommunikáció két axiómája. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció* I. Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 67–70.
- Weber Mihály 1930. *Szónoklattan*. Bp.: Népszava Könyvkereskedés.
- Zentai István 1998. *A meggyőzés útjai. A mindennapi élet meggyőzés-pszichológiája*. [h. n.]: TYPOTEX Kiadó.
- Zentai István 1999. *A meggyőzés csapdái. Informális hibák és visszaélések a mindennapi meggyőzésben*. [h. n.]: TYPOTEX Kiadó.
- Zlinszky Aladár 1913. Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei. A középiskolák IV. oszt. számára. In: Szathmári István (Sajtó alá rendezte, a lexikont írta, és a bibliográfiát összeállította.): *A magyar stilisztika útja*. 1961. Bp.: Gondolat. 137–213.
- Zlinszky Aladár 1926. Érzelemkifejezés a lírában. In: Szathmári István (Sajtó alá rendezte, a lexikont írta, és a bibliográfiát összeállította.): *A magyar stilisztika útja*. 1961. Bp.: Gondolat. 270–293.
- Zlinszky Aladár (szerk.) – Pintér Jenő (átdolg.) [é. n. – feltételezett évszám 1925. 2. kiadás] *Stilisztika*. Bp.: Franklin Társulat.

On the rhetoric and stylistics of interrogative figures

1. Why is this book topical?

The book deals with the linguistic phenomenon generally referred to as formal interrogative or interrogative figure. This falls on the borderline of rhetoric and stylistics.

The primary linguistic tool for making a question is the interrogative, while an interrogative does not always ask a question. Interrogatives that do not ask a question or inquire are considered rhetoric terms. All utterances that have the interrogative form but do not belong to the speech act of questions are interrogative figures (*And what not? Who do we recommend to use credit cards? Everybody.*) Interrogatives that are not real questions – and which can be classified according to their structural, semantic, pragmatic and acoustic properties – are all Janus-faced: their formulation suggests that they require an answer, while the message they convey may be a statement, an instruction or wondering etc.

There are various needs for addressing the problem of interrogative figures. Within the system of figures, interrogatives have been frequently discussed ever since ancient rhetoric emerged, but the borderline between the concepts of certain figures is sometimes fuzzy, the papers do not investigate the same figures, furthermore they often include superfluous figure types, while the rhetoric-stylistic systems do not have figure types present and detectable in language use. This confusion with the concepts is primarily due to a lack of systematic defining properties, which would clearly identify pure interrogative figures, and would also indicate their move and reassessment into another figure type.

All these provide firm motivation for a reinterpretation of the system of interrogative figures.

2. Steps and methods used in this research

Interrogative figures lend themselves to a functional-pragmatical approach to analysis. The functional approach reveals the roles of stylistic tools, while the pragmatic and linguistic facts are never separated from the communicative situation that produced them. The cognitive approach, on the other hand – which interprets figures in terms of structures, operations and results of operations – can unveil the psychological processes underlying the form and meaning relationship in interrogative figures: what thought processes are characteristic of the use of a surface figure, as well as what cognitive operations are typically performed in the interpretation of a particular interrogative figure.

The figures in my investigation, as the history of rhetoric sites it, do not always appear as interrogatives. However, the figures here are discussed, as the topic states it, solely as interrogative figures.

As a starting point for my work we took examples from ancient authors, and we tried to inductively construe the characteristic properties of various interrogative figures. Based on the experience gained from studying linguistic

data we formulated a group of criteria to investigate the various types of interrogative figures:

1. structure
2. acoustic properties
3. linguistic properties
4. viewpoint
5. function in the text
6. semantic-pragmatic role and effect
7. subtypes
8. connection with text type, style and communicative scenario
9. figure-inclusion
10. operation that creates the figure
11. homogeneity and semantic relationship between figures
12. self-value or transformation of figures
13. similarity or contrast with other figures.

3. Conclusions drawn concerning the existence, properties and classification of interrogative figures

Interrogative figures tend to appear in rhetoric (speech, presentation) or quasi-interrogative situations rather than interrogative situations. We shall say that a communicative situation is quasi-interrogative, when asking a question is not possible, since it is either one-way communication, where the speaker does not require an answer to the questions only formally stated, or the speaker themselves immediately answer the question (*Were you missing your home? But you never had a home.*).

Classifying interrogative figures by formal criteria is not possible, since the very same linguistic elements can be used to produce more interrogative figures. Several linguistic data show that it is not the phraseologised linguistic form or the intonation that makes interrogative figures rhetorised, but it is the intention of the speaker and the communicative scenario that distinguishes them and indicates what type of interrogative figures they belong to. For instance the question *Who asked you?*, is a real question when asked by a parent after an exam, but it is quasi-interrogative when the message is a command. It is easy to distinguish between interrogative figures and real questions by their roles, since they become linguistic tools for rhetoric as they simulate questions as dramatized dialogues.

Real and quasi-questions differ in that when asking a real question, the question and the answer always belong together, although they are considered separate speech acts: the former is asking, the second is stating among illocutionary acts; while quasi- questions – not only those with one element but those with two elements as well – have one single speech function, they together have an illocutionary force.

Interrogative figures can be classified according to their structure in the text. Every real question has a corresponding answer, and the two together form a so

called neighbouring pair. Since quasi questions are not induced by a lack of information, the answer is not a necessary consequence. But even in the case of „truncated dialogue”, which consist of questions only, a virtual question-answer dichotomy is to be assumed.

Still, according to whether they are followed by an answer or not. We distinguished between three types of interrogative figures:

a) The first group consists of those, where an answer is not required, and is singletons as hidden dialogues. Here belong interrogation, dubitation and communication.

b) The second group consists of those that are answered by the speaker themselves. They have two elements and here belong fictitious dialogues: subjection, ratiocination, sermocination and questions inducing self-examination.

c) The third group is a borderline category. One type belonging here is the request, which normally has an answer, but it can very well be an action with no verbal act, so this type falls between real and quasi questions. Another type can be grouped here, because they can be interpreted as interrogative-exclamatory.

Based on the characteristics described above – which make the investigation systematic – we included the following interrogative figure types into the system:

I. One element interrogative figures:

a) Interrogation [also called poetic, oratory or rhetoric question] (questions expressing: commands, statements, wishes):

Would I say so, was I not sure about it?

b) Interrogative dubitation (expresses perplexity)

Can we expect something better?

c) Interrogative communication (simulated question to ask for advice)

What shall I do? Shall I stay? Or shall I go?

II. Two element interrogative figures:

a) Interrogative subjection (it is built upon the contrast of question and answer):

Will he mention his friends? But he has no friends.

b) Interrogative ratiocination (the answer explains the question):

Who understands this country? That, who really loves it.

c) Interrogative sermocination (imitated dialogue):

What shall I do if I lose my bank card?

The most important is to disable the account immediately.

d) Interrogatives inducing self-examination (figures, where between the question and the continuation the recipients' supposed answer is hypothetically inserted)

Do you suffer from pain? Buscopan will help you. (pharmaceutical advertisement)

III. Borderline Interrogative figures:

- a) Interrogative request (hidden imperative)

Wouldn't you rather go to bed now?

- b) Interrogative imperative – imperative interrogative:

How wonderful people were there!

The form of interrogative figures is closely related to their pragmatically different types. We distinguished between the following:

- a) The one element figures are related to one speaker: the interrogator.

Dubitation and communication are distinguished by their point of view: for the former the speaker is the centre, who wants to strengthen their own authenticity, with the pretended or real perplexity, while for the latter the recipient is in focus, hence the speaker pretends to be asking for their advice and act accordingly.

- b) In two element figures the monologue is dramatized in three ways:

– in the first type (subjection and ratiocination) the fictitiousness of the dialogue can be detected in that both the question and the answer comes from the same person, that is the viewpoint is the same;

– in the second type (sermocination) a separate interrogator and respondent are created, and due to the speaker's placing themselves into the respondent's situation, their distinct viewpoints are represented in the linguistic formation;

– in the third type (questions inducing self-examination) the dialogue is virtual, because the respondent's answer is only hypothetical, so after the inserted answer, the speaker continues their talk.

Semantically, we distinguished between two big groups of interrogative figures:

- a) one element figures imply information

- b) two element figures provide information.

One element figure can be further divided into subgroups:

– one type has the property of semantic reversibility, that is in the interrogation (Who wouldn't know, that human memory is like a sieve?) everybody knows it, so the question is a closed question;

– the other type consists of open questions that are open due to their ambiguous meaning; here belong dubitation and communication (How could he behave then?)

I classified interrogative figures into three categories according to their dependence on text type, register or communicative scenario:

- a) independent from text type, register or communicative scenario (interrogation),

- b) bound to certain text types, registers or communicative scenarios, but also present in others (like requesting interrogatives, which are typical in everyday communication, and can be found in fiction depicting spoken language),

c) dependant on text type, register or communicative scenario (e.g. sermocination used to appear frequently in catechisms, while they are typical in advertisements today).

There are text types that resist interrogatives. Official documents, for example, do not allow interrogatives, since interrogatives expressing dissatisfaction do not satisfy the seriousness criterion: Haven't you done it, yet?

The role of interrogative figures can be determined by their function in the text. The function of the linguistic data we used proves, that the rhetoric tradition, which considers interrogatives to be ornamental is not valid. Due to their dramatizing character, interrogatives in general have the capability to make a text rhetorical, but the various types of interrogative figures have other special functions.

The use of interrogative figures has an obvious effect: the reference they make to the real or created world is more powerful, more to the point; the relationship between the participants of the conversation is more personal, because with these figures the participants address each other,

The criterion concerning the length and number of interrogatives is missing from the model, because we consider quantitative concepts superfluous. It is not the length or number of questions that matters, but their role and the kind of relationship between subsequent questions.

Based on my linguistic data one can distinguish types of subsequent interrogative figures according to their homogeneity and the grammatical and /or semantic relationship between them. The following categories are suggested:

a) in homogeneous figures

- the accumulation of figures with a co-ordinate type formation creates a sequence of interrogative figures,
- figures with content bond and grammatical hierarchy create a chain of interrogative figures (the terms were coined analogously to syntagmatic sequence and chain)

b) subsequent interrogative figures of various types create groups, thus reinforcing rhetoricity.

Interrogative figures combined with other figures create a complex figure. The formation thus obtained can be further classified according to whether the other type of figures involved affect the essence of the interrogative, they are necessary consequences or occasional phenomena. The following example shows that a complex figure always increases rhetoricity:

Who would have imagined that there is a genius sleeping in the pale child of that crooked hut? Who would have foreseen that the quiet student would open a new era in our poetry?

In the group of sentences above, which shows a rhythm of thought, the parts connected to the question words (*Who... Who...*), which suggest identity – and the inherent meaning is invariably 'Nobody' – convey their message through opposites (*pale child – genius; quiet – opens a new era in our poetry*). The order

of these thoughts also expresses some kind of comparison in the meaning of the verbs (*imagined, foreseen*).

Interrogative figures form an open system, superfluous categories can be omitted, that were separated by rhetoric because of their number and length (e.g. percontation), but also, new ones can be added. It is not only possible to extend the rhetoric system that has been around for two thousand years, but also necessary to adjust it to the needs of dynamic and ever changing language. Everyday or special purpose communication can create such linguistic formations, which our communicative and style competence can use and adopt, and which can later be considered as a figure. Requesting interrogatives and interrogatives inducing self-examination, which have not been included in our rhetoric, belong here. We consider it necessary to extend the ancient categories of interrogative figures with those inducing self-examination, as it has become widespread in advertisements recently (*Would you like to belong to the elite? Get a Citroen Xsara Picasso Elite*). We regarded it appropriate to separate requesting interrogatives (*Could you close the window?*) from interrogation (although pragmatics often treat them as oratory or rhetoric questions), as they are distinguished by their invoking verbal response.

It is necessary and appropriate to discuss interrogative figure in a group, because their special functions, other than that of ordinary questions, which ask for information, connect them: their various ways of suggesting or providing information, and as they form a system they can be defined according to their properties relative to one another. Interrogative figures are also connected by the fact that they are universally present in all languages, but the linguistic tools they use vary among languages and cultures.